

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ

ПРОЗА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: проф. др Марија Клеут

Кандидат: мр Мирјана Брковић

Нови Сад, 2010. године

Univerzitet u Novom Sadu
 Filozofski fakultet
 Ključna dokumentacijska informacija

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mirjana Brković
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Marija Kleut, redovni profesor
Naslov rada: NR	Proza Bogoboja Atanackovića
Jezik publikacije: JP	Srpski jezik
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna Pokrajina Vojvodina
Godina: GO	2010. godina
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja / stranica / slika / grafikona / referenci / priloga) 9 poglavlja, 302 str., 46 slika, 294 reference
Naučna oblast: NO	Istorija književnosti
Naučna disciplina: ND	Srpska književnost XIX veka
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Bogoboj Atanacković, Srpska književnost XIX veka, Proza
UDK	
Čuva se: ČU	Filozofski fakultet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	U tezi se analizira mesto i uloga Bogoboja Atanackovića (1826–1858) u istoriji srpske književnosti. Na osnovu književne recepcije njegovog rada ustanovljeno je da spada u pisce koji su prvo bili preterano hvaljeni, a potom potpuno omalovažavani. Atanacković je imao za cilj da obrazuje i zabavi svoje čitaoce, a stavovi koje je zastupao u svojoj poetici pokazuju da je poznao savremena mu pedagoška stremljenja. Spada u pisce koji su pisali za ženski deo publike i za omladinu. Na Atanackovića su uticali srpski pisci prethodnih epoha i njegovi savremenici, prvenstveno Branko Radičević, potom savremeni mu mađarski, nemački, ruski i francuski pisci, kao i usmena narodna i građanska lirika. U svoja dela unosio je opise događaja iz revolucije 1848–1849. godine. Njegov doprinos razvoju srpske književnosti ogleda se u napuštanju vojvođanskog dijalekta u skladu sa reformom srpskog jezika Vuka Stefanovića Karadžića, kombinovanju sentimentalno-romantičarskih stilskih postupaka sa prvim elementima realizma u srpskoj prozi, kao i okretanju temama iz savremenog života i unošenju socijalnih pitanja u književnost, dok je u putopisima koristio meditativno-reporterski stil i epistolarnu formu.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	
Datum odbrane: DO	

<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>
---	--

University of Novi Sad
ACIMSI
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	Mirjana Brković
Mentor: MN	Professor Marija Kleut, PhD
Title: TI	Bogoboj Atanacković Prose Works
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2010
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	9 chapters, 302 pages, 46 pictures, 294 references
Scientific field SF	Literature History
Scientific discipline SD	19 th Century Serbian Literature
Subject, Key words SKW	Bogoboj Atanacković, 19 th Century Serbian Literary History, Prose
UC	
Holding data: HD	Faculty of Philosophy, Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	The position and the role of Bogoboj Atanacković (1826–1858) in the Serbian literary history is analysed in the thesis. On the ground of the literary reception of his work it has been found out that he belongs to the group of writers who were at the beginning praised too much, and later on completely disdained. Atanacković aimed to educate and entertain his readers, and the attitudes he supports in his poetics shows that he was familiar with the contemporary pedagogical teachings. He was writing for the female part of the audience and for the youth. Atanacković was influenced by the Serbian writers of the previous epochs along with his contemporaries, first of all Branko Radicević, also the contemporary Hungarian, German, Russian and French writers, as well as the oral folk and urban lyrics. In his works he described the events from the 1848–1849 revolution. His contribution to the development of the Serbian literature is seen in abandoning the Vojvodina dialect in accordance with the Vuk Stefanović Karadžić's reform of the Serbian language, combining of the sentimental and romantic style with the first elements of realism in the Serbian prose, also in turning to the themes from the contemporary life and including the social aspects into the literature, while in the prose accounts of his travels he used meditative-reporter style and the epistle form.
Accepted on Scientific Board on: AS	
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

САДРЖАЈ

САДРЖАЈ	7
РЕЗИМЕ	9
SUMMARY	10
Реч захвалности	11
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	12
1. УВОД	15
2. КЊИЖЕВНОКРИТИЧКА РЕЦЕПЦИЈА ДЕЛА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА	18
2. 1. Књижевнокритичка рецепција Атанацковићевог дела у XIX веку	19
2. 2. Књижевнокритичка рецепција Атанацковићевог дела у XX веку	27
3. БИОГРАФИЈА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА	60
4. БОГОБОЈ АТАНАЦКОВИЋ О КЊИЖЕВНОСТИ	98
4.1. Које је била намењена Атанацковићева проза	98
4.2. Страни утицаји на дело Богобоја Атанацковића	112
5. ПУТОПИСИ БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА	122
6. НОВЕЛЕ БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА	146
6.1. Простор	147
6.1.1. Простор који је идеализован	148
6.1.2. Конкретан простор	150
6.1.3. Неодређен простор	152
6.2. Време	154
6.2.1. Крај XVII и почетак XVIII века	154
6.2.2. Време око Првог српског устанка	154
6.2.3. Прва половина XIX века	155
6.2.4. Време револуције 1848–1849. године	156
6.2.5. Неодређено време	157
6.3. Ликови	158
6.3.1. Женски ликови	158
6.3.2. Мушки ликови	165
6.4. Схематски прикази ликова у приповеткама	174

6.5. Мотиви	179
6.5.1. Мотив љубави између мушкарца и жене.....	179
6.5.2. Остале врсте љубави	183
6.5.3. Остали мотиви.....	185
6.6. Фабула и сиже.....	187
6.6.1. Фабула	188
6.6.2. Сиже	192
6.7. Цитати и други коментари у новелама	195
6.8. Преведена новела	201
7. РОМАН БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА	204
7.1. Простор.....	208
7.1.1. Простор који је идеализован	208
7.1.2. Конкретан простор.....	210
7.1.3. Неодређен простор	214
7.2. Време	215
7.2.1. Време пре револуције 1848–1849. године	215
7.2.2. Време револуције 1848–1849. године	217
7.3. Ликови.....	222
7.3.1. Групни портрети	222
7.3.2. Самостални портрети	225
7.3.2.1. Мушки ликови	225
7.3.2.2. Женски ликови	240
7.4.Схематски приказ ликова.....	246
7.5. Мотиви	246
7.6. Фабула и сиже.....	252
7.6.1. Фабула	252
7.6.2. Сиже	254
7.7. Цитати и други коментари у роману	255
7.7.1. Цитати	257
7.7.2. Коментари о причи и филозофска позадина романа.....	276
8. ЗАКЉУЧАК	280

РЕЗИМЕ

У тези се анализира место и улога Богобоја Атанацковића (1826–1858) у историји српске књижевности. На основу књижевне рецепције његовог рада установљено је да спада у писце који су прво били претерано хваљени, а потом потпуно омаловажавани. Атанацковић је имао за циљ да образује и забави своје читаоце, а ставови које је заступао у својој поетици показују да је познавао савремена му педагошка стремљења. Спада у писце који су писали за женски део публике и за омладину. На Атанацковића су утицали српски писци претходних епоха и његови савременици, првенствено Бранко Радичевић, потом савремени му мађарски, немачки, руски и француски писци, као и усмена народна и грађанска лирика. У своја дела уносио је описе догађаја из револуције 1848–1849. године. Његов допринос развоју српске књижевности огледа се у напуштању војвођанског дијалекта у складу са реформом српског језика Вука Стефановића Карацића, комбиновању сентиментално-романтичарских стилских поступака са првим елементима реализма у српској прози, као и окретању темама из савременог живота и уношењу социјалних питања у књижевност, док је у путописима користио медитативно-репортерски стил и епистоларну форму.

Кључне речи: Богобој Атанацковић, Историја српске књижевности XIX века, Проза

SUMMARY

The position and the role of Bogoboj Atanacković (1826–1858) in the Serbian literary history is analysed in the thesis. On the ground of the literary reception of his work it has been found out that he belongs to the group of writers who were at the beginning praised too much, and later on completely disdained. Atanacković aimed to educate and entertain his readers, and the attitudes he supports in his poetics shows that he was familiar with the contemporary pedagogical teachings. He was writing for the female part of the audience and for the youth. Atanacković was influenced by the Serbian writers of the previous epochs along with his contemporaries, first of all Branko Radicević, also the contemporary Hungarian, German, Russian and French writers, as well as the oral folk and urban lyrics. In his works he described the events from the 1848–1849 revolution. His contribution to the development of the Serbian literature is seen in abandoning the Vojvodina dialect in accordance with the Vuk Stefanović Karadžić's reform of the Serbian language, combining of the sentimental and romantic style with the first elements of realism in the Serbian prose, also in turning to the themes from the contemporary life and including the social aspects into the literature, while in the prose accounts of his travels he used meditative-reporter style and the epistle form.

Keywords: Bogoboj Atanacković, 19th century Serbian literary history, Prose

Реч захвалности

Током припремања и писања докторске дисертације несебичну помоћ пружила ми је менторка др Марија Клеут, редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду, којој се од срца захваљујем.

Велику подршку без које, вероватно, не бих имала снаге да доведем до краја рад на докторској тези, пружиле су ми моје породице, Дујин и Брковић, које су ми истовремено биле и потпора, и инспирација.

Захваљујем се колегама и колегиницама из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, посебно Одељењу за чување и коришћење публикација, Одељењу старе и ретке књиге и легата и Одељењу заштите библиотечног материјала, као и Рукописном одељењу Матице српске, којима дугујем захвалност не само на подршци, већ и на помоћи коју су ми пружали током периода израде тезе, у виду копирања материјала, израде дигиталних снимака, проналажења извора, а без којих ова дисертација не би могла бити урађена.

Посебну захвалност изражавам свима који су ми помогли око превођења критика о Атанацковићу – Ружици Блажин за превод са француског, Олги Савеској за превод са бугарског, Олги Камиловој за превод са руског и Петеру Хајнерману за превод са мађарског језика.

Захвалност дугујем и колегиницама и колегама из Народне библиотеке Србије из Београда, Архива Србије у Београду, Рукописног одељења и Библиотеке Српске академије наука и уметности у Београду који су ми пружили потребне информације и помоћ у истраживању.

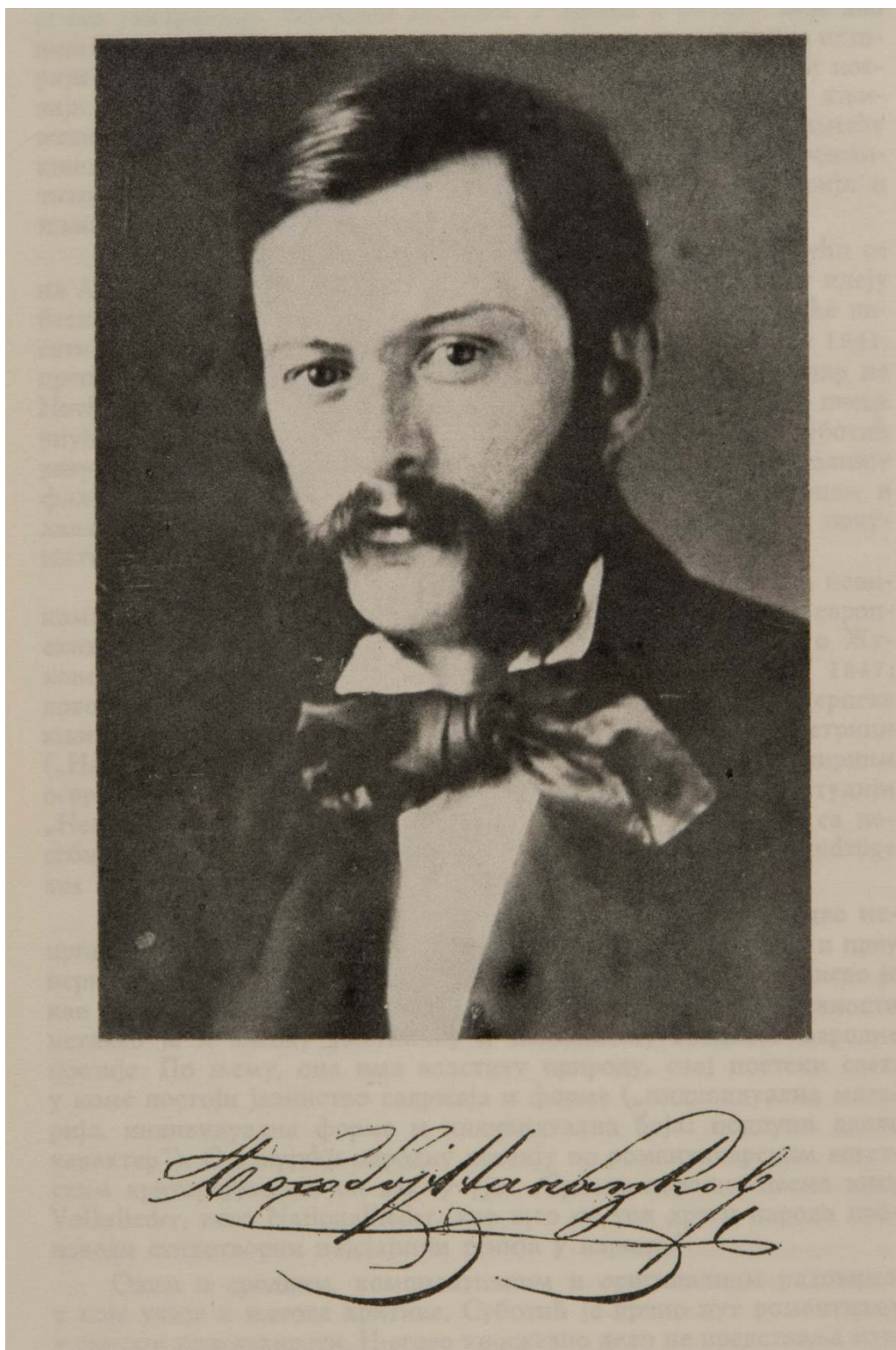
Топло се захваљујем и свим другим колегиницама и колегама са Универзитета у Новом Саду који су ме подстицали у току писања овог рада.

Аутор

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 1, Богобој Атанацковић	14
Слика 2, Портрет Богобоја Атанацковића.....	60
Слика 3, Зграда Градског већа у Баји.....	60
Слика 4, Богобој Атанацковић, <i>Дарак Србкињи</i> , Предње корице	64
Слика 5, Богобој Атанацковић, <i>Дарак Србкињи</i> , Насл. стр.....	64
Слика 6, Богобој Атанацковић, <i>Дарак Србкињи</i> , Св. 2, Предње корице.....	64
Слика 7, Богобој Атанацковић, <i>Дарак Србкињи</i> , Св. 2, Насл. стр.	64
Слика 8, Павле Симић, <i>Мајски сабор 1848</i>	70
Слика 9, Богобој Атанацковић, <i>Пупољци</i> , Св. 1, Насл. стр.....	81
Слика 10, Богобој Атанацковић, <i>Пупољци</i> , Св. 2, Предње корице	81
Слика 11, Богобој Атанацковић, <i>Пупољци</i> , Св. 2, Насл. стр.....	82
Слика 12, Богобој Атанацковић, <i>Књига за добре цели</i> , Предње корице	85
Слика 13, Богобој Атанацковић, <i>Књига за добре цели</i> , Насл. стр.....	86
Слика 14, <i>Le magasin des familles</i> (1850).....	118
Слика 15, <i>Journal des Demoiselles</i> (1850).....	119
Слика 16, <i>Le Voleur</i>	119
Слика 17, <i>Le Moniteur de la Mode</i>	120
Слика 18, <i>Le Moniteur de la Mode</i>	120
Слика 19, Дворац Белведере, Беч, Аустрија.....	126
Слика 20, Августинска црква, Беч, Аустрија	127
Слика 21, Надгробни споменик Марији Кристини, Беч, Аустрија	127
Слика 22, Праг, Чешка.....	128
Слика 23, Рафаел Санте, <i>Сикстинска Мадона</i>	131
Слика 24, Антонио да Коређо, <i>Богородица са Св. Ђорђем</i>	132
Слика 25, Антонио да Коређо, <i>Поклоњење пастира</i>	132
Слика 26, Готфрид Семпер, <i>Позориште у Дрездену</i>	135
Слика 27, француска глумица Рашел.....	136
Слика 28, Дворац у Лудвикслусту, Немачка.....	142
Слика 29, Маузолеј Елене Павловне у Лудвикслусту, Немачка	143
Слика 30, Доситеј Обрадовић.....	144
Слика 31, Милован Видаковић.....	144
Слика 32, Раух, Споменик краљице Лујзе.....	165
Слика 33, Палата Шарлотенбург, Берлин, Немачка.....	165
Слика 34, Алфонсо Кано, <i>Св. Јован евангелиста и чаша отрова</i>	173
Слика 35, Карло Долчи, <i>Портрет Стефана Дела Бела</i>	174
Слика 36, Сент Готхард (St. Gotthard), Швајцарска	209
Слика 37, Палата мадама (Palazzo madama), Турин, Италија.....	212
Слика 38, Франческо Албани, <i>Венус се купа или Алегорија Ваздуха</i>	212
Слика 39, Франческо Албани, <i>Сибела и годишња доба или Алегорија Земље</i>	212
Слика 40, Франческо Албани, <i>Аполо и Меркур или Алегорија Небеса</i>	213
Слика 41, Франческо Албани, <i>Нептун и Афитрита или Алегорија Мора</i>	213

Слика 42, Карло Долче, <i>Мадона у слави</i>	213
Слика 43, Антонио Канова, <i>Парис</i> , Музеј Метрополитен, Њујорк	227
Слика 44, Антоније ван Дајк, <i>Одмор на путу у Египат</i>	240
Слика 45, Антоније ван Дајк, <i>Скидање са крста</i>	241
Слика 46, Антонио да Коређо, <i>Скидање са крста</i>	242

Слика 1, Богобој Атанацковић

1. УВОД

Проблем који намеравам да истражим под насловом *Проза Богобоја Атанацковића* јесте допринос Богобоја Атанацковића, српског писца који је стварао средином XIX века, развоју српске прозе. Овај аутор објавио је неколико песама, дванаестак новела, три групе путописа и само један роман, а на основу сачуваног рукописа објављен му је и *Дневник*, док су његова писма остала углавном необјављена. Ово је корпус који ће бити разматран у оквиру мог рада.

Сматрам да је потребно да се покаже да ли је Б. Атанацковић стварао у складу са оним што је очекивала читалачка публика у његово време. С обзиром на тадашњу његову популарност, моја претпоставка је да је он био веома прихваћен од стране критике и публике управо зато што је претходно добро проучио шта је потребно српској књижевности и шта јој највише недостаје. Пре нашег аутора било је релативно мало романа у српској књижевности, проза се спорадично стварала, много су заступљенији били песници, него прозаисти. У следећој фази развоја српске белетристике, у доба реализма, претегнуло је прозно стваралаштво, а песništво и проза која је остала у романтичарском маниру, сматрала се превазиђеном, те је у складу са тим процењивано и Атанацковићево дело. У раду ћу покушати да дам одговор на питање колики је био допринос Б. Атанацковића развоју српске прозе и какво место би он требало да заузима у историји српске књижевности XIX века са аспекта савременог погледа на књижевност.

Током више од једног и по века од настанка прозних дела Атанацковићевих, начин тумачења и оцењивања његовог дела се мењао с обзиром на то да се мењао и књижевни укус и хоризонт очекивања српске публике. На пример, Ђура Даничић је имао примедбе на логику Атанацковићевих приповедака и на језичке грешке и недоследности, чак за приповетку *Три зелене шибљике* тврди да би боље било да није ни штампана. С друге стране, постоје екстремно позитивни судови о томе како је Атанацковић у српској прози био оно што је Б. Радичевић био у поезији. Моје мишљење је да су оба ова става доведена до крајности и нису објективна, а да је право место Атанацковићево негде у средини. Дакле, нити је он најбољи у својој врсти, нити је једини, али је међу првима отворио неке нове могућности српским списатељима и то није неважно са становишта књижевне историје.

Што се тиче периодизације српске књижевности још је Светислав Вуловић сматрао да се српска уметничка приповетка прве половине XIX века може поделити на три периода – период Милована Видаковића, период Б. Атанацковића и период Стефана Митрова Љубише. И према Бошку Новаковићу, српска приповетка може се поделити на три раздобља – најстарије од Видаковића до Атанацковића, друго од Атанацковића до Лазе Лазаревића и треће од Лазаревића до данас, при чему се издвајају по трајнијем значају Атанацковићева приповетка „Буњевка“ и роман *Два идола*. Јован Деретић сматра да је приповедна проза до половине XIX века далеко слабија у поређењу са мемоарском прозом XVIII века. За Атанацковића каже да је српски роман подигао на виши књижевноуметнички ниво, заједно са Јованом Стеријом Поповићем и Јаковом Игњатовићем, као и да је унапредио српски роман увођењем сентиментално-романтичарског усмерења и да он означава почетак преображаја српске прозе који ће

други писци довршити. Како су сви наведени ставови слични, покушаћу да их испитам и да их потврдим.

Показује се да у последњих двадесетак година није објављен ниједан значајан ни теоријски, ни научни рад везан за прозу Б. Атанацковића. То може да значи да је овај писац забрављен или да је његово дело неинтересантно за проучаваоце српске књижевности. С обзиром на чињеницу да српска књижевност XIX века, нарочито књижевност стварана у Војводини, нема превелик број прозних стваралаца, а посебно не романописаца, сматрам да је неопходно дело нашег аутора поново критички прочитати, анализирати га на основу савремених научних погледа на књижевноисторијске токове и тако изнова оценити и његово дело и ставове које је заступао.

Како у делу Б. Атанацковића постоји јасно исказан дидактички слој сматрам да је неопходно упоредити га са владајућим погледима у српској педагогији оног времена. Познато је да је тек Доситеј Обрадовић заузео став да је потребно да се и женска деца образују, међутим у српском војвођанском друштву у XIX веку та идеја није одмах прихваћена. Готово пола века након Доситеја, Атанацковић својом прозом жели да привуче српске девојке и женску читалачку публику да се образују на матерњем језику, да читају домаће писце и да негују српску литературу као своју. Да ли су овакви позиви Б. Атанацковића женском делу читалачке публике били актуелни или потпуно анахрони, покушаћу да одговорим увидом у њему савремене педагошке теорије и препоруке. Моје мишљење је да је Атанацковић заслужио да му се ода признање с обзиром на циљеве које је желео да постигне оваквом поетиком, а да су у том смислу, мање битни сами домети које је његово дело достигло.

Циљ истраживања које ћу предузети је да се тачно одреди да ли је Атанацковићево дело и данас живо, да ли је могуће да оно поново придобије читаоца, да ли данас постоји потреба да се српској читалачкој публици нуде дела са националним и сентименталним садржајима какве је нудио Атанацковић.

Очекујем и да ће бити могуће одговорити на отворена питања као што су: мера утицаја француске литературе на дело Атанацковића, који су могући узор Атанацковића из мађарске и немачке литературе, да ли је на њега утицала још нека литература, а сматрам да је могуће одговорити и у којој мери је његова прозна форма утицала на касније српске књижевне ствараоце. Моја претпоставка је да Атанацковић није говорио француски и да је узалуд тражити писце који су на њега утицали из ове књижевности, те да је Скерлић био у праву када је тврдио да је немогуће наћи те узоре, јер их није ни било.

У раду ћу покушати да откријем и естетске узоре Б. Атанацковића, јер је чињеница да је он женске и мушке ликове у неким својим новелама и у роману поредио са чувеним сликама или иконама, па чак и скулптурама страних уметника. Давањем одговора на питање који су то били ликовни узор Б. Атанацковића, сматрам да би се и његови естетски идеали лакше могли разумети. Претпостављам да је насумични избор дела које је помињао долазио отуда што их је он лично видео на својим путовањима.

Такође, што је не мање битно, потребно је дати одговор и на отворено питање да ли је став који је Атанацковић заузео у односу на револуцију 1848–1849. године био напредан или реакционаран. Миодраг Поповић је био једини који је дао негативну оцену Атанацковићевих ставова о том питању. Сматрам да је данас, након 160 година, историја дала правилнију оцену о дешавањима 1848–1849. године, а сви ти резултати бацају ново светло и на ставове нашег писца, само их до сада нико није посматрао из новог угла. Питање југословенства којем је Б. Атанацковић био наклоњен, такође ће бити разматрано

током истраживања. Моја претпоставка је да је Атанацковић био понет ставовима већине и да није имао изграђено сопствено мишљење о револуционарним догађајима у српском народу. Да ли је он имао шири увид у догађаје, показаће испитивање његове биографије и доступних књижевних текстова из његовог пера.

У оквиру овог рада приказаћу видове прозног стваралаштва у којима се огледао наш аутор. На крају ћу покушати и да дам оцену о томе да ли је добро што се окушао и у писању путописа, или је требало да се задржи само на новелама или само на писању великих прозних форми типа романа.

У овом раду покушаћу да на Атанацковићеву литературу применим савремене књижевне теорије и методологију. Напомињем да ћу у истраживању Атанацковићевог прозног дела користити следеће научне методе: структурну анализу – показаће се каква је структура у његовим новелама и роману, метод дијалектичког тоталитета – када је дело смештено у естетски, педагошки, социолошки, политички контекст, како се тада понаша, статистички метод – показаће да ли неке одлике и појаве надмашују друге у Атанацковићевом делу, метод индукције – на основу појединих случајева и примера, доносиће се закључци о целини, компаративни метод – поредиће се Атанацковићево дело са делима његових претходника и потоњих писаца, итд.

* * *

На овом месту осећам потребу да додам и следеће – кадгод се нађем на почетку анализе дела неког српског писца, суочим се са истим проблемом. Наиме, пре три деценије током основних студија књижевности, до руку ми је дошла књига *Zen budizam i psihoanaliza* аутора Сузукија и Фрома (Suzuki, 1964). На самом почетку књиге Сузуки је, покушавајући да објасни разлику између Истока и Запада, навео један врло пластичан пример који ми се дубоко урезао у сећање. Цитирао је, наиме, хаику јапанског песника Башоа који се диви расцветалом цветну назуне крај живице и песму енглеског песника Тенисона о цветну са напуклог зида који је убрао и са кореном га држао у руци. Башо као типичан источњак није убрао цвет, он га посматра и диви му се и његово осећање је пуно и заокружено. Тенисон као типичан западњак убрао је цвет, одвојио га од тла, биљка при томе умире, а он би да је подвргне даљој анализи и вивисекцији како би схватио суштину Бога, човека и живота.

Када сам прочитала да се Атанацковићев роман првобитно појавио у едицији „Пупољци“, неминовно ми је ова слика искрсла у сећању. Одмах се поставило питање да ли да као Тенисон уберем „пупољке“, да их одвојим од њиховог природног окружења, да их ишчупам из корена и, коначно, обавим вивисекцију или да их само гледам, уживам у њима и дивим им се као Башо. Као прави западњак, покушаћу да урадим анализу дела Богобоја Атанацковића надајући се да при томе „пупољци“ неће изгубити ништа од своје природне лепоте.

2. КЊИЖЕВНОКРИТИЧКА РЕЦЕПЦИЈА ДЕЛА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Књижевно дело Богобоја Атанацковића имало је знатну публику и велик број читалаца у време када се појавило. С временом, то дело је постајало све мање утицајно, да би коначно у XX веку било готово у потпуности маргинализовано, могло би се рећи и заборављено. Да ли је овај писац заиста заборављен у српској историографији књижевности или само тако делује? Према Јурију Лотману (2004), никада се не може са сигурношћу рећи да је неки писац заувек заборављен, „мртав“ у очима својих читалаца. Овај аутор тврди да се и та ситуација с временом може мењати, јер многи су писци непознати само док се тачка гледишта науке о књижевности подудара са погледима на свет епохе у којој су писци заборављени, што не мора да траје неограничено. Наизглед може да делује да је семиотичка мапа унификована, али: „Ако је мапа горњег слоја обојена у једнаку једноличну боју, доња се шарени од боја и од мноштва граница које се секу“ (Лотман, 2004, стр. 193).

Према Борису Ејхенбауму (Ejhenbaum, 1972) до смене стилова долази у облику борбе између праваца који постоје, јер свака књижевна епоха садржи дела разних стилова. Победа једног од њих јавља се као резултат борбе и сваку епоху карактерише борба бар двају праваца или школа (у ствари, много више), од којих један, постепено побеђујући бива окружен епигонима и почиње да се дегенерише, а други, надахнут препородом старих традиција, почиње поново да скреће на себе пажњу. У тренутку распадања првог ствара се и трећи правац, који се труди да заузме средњу позицију. Изван тога остају правци који немају оштро изражених теоријских принципа, већ у својој пракси развијају неканонизоване, мало искоришћене традиције и, не одликујући се одређеношћу стила и жанрова, обрађују нови књижевни материјал.

М. Бекер (Beker, 1986) каже да према Виктору Шкловском, свака уметност, заправо, ствара канон како би га превладала. Шкловски је увео појам канонизације у уметности који би укључивао и поступни процес аутоматизације, након чега би уследио супротни покрет, промена, измена или деканонизација, која није условљена ничим споља, већ и она произлази из саме уметности. Слично становиште имао је и В. Бут (But, 1976) који каже да „оно што изгледа природно у једном раздобљу или школи, изгледа вештачко у другом раздобљу или другој школи“ (But, 1976, стр. 57). Тако је и роман *Два идола* настао након полемике коју су водили М. Видаковић и В. С. Караџић почетком XIX века, те је наш аутор морао да се определи за једну од постојећих могућности. Атанацковићева појава значила је раскид са неким елементима претходног раздобља, дошло је до деканонизације тих елемената. Касније, када се књижевни укус променио и публика стекла сасвим другачија очекивања од романескне структуре, роман *Два идола* престао је да буде интересантан и постепено је бивао све мање читан.

Естетика рецепције проучавала је у XX веку читаочеву улогу у настајању значења књижевног текста. Читалац би требало да представља „спремиште“ конвенција и активни чинилац њихове примене. Иако је читалац помињан и раније у различитим реторичким теоријама, ипак је тек теорија рецепције ставила читаоца у први план. Ханс Роберт Јаус био је претеча ове теорије и један од њених најизразитијих представника. Залагао се да се историја књижевности протумачи као процес естетске рецепције и производње смисла

који се остварује актуелизацијом књижевних текстова преко читалаца и критичара. Јаусов кључни термин био је хоризонт очекивања, а он означава припремљеност за књижевне поступке у оквиру менталног видокруга читаоца. Нов текст у читаоцу буди сећања на поједине књижевне поступке из хоризонта очекивања и потом их или потврђује, или мења, или само репродукује, а удаљеност између хоризонта очекивања читаоца и појаве новог текста који захтева промену тог хоризонта назива се естетска удаљеност. Када је удаљеност мала, то се дело сматра лаганом или тривијалном књижевношћу, а када је удаљеност превелика, дело бива одбачено или прихваћено, а протумачено и канонизовано тек много доцније.

Неопходно је, по мишљењу критичара рецепције, реконструисати хоризонт очекивања савременика појединих књижевних дела, како бисмо правилно схватили како је некадашњи читалац видео и тумачио неко дело. Често се прави грешка, јер се рецепција дела тумачи у односу на неко време које им није одговарајуће. Отпор који се може створити према нечему што је ново и естетски удаљено може да потраје и годинама. Са променом хоризонта очекивања реактуелизују се нека дела и писци. Уз важна књижевна дела у једном тренутку, стоје и неважна или заборављена. У еволуцији књижевности можемо пратити промене поступака и књижевних конвенција. Наше читалачко искуство доприноси не само очувању постојећег искуства, већ наговештава и неостварене могућности и отвара путеве којима ће књижевност можда да се развија.

У међувремену, читалачка публика пролази кроз многе фазе и промене. Да ли је Атанацковић имао довољно читалачке публике у своје време и да ли је могао да обезбеди егзистенцију на основу пласмана својих књига средином XIX века? Одговор је негативан, али то не значи да су други српски писци из истог периода могли да живе од свог књижевног рада. У то време, писци су били веома задовољни и сматрали успехом уколико због објављивања својих дела нису западали у дугове и тиме упропашћавали себе и своје породице. Довољно нам о томе говоре чињенице да је Бранко Радичевић својевремено остао дужан Б. Атанацковићу, јер је овај за њега платио трошкове штампања песама, па и сам В. С. Карацић имао је проблем са пласманом својих књига, о чему ће бити више речи у одељку о биографији нашег писца. У тој ситуацији, критике које су објављиване, прикази и коментари више су говорили о књижевној моди и укусу, него о стварним зарадама од књижевне продукције. Као и други писци, и Атанацковић је оглашавао своје књиге, сакупљао пренумеранте на њих, продавао их по јужним пределима Аустријске монархије, а овде ћу покушати да покажем како је публика примала и процењивала његова дела, односно пратићу рецепцију књижевног стваралаштва Атанацковића кроз век и по њеног постојања.

2. 1. Књижевнокритичка рецепција Атанацковићевог дела у XIX веку

Први помен, али не као критика, о томе да се из пера Богобоја Атанацковића нешто појавило налази се у текућој библиографији коју је *Летонис Матице српске* редовно објављивао. Под насловом „Књижество сербско: нове књиге“ (1845) налази се библиографска забелешка о Атанацковићевој књизи *Дарак Српкињи*.

Наш аутор био је пријатељ песника Б. Радичевића. Иако се не би могли сматрати правом критиком, Радичевићеви стихови посвећени Атанацковићу очигледно су били нека врста одзива на његово дело. Због тога што сведоче о Бранковом ставу о Атанацковићевом

приповедачком раду, али и о њиховој блискости и тананости њиховог пријатељског односа, навешћу их у целини:

5.

Ох мој драги Богосаве,
 'Де ли си ми сада, брате?
 Јер тако ми моје славе,
 Све једнако мислим на те
 Што л' сад чиниш на уранку
 Да ли градиш каку Нанку?

6.

Грди, грди, брате приче,
 Биће добре, Нанка јемчи;
 Удри губу што пониче
 Да нам сеје све понемчи.
 Сеје наше, код нас живи,
 Ками нама – ми смо криви!

7.

Глени, глени ову само,
 Та није ли ка сунашце?
 Па да 'ваке опуштамо,
 Ками нама у срдашце!
 Свака од њи' раја вреди
 Па мастило да се штеди?

8.

Гради, гради, тако т' Бога,
 Што обрну ка сунашцу,
 Тако т' лика љубавнога
 Штоно чуваш на срдашцу?
 Што – Но већ се песма не да...
 Збогом, одо' унапреда. (Радичевић, 1975, стр. 259–260)

У српском календару *Војвођанка* (1851) изашла је најстарија права до сада позната критика Атанацковићевог дела потписана словом Ш.¹ Та је критика Атанацковићевог романа *Два идола* објављена непосредно након изласка романа из штампе и то дело оцењује се као редак глас живота у свеопштој тишини док траје рат. По критичару, роман крепи човека и даје могућност да у јуначкој прошлости српски народ препозна свој лик и за будућност. Кроз две свеске „Пупољака“ аутор је показао своју надареност за књижевно стваралаштво и у потпуности се исказао својим романом *Два идола*. Објашњава читаоцима да су два идола љубав према девојци и српском народу.

Овај критичар истиче како је добар роман верно огледало у којем се огледа домаћи и друштвени живот народа, а и јавног живота у оној мери у којој је тај јавни помешан са домаћим животом. Што се Атанацковићевог романа тиче, он тврди да је аутор добро пренео основне црте српског живота, али и да би наш писац требало да се стилски

¹ Овај псеудоним Васа Милинчевић разрешио је као скраћеницу насталу од наслова српског часописа *Шумадинка* који је уређивао Љубомир Ненадовић.

пластичније изрази, да би карактери требало да буду психолошки боље окарактерисани, а да везе између ликова и радње, као и између узрока и последица буду логичније. Све ове мане могу се поправити и критичар је проценио да ће се то и десити у даљем Атанацковићевом раду. Нарочито је похваљена композиција романа, јер радња полази од средине, а на крају се прича спаја са почетком. Наглашено је да у роману постоје и лакоћа писања и добри дијалози. Критичар ју је препоручио свим Србима, а нарочито Српкињама које имају потребу да читају белетристичка дела.

Међу овим првим критикама које су се појавиле још за живота Б. Атанацковића је она потписана шифром Др. И (1852), а објављена је у *Српским новинама*. Ради се о прилогу у рубрици „Књижевни прегледи“ под насловом „Београдски велики календар са шематизмом Књажества Србије за год. 1852“. За новелу „Буњевка“ овај анонимни аутор каже да је то приповетка са темом из новијег доба написана лепо и у народном духу. Аутор је још додао да нема приповедака које би за наш народ биле подобне и које би народ радо читао, а да му истовремено утичу и на ум и на срце. Атанацковићева приповетка у потпуности одговара на ове захтеве, те је зато добро да се налази у календару као народној књизи. Познато је да су се календари куповали у време о којем је реч више него књиге, практично, имала их је свака кућа. На тај начин сазнајемо да је наш писац у своје време задобио наклоност најшире читалачке публике.

Једна од критика које су се појавиле непосредно након изласка *Књиге за добре цели* (1852) је непотписан чланак објављен и у *Српским новинама* и у *Световиду* из те године. Касније је чланак приписан Даничићу и јавља се и у његовим *Ситнијим списима*. Љуба Стојановић (1925) у предговору књиге *Ситнији списи Ђ. Даничића. Књ. I* тврди да је чланак први пут објављен анонимно, а да га је Армин Павић унео у библиографију Даничићевих радова на основу тврђења Светислава Вуловића. То су преузели после и Ђорђе С. Ђорђевић и сам Љ. Стојановић. Овај Даничићев чланак је у *Ситнијим списима* објављен под бројем XVII.

Даничић није био ни најмање благонаклон према прози која је објављена у *Књизи за добре цели*. Он наводи шта се све у књизи налази, па каже да је први рад од Аце Поповића *Удовица*, а одмах потом *Рукавице* од Б. Атанацковића. Тачно напомиње да је ова новела прештампана из *Књижевног додатка Јужне пчеле*, али да штампарске грешке ни овде нису исправљене. Аутор истиче недоследности, нелогичности и слаба места у приповеци, а на крају цитира и језичке погрешке које је Атанацковић направио. Трећи чланак *Писма у одбрану и фалу женидбе* од Ђ. Н., односно Ђорђа Натошевића, аутор приказа хвали, али сматра да је и овде језик могао бити бољи. Што се тиче приповетке Б. Атанацковића *Три зелене шибљике* рецензент каже да приповетка сама по себи није лоша, али да је тема по којој је човек који је убио 99 људи морао да убије и стотог како би задобио милост Божију неоправдана, те да се у њој: „исмијава милост Божија, чега ради боље би било да није нигда свијета угледала“ (Даничић, 1852, стр. 260).

Стојан Новаковић (1867) је у својој *Историји српске књижевности* дао читав преглед српских писаца који су стварали од почетака савремене српске књижевности до 1867. године. За Атанацковића је написао да је почео да ствара око 1847. године, да је у томе имао „доста среће“, како се онда еуфемистички изрицала похвала нечијој литератури, те да је у знатној мери унапредио и српски језик. Новаковић је још забележио и годину смрти нашег писца и најзначајнија дела која је објавио.

Још један значајан критичар писао је о Атанацковићу. Био је то Светислав Вуловић (1876) у *Српској читанци* коју је приредио за гимназијалце. Уз име Б. Атанацковића додао

је да се он бавио књижевношћу стога што је настала празнина након оригиналних романа М. Видаковића и преведених текстова у *Забавнику* Димитрија Давидовића. Он први напомиње да су Б. Радичевић и Б. Атанацковић почели да стварају истовремено, а за приповетке овог другог каже да су далеко изнад Видаковићевих. Истиче да је наш писац први унео црте народног живота у роман код Срба. Од Атанацковићевих дела у свој избор унео је „Буњевку“.

Убрзо након тога у српском календару *Орао* објављен је коментар Стевана В. Поповића (1880) да је Б. Атанацковић готово заборављен међу припадницима млађих нараштаја. По речима Поповића, прошло је само двадесет година од смрти писца, а његова дела се више не читају, иако је Б. Атанацковић био метеор на књижевном небу као и Б. Радичевић. Критичар их обојицу сматра генијалним писцима. Помиње да је он сам читао *Два идола* и као младић и као зрео човек и да је увек уживао у том роману. Износи преглед Атанацковићевих дела и апелује на књижевну јавност да би та дела требало прикупити и издати једно критичко издање (појавило се тек педесетак година касније). Истиче да је после Видаковића, Атанацковић српској књижевности удахнуо нови живот. На крају даје пиščеву биографију и наводи имена његових пријатеља у које се узда да ће му послати нове податке о писцу. Из овога се може закључити да је Атанацковићево дело веома брзо маргинализовано у српској књижевности, јер су се створила нова књижевна очекивања.

Постоји јасан траг како је биографија коју је објавио С. В. Поповић у *Орлу* настала. На основу писма Михајла Јовановића Батута² које је написао Стевану Поповићу без места и датума, а које се чува у Архиву Србије види се да су те податке доставили Мита Поповић³ са својом супругом, рођаком Б. Атанацковића.

Исте године, Драгутин Посниковић (1880) објавио је невелико дело *Живот и дела врсних Срба* у којима се један одломак односи на Б. Атанацковића. Овај аутор је истакао да су новеле Атанацковићеве на далеко вишем нивоу писане од прозе М. Видаковића, да је савремени живот описан верно и с топлином, да је „застарелој романтичној“ књижевности дао нов правац и покрет, да су *Два идола* до тада најбољи српски роман и да је Атанацковић као адвокат био на гласу по читавој Бачкој и Банату.

С. Вуловић (1882) је у свом познатом чланку „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“ одредио и место које је, по њему, заузимао Атанацковић. Као почетак најновије српске књижевности Вуловић узима 1847. годину када се јављају Б. Радичевић и Ђ. Даничић који су дали усмерење нашој литератури за наредне две деценије. Атанацковића он помиње као једну од првих и највећих „планета“ Бранковог сунчевог система. Понавља свој став да су се Радичевић и Атанацковић у литератури јавили готово истовремено, али су *Два идола* изашла након Радичевићевих *Песама* (1847), те да у роману Атанацковић наводи Бранка као свог учитеља.

Према Вуловићу, предности које је имао Б. Атанацковић изражене су на следећи начин: после Видаковића настала је пауза у српској приповедачкој прози, а наш аутор био је даровит, образован човек песничког срца који је први умео да опише савремени народни живот, а описивао га је верно и са песничком топлином. Међутим, после романа

² Писмо [Михајла Јовановића] Батута [Стевану В.] Поповићу, Архив Србије, сигнатура ПО-123:8.

³ Мита Поповић рођен је 1841. године у Баји, а умро је 1888. године у Будимпешти. Гимназију је завршио у Баји и Сремским Карловцима, а права у Будимпешти. Од 1867. године био је адвокат у Баји, а потом у Сомбору. Писао је љубавне и родољубиве песме и позоришну игру *Наши сељани*. Прве стихове певао је и штампао на мађарском, утврдио је Скерлић (1925). Био је рођак по жени са Атанацковићем.

Два идола Атанацковићева приповедачка снага је малаксала и *Књига за добре цели*, према Вуловићу, заслужила је епиграм који ју је пратио:

„Неколико Срба, мала л’ вам је брига:
Што су добре цјели, а рђава књига!“

Стога, Вуловић периодизује српску уметничку приповетку до тог времена на периоде М. Видаковића, Б. Атанацковића и С. М. Љубише.

С. Вуловић наводи Јакова-Јашу Игњатовића као прво значајније име у српској приповедној прози након Б. Атанацковића. Први део романа *Тридесет година из живота Милана Наранџића* од Игњатовића изашао је 1860. године и то је био први оригинални друштвени роман код Срба након Атанацковићева *Два идола*. Вуловић сматра да су ова два романа једнака по лепоти и вредности, али да је код Игњатовића било мање романтике, а више психологије и друштвеног живота.

Као коментар овог става може се погледати *Предговор* од Радмила Димитријевића уз књигу *Студије и критике Светислава Вуловића* (1979). Димитријевић истиче чињеницу да је Вуловић у свом огледу о српским приповеткама говорио о Б. Атанацковићу који је већ у време настанка те критике био и идејно и уметнички превазиђен, о Ј. Игњатовићу који је објавио свој историјски роман *Ђурађ Бранковић* 1855. године и *Милана Наранџића* 1860. године, а да је Ђура Јакшић осамдесетих година као приповедач романтичарског усмерења био и по садржини, и по форми идејни и друштвенополитички анахронизам. Стога је ова студија једна од слабијих у Вуловићевом опусу, према Димитријевићевој оцени.

Прва обимнија студија о животу и раду нашег писца изашла је у *Летопису Матице српске*, из пера Мите Поповића (1885), а наслов студије је „Богобој Атанацковић“. У оквиру студије Поповић је објавио низ писма која је Атанацковић слао Мити Севићу, мужу своје сестре од стрица Кате Севић, а тасту М. Поповића, а изнео је и низ података који се тичу приватног живота нашег писца. Поповић помиње да је Б. Атанацковић имао значајан број читалаца, али да су, нажалост, након његове смрти изашла само два чланка о њему – некролог у *Српском дневнику* и кратак чланак С. В. Поповића у *Орлу*. И М. Поповић понавља оцену да су Бранко и Богобој камени темељци новије српске литературе. Поменуо је сва дела Атанацковићева и изнео наду да ће се његово име ипак на крају славити.

Веома позитивно оцењен је рад Б. Атанацковића и у чланку Вјекослава Клаића (1885). Овај аутор је навео све новеле нашег аутора које су објављене у загребачком часопису *Neven*, а посебно је нагласио да се у том часопису уз радове кајкавца Боговића објављује и низ радова штокаваца, што све доприноси развоју лепе и правилне хрваштине.

У часопису *Бршљан* појавио се био током 1886. године низ чланака под насловом „Писма из Елисиума уредништву „Бршљана““ која су потписивана именима различитих књижевника у зависности од садржаја писама, а аутор им је био Ј. Игњатовић. За ту претпоставку има елемената већ у првој реченици првог писма које је потписано именом Милована Видаковића, а у којој се каже да Видаковић шаље своје писмо на свог посинка Јашу Игњатовића. У том писму са онога света се, наводно, Видаковић жали и вајка што се међу српским књижевницима у чланку „Аустроугарска монархија у слову и слици“ који је изашао у *Бранику* бр. 37 из 1886. године, а аутори су били Антоније Хацић, Александар Сандић и Стеван В. Поповић, помиње име Б. Атанацковића, а не помиње се М. Видаковић. Неправда је да су у текст уврстили само војвођанске ауторе и то многе који то место баш и не заслужују. Ево тог Игњатовићевог текста писаног у Видаковићево име:

Видим онде младог Богобоја Атанацковића, који је као почетник неколико приповедчица написао, и да је дуже поживио може бити да би даље дотерао; али мислим није право што сте мене оданде истисли, а њега посадили на моје место. (...) Једи се и сам Богобој, мисли да је сувишно било локалном шовинизму толику жртву принашати. (Игњатовић, 1886, стр. 15)

У *Колу* се јавља чланак Ђорђа С. Ђорђевића (1889) под насловом *Писмо уреднику „Кола“*. Аутор помиње како су у Панчеву изашле Атанацковићеве *Новеле* у издању Књижаре браће Јовановића, али да су овим издањем обухваћене само оне које је Б. Атанацковић објавио у својим књигама, али не и оне из часописа. Истиче да је А. Гавриловић видео једну Атанацковићеву новелу у хрватском часопису *Невен*, а сам га није могао пронаћи, те наводи да је наш аутор писао и песме, али да их је, сада по сведочењу С. Вуловића, само неколико правих. Овај чланак има претензија да буде и библиографски подсетник на ауторова дела.

У другом познатом издању Атанацковићевог романа *Два идола* предговор је написао Андра Гавриловић (1893). Предговор почиње констатацијом да је у ред писаца чија дела је требало отргнути од заборава Српска књижевна задруга оправдано уврстила и овај роман. Гавриловић тумачи како је првобитно објављен роман *Два идола* и какве је предговоре дао сам аутор уз њега. Разлог да се роман објави у два дела није суштинске, већ издавачке природе. За *Два идола* тврди да је први бољи српски оригинални роман који је привукао и публику и критичаре. Тврди да је наш писац следио сентиментални правац, иако је као јунаке приказивао своје познанике. Ту се налази и податак да је сам Андра на једном примерку *Два идола* наишао на запис на маргини, писан руком Атанацковићевог савременика и старог српског књижевника, да је добровољни бранилац српских осуђеника у роману био урађен према стварном лику Емила Манојловића, а да би таквих примера могло бити и више. Поновио је став да аутор *Два идола* уздише, али не очајава.

Као основну одлику Атанацковићевог стила Гавриловић наводи раситњеност, тако да су делови романа испретурани, а он се потрудио да поглавља сложи по природном редоследу који је означен на следећи начин: II-VII, I, VIII-IX, XI-XII, X, XIII-XIV и тако даље до последњег поглавља. О детаљисању приликом приказивања стварности каже да је нормално да писац изоставља непотребне појединости, јер пише о догађајима који су читаоцу и блиски и познати, да често сам узима реч и у своје име сведочи о догађајима, а да има и одломака из којих се види његово путно искуство, што све повећава интересовање код читаоца. Подвлачи да је роман о Вертеру код Срба већ био преведен, тако да је то утицало на формирање Младеновог лика, али да има пуно лепих одломака, као и да је родољубље овде беспрекорно, што додатно препоручује роман за читање.

У другом одељку предговора Гавриловић објашњава да је припремајући роман за штампу, наишао на више примерака у којима се текст не слаже, односно да су рађене различите измене у овом роману, али без одређеног система. Најкрупнија је она разлика коју је пронашао у једном примерку на стр. 45–46 друге свеске „Пупољака“ у XII одељку у којем је задржан део текста који је у другим примерцима замењен блажом варијантом. Гавриловић тај неизмењени део текста наводи у целини. Коментарисао је да је то вероватно Б. Атанацковић изменио на савет каквог пријатеља, па можда и самог Платона Атанацковића којем је роман био посвећен. Данас знамо да је цензура забранила нашем писцу да ту варијанту текста и још неколико других делова објави, тако да их је он сам заменио, о чему ће бити више речи на другом месту у овом раду. Гавриловић је навео и све промене на Атанацковићевом тексту које су учињене у издању СКЗ.

Конечно, у трећем делу предговора Гавриловић се осврће на пишчеву биографију, а и то чини цитирајући текст М. Поповића из 1885. године, поводом чега ће касније настати

жестока полемика са Јованом Скерлићем. Ту је и напомена да није видео хрватски часопис *Neven* у којем су изашле неке Атанацковићеве приповетке, што ће поновити и Скерлић. Навео је сва до тада објављена дела овог аутора, а од критичких осврта цитирао је ставове С. Новаковића и С. Вуловића.

Приказ свих „Издања Српске књижевне задруге у 1894. години“ написао је С. С. Симић (1894). Он је поред похвале намерама овог друштва исказао и подршку чланству које је и друге године масовно приступило Задрузи и тиме потпомогло њен рад. У тешком тренутку српске историје народу је понуђен избор из старије српске књижевности у којем су се наша дела Доситеја Обрадовића, проте Матије Ненадовића, Б. Атанацковића и Јосифа Панчића. Када је реч о Атанацковићевом делу *Два идола*, Симић подвлачи да је то дело препуно примера родољубља који су увек подстицајни за читаоце романа, да су поучна јер показују како се за народ ваља жртвовати и поднети највеће недаће зарад тог идеала, а најзначајније за овај роман је што грађу налази у савременом животу. Аутор истиче да су *Два идола* својевремено била омиљена лектира „наших интелегентних читалаца“, а да Атанацковић њиме наставља линију коју су започели Његош и Бранко. Посебно се наглашавају лепис описи и разноврсност ситуација, као и дубина и искреност патриотизма, а замера се нашем аутору конструкција романа која омета читање, јер догађаји нису хронолошки испрличани. Овај роман је далеко надмашио просечне романе којима се крајем века задовољавала српска публика, тврди Симић. Б. Атанацковић се у овом приказу смешта међу знатне књижевнике српске, а А. Гавриловићу одато је признање за редакцију овог издања.

Оно што је посебно занимљиво у реченом приказу јесте да аутор каже како се српска читалачка публика и није могла упознати са старијом књижевношћу, јер та су дела постала неприступачна и стога су имала малог или никаквог утицаја на књижевност крајем века. Ево како Симић објашњава тадашњи положај српске књижевности:

Што је доброга произвела у раније доба, неприступно је било млађим нараштајима. Мисли и идеали, којим су се руководили наши старији у раду, коме је данашње наше стање последица, нас нису загревали, јер их нисмо ни знали, више с тога што нисмо могли, него ли што нисмо хтели за њих знати. Ми нисмо могли настављати, где су они стали, а без те непрекидности у раду, која се чува традицијама, не може бити правога напредовања. (Симић, 1894, стр. 194)

Непостојање свести о доприносу Б. Атанацковића развоју српског романа може се тражити и у оваквим узроцима. Његова дела штампана су махом у Мађарској и Аустрији, у ограниченим тиражима, тако да су српској читалачкој публици у другим крајевима, па и у Србији, била мање приступачна од оних дела која су им била савремена и стога лако доступна.

Мита Калић био је аутор популарно написане историје српске књижевности која је у издању Матице српске изашла у Новом Саду 1895. године под називом *Српски књижевници*. Ту се о Атанацковићу дају биографски подаци, где се родио, које школе је похађао, а писац коментарише како је наш писац још у раној младости осећао дара и воље за писање приповедака и новела и да је зато непрестано читао и спремао се за свој будући позив. Описује се Атанацковићев живот у Бечу и познанство са В. С. Караџићем, Б. Радичевићем, С. Милетићем и другима, а потом се говори и о његовом учешћу у раду Мајске скупштине 1848. године. Овде се помиње да је Атанацковић био међу оним народним посланицима који су на патријарха Јосифа Рајачића утицали да изађе пред зграду Патријаршијског двора у Сремским Карловцима и да објасни народне повластице окупљеним посланицима. Калић говори и о томе какве је амбиције у књижевности имао

наш писац, наводи да је темељно научио француски језик и да је стекао лакоћу у приповедању и описивању читајући француску књижевност, да га у томе ниједан књижевник пре њега није достигао, те да су му најбоља остварења „Буњевка“ и *Два идола*. Побројао је и друга дела Атанацковићева, а навео је међу њима и *Росицу*, иако није написао да ли је или није објављена.

Најобимнија студија о нашем писцу која је објављена у XIX веку јесте она из пера Милоша Н. Пејиновића који ју је у неколико наставака објавио у *Бранковом колу* 1896. године под насловом „Богобој Атанацковић“. Ова четири наставка могла су послужити као увид у целокупна сазнања о Атанацковићевом делу до тог тренутка. Биографију је Пејиновић преузео од М. Поповића и испричао је својим речима. Иако је, каже писац, поље приповетке и новеле било необделано у време Атанацковићеве појаве, ипак као његовог претходника види романописца М. Видаковића. Видаковић није имао могућности да створи реалистичнију и бољу прозу од оне коју је стварао, јер се за то нису били стекли предуслови, о српској историји мало се знало, те је овај критичар видео као велику заслугу и значајан допринос што је наш аутор почео да пише у новом, савременом, чистом народном духу. Ни Атанацковићева проза није одмах могла достићи врхунски ниво, али то би било претерано и очекивати. Атанацковићевих приповедака Пејиновић је приказао девет, према издању браће Јовановића у Панчеву.

Пејиновић је сваку приповетку прокоментарисао углавном са становишта здравог разума, те је Атанацковић доживео највећи број критичких опаски управо због наивног и насумице одабраног материјала за своје приповетке. Према овом критичару, ликови су нереални, често се даје више простора споредним него главним ликовима, истиче се морал, односно морална поука приче која је претерано очигледна што читаоцу квари уживање. Када нема решење за заплет који је створио, Атанацковић прибегава тајанствености и крајњој случајности, каже Пејиновић на једном месту. Врло често у нескладу су поступци јунака приповетке са његовим пореклом, те, као и код Видаковића, делује да су то грађани прерушени у сељаке, односно код Атанацковића у хајдуке. Било је чудно Пејиновићу и то како су двоје љубавника различите вере мислили да се узму, а да се не изједначе у вери, као у новели „Буњевка“, коју иначе Пејиновић хвали да је боља од дотадашњих Атанацковићевих радова. Овај аутор замера и на композиционим акробацијама нашем писцу. Сматра да је непотребно у новели скакати са предмета на предмет и мешати прошлост и садашњост. Истиче да је једна од приповедака („Три зелене шибљике“) у потпуности прерађена народна прича са врло мало пишчевих доприноса оригиналној причи.

Пејиновић сматра да је наш писац, заправо, користио уобичајена средства којима су се користили и други писци романтичари, а да се призори из новела не могу назвати студијама, већ само скицама или нацртима. Поменути утицај романтичке школе и Пејиновић види у утицају француске романтичарске књижевности, коју је Атанацковић упознао док је тамо боравио бежећи пред преким судом.

Након студије приповедака Пејиновић је прешао на анализу романа *Два идола* у издању СКЗ из 1893. године. Све негативне особине Атанацковићеве прозе овде су се поново испољиле, сматра Пејиновић, јер је заплет невешто изведен, што је проузроковано пишчевим поигравањем догађајима и њиховим намештањем онако како му се учини да је најподесније. Када се упореде роман и новеле Атанацковићеве, види се, сматра Пејиновић, да недостаје уметничка целина, да је заплет произвољан, да и иначе има произвољности, ретроспективног приповедања, а све то доводи читаоца у забуну.

Роман је препун моралних и родољубивих коментара Атанацковићевих, те се може рећи да су сва његова дела покретана његовим родољубљем. Код сваког јунака Атанацковићевог разум је под превлашћу страсти. Једино је донекле Младен из *Два идола* успео донекле да обузда своју страст родољубљем. Пејиновић приписује француској романтичној књижевности ту претерану осећајност која је у то време диктирала развој и усмерење целом свету, па и нашем аутору. Мисли и да је наш аутор дао елементе аутобиографије кроз свој роман. У закључку своје студије Пејиновић тврди да роман *Два идола* није могао бити прави друштвени роман као код других, развијенијих народа, јер у Војводини средином XIX века није било вишег друштвеног слоја чији се живот у тим романима описује, стога, каже Пејиновић: „Довољно је то, што су Богобојеви списи уметничко огледало тежња тадашњег српскога друштва у Војводини. А, то је голема заслуга!“ (Пејиновић, 1896, стуб. 1531). Према томе, Атанацковићев роман *Два идола* је први оригиналан друштвени роман у српској књижевности, закључак је студије.

Исти аутор М. Н. Пејиновић објавио је у *Нади* 1897. године прегледни чланак „О новим појавама у српској лијепој књижевности“ који је требало да дâ потпун извештај о најновијим и најзначајнијим писцима и њиховим остварењима крајем века. Пејиновић тврди да је после М. Видаковића Атанацковић најмаркантнија фигура нашег, српског књижевног живота, а да му се роман и даље може са интересовањем читати. Овај аутор тврди да је Атанацковић створио „нарочиту приповједачку школу“ из које су потекли П. Поповић Шапчанин, Дамјан Павловић, Коста Руварац, Милисав Милисављевић и Ђорђе Звекић који су сви били из Војводине.

У жељи да прикаже развој романа у српској књижевности Драгутин Ј. Илијћ (1898) објавио је у *Vienci* чланак под насловом „Roman u Srba“. У овом раду Атанацковићев роман *Два идола* добио је веома високо место:

Ovim je romanom položio Bogoboj temelj novom pravcu, koji sa Milovanom Vidakovićem ni po formi, ni po mislima, ni po obradi ne stoji ni u kakvoj vezi. U njemu se krasnim jezikom i vanredno nježnom kičicom slikaju prilike iz 48. godine. Po ideji i po slogu (...) ja bih dao ime ovom pravcu nacionalno-patriotski. (...) Ovo je najlepší roman što ga srpska književnost do danas ima. Bogoboj je umro vrlo rano te tako nije dospio da književnost obogati nizom ovakvih bisera. (Пиж, 1898, стр. 777)

Д. Илијћ је можда био усамљен када је овако изразито значајне похвале доделио нашем писцу, али књижевни укус се очигледно није у исто време променио код свих читалаца, те Илијћ спада у категорију оних који су код Б. Атанацковића препознавали само добре, а нису тражили и лоше стране.

На самом крају века појавио се и један преглед српско-хрватске литературе у Кијеву из пера А. Степовича (1899). Овај писац углавном се служио Вуловићевим подацима и оценама када је говорио о Атанацковићу, али сама чињеница да је поменут у овој врсти студије, довољно говори сама за себе. Није много писаца XIX века имало ту привилегију да уђе у овакав избор писаца који су заслужили да буду поменути и да им се биографија нађе у том кругу.

На основу свега реченог, јасно је да је Атанацковић током већег дела XIX века био слављен и признаван као добар писац чији роман *Два идола* представља његов највиши лични домет, али и врхунски домет српске књижевности у том моменту.

2. 2. Књижевнокритичка рецензија Атанацковићевог дела у XX веку

У XX веку Атанацковићеве заслуге за српску књижевност доведене су у знатној мери у питање, али не на самом почетку века, него нешто касније када се и књижевни укуси променили и када је све романтичарско постепено добило негативан призвук.

Један од најзначајнијих критичара и поштовалаца дела Б. Атанацковића свакако је био Андра Гавриловић. Између осталог, Гавриловић је у периоду 1901–1903. године у Загребу објавио тротомну књигу *Знаменити Срби XIX века*. У првом тому који се појавио 1901. године налази се биографија нашег писца. Он наводи мишљење књижевног историчара (С. Вуловића) према којем је Бранко у поезији исто оно што је Богобој у прози. Оба писца живела су кратко и дела су им малобројна. Гавриловић овде износи став да се Б. Атанацковић „још увек радо чита“ и да је он створио ново доба у српској књижевности, јер је први покушао да стави српску приповетку на савремено поље.

Гавриловић је дао релативно најпотпунију до тада познату биографију нашег писца, а сматрао је да је овај био радник новог доба, јер је писао народним језиком, у каснијим радовима користио је и нови правопис. Дао је оцену романа *Два идола* за који каже да је то „оригиналан роман, који црпи грађу из савременог живота“. Он истиче да се ни у овом роману Атанацковић није ослободио сентиментализма, а да је непосредно након завршетка буне 1848. године читав народ био разочаран, па и писац овог романа са њим, али да се ипак овај аутор није препустио песимизму и стога, како су многи касније поновили за Гавриловићем, „он у роману уздише, али не очајава“. Роман *Два идола* настао је непосредно након револуције 1848–1849. године и стога се историјске прилике као општепознате не описују детаљно, али се на више места расправља о различитим ставовима везаним за њу. Атанацковић се не плаши да изнесе свој став у вези са политичким питањима тог времена. Гавриловић наводи да су путовања главног јунака у роману описи путовања самог писца. Коначна оцена Атанацковићевог рада из пера А. Гавриловића била је да је он зачетник и најбољи представник сентиментализма у приповедачком раду, који је владао све до почетка XX века и да је тај правац помогао да се сузбије романтичарски правац, а да је Атанацковићу „осигуран леп помен у историји српске књижевности“.

Супротно мишљењу Богдана Поповића о томе да је стил и језик Б. Радичевића чист и непрекоран, стоји мишљење Марка Цара које је објавио у познатом чланку из 1901. године под насловом „Критика или шиканерија?“ Полемишући са Б. Поповићем, Цар се пита да ли то Поповић озбиљно мисли да би данашњи Срби песници након педесет година од Бранкове смрти, могли своје потребе задовољавати језиком и дикцијом Радичевићевог доба. Критичар у својој расправи брани развој књижевности и књижевног језика аргументом да као што се код Француза после Верлена и Малармеа, не може више писати језиком Беранжеовим или Ламартиновим, тако се ни код нас после Милићевића, Матавуља и Лазаревића, не може више писати не само језиком предвуковских књижевника, већ ни језиком Б. Атанацковића или Ј. Игњатовића који су били Вукови следбеници. Цар каже да је еволуција језика нешто неизбежно, као што је неизбежна и еволуција друштва које користи тај језик. Ово мишљење се знатно разликовало од ставова филолошке критике којој је Б. Поповић припадао, а далеко је ближе данашњим ставовима о језику српске књижевности.

А. Гавриловић (1902) дао је и преглед књижевности под насловом „Novija pripovetka u Srba“ који је објавио у *Ljubljanskom zvonu*. За потребе словеначке књижевне јавности, направио је кратак увод у приповедачки рад код Срба и одредио место Б. Атанацковића којег помиње као другу знатну појаву у српској књижевности, при чему је

М. Видаковић прва, а Ј. Игњатовић трећа. Понавља основне биографске податке о Атанацковићу, као и шта је објавио. Препоручује „Буњевку“ и роман *Два идола* који одређује као први мало бољи српски роман који грађу црпе из савременог живота. За нашег аутора каже да је био следбеник сентименталног правца и у новелама, као и у роману. Помиње елементе путописа у роману. Подвлачи да је у време настанка *Два идола* већ постојао превод Гетеовог романа *Страданија младога Вертера* на српски језик. Истиче да се због лепих одлика, језгровитих мисли и красног родољубља Атанацковићев роман сматра лепом појавом у српској књижевности.

Године 1903. појавио се низ полемичких чланака о Атанацковићу. Међу првима био је један у којем се негативно судило о Атанацковићу. То су биле *Допуне о М. Видаковићу и Б. Атанацковићу* које је те године у *Просветном гласнику* објавио Гаврило Јовановић. Он је покушао да скрене пажњу стручне јавности да се оцене које је о овој двојници писаца дао С. Новаковић у *Историји српске књижевности* још 1867. године до тада нису промениле у школским уџбеницима, иако су се многи ставови јавности према другим писцима и појавама променили. Ту се понавља прича о утицају филолошких питања на оцене о писцима, те да је С. Вуловић у своју *Читанку...* унео оцену да је Атанацковић за српску приповетку оно што је Бранко за нашу поезију – држећи се Даничићевих погледа на књижевност, као што је погрешно 20 година пре тога Ђорђе Малетић кад је у своје *Примере...* унео само Његошеве песме, а ниједну Бранкову – држећи се погледа на књижевност Милоша Светића, односно Јована Хаџића. Писац *Допуна...* хтео је да исправи неправду нанету и Видаковићу и Атанацковићу.

Прво што је поменуо Г. Јовановић јесте чињеница да се српска читалачка публика почела стварати још од XVII и XVIII века у Аустрији, те да је није могао створити Видаковић. Просветитељски правац у филозофији није био погодан за књижевно стваралаштво, јер се инсистирало на општим темама, док су прво сентиментализам и предромантизам, а потом и романтизам, у први план истакли машту и национална осећања писаца. То је био разлог због којег је осредњи стихотворац какав је био Видаковић, одједном, окренувши се прози и националним темама, постао најчитанији српски писац за дуги низ година. Исто тако, Атанацковић је сасвим одговарао укусу и очекивањима публике средином XIX века, јер је прихватио језик В. С. Карацића и окренуо се савременим темама.

Видаковић није имао талента за писање приповедака и романа, он је био бољи у поезији и зато је, по мишљењу Јовановића, потпуно промашио свој позив, те да су његови романи слаби из овог субјективног недостатка, а не зато што се он угледао на средњовековне романописце. Видаковића још оптужују да је писао шаблонски, да није имао потребне студиозности у раду и да се није ослањао на науку свога времена (посебно се око тога водила расправа између Карацића и Видаковића, у полемици о којој ће касније бити више говора), али студиозности нису имали ни други српски писци, а ни наука није била нарочито развијена у његово време.

С друге стране, Атанацковић је прошао знатно срећније, те Јовановић сматра да је Атанацковић добио незаслужено високо место у српској књижевности захваљујући само једној чињеници, а то је да Видаковић није прихватио Вукову реформу. Да се то десило, Атанацковић би био само један од настављача Видаковићевих, а не први који је у прозу увео вуковски језик. Новаковићеву оцену да је Б. Атанацковић један од првих који је ставио приповетку на савремено поље, Вуловић је подигао на виши ниво, рекавши да је Богобој у прози оно што је Бранко у поезији, па се то због Вуловићевог ауторитета

безрезервно прихватило. Но, та се компарација потом проширила на то да је однос Б. Атанацковића према Б. Радичевићу, као однос Ивана Тургеева према Сергеју Пушкину у руској књижевности, велики приповедач према великом песнику, што све никако није тачно са становишта вредности књижевних дела о којима је реч.

Јовановић је истакао да се Атанацковић случајно нашао на Вуковој страни. То је допринело позитивној оцени његовог дела, као и чињеница да је имитирао савремене му стране романисте. Средином XIX века у западној литератури постепено се напушта романтизам и преовладава реализам који ће се завршити натурализмом. Многи духови били су разочарани политичким догађајима у Европи и то разочарење огледало се у књижевности у облику меланхоличности која је почела да преовладава. Тај правац прихватио је у својим делима и Атанацковић и одмах је његово дело прихваћено од стране публике која је била припремљена за тај нови књижевни укус читањем стране белетристике. На све то се мора додати и чињеница да је наш аутор покушао да дâ роман о 1848. години и тиме се ставио изнад других књижевних покушаја који су у то време постојали.

Г. Јовановић изнео је чињеницу да је у периоду од 1848. године до устанка у Босни и Херцеговини читава српска јавност имала у виду само једно питање, а то је да се открију узроци пропасти Српске Војводовине до које је дошло 1850. године. Сматрало се да је српско национално биће угрожено и стога су се и народне песме и уметничка поезија бавиле овим питањем, па се осећала потреба да се дâ и модернији одговор на то у форми романа. То је био непосредан повод за настанак романа *Два идола*. Међутим, ни у концепцији, ни у појединостима Атанацковић није задовољио потребу за уметничком синтезом и анализом или бар описом у којем би био приказан неки важан моменат из тог историјског догађаја. По мишљењу Јовановића, роман је потпуно дилетантски и почетнички написан. Јовановић замера Атанацковићу и што нема описа историјских, политичких и моралних узрока који су претходили револуцији 1848. године. Друго, наш аутор није дао реалан заплет свом роману, а није реалистички приступио ни изradi ликова, јер делује као да је за Младена учешће у револуцији само још једна авантура разочараног љубавника. Трећа велика Атанацковићева грешка, по Јовановићу, јесте што не постоји ни јединство радње у роману *Два идола*: не види се да ли је важније што је Младен разочарани љубавник или његова политичко-војна делатност, за коју није имао никаква предзнања. Обрада лица у роману нема никакве уметничке вредности, према Јовановићу, јер јунаци *Два идола* не само да нису описани као припадници неке нације, већ нису описани ни као људи, са својом психологијом и логиком. Такође, од описа нема никакве користи у овом роману, јер се за Карловце каже да им опис погледамо код Бранка у поезији, а о Бачкој и Банату се не каже ни толико, као ни о бојном пољу и слично.

Јовановић тврди да делује да ни Атанацковић, ни Видаковић нису имали неко нарочито високо мишљење о књижевности, већ су је третирали као забаву у доколици и желели су што дуже да анимирају читаоце. Атанацковић је направио низ грешака, јер је посао који је желео да обави далеко премашивао његов таленат. Стога је далеко боља приповетка „Буњевка“, него роман *Два идола*. Језик Атанацковићевог романа пун је грешака, али их нису у своје време исправљали ни Караџић, ни Даничић. Према свему што је рекао, Јовановић закључује да је боље Атанацковића поредити са Видаковићем, него са Радичевићем. Међутим, и ту је Атанацковић на губитку. Видаковић се школовао крајем XVIII века када ни наука, ни књижевност нису били посебно развијени, ни у већим срединама, а посебно не међу Србима, док се Атанацковић школовао средином XIX века,

дакле када је већ постојао низ и научних, и књижевних часописа, када су В. С. Караџић, Ђ. Даничић, Петар II Петровић Његош и Б. Радичевић објавили своја дела из 1847. године, а сам Б. Атанацковић упознао се и са француском литературом на њеном извору, па кад није успео да напише бољи роман, то само говори о његовом премалом таленту за тако нешто. Јовановић је додао још једну занимљиву примедбу о природи белетристике која се може злоупотребљавати као начин да се уместо уметничких пренесу политички или неки други садржаји, тако да он мисли да је управо то учинио и „адвокат Атанацковић“.

Одговор Г. Јовановићу врло брзо након тога објавио је Ј. Скерлић (1903б) у *Српском књижевном гласнику*. И његов став био је да је потребно да се преиспитају поједини судови о нашим старијим књижевницима. Скерлић је истакао да је Јовановић желео у свом раду да да нову оцену о два стара српска писатеља, те понавља Јовановићеве ставове да је Видаковић потцењен, а Атанацковић прецењен. Овако исто о тој двојници писаца судио је и Ј. Игњатовић (1886) у чланку „Писма из Елисиума“ која сам раније поменула. Међутим, Скерлић подсећа да је још Ј. Стерија Поповић устао у одбрану остарелог Видаковића којег је млади нараштај презрео још за његовог живота и да би било неопходно прво установити шта су преводи, а шта оригинална дела Видаковићева како се критика не би огрешила о њега.⁴

Атанацковићево дело Скерлић је поделио на два периода: до 1848. године и после ње. Сматрао је да се Јовановић само овлаш осврнуо на дело нашег писца. За јунака романа *Два идола* Скерлић каже да има бајроновски карактер, а да је роман значајно прелом у нашој књижевности. Подсећа да је Атанацковић још у поднаслову приповетке „Ефросина“ ставио поднаслов образац свакидањег живота, што је значило да има склоности према реализму. Карактеристике *Два идола* су следеће, према Скерлићу: а) напушта се историјска романтика М. Видаковића и креће се ка реалистичкој приповеци из савременог друштва, б) постоји рудиментарна склоност ка давању локалне боје, наводи као пример разговор два Буњевца из којег се види буњевачко наречје и в) писана су течним стилем, чистим језиком и новим правописом.

Скерлић сматра да је Г. Јовановић исувише строг судија и да му је оцена неодмерена, јер полази са апсолутног становишта, а не од реалних околности у којима су ова два писца стварала. Тако је Јовановић прекрајао истину како би поткрепио своје тврдње. Скерлић стога помиње да је и Даничић био критичан према Атанацковићу. Скерлић истиче да је Младен, главни јунак романа *Два идола*, показивао родољубиве тежње од самог почетка романа, те да је примедба Јовановићева о Младеновим разлозима за учешће у револуцији 1848. године непримерена, а најапсурднијом му се чини Јовановићева замерка да је у Атанацковићевом роману само неколико главних ликова, а зна се да су у револуцији учествовале стотине хиљада Срба.

Ј. Скерлић (1903а) објавио је и ширу студију о Б. Атанацковићу у *Летопису Матице српске*. У њој је Скерлић поновио да је већ тада било опште прихваћено мишљење да је Богобој у прози оно што је Бранко у поезији, како је то егзалтирано изјавио С. Вуловић. Такође, Скерлић истиче да је опште место да је наш писац родоначелник српске приповетке и писац првог српског романа из савременог му друштва. Међутим, о Атанацковићу се веома мало зна, те он понавља пишчеву већ познату биографију, уносећи у њу одломке из ауторових оригиналних приповедака.

⁴ Најпохвалније се о свом учитељу М. Видаковићу изразио и Ј. Игњатовић (1874) у свом чланку „Три српска писатеља“ у којем тврди да је српска читалачка публика заволела књигу и читање тек кад су се појавили Видаковићеве романи, о чему ће бити речи и касније у овом раду.

Подвлачи онај период када је Б. Атанацковић у Новом Саду након револуционарних догађаја 1848. године живео и посебан осврт даје на однос између њега и Платона Атанацковића као „потајног јотисте“. Препричава несрећну Атанацковићеву љубав према Хелени Стојановић из Кикинде и истиче како се разликује понашање нашег писца након неуспеле веридбе од судбина несрећних љубавника које описује у својој прози. Скерлић у Атанацковићевој женидби и успешној адвокатској каријери тражи узрок за претварање песника фаталних љубави у обичног филиистра и ситног грађанина. Средина у којој се Б. Атанацковић нашао и посао којим се бавио убили су сву поезију у њему и „уситнили“ му дух, сматра Скерлић.

У другом делу студије Скерлић се бавио Атанацковићевим књижевним радом. Он понавља ставове С. Вуловића да се у петој деценији XIX века несразмерно више писала поезија у односу на прозу, те да се тако и наш писац прво јавио са две песме, а не одмах прозом. У истом часопису он је објавио и превод са мађарског језика и у томе се одмах види његово интересовање за прозу, али и сентименталне теме његовог будућег опуса. Ово би, по Скерлићу, биле основне тезе Атанацковићеве: а) силна, неодољива, фатална љубав, б) несавладљиве препреке, в) раздвајање двоје младих, г) љубавник који, блед и очајан, носи у туђину своју несрећну љубав, д) најзад смрт далеко од завичаја, 'међу швајцарским долинама', љ) усамљен гроб и жалосна врба која тужно шуми болну песму несрећне љубави.

У продужетку, Скерлић оцртава положај М. Видаковића и Стеријину одбрану старог писца, да би напоменуо да су у тим околностима појавиле прве Атанацковићеве приповетке. У прве три новеле Б. Атанацковића, према Скерлићу, не само да се осећа велик утицај Видаковића, већ и жеља младог писца да се тог утицаја ослободи. Прва Атанацковићева приповетка по наивности својој доказује да ју је написао младић од 18 година, јер се на читаоца утиче романтичним призорима помешаним са најнеобузданијом маштом, а на Видаковића подсећа и чињеница да сви његови јунаци носе искључиво српска народна имена, без обзира да ли је реч о изворној или преведеној прози. Трећа приповетка – „Ефросина“ – боља је од прве две, јер се бави савременим људима и појавама, који су и Атанацковићу били блиски. Овде се, поред љубави, јавља и патриотизам, што ће бити основни мотиви и два најбоља текста нашег аутора писана пола деценије касније. Скерлић подвлачи да се ретко среће писац који би био доследнији својим књижевним идеалима са почетка свог стваралаштва.

Б. Атанацковић је морао бити примећен у оскудици прозних радова, сматрао је Скерлић, те је зато већ 1845. и 1846. године штампао две своје збирке под насловом *Дарак Српкињи*, које обухватају већину његових приповедака. Приповетку „Љубезник и удварач“ Скерлић је поредио са приповетком Лазе Лазаревића „Први пут с оцем на јутрење“, због поуке коју носе. У новели „Убица“, према Скерлићу, развијена је омиљена Атанацковићева теза да се не смеју растављати они које је Бог саставио. „Мати и кћи“ је „најнеобузданије романтична приповетка у иначе сувише романтичним приповеткама које је Богобој написао у првој младости својој“, истакао је Скерлић. Он је за ову приповетку посумњао да је превод неке романтично-криминалне немачке приповетке оног доба. Слична је по тону и „Нанка“ из другог тома, а и у њој је јунак наивно-смешан бајроновски тип. Приповетка „Хајдуци“ поново има за тему љубав, а као да је читава изашла из старих илустрованих романа. Овај Атанацковићев хајдук може да се упореди са Карлом Мором из Шилерових *Разбојника*. Скерлић помиње и промене у Атанацковићевом правопису.

Иако је 1847. године најавио *Росицу*, ова збирка новела никада није објављена, а по свему судећи, није никада била ни написана, сматрао је Скерлић.

Ј. Скерлић је још истакао и да је 1848. година значила преокрет у стваралаштву Б. Атанацковића, јер се крајем 1851. године почео јављати у српској књижевности са новим, далеко зрелијим и бољим делима. Из године 1852. која је била најплоднија година у његовом стваралаштву потичу три приповетке – „Рукавице“, „Три зелене шибљике“ и „Буњевка“, од којих су прве две објављене у *Књизи за добре цели*. И Скерлић је навео епиграм који је кружио о овој књизи, а за „Рукавице“ је рекао да спадају у најромантичније и најбесмисленије Атанацковићеве приповетке и поновио је Даничићев негативан суд о њима. „Три зелене шибљике“ су обрада народне скаске и код Атанацковића и код Милорада Поповића Шапчанина. На овом месту Скерлић је побио Даничићеву критику ове приповетке и изнео претпоставку да је Даничић имао нешто лично против нашег писца, чим га је лажно оптужио да се овом приповетком подсмева божијој милости. О томе да ли су се Даничић и Атанацковић поштовали и дружили или је Даничић имао нешто лично против Атанацковића више ћу рећи у биографији нашег писца.

У петом делу обимне студије Скерлић је желео да истакне да су два најбоља дела Атанацковићева „Буњевка“ и *Два идола*, као и да оба носе траг револуције из 1848. године. Скерлић тумачи да је „Буњевка“ прва његова приповетка која се окреће појавама из свакодневног живота и читалац може да препозна да се радња ове приче дешава у Баји међу буњевачким становништвом. Истиче као позитивну новину да се наш аутор овде, као некада Д. Обрадовић, залаже за верску толеранцију и тврди да је народност изнад вере и верског опредељења. Трећа позитивна особина ове приповетке је што се бави актуелним догађајима, истакао је Ј. Скерлић, и та се приповетка неће моћи заобићи када се буде писала историја тих времена. Такође, језик ове Атанацковићеве приповетке много је бољи и чистији, а у њој се наводи и једна мање позната народна песма. Међутим, наш писац ни овде не може да побегне од романтизма и то је Скерлић назвао болешћу која се тешко лечи.

Што се тиче *Два идола* то је први оригиналан роман из српског друштвеног живота, навео је Скерлић, и цитирао позитиван став Вуловића (1876) из *Српске читанке* о овом роману. Овде се преплиће историјска прича коју прича просвећен човек оног доба и љубавна коју прича сентименталан писац романтичарске епохе. У историјском делу романа преплићу се мржња према Мађарима, српски национализам и аустријски патриотизам, написао је Скерлић. Јунака из *Два идола* Скерлић је поредио са бајроновским јунацима Дон Жуаном и Чајлд Харолдом, са Лутајућим Холанђанином и са Манфредом. Као што је Младен, тако је и Ружа, његова велика љубав, романтичан лик, а Ружин отац Петар као да је изашао из немачке романтичне историје са прстеном и зеленим отровом у прашку. Скерлић је закључио да, иако и у XX веку Атанацковићев роман делује слабо и претерано романтично, ипак је требало имати смелости па се запутити у описивање свакодневних ствари и појава. То је оно што одваја Б. Атанацковића од његових савременика и што му обезбеђује место у историји српске књижевности. Скерлић је као потврду навео дијалог Буњеваца из романа.

Скерлић је истакао описе из Атанацковићевог романа у којима се он приближио реалистима, али исто тако није пропустио да наведе и места која су лоше написана и усиљена. Б. Атанацковићу није ишло за руком да да добар и поетичан опис, па чак ни предела које је одлично познавао какви су на пример били Сремски Карловци. С друге

стране, Скерлић је похвалио језик у роману *Два идола* и рекао да је било потребно много храбрости у оно време да се књига пусти у штампу новим правописом. Новост у Атанацковићевом делу је и то што је у своја дела уносио коментаре на лепу уметност. Иако је то чинио невешто, ипак је то учинио први у српској књижевности и тиме ју је унапредио.

Ако се писци могу поделити на женске и мушке, онда би Атанацковић по својој сентименталности спадао у женске писце, сматрао је Скерлић. Он је истовремено најсентименталнији српски писац, поред којег и М. Поповић Шапчанин делује мужевно и трезвено. Код Атанацковића жена долази на прво место, све се око ње креће, а све приповетке имају као основни мотив управо љубав према жени. Он посвећује свако своје дело Српкињама, он од њих тражи да говоре својим матерњим језиком, да воле само Србе, да иду у коло и играју ову српску игру на баловима и стога је он прави представник сентиментално-патриотског периода народног живота, подвукао је Скерлић.

Скерлић се осврнуо и на тада још увек распрострањено мишљење да се Атанацковић заносио француском књижевношћу и да је био под њеним утицајем, али о томе Скерлић има другачије мишљење и тврди да и поред велике пажње и уз најбољу вољу није било могуће открити утицај било којег француског писца из периода романтизма на Атанацковића. Додао је да се утицаји пре могу пронаћи у мађарској и немачкој књижевности из оног доба, јер су под тим утицајем били и много бољи писци оног времена. Сви љубавници које је Атанацковић описао понајвише личе на идеализованог мушкарца каквог сањају шипарице по пансионатима, а каквог је наш аутор и самог себе желео да види, сматрао је Скерлић. Тек пред крај свог књижевног стваралаштва Б. Атанацковић је схватио да је добро задржати се на детаљима који су реалистични и зато је тад остварио неколико мало бољих описа него у почетним радовима. Он је умео добро да компонује причу и да тиме заинтересује читаоца и да му задржи пажњу. Стил му је никакав, иако се касније мало поправио, али је зато језик у почетку више личио на превод, и то лош, са немачког језика, а мање на оригиналну творевину писану матерњим језиком.

У закључку Скерлић је написао да је Б. Атанацковић био један од оних који су пробијали лед, али да је његова уметничка вредност објективно гледано врло мала. Читавог живота био је склон необузданом романтизму и сентиментализму, а на то су утицали и Видаковић и немачки и мађарски узор. Тек од њега су стекли право да у књижевним делима буду описивани и обични ђаци, грађани и сељаци, а не само средњовековна властела. „Буњевка“ и *Два идола* спадају у најбоље што је дала српска књижевност средином XIX века, сматрао је Скерлић. Он стоји као мост између М. Видаковића и Ј. Игњатовића, а његов утицај досегао је једино до М. Поповића Шапчанина, а и то је могуће објаснити сличном природом, а не избором по сродности код Шапчанина.

Ова студија била је предмет многих објављених и необјављених расправа и коментара. Један од необјављених коментара налази се у писму које се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, које је писао Јован Радонић Илариону Руварцу 22. децембра 1903. године у Новом Саду⁵. Радонић је тамо написао следеће:

Не свиди се ни мени Бог зна како Скерлићева студија о Атанацковићу. Место његовога фразастога суда волео бих већма да је компаративном студијом указао на узоре Богобојевих

⁵ Писмо Јована Радонића Илариону Руварцу од 22. децембра 1903. године, Архив САНУ, инв. бр. 5555.

прича и новела. Хе, али то је тежак и неблагодаран посао, од којег се плаше наши естетичари. (Радонић, 1903)

Скерлићевом студијом о Б. Атанацковићу бавио се и анонимни аутор који је приказао *Летопис Матице српске* (1903). Критичар је прво поздравио појаву ове студије, јер је сматрао да није писано довољно о књижевнику из „Четрдесет осме“. Пренео је дословце Скерлићеве ставове из студије и напоменуо да је до њих Скерлић дошао процењујући само књижевно дело Атанацковићево, а то је онај начин на који је књижевност процењивао Недић. Скерлићу је замерио да је у студији коментарисао поједине реченице из приповедака нашег писца, а о писцу је рекао веома мало. У студији се Скерлић није позабавио ни Атанацковићевим узорима, разлозима због којих је напустио сентиментализам и романтизам и почео да пише о свом народу и савременом животу. Скерлић се са П. Поповићем задржао на становишту да се у критици мора пазити само на књижевно дело, а не на спољашње утицаје на њега. Критичар је закључио да су у Скерлићевој студији од свега написаног нови једино поједини изрази које је користио.

А. Гавриловић (1903) приказао је исту Скерлићеву студију у *Бранковом колу* и није био нимало блажи према Скерлићу. Гавриловић је одмах напао Скерлића да није добро проучио ни оно што је до тада објављено о Атанацковићу, иако је објављено врло мало, те да то одмах доводи у сумњу озбиљност саме студије. Разлог да се критикује Скерлић, А. Гавриловић видео је у чињеници да у Скерлићеву студију није ушла анегдота о томе како је Атанацковић почео да се бави књижевношћу, па је стога Скерлићев закључак да је Атанацковић провео младост као и многи други млади људи – погрешан. Непотребно је било да два пута Скерлић помиње Атанацковићево покрштавање. Даље, Скерлић се није потрудио да пронађе три писма Атанацковићева која су сачувана, а упућена В. С. Карацићу.

Скерлић није навео да је анонимни приказ Атанацковићеве *Књиге за добре цели* објављен у *Српским новинама* приписао Ђ. Даничићу (1852) на основу ставова С. Вуловића, А. Павића и Ђ. С. Ђорђевића, али је на основу те претпоставке извео непобитан закључак да је Даничић имао нешто лично против Б. Атанацковића, што је по А. Гавриловићу потпуна бесмислица када се зна колико је близак био Атанацковић и са Карацићем и са Даничићем. Од Скерлићевог напада да је преписао чланак М. Поповића (1885) и објавио га као свој предговор за Атанацковићев роман *Два идола*, издање из 1893. године, Гавриловић се бранио тиме да је користио извод из Поповићевог чланка само у Атанацковићевој биографији која у предговору од 13 страница броји 3 странице, а да је, пак, Скерлић све то само препричао и изнео као своје налазе.

У својој ранијој студији А. Гавриловић поменуо је да је Атанацковићева приповетка „Два пољупца“ изашла у *Neveni* 1852. године, али да није могао да дође до тог часописа. Исто то оправдање дао је и Скерлић, као да осим библиотека у Београду и Новом Саду друге не постоје, иако је била протекла читава деценија од објављивања Гавриловићевог чланка. Гавриловић је још тврдио и то да Атанацковић није написао само две песме које су до тада биле познате, већ да их је било и више, али да је Скерлић знао само за те две на основу чланка Ђ. С. Ђорђевића (1889).

Што се тиче начина анализе који се види код Ј. Скерлића он није одмакао од онога што је о Атанацковићу објавио М. Пејиновић (1896). Није се померило са почетка ни наше знање о узорима Б. Атанацковића у француској и немачкој литератури. О овоме је Скерлић рекао само површан суд који ничим није поткрепљен. Ни суд Скерлићев о два најбоља дела нашег писца није донео ништа ново, нити занимљиво. У закључку питао се А. Гавриловић шта је уопште нагнало Скерлића да се упусти у овако површно писање о

Атанацковићу и да такав слаб рад још пошаље *Летопису*. Свој негативан суд о овој студији Гавриловић завршава речима да ће и убудуће све слабе Скерлићеве радове на исти начин „уклонити с пута“.

Тихомир Остојић (1904) био је задужен од стране Матице српске да изнесе мишљење о Скерлићевој студији и то је објављено у *Раду и именуку Матице српске*. Остојић је написао да је Скерлић дао рекапитулацију постојећих књижевних ставова о Атанацковићу и да је потом изнео свој суд о њему. Прво се даје распоред грађе у Скерлићевој студији, затим се каже да Скерлић побија мишљење да су на Атанацковића утицали француски писци, а да његове праве узор пре треба тражити у немачкој или мађарској књижевности. Остојић је сматрао да то Скерлић није доказао компаративном студијом, већ да је утицај наслутио, а то је и била основна замерка Скерлићу који је навео само могућу литературу из које су потицали ауторови узор, али да се није латио посла да открије ове писце. Тачно место које ће заузети Атанацковић зависиће од истраживања које ће се спровести по овом питању и тек након поређења узора и дела нашег аутора. Ипак, Скерлићева студија дала је нове погледе и поставке о Атанацковићу, сматрао је Остојић.

У раду „Под апсолутизмом: Хисторија шестог деценија хрватске књижевности (1850–1860). Написао д-р Никола Андрић. Загреб, 1906.“ који је исте године објавио Ј. Скерлић (1956е)⁶ утврдио је да се у нашим крајевима периодично јавља шовинизам и културна искључивост. Међутим, педесетих година XIX века, постојала је велика сличност између српске и хрватске књижевности. Према њему, ове две књижевности имале су тада типолошке сличности, исто усмерење, чак и паралелне личности, а заједничке су им биле следеће одлике: 1) настаје застој у развоју књижевности као последица Баховог апсолутизма, 2) стварају се нове књижевне школе, 3) настаје култ народне поезије, 4) постоји мода источњаштва у уметничкој поезији, 5) идеализује се прошлост у књижевности, 6) долази до победе народног језика и 7) јавља се романтичарски књижевни укус. Као потврду оваквих ставова, Скерлић наводи да су загребачки *Neven* и новосадска *Седмица* излазили са истом уређивачком концепцијом готово истовремено, па су се истовремено и угасили 1858. године.

Управо у то време настало је и књижевно дело Б. Атанацковића. О томе какав је однос према револуцији 1848–1849. код Атанацковића и Јована Суботића, а какав је код Ђуре Јакшића, Скерлић је написао:

Са колико узбуђења и страсти је Јакшић писао своје *Успомене* из тих трагичних година, и ко би рекао да су оне писане пуних двадесет година доцније! И каква разлика између тих устрепталих речи, њиних гневних акцената и дубокога узбуђења, у којима се осећа не само једна велика и хумана душа, но грозница целог оног времена и трагедија једног страдалничког народа, каква разлика између тих Јакшићевих радова о 1848, и она млака сентиментална *Два идола* Богобоја Атанацковића, где је Буна послужила само као оквир за једну баналну и књишку љубавну историју, и оних хладних, усиљено патриотских и ’чувствителних’ ’образа из последњег рата’, *Женског јунака* и *Мађарице*, од великог ’биргера’ српске књижевности, Јована Суботића! (Скерлић, 1956в, стр. 392)

Ништа боље није прошао Атанацковић ни када га је Скерлић у свом чланку из 1905. године под насловом „О Родољупцима“ (1956г) упоредио са Ј. Стеријом Поповићем, јер су по Скерлићу само *Родољупци* једино веће књижевно дело које се бави

⁶ Скерлићеве радове овде су наведени према његовим сабраним критикама које су објављиване под насловом *Писци и књиге*, а првобитно су излазили у различитим часописима почетком XX века. Сматрала сам да је логично да се сви коментари о Атанацковићу из пера Ј. Скерлића нађу на једном месту, без обзира на мање разлике у хронологији њиховог првог објављивања.

револуционарним покретом 1848. године. Дела Стевана Фрушића и других који су тих година објављивали своју прозу у часописима *Седмица* и *Шумадинка* нису по Скерлићу вредна помена. Стерија је, за разлику од свих осталих, био до дна душе потресен овим догађајима и народна несрећа га је тиштала као сопствена, истакао је Скерлић.

Што се тиче сентиментализма код М. Поповића Шапчанина (1956д) и Атанацковића, Скерлић је још 1912. године у чланку „Милорад Шапчанин“ рекао да су оба писца имала природне склоности према исказивању љубави према женама, те се код њих јавља пуно „швермераја“ као у немачким романима, мажења, заљубљеничких уздаха, љубавних клетви и заклетви, приповедака о „згаженим срцима“ и „промашеним животима“. Међутим, Шапчанин је за разлику од Атанацковића овакве љубавне приче писао и кад је постао отац породице и дугогодишњи бирократа. Шапчанин, заправо, према Скерлићу, продужује традицију коју је започео Б. Атанацковић у свом првом стваралачком периоду, тј. пре 1848. године. Атанацковићев утицај може се уочити код два приповедача из доба романтизма – Косте Руварца и М. Поповића Шапчанина. Скерлић је поновио да је Шапчанинова приповетка „Највећи грех“ коју је написао 1866. године као приповетку коју народ прича, заправо народна скаска коју је Б. Атанацковић раније обрадио у приповеци „Три зелене шибљике“.

Да је Шапчанин заиста био под знатним утицајем Атанацковића сведочи и одломак једне од раних приповедака Шапчанинових коју наводи Скерлић, а то је приповетка „Из зоре живота“ у којој стоји и једно од најживописнијих признања о књижевној рецепцији Атанацковићевог дела:

И тако вам купим неколико књига, међу њима и Богобојеве „Пупољке“, дам их што лепше повезати, па с њима на пошту. После неког времена ето одговора, кутија и у кутији велика кита цвећа, сам пупољак од белих и румених ружица. (Скерлић, 1956д, стр. 483)

Да је Б. Атанацковић и на друге имао овакав утицај, сведочи његова популарност у време док је био жив и активно учествовао у јавном животу Срба у Војводини.

Скерлић ни најмање није показивао склоност према сентиментализму у српској књижевности, па тако кад треба да каже да је нешто слабо у прози Јанка Веселиновића, он то пореди са прозом Б. Атанацковића. На пример, у књижевној студији „Јанко Веселиновић“ коју је објавио 1907. године Скерлић (1955а) за један опис у „Ашикову гробу“ каже да личи на најслабије новеле Б. Атанацковића или М. Поповића Шапчанина, или на другом месту, у анализи Веселиновићеве приповетке „Циганче“ коју је објавио први пут још 1903. године, Скерлић каже:

А секретар, неодољиви секретар, Цингискан женских срдаца, слаткоречив као што је, говори као какав херој из *Катице Хајлбронке* или *Сиротице Грете*, или, у најбољим тренуцима, као јунаци из првих и рђавих новела Богобоја Атанацковића. (Скерлић, 1955в, стр. 293)

Са сличном конотацијом поменуо је Скерлић (1955б) Атанацковића и када је 1911. године писао о роману *Дошљаци* Милутина М. Ускоковића. На том месту Скерлић је тврдио да је Милош Кремић, јунак овог романа, поетски претенциозан и литерарно сујетно биће, а тај тип песника изгледао је у Скерлићево време мало застарело. Скерлић га је назвао саблашћу из новела Б. Атанацковића која чуди трезвене и интелектуалне људе у ново време. Тип романтичног поете, генијалног богомданог песника, био је, дакле, неадекватан, застарео тип јунака још почетком XX века. О том романтичном типу јунака Скерлић (1956ж) је говорио још у неколико наврата.

Поред свега реченог, Скерлић (1956ђ) је још утврдио у чланку о збирци приповедака *На селу и прелу* од Павла Марковића Адамова из 1902. године и то да је српска приповетка почела да се развија у старој Војводини у „бледој и сентименталној

прози Богобоја Атанацковића“, али је потом ступила на чврсто тло у једрим и сочним новелама и романима Ј. Игњатовића, да би се тек у позитивној и трезвеној Србији створила реалистичка приповетка, јер је ту култ историје био много слабији. На другом месту Скерлић (1925) је утврдио како је Атанацковић имао следбенике само у Кости Руварцу и М. Поповићу Шапчанину, а и тај утицај био је „рђав“.

Али, да се вратим на полемику Гавриловића и Скерлића. Како је у време о којем је реч српска периодика читана и у Хрватској, није било тешко претпоставити да ће неко пронаћи и прегледати шта је хрватски *Neven* писао и објављивао о Атанацковићу. И заиста, М. Медић (1904) потрудио се да из Библиотеке ЈАЗУ-а у Загребу позајми овај часопис, препише шта је тамо објављено 1852. године и да то одштапа у *Бранковом колу*, како би окончао све недоумице о сарадњи нашег писца у овом часопису. Открио је да је Атанацковић тамо имао три приповетке, два коментара уредника који су уједно били и обавештење о излажењу нове свеске „Пулољака“ и коначно једну библиографску јединицу у „Илирској библиографији“ која је излазила у *Neveni*.

Говорећи о филолошкој критици Павле Поповић (1979) је у свом првом предавању из историје српске књижевности, одржаном на Великој школи 12. априла 1904. године, тврдио да је она често била неправедна према књижевницима, јер је књижевну вредност њиховог дела мерила местом и улогом у Вуковој борби за реформу српског језика и правописа, па је додао:

Случајно, ово је мерило језика и правописа каткада добро погађало, као за Бранка и Његоша на пример, али је каткада и неправде чинило, као за Богобоја Атанацковића који је по њему прецењен, зато што се однекуд уз Вука нашао, или за Стерију које је испао потцењен, зато што се подаље држао од борбе о језику и правопису. (Поповић, 1979, стр. 65)

Као професор Велике школе Ј. Скерлић (1907) се трудио да да и коментаре свих новина у књижевном животу Срба, те је тако у *Српском књижевном гласнику* прокоментарисао и излазак неколико наставака из путописа Б. Атанацковића које је објавио Драгутин Костић у листу *Дом и школа*. Сматра да је Атанацковић до тада био непознат као путописац. Већ следеће године Скерлић (1908) објављује кратку белешку у *Српском књижевном гласнику* у којој каже да је у бр. 355 београдског листа *Правда* објављена Атанацковићева сентиментална љубавна песма *Чаша љубави* која је раније била непозната, а потпуно је у духу књижевности четрдесетих година XIX века. Скерлић подвлачи да уредништво није објаснило како је дошло до рукописа ове песме, а данас је песма изгубљена, јер се ни у једној од већих српских библиотека овај број *Правде* не може пронаћи у целини, о чему ћу више рећи касније.

Међу чланцима који су се бавили питањима везаним за Б. Атанацковића по својој објективности истиче се чланак Јеремије Живановића (1908) објављен у *Српском књижевном гласнику* под насловом „Путовања Богобоја Атанацковића“. У њему је аутор покушао да да другачије одговоре на нека отворена питања везана за Атанацковићева путовања по Европи, а новост је што то чини користећи дела самог Атанацковића као изворе за своје тврдње. Навео је да је Атанацковић први пут путовао из политичких разлога 1848. године и да се вратио почетком 1850. године, још јануара, а да је друго путовање предузео крајем 1850. године и да се докази налазе у оновременој периодици и у Атанацковићевим делима. Критичар је потанко пренео ставове нашег аутора објављиване у писмима са путовања које је он слао *Српским новинама*, а на крају је упоредио и време када је Атанацковић, а када Младен, јунак романа *Два идола*, био у Швајцарској и Италији, док се путовање по Алжиру на којем је „био“ Младен не поклапа са Атанацковићевим путовањима, што се види и из детаља у опису Алжира, који су оскудни

и општи. Живановић је коментарисао и другу групу путописа из 1851. године, а као закључак изнео је став да је вероватно било још пуно таквих писама ауторових која би се можда могла наћи, јер се њихово објављивање нагло прекинуло у *Српским новинама*. Сличне ставове изнео је и у предговору Атанацковићевих *Целокупних дела*, о чему ће у овом раду бити речи касније.

Веома кратко писмо Б. Атанацковића изашло је у редакцији Велимира Дежелића (1909) у *Гради за повјест књижевности хрватске* међу писмима која су писана Људевиту Гају. Познато је да је Атанацковић био заинтересован за сарадњу у *Danici horvatskoj*, за коју се нудио да преводи са француског, немачког и мађарског језика. Писмо је писано у Земуну 15. маја 1849. године, дакле у време након првог боравка Атанацковићевог у Француској.

Много је значајније што је Атанацковића поменуо и професор Београдског универзитета П. Поповић (1909) у свом прегледу нове српске литературе објављеном на бугарском језику. Овде се каже да је роман друге половине XIX века другачији од Видаковићевих остварења, иако ни ова дела нису сасвим без недостатака. Међу поетама овог периода Атанацковић није ни поменут, али је речено да су најзначајнији романописци били Б. Атанацковић и Ј. Игњатовић. За *Два идола* аутор тврди да дају верну слику српског друштва око 1848. године. Та је слика мрачна, плачевна, вулгарно-сентиментална, али је боља од оног што је писао М. Видаковић. Уопштено говорећи, приповетка је на вишем степену развоја у односу на романе тог периода. У најбоље приповетке нашег писца Поповић је убројао „Буњевку“, „Три зелене шибљике“, „Ајдуке“, али је ипак рекао да и код Атанацковића и код Игњатовића постоји низ приповедака које имају и грешака, и недостатака, и особености, као и да се то јавља и у њиховим романима.

Бранко Лазаревић (1975а) поменуо је Атанацковића у чланку у часопису *Ново време* 1910. године у којем је разматрао роман *Дошљаци* М. М. Ускоковића. За нас је интересантан одломак где је Б. Лазаревић навео једну крупну разлику између старог схватања српске приповетке и новог. Ево како је Лазаревић то образложио:

Стара наша приповетка, од Богобоја Атанацковића, па до Јанка Веселиновића, иде с једном сентименталном илузијом не аналишући је никако, не тумачећи је, уживајући у онаквој каква је, нова хоће, и кад има илузију, рашчлањујући је и секцирајући, да покаже сву илузорност њену. И кад постоје илузије и идеали, нова им приповетка не верује да оне постоје. (Лазаревић, 1975а, стр. 46)

Исти Лазаревић (1975б) изјавио је у чланку објављеном у часопису *Savremenik* 1968. године да је Скерлић био поштен и као човек и као критичар и да „никог није послао на онај свет без велике потребе“, те да се многим подсмехнуо, на многе јуришао, а многе би, као на пример Јована Дучића, М. Петровића-Сељанчицу или Б. Атанацковића, „ошинуо“ и више пута.

А. Гавриловић у *Историји српске и хрватске књижевности* која се појавила у четири тома у периоду од 1910–1913. године, а у прерађеном облику и 1927. године, дао је периодизацију српске књижевности. У одломку *Приповетка код Срба и Хрвата* Гавриловић (1975) је навео практично сва значајнија имена српске и хрватске књижевности почевши од 1840. године, као и дела која су оставила дубљег трага у овим књижевностима. На самом почетку, дао је преглед хрватске књижевности и ту се помињу имена Људевита Вукотиновића, Ивана Кукуљевића Сакцинског, Драгојле Јарнићеве, Димитрија Деметра и Антуна Њемчића, а потом је прешао на српске приповедаче.

Први српски писац којег је поменуо био је Б. Атанацковић. Констатовао је да је он први наш писац који је постигао већи успех у приповеци и навео је његова приповедачка остварења. Гавриловић је утврдио да је, када се говори о Атанацковићу, значајно да се

помене следеће: 1) покушао је да новелу стави на новије и народно поље, 2) у његовим новелама има пуно романтичарских елемената и елемената сентиментализма, 3) у његовим радовима има и здравих детаља, погођених типова и реалних прилика.

За најбољу Атанацковићеву новелу проглашена је „Буњевка“ и Гавриловић се сложио са тим мишљењем. Српска књижевност из пера Атанацковића добила је и повећи роман *Два идола* и овде је поновио готово све што је написао у *Знаменитим Србима XIX века*, о чему је раније било речи. Лик главног јунака је претеран са становишта критике Гавриловићевог доба, али каже да се томе не треба чудити, јер је у Атанацковићево време Гетеов Вертер, архетип овог јунака, код Срба већ био познат с обзиром на чињеницу да је роман *Страданија младога Вертера* био преведен још 1844. године.

Општа оцена романа *Два идола* коју је дао Гавриловић је да има лепих одлика, језгровитих мисли и беспрекорног родољубља, али савременог читаоца ће одбити лирика срца главног јунака. С друге стране, општа оцена о Атанацковићу је да је био даровит књижевни радник новијег доба, да му је језик био чист, народни, а правопис је био вуковски, нарочито у каснијем периоду. Гавриловић се донекле слагао са поређењем улоге Б. Радичевића и Б. Атанацковића, јер и код једног и код другог било је нових, добрих почетака. Критичар је навео и кратак животопис Атанацковића, а потом наставио са хрватским приповедачима. Први следећи српски приповедач којег помиње Гавриловић је Ј. Игњатовић, а за њим следе многи други.

Све до недавно у рукопису је чуван спис М. Полит-Десанчића *Како је то било у нас Срба у Буни године 1848.* о револуционарним превирањима о којима је овај аутор сведочио као учесник и очевидац. На самом почетку Полит-Десанчић (1996) дао је оцену Атанацковићевог романа, јер је сматрао да би требало дати праву слику о тим догађајима са свим друштвеним приликама оног времена, па каже:

Ту је, наравно, и романтика играла неку улогу. Ми имамо о томе неке романе и новеле. Писали су ту романтику и Богобој Атанацковић и Јован Суботић. Али би требало да се даде извесна слика у вези са неким фактима из српског устанка од године 1848. (Полит-Десанчић, 1996, стр. 27)

Сам аутор тих редова определио се за мемоарски приступ и дао је своје виђење револуције, с намером да српски народ ослободи оптужби да су били оруђе у рукама Беча.

Милан Савић (1918б) је прво објавио одломак „*Iz Dnevnika Bogoboја Atanackovića*“ у *Књижевном југу* исте године када је објавио и читав *Дневник* нашег писца. Да би доказао аутентичност рукописа наводи да је *Дневник* нађен повезан врпцом са писмом од 24. јануара 1855. године и са рукописном бележницом Мите Поповића у којем су биле Поповићеве необјављене песме. Како и када је Антоније Хацић, претходни власник ових рукописа, дошао до њих, Савићу није било познато. Међутим, Савић истиче да се често дешавало да је оно што је важно за историју српске књижевности Хацић држао у тајности, а потом заборављао на постојање тих и таквих докумената, па је претпоставио да се о томе ради и кад је реч о Атанацковићевом *Дневнику*.

У предговору у књизи *Путовање Богобоја Атанацковића – његов Дневник из год. 1849. и 1850.* који је Савић (1918а) насловио са „Богобој Атанацковић“ изнете су неке појединости о нашем писцу, али и нови детаљи о његовом *Дневнику* који је тада први пут публикован. Предговор почиње општим подацима о Атанацковићу. Наводе се чланци М. Поповића и Ј. Скерлића, као и текст Ј. Живановића о путописима Атанацковићевим. Напоменуо је и где су раније објављивани одломци овог путописа и *Дневника*.

Оно што је и Савић као приређивач *Дневника* Б. Атанацковића истакао, а и ја сматрам важним за Атанацковићево васпитање и природу, то је да су делови интимније

природе увек бележени на француском језику, док су забелешке опште природе на српском. И на тај начин се наш аутор чувао од неприличних коментара или неразумевања и осуде сопствене средине. У приређеном тексту делови са интимним белешкама донети су у преводу на српски језик. Савић каже и да се аутор није своје ијекавштине доследно држао. Овај последњи је потпуно погрешан закључак, јер је ијекавштина спорадична код Атанацковића.

М. Савић је једини аутор који даје опис Атанацковићевих *Дневника* и каже да су то две свеске, мале и неугледне од којих је прву Атанацковић сам ушио (увезао), а другу купио за мале паре. У већој је описано прво, а у мањој друго путовање. У тој првој бележници, тврди Савић, било је још пуно различитих написа, као што су трошкови, француски стихови, белешке о домаћим потребама, рецепти, адресе, „нацртане главе“. Ту су и епизоде из новела и почетак једне драме, што је све објављено и овде, а и у *Целокупним делима* Атанацковићевим. Први коментар Савићев био је да се из драме види да је наш аутор био приповедач, а не драмски писац. На стр. 89 каже да постоји забелешка од 10. јуна 1850. године, а тиче се Атанацковићевог сенаторског рада. Обе књижице биле су у оставштини Антонија Хаџића, који је преминуо 1916. године, те су *Дневници* стигли до Савића који их је у те две ратне године приредио. За саме забелешке Савић каже да је у *Дневник* Атанацковић бележио само прве утиске, а да их је у *Писмима* разрађивао и преиначавао.

Као најважнију новину изнету у *Дневнику* Савић наводи опис љубави Атанацковића према Павлини Арадској, девојци из Суботице, коју је овај заволео око 1850. године. Тек друга његова љубав била је Хелена Стојановић, девојка из Кикинде, а трећа Марија Давидовић из Будима. Стога није чудно да се у преписци у једном тренутку Атанацковић вајка да су му се обе несудбине удале, мислећи на Павлину и Хелену.

Савић у свом предговору понавља познате ставове да је Атанацковићево место у нашој књижевности врло важно, јер је он творац модерне српске новеле, као што је Ј. Игњатовић творац модерног романа, Б. Радичевић лирике, Ј. С. Поповић наше модерне драме. Слог Атанацковића је, према Савићу, „течан и симпатичан“ са свима новелистичким обележјима. Наводи и најзначајнија дела – „Буњевку“ и *Два идола*. Нада се да ће се још рукописа нашег аутора с временом открити.

Ристо Ковијанић (1921) критиковао је Савићев труд око приређивања Атанацковићевог *Дневника* за штампу. Прво је замерио приређивачу да није задовољио наша интересовања, јер није написао студију о *Дневнику*, а друга је замерка што је из *Дневника* објавио само одабране странице, а да би и остатак овде остављених забележака могао бити интересантан за књижевну историју. Након тога Ковијанић износи и шта је то ново што нам открива Атанацковићев путопис и *Дневник*. Пре свега, то је обавеза биографа да другачије одреде време када се наш писац вратио у Бају након првог путовања у иностранство, а друго је његова љубав према Павлини. Ковијанић одбацује оцену да је новела „Рукавице“ бесмислена, јер је писана са елементима аутобиографије, што доказују готово истоветни одломци из *Дневника* и новеле. Овај писац подвлачи и да је путовање по Европи имало за последицу Атанацковићево окретање стварном животу и људима усред романтичарског фантазирања, што је уродило плодом у новели „Буњевка“ и у роману *Два идола* који су уследили после његовог повратка са пута.

У антологију *Романтична (омладинска) приповетка* Божидар Ковачевић (1924) сврстао је из пера Б. Атанацковића само приповетку „Буњевка“. У уводу о приповеци истакао је добар језик и стил нашег писца, леп почетак ове приповетке и још занимљивији

завршетак, а за родољубиву тенденцију приповетке написао је да је неприметна и да се ту истиче да је народност виша од верског опредељења, тако да се за националну слободу морају борити сви припадници једне нације, без обзира на вероисповест. За шесту главу приповетке каже да је готово беспрекорна, али ипак наводи да сентименталност и романтичност Б. Атанацковића кваре општи утисак о овом писцу.

А. Гавриловић је, као и Скерлић, у више наврата писао о Б. Атанацковићу. Једна од његових већих студија носи наслов „Криминални типови у Богобоја Атанацковића“, а објављена је 1925. године. У њој се Гавриловић кратко осврнуо на Атанацковићево место у историји српске књижевности и потом анализирао књижевне ликове његових новела са аспекта криминологије. Написао је да су сва Атанацковићева дела написана у новелистичком облику, а да је као и Валтер Скот и Хенрик Сјенкијевич у своја дела уносио описе различитих грубости и насиља, јер су људи тада тако живели, односно само су силом могли да остваре своје науме. Гавриловић је у наставку своје студије анализирао различите типове јунака у приповеткама Атанацковића, да би на крају закључио да је Атанацковић био добар и правник и психолог, а то потврђује чињеницом да је тачно проценио да успех обично бива обезбеђен уколико се у акцију која се спроводи укључи и личност блиска оном који ће страдати. Истакао је и да кривци из Атанацковићевих приповедака бивају готово увек кажњени, најчешће смрћу коју су заслужили. Критичар каже и да је наш писац тражио одгонетку људске душе.

Васа Стајић (1926) је искористио прилику да у чланку „Јубиларна године Војводине“ када је обележавана стогодишњица С. Милетића и Матице српске, о Атанацковићу напише да је био један од најближих Милетићевих пријатеља. О њиховом пријатељству биће више речи у биографији Б. Атанацковића.

И Вељко Петровић (1926) обележио је стогодишњицу рођења, али не Милетићеву, већ нашег писца. Том приликом први пут је објављена фотографија портрета Б. Атанацковића који је на слици приказан као седмогодишњи дечак, рад Павла Ђурковића који се данас чува у Спомен-збирци Павла Бељанског.⁷ Петровић је направио рекапитулацију дотадашњих сазнања о Атанацковићу и закључио да је, са становишта књижевности, код нашег аутора негативно то што су му личности магловите, унутрашњи мотиви произвољни, а позитивно је то што се лепо прича, стил је леп и фин, а достићи ће га тек Л. Лазаревић. Петровић на крају каже да његова проза представља велико дело без којег се не може замислити континуитет модерне српске приповетке. Исти текст прештампан је у *Сабраним делима* В. Петровића (1958).

У оквиру Атанацковићевог јубилеја Милорад Павловић (1926) објавио је у *Политици* анегдоту о томе како је Атанацковић постао писац. Овај аутор дао је и име девојци због које је настрадао наш писац, као и податак да је њен отац био кафеџија у Баји, а А. Гавриловић (1926) је због јубилеја писао још и о Стевану Стевановићу, драматичару, и Љ. П. Ненадовићу, поред текста о Атанацковићу који садржи биографију, анегдоту и оцену књижевног рада нашег аутора.

Позната „Библиотека српских писаца“ објављивана је у Београду у периоду 1928–1932. године, па су и *Целокупна дела* Богобоја Атанацковића ту објављена 1928. године у редакцији и са предговором Ј. Живановића. Прво што је у свом предговору констатовао Живановић, јесте да многе личности и многа дела Атанацковићева носе у себи елементе

⁷ Зна се да постоји још један портрет Богобоја Атанацковића из старијих година. Тај је портрет сачинио сликар Јован Поповић (1810-1864) око 1845. године техником уље на платну. Слика се чува у Народном музеју у Београду.

аутобиографије. Биографија ауторова дата је детаљно, те ће о томе нешто касније бити више речи. Живановић је утврдио да је први допис Б. Атанацковића из Париза објавио *Напредак* 19. новембра 1848. године. Опширно је писао о љубавима нашег писца, а повукао је и паралелу између биографских података и приповедака. Покушао је да нађе одговор на питање зашто је Атанацковић престао да се бави књижевношћу након 1852. године.

Други део предговора Живановић је посветио Атанацковићевом делу. Констатовано је да је овај активно писао и објављивао само четири године, односно 1844–1845. и 1851–1852. године. Што се песама које је Атанацковић објавио тиче, Живановић је написао да наш аутор није показао никакве новине према онима који су брзо потонули у заборав, те да је добро што је одмах прекинуо рад ове врсте. За прве новеле нашег аутора Живановић је истакао да су биле или актуелне, из савременог живота, или исувише романтичне, сентименталне и са извештаченим сценама, као да су филмски намештене.

Иако је наступила петогодишња пауза између 1846. и 1851. године, када Б. Атанацковић није објављивао ништа осим путописа, Живановић је сматрао да је он ипак писао, али да је био спречен да објављује како због школовања, тако и због историјских околности у којима се нашао. Такође, он је могао писати и на путовањима, па када се вратио из иностранства, да је већ имао завршен први део романа *Два идола*. За разлику од Скерлића и неких других критичара, Живановић је сматрао да је за Атанацковићев књижевни рад била најбоља 1851, а не 1852. година, а то је она година коју је проживео у Новом Саду. Живановић се трудио да изрекне објективну оцену пишевог дела:

Али ако и није Атанацковићева вредност подједнака са вредношћу Бранка Радичевића, несумњиво је да његова појава значи повољан обрт у развоју наше приповедне прозе и да његови радови показују видан напредак у погледу на многе одлике њене. (Живановић, 1928, стр. XXI)

Према Живановићу, позитивно је код Атанацковића следеће: 1) то што је био занимљив по избору предмета који описује, по главном догађају, али и по епизодама, тако да су му новеле пуне радње и напете, те читаоца држи у неизвесности, 2) подесан је за нежна женска срца, јер има песничку жицу, 3) има лепих описа и лепих места у прози, 4) има живахан стил, 5) показује родољубље, 6) близак је народној поезији, 7) има леп декор на којем се одвијају заплети, 8) изражава саосећање према сиротињи и несрећницима, а осуђује неморалне и силнике, 9) актуелност и савременост његових дела. Иако се може сврстати у романтичарске писце са елементима сентиментализма и патетике, ипак се код њега налази и низ реалистичких описа, сматрао је Живановић.

Негативне стране Атанацковићевих прозних радова, према Живановићу, јесу следеће: 1) много је појединости које његово дело не само да удаљавају од савремености, већ и од живота уопште, 2) постоји много оскудности, тако да се понављају предмети, теме, типови, па чак и сцене и појединости, описи, изрази, заплети и расплети, 3) личности су недовољно индивидуализоване, 4) заплети се своде на љубав младих и испаштање због препрека које им постављају родитељи и старији, 5) композиција је свугде слична, почиње се од неке јаке сцене, а потом се радња враћа у прошлост, како би се објаснила садашњост, 6) претерује се у плачевним сценама које немају ни логичног, ни психолошког оправдања.

Живановић је коментарисао и језик којим је Атанацковић писао, непрекидан његов труд да унапреди свој израз и да га очисти од провинцијализама и неправилности. Атанацковићеву приврженост народном духу и народној поезији, Живановић је као и други објашњавао тиме да је био припадник Вуковог круга. Аутор се супротставио ставу Скерлића да на нашег аутора француска књижевност није знатније утицала. Он је тај

утицај видео и у избору тема које Атанацковић обрађивао, и у позивању на француске женске часописе, и у стилу, и у лакој писању, краткоћи, реченичким обртима, по коришћењу француских цитата у мотоу. Што се тиче утицаја из мађарске и немачке књижевности, Живановић је веровао да би се могли постићи значајни резултати на том пољу, али да такав рад изискује и времена и труда, а да је он пронашао само утицај Берци Кароља на Атанацковића. Као настављача дела нашег аутора Живановић је видео само Стевана Фрушића, а поменуо је и да је М. Поповић превео „Буњевку“ на мађарски језик. Што се опште оцене тиче, Живановић је сматрао да време није у потпуности прегазило Атанацковића и да „Буњевка“ и *Два идола* имају „апсолутну вредност“. Стога је и заслужио да његова дела буду издата у целини.

Приказ Атанацковићевих *Целокупних дела* објавила је Теодора Чокић-Петровић (1932). Она је дала кратак преглед садржаја књиге и истакла да су све Атанацковићеве приповетке овде прештампане, па тако и „Два пољупца“ из *Седмице* о којима се ништа до тад није знало. Сматрала је да ће се на основу овог издања моћи добити целовита слика и донети коначан суд о Атанацковићу. Ауторка је истакла да се у садржај текстова није дирало, једино да су извршене неке језичке исправке у односу на ранија издања. Т. Чокић-Петровић имала је две примедбе на овај избор. Једна је била што је Ј. Живановић изоставио делове *Дневника* Атанацковићевог у којем се говорило о ауторској вези са Људевитом Гајем и југословенском омладином, а друга да је из овог издања изостављена и песма „Чаша љубави“ о којој је писао Ј. Скерлић. За Живановићев предговор рекла је да је имао обилније изворе у односу на Скерлићеве, па је самим тим допунио и биографију нашег писца, али да су ипак нека питања остала отворена, нарочито када се говори о његовој личности. Што се тиче опште оцене Атанацковићевог дела, Живановић даје позитивнију оцену од Скерлића и допуњује наше знање о томе да су у роману *Два идола* описани ауторови стварни савременици.

И Ј. Живановић је поменуо узор Б. Атанацковића, али је остао неодређен када се ради о француском утицају на овог писца, тврдила је Т. Петровић. С друге стране, Живановић је истакао да је на Атанацковића могао имати утицаја Б. Карољ, мађарски писац XIX века, који се раније није помињао у овом контексту. Ауторка је на крају дала свој суд да је Живановићева студија имала своју сврху као предговор *Целокупним делима* Атанацковићевим, али да је и даље о нашем писцу најпотпунија и најтачнија Скерлићева студија, што је необичан закључак.

На француском језику Милош Савковић (Savkovitch, 1935) сачинио је компаративну студију у којој се бавио француским реализмом и српскохрватским романом. Одмах у првом поглављу разматра се дело Б. Атанацковића. За нашег писца каже да је књижевну каријеру почео као песник сентименталних и патриотских стихова пре 1848. године, али да је потом напустио поезију и почео да се бави прозом у којој пише о љубави, пријатељству, домовини, а све су то теме које су занимале младе читатељке у оно време. Како је добро познавао немачку литературу, није могао да избегне утицај Бајрона на своје стваралаштво. Активно је учествовао у револуцији 1848. године и зато је морао да емигрира у иностранство, да би се исте те године нашао у Паризу, у престоници револуционарних збивања. Тамо се нешто касније обрео и Ј. Игњатовић, присталица Мађара, док је Атанацковић био њихов противник, што показује да није постојала јасна политичка оријентација код Срба у Аустрији у оно време.

Атанацковић је остао у Паризу од септембра 1848. године до лета 1849, али нигде није записано чиме се он у том периоду тамо бавио. У неколико дописа које је послао

редакцији *Напретка* он велича Француску. Аутор на овом месту цитира у преводу на француски језик одломак из првог дописа који је Атанацковић послао из Париза Медаковићу за *Напредак*, а који почиње речима:

Ово је дивна она земља, у којој су се велика дјела до сад починила. Свака чуда Француска је нагледала се: најплеменитиј и најгрозниј. Француска је дала прве учене а практичне људе; Француска је рађала најврсније главе; Француска је суд, у ком се дух човечиј пречишћава; Француска је земља живота, земља напретка, земља развитка човечијег. (Атанацковић, 1848б, стр. 27)

Савковић истиче да је од великог значаја ова линија која се зачала Атанацковићевим доласком у Париз. Он је ту био први српски емигрант, први револуционар, први либерал, први српски романијер који скреће пажњу свог народа на Француску и Французе. Он је лично боравио у Француској и упознао се са њеном литературом и то у време великих револуционарних превирања 1848. године када се рушио стари поредак и када се тражило ново политичко уређење. Прошавши Мађарску, Аустрију и Немачку, Атанацковић је стигао у Француску коју доживљава као земљу напретка и позива своје сународнике да се упознају са том државом. Он није пуно напредовао као романијер у Француској, али је учинио много за свој народ, јер је српску књижевност упутио ка новом извору идеја и ка новим моделима који су се неговали у оновременој француској литератури. Иако је сва писма написао веома надахнуто, нигде није поменуо чиме се у Паризу бавио. У сваком од писама он се супротставља Мађарима, воли књижевност и брани своју домовину, каже Савковић.

Исти аутор напомиње како је Атанацковић био одушевљен Паризом и покушао је да код својих сународника пробуди интересовање за тај град. Само две године касније након овог периода када је живео у Паризу, он у Дрездену поново има прилике да гледа на сцени глумицу Рашел и да јој се диви, о чему имамо траг у његовом допису из тог немачког града. О Рашел Савковић каже да иако су Ламартин, Виктор Иго, Балзак и Жорж Сандова већ стекли славу, ми не знамо да ли су и утицали на њу, јер њен репертоар је био класичан, али свакако да је она познавала француску литературу.

Савковић наводи и које је све француске новине и часописе намењене породичним људима поменуо Атанацковић у предговору своје едиције „Пупољци“ и закључује да је то била она литература коју је наш писац пратио. Не би требало осуђивати Атанацковића због тога што је поменуо баш ову врсту периодике. Младој српској публици није било могуће понудити нешто што би јој било непримерено, нешто чему није била дорасла. Што се знања француског језика тиче, Савковић истиче да је Атанацковић користио француски и у својим *Дневницима*, да је цитат у новели „Рукавице“ на француском језику, а да се у свакој новели жестоко брани љубав у маниру Жорж Сандове. Идеја да је љубавник важнији од мужа могуће да долази од Жорж Сандове, ауторке *Индијане*. У том смислу Атанацковић је остао роб својег времена и романтичних идеја које су у то време настале.

Упркос овоме, Атанацковић у свом роману *Два идола* показује тенденцију ка социјалном роману. Ту су помешани и народна поезија, и жестоки Бајронизам, и „mal du siècle“, као и широк приказ револуције Срба у Мађарској 1848. године. Код Атанацковића се између патриотских тирада и вертеровских јадиковки, провлаче социјални мотиви из живота Срба у Мађарској. Може се рећи да је Атанацковић познавао жанр социјалног романа, али да га је његова занесеност спречавала да сагледа објективну стварност. Он је сликао две друштвене класе: сељаке као жртве мађарских богаташа и спахија који су им одузимали земљу и имања, а, са друге стране, однорођену буржоазију, која се помађарила и стога се 1848. године изјаснила против Срба. Да су ове две стране биле супротстављене,

Атанацковић даје документовану слику у свом роману. Тиме је он начинио први корак ка реализму одабравши за тему романа живот својих савременика. Атанацковић је умро млад и није могао да избегне атмосферу романтизма која је постојала у његово време. Атанацковићев савременик Ј. Игњатовић ослободиће се романтизма у свом роману веома брзо након Атанацковићеве смрти, у чему му је помогао Балзаков утицај који је био невидљив, али веома снажан. Чак би се могло рећи да је, према Савковићу, ученик Атанацковић прстигао свог учитеља Балзака сагледавајући реалност својих савременика.

За потребе школске деце Славица Гргинчевић (1936) препричала је садржај дела разних југословенских писаца, па је тако и роман *Два идола* овде потанко препричан. О Атанацковићу је ауторка навела само најосновније податке да је рођен у Баји 1826. године, да је студирао право у Пешти и Бечу, а да је 1848–1850. пропутовао многе европске земље. Погрешно је написала да је живео у Новом Саду 1851–1858. године, те да је ту и умро. Ауторка је препричала све заплете из романа, на онај начин како је било најлогичније. На крају је написала да би требало прочитати као пример добре прозе Атанацковићев опис мора и прелаз Алпа из 6. поглавља, опис Војводине из 1. поглавља, као и Ружино родољубље из 10. поглавља и Младеново из 18. поглавља.

В. Стајић (1936) је у *Новосадским биографијама из Новосадског магистрата* писао и о Б. Атанацковићу. У поглављу о Атанацковићима поменуо је цензурисање романа *Два идола* о чему ће бити више речи у даљем тексту.

Године 1938. стигло се до новог јубилеја Б. Атанацковића – осамдесете годишњице његове смрти. Тим поводом чланак је написао Момир Вељковић (1938) у *Новој смени*. Покушао је да на нов начин осветли познате чињенице. На основу оног што је објављено о Атанацковићевим путовањима Вељковић је закључио да је код нашег писца претегнула практична страна његове личности, те је стога он постао адвокат и престао да пише. Након препричавања садржаја романа *Два идола*, критичар је закључио да је роман веома наиван у анализи карактера и друштва и оскудан у реалистичким детаљима, али да је занимљив као сентиментална историја и вешта интрига са додацима хумористичких „стилских обрта“. Међутим, иако је Атанацковић био реформатор у језику и правопису, опет је веома споро мењао идеје и мотиве, те је тако довео до крајности идеју љубави и идеју патриотизма, али није могао да пође даље од тога.

У тексту „Из историје српског књижевног романтизма“ А. Мартиновић (1939) покушао је да објасни зашто је Атанацковић престао да пише већ у двадесет петој години. Поново су читаоци имали прилику да сазнају основне податке из биографије нашег писца, а сви ти подаци требало је да покажу да би он много боља дела створио да није тако млад престао да пише. Основни разлози који су довели до тог престанка, а који се обично наводе, јесу почетак Атанацковићевог бављења адвокатуром и туберкулоза од које је и преминуо. Међутим, Мартиновић налази и трећи разлог, а то је губитак ентузијазма и идеала код нашег аутора, који је у души био идеалиста, романтичар, склон великим сновима и високим узлетима, али и болним разочарењима.

У чланку се тачно може пратити промена књижевног укуса до које је дошло током прве половине XX века. Мартиновић каже за Атанацковића да је зачетник романтичарске приповетке, а потом додаје о роману:

Поред својих мана, нарочито поред наивне романтичности, што је у ствари општа одлика књижевности ондашњег романтичарског времена, овај роман има и својих врлина. (...) Доста верно сликајући савремени живот војвођанских Срба, он се одликује извесним реализмом, што је онда представљало новину у нашој књижевности. (Мартиновић, 1939, стр. 166)

Другим речима, оно што је романтично, то је лоше и самим тим се негативно оцењује читава епоха која је имала своје законитости и захтеве који су се постављали пред писца, а позитивно се може оценити само оно што је реалистично, дакле оно што припада следећој књижевној епоси којој Атанацковић није припадао.

Већ следеће године Спасоје Васиљев (1940) у *Политици* покушао је да баци ново светло на „Прву велику љубав Богобоја Атанацковића“. Чланак у целини говори о љубави коју је наш писац осетио према Паулини Арадској из Суботице. Интересантно је да је Васиљев реконструисао однос између двоје младих на основу одломака из Атанацковићевих књижевних дела, његовог путописа и *Дневника*. Овом комбинацијом добија се потпуна слика о оном што се нашем писцу догађало у Суботици крајем 1849. и почетком 1850. године. Та прича коју је исконструисао Васиљев једна је од могућих, чак би се могло рећи и веома вероватних верзија онога што се десило између породица Атанацковића и Арадских. О томе више у биографији Б. Атанацковића.

Чланци које су објавили такође у *Политици* 1941. године Живојин Вукадиновић и Милоје Милојевић тичу се извођења драматизације Атанацковићевог романа *Два идола* на сцени Српског народног позоришта у Новом Саду. Ово дело није опстало на сцени, јер како је Вукадиновић тачно приметио, у *Два идола* и нема правог сукоба. Младен воли и жену и домовину, те једно не искључује друго. Жарко Васиљевић, који је прерадио роман за сценско извођење, није желео да одступи од оригиналног текста нашег писца. С друге стране, композитор је драмско извођење пропратио оригиналним композицијама у чијој основи је мелодија марша. Михаило Вукдраговић као композитор унео је у ово извођење и обраду будница из времена 1848. године.

Током рата појавио се опширан чланак на мађарском језику о Атанацковићу из пера Велислава Спасића (Szpászics, 1943) под насловом „Hazai szerb írók“ (=„Домаћи српски писци“). Како и сам поднаслов каже, у чланку се пише о Атанацковићу као о српском писцу из јужних предела Мађарске и о његовим везама са мађарском књижевношћу, а о другом ће бити више речи када будем писала о утицајима које је наш аутор примио из страних књижевности. У чланку се даје Атанацковићева биографија, с тим што се догађај са првом новелом смешта у време 7. разреда гимназије у Будимпешти. Како је мађарски језик тамо био наставни, претпоставка аутора чланка је да је и та прва новела коју је Атанацковић силом прилика саставио била на мађарском језику. Овај аутор је међу реткима истицао да је Атанацковић био учен у књижевном смислу и да се пуно трудио око свог књижевног образовања. Помиње различите мађарске писце са којима је наш аутор био упознат, као и српске које је веома добро знао. Испричана је и анегдота о томе како је Атанацковић тражио пред смрт да га однесу у виноград његови најближи и да су му испунили жељу тиме што су га на носилима пренели тамо. Спасић помиње дела која је Атанацковић објавио, или намеравао да објави, пише о језику и правопису нашег аутора, да би на крају поновио одраније познате ставове историчара књижевности и дао високу оцену Атанацковићевог дела. Посебно је истакао да је он међу најбољим српским писцима са територије јужних крајева Угарске.

Исте те године у новинама *Српски народ* објавио је два чланка Веселин Филиповић (1943). Први је под насловом „Богобој Атанацковић као родољуб и син“ требало да да основне биографске податке о нашем писцу, а и да прокоментарише то да је *Дневник* Атанацковићев писан спонтано и на брзину, али да је ипак сведочанство о духу једног времена чији је наш писац изванредан представник. Други текст је „Прва љубав Богобоја Атанацковића“ у којем је побројао шта је о нашем аутору писао Скерлић, направио је

паралелу између животних интересовања Атанацковића и Радичевића, изнео је кратку биографију Атанацковићеву и коначно прештампао одломке из *Дневника* Богобоја Атанацковића који се односе на П. Арадску.

Како правих истраживања у току рата није могло бити, уредништво је у *Бранковом колу* 1944. године објавило одломке из *Знаменитих Срба из XIX века* А. Гавриловића, па и одломак из биографије Б. Атанацковића, који је очигледно био преузет у скраћеном облику из књиге А. Гавриловића о знаменитим Србима.

Ни после Другог светског рата није значајније порасло интересовање за дела Б. Атанацковића у широј читалачкој публици. Нашег писца у то време помињу углавном књижевни историчари и истраживачи. Б. Ковачевић (1946) у својој студији „О почетку српскога романа“ читава поглавље посветио је анализи места и улоге коју има роман *Два идола* у историјском развоју српског романа. Ковачевић даје летимичан преглед биографије нашег писца инсистирајући на томе да је Атанацковић своја путовања у Европу искористио да би примио западњачки утицај. Ковачевићев став је да на Атанацковића није утицало ниједно конкретно дело, било немачко, било француско, није му као узор послужило ниједан роман из ових књижевности, али да је сам дух романтизма, који је на западу почео да залази, могао да се осети у свим делима Атанацковићевим. За лик Младена овај књижевни историчар тврди да је мешавина вертеровско-бајроновска, јер је као и млади Вертер Младен заљубљен у удату жену, а бајроновска су путовања по свету у жељи да се заборави неузвраћена љубав.

Оно што је најважније, међутим, и што сведочи о оригиналности самог романа, јесте чињеница да Атанацковић пише о људима, проблемима и догађајима из своје средине и окружења, а не о неким далеким појавама о којима има сазнања само посредно. Овај историчар тврди још нешто што се до тада није истицало, а то је уверљивост главних ликова у роману – Младена, Руже и Ивана. Ако су остали и сенке, ова три јунака крећу се пред нама као живи и стварни ликови. Коначна оцена Атанацковићевог романа јесте да је то био најбољи романтичарски роман у српској књижевности, а да су након њега написана само још два романтичарска романа који су преживели суд историје, а то су *Калуђер* (1881) Ј. Суботића и *Сањало* (1889) М. Поповића Шапчанина. Ковачевићу се чини како је мало разлике између романа Стојковића и Видаковића, али између Атанацковића и Видаковића као да стоје векови, те се стога *Два идола* сматрају прекретницом у српској књижевној историји.

Само овлашно поменут је Б. Атанацковић у критици под насловом „Историска позадина *Родољубаца*“ из пера Даке Поповића (1951). Овде се даје преглед догађаја који су условили радњу Стеријиног позоришног комада *Родољупци*, па се у опису првог чина каже како у петој слици Зеленићка зна да је сав Кикиндски дистрикт у пламену, а да су то били ускршњи догађаји које је тамо изазвао студент права Ђорђе Радак у вези са неправедном поделом земље. Поповић је истакао да су пожунски ђаци Светозар Милетић, Мија Влашкалић, Јован Живковић и Богобој Атанацковић решили да зађу у народ и да га подигну на устанак 1848. године. О самом Стеријином драмском делу Поповић је тврдио да је остало несхваћено, јер српска историја тада још увек није била дала тачну оцену догађаја од 1848–1849. године, а да се Стерија у потпуности држао историјске позадине догађаја и да их је уметнички изванредно дочарао. Ипак, та драма не може бити названа историјском, с обзиром да у њој нису приказане историјске личности, већ сасвим обични грађани, сматрао је Поповић.

И у следећој критици Атанацковић се помиње успут, као савременик и пријатељ Б. Радичевића. Т. Чокић-Петровић (1953а) помиње га у свом раду у *Летопису Матице српске* међу Бранковим пријатељима из периода након школовања у Сремским Карловцима. Она је тврдила да је Атанацковић био најближи Радичевићев пријатељ у том периоду и да је први спознао његову вредност, као и да се први похвално изразио о његовој поезији, чак му је и стихове цитирао, иако о самом песнику није ништа рекао. Радичевић је годину дана пред своју смрт посетио Атанацковића у Баји, а овај је опет њега обилазио на самртној постели и у болници, о чему ће се више рећи у биографији Атанацковићевој. Такође је Атанацковић поменут и када је ауторка коментарисала речи М. Полит-Десанчића да су се Б. Радичевић и С. Милетић слагали и били добри пријатељи. Исто је тврдио и Атанацковић, док је Миша Димитријевић, насупрот томе, забележио да је Милетић сам изнео податак да се са Радичевићем није дружио, јер је овај био превише фриволан.

Несумњива је, пак, чињеница да су Б. Радичевић и Б. Атанацковић били искрени пријатељи. То се види и из податка који је у следећем тексту о Радичевићу објавила Т. Чокић Петровић (1953б). Она је тамо објаснила да су пештански ђаци желели да помогну Б. Радичевићу приликом објављивања његове прве збирке песама 1847. године, а да је Атанацковић 1852. године о томе писао Ђ. Даничићу. Пет година касније му још није био враћен дуг, јер је Атанацковић исплатио штампарске трошкове за збирку Радичевићевих песама. У то време није било ништа необично да се претплатници више не одазову након уписивања на списак пренумераната.

Т. Петровић је сматрала да је Атанацковићев коментар са почетка романа *Два идола* претеран. Он је тамо написао да свако о Карловцима зна бар нешто на основу Бранкових песама. Ауторка је о овоме написала: „Богобоја су лично Бранкове песме занеле пре него што су их прихватили сви наши образовани кругови и много пре него што су продрли у шире народне масе“ (Чокић-Петровић, 1953б, стр. 254). Другим речима, можда су ђаци оног времена и делили Атанацковићево мишљење о Бранку, али званична критика сигурно није. Тек ће Ј. Игњатовић дати тачнију оцену Радичевићеве поезије и од Атанацковића. Он неће као наш писац истицати само Радичевићеву способност да лепо опише природу и своја осећања. Показало се да је тек романтичарски нараштај који је ступио на српску књижевну сцену око 1860. године имао слуха за Бранкову поезију, те је стога тек трећа књига његових песама из 1872. године била распродата, док су конзервативни и клерикални кругови оног времена показивали нетрпељивост према овом песнику, протумачила је Т. Петровић.

Д. Поповић (1954) је у још једном свом чланку имао потребу да се осврне на дело Б. Атанацковића. У анализи животног пута и идеолошких опредељења Лајоша Кошута, Поповић је навео да је Атанацковић из прве руке сведочио о одјеку Кошутових обећања да ће извршити аграрну реформу и поделити земљу кметовима и сељацима без земље. Поповић каже да је наш писац у причи „Буњевка“ најбоље описао како је схваћено то Кошутово обећање. О Кошутовом односу према српском питању биће више речи касније.

Пишући о С. Вуловићу као импресионистичком критичару, Зоран Гавриловић (1956) оценио је да је Вуловић имао највише слуха за романтизам и романтичаре у српској књижевности, те је стога имао толико лепих речи за Б. Атанацковића, баш као и за Видаковића, Симу Милутиновића Сарајлију и друге писце сличног усмерења. Гавриловић је истакао да је Вуловћево одушевљење баналном сентименталношћу Атанацковића

управо одушевљење сентименталистичко-романтичарским критеријумима којима је и сам критичар био склон. У време З. Гавриловића такав књижевни укус давно се био променио.

Поводом годишњице смрти Б. Атанацковића Петар Адамовић (1958) објавио је чланак у *Дневнику*, први који је претендовао на објективност и свеобухватност после низа успутних осврта на овог писца. Након помена дотадашњих ставова критичара о Атанацковићу, Адамовић је дао његову кратку биографију и коментарисао понашање нашег писца у револуцији 1848–1849. године, те је повукао паралелу са понашањем Ј. Игњатовића. Поновио је да је роман *Два идола* имао тему из савременог живота, да је писан на чистом српском језику, да је стил лак и течан, као и да је то прекретница у развоју српског романа. Романом *Два идола* био је најављен настанак реалистичког романа у виду *Милана Наранџића* (1860) од Ј. Игњатовића који је објављен само осам година касније.

Иако је и она писана поводом стогодишњице смрти Б. Атанацковића, студија из пера Косте Хаџија (1958) урађена је темељно и баца нешто другачије светло на Атанацковића, првенствено јер се о њему овде говори са аспекта правне струке. К. Хаџи дао је преглед прилика крајем XVIII и почетком XIX века у Европи и Србији, а затим размотрио колико је било Срба правника и адвоката који су се школовали у Пешти и Бечу у том периоду. Већина се није касније бавила само правом, већ и јавним и културним делатностима, а не мали број међу њима били су и писци. Такав је био случај и са нашим писцем.

Биографију Атанацковићеву Хаџи је навео према чланку М. Поповића, а потом је сачинио преглед ликова који се баве правима у Атанацковићевим приповеткама и у роману. Нагласио је лепоту и узорност лика адвоката одбране у последњим поглављима романа *Два идола*. Потом је овај аутор покушао да одгонетне какав је као адвокат био сам наш аутор на основу преписке коју је Атанацковић водио са М. Севићем, својим шураком. К. Хаџи је на основу ове грађе утврдио:

...да је Богобој Атанацковић био врло способан, необично вредан, изнимно савестан (неће да пође на пут док не посвршава све своје послове), примеран, угледан адвокат, који је адвокатури оног времена био понос и дика. (Хаџи, 1958, стр. 7)

Оно што је Хаџију недостајало да сачини потпуну слику о Б. Атанацковићу јесу његови судски или адвокатски списи који нису сачувани. У последњем делу своје студије, Хаџи је дао преглед књижевних остварења Атанацковића и оцене које су о овом писцу изrekli М. Савић (1918а) и Ј. Скерлић (1903а).

У години стогодишњице Атанацковићеве смрти, поново је објављен чланак који је В. Петровић (1958) писао поводом стогодишњице његовог рођења. Коментаришући овај Петровићев текст, Драшко Ређеп (1959) закључио је да је и ту Атанацковић доживљен као зачетник, првенац, онај који предњачи у низу истих или сличних књижевних појава:

Говорим ово свестан да тиме чиним немалу неправду читавој категорији иначе незаобилазних критичких и књижевно историјских остварења пишчевих, што су на дугим релацијама од Фредерика Мистрала и Вука Караџића до савремене правописне проблематике, од Ивана Гундулића и Орфелина до Јована Дучића, од Богобоја Атанацковића и Ђуре Јакшића до Динка Шимуновића и Петра Кочића, увек и увек развијали и анимирали ону тему која је, ма у ком тренутку протеклог полувека, могла да стекне аспекте комплексније од усколитерарних полемика и распри. (Ређеп, 1959, стр. 568–569)

Колико суд о нечијем делу зависи од субјективног схватања критичара лако се може запазити ако се са претходним судом о Атанацковићевом правопису упореди шта је о том истом мислио Бошко Новаковић (1961). Прво што је Новаковић замерио Б.

Атанацковићу као путописцу је што је био неписмен, иако су му некада чињена ласкава признања. Он је навео Атанацковићеве речи да ће писати дописе из иностранства, јер народ воли да чита оно што се пише из даљине, али је истакао да истовремено Атанацковић није имао довољно ширине, нити моћи запажања, те су му зато подаци штури, а закључци произвољни. Сматрао је да је родољубље нашег аутора некритично, те као такво надвладава потребу да се пише истинито.

Б. Новаковић (1963) је желео да да своју периодизацију српске приповетке у антологијском избору који је сачинио за едицију „Српска књижевност у сто књига“. У одличном предговору прве књиге под насловом „Приповедачи“ он је тврдио да се периодизација српске приповетке не поклапа са књижевноисторијским принципима поделе српске књижевности према правцима. Написао је да се та подела може применити само на старије периоде наше приповедне прозе. Према Б. Новаковићу, прво доба траје од М. Видаковића до Б. Атанацковића, друго од Б. Атанацковића до Л. Лазаревића, а треће од Лазаревића наовамо. У том трећем периоду постоји таква сложеност и разноврсност приповедачких видова, да је тешко довршити поделу, а уз то појавио се и низ веома маркантних типова приповедача, те се ниједно име не би могло издвојити као најзначајније.

Надаље, Б. Новаковић је објаснио и то да је први период био припремни. Ту су били присутни различити покушаји, пробе, али су учаване и мане појединих усмерења. То се односи на стваралаштво М. Видаковића, Ј. Стерије Поповића и Б. Атанацковића. Тек други период је једна од „пречага еволуције“, у којем је већ приметно рађање нашег веродостојног приповедачког израза у којем ће интонацију дати Атанацковић, а за њим ће се ова појава све више ширити. Уследио је трећи период са низом значајних имена и бројним остварењима која су оставила дубљег трага у историји српске књижевности.

У истом тексту аутор је тврдио да Б. Атанацковића не би требало претворити у књижевну успомену. И он се сложио са општом оценом да су му најбоља дела „Буњевка“ и *Два идола*, да су то дела трајног значаја и да их је остварио у плодно надахнутим тренуцима. Веома похвално Новаковић се изразио и о идеји Атанацковића да покрене едицију „Пупољци“ који су донели само роман нашег писца, али и то је била добра концепција да се унесе савремени живот и у роман и у приповетку. Веома поетично Новаковић је дао у најкраћим цртама садржај и основу Атанацковићевог романа, док је за „Буњевку“ истакао да је још увек прожета романтизмом и сентиментализмом тадашњег интелектуалног нараштаја, али је ипак у српску литературу увела лозинку француске револуције, те да је видно превазишла националну и верску ускогрудост. Иако су то лепо почети, ипак су то дела која нису могла да се отргну од слабости почетништва свог аутора, написао је Новаковић.

„Белешка о писцу и делу“ Миодрага С. Максимовића иза романа *Два идола* у издању из 1967. године не доноси ништа суштински ново. Писац се осврнуо на Скерлићев однос према Атанацковићу, Вуловићево мишљење о њему, а дао је и свој суд о томе како тадашњи читалац може доживети роман који је настао 12 деценија раније и каже да дело *Два идола* може имати драж само зато што је настало у давној епоси када је „надахњивало родољупце и ожалошћавало болећиво осећање књигољубаца“. Дата је и Атанацковићева биографија, дешавања у роману повезана су са судбином његовог аутора и са историјским околностима које су претходиле стварању *Два идола*. И овај критичар није пропустио да напомене како је Атанацковић из родољубивог и трагичног заноса пао у

малограђанштину и да га је то исцрпљивање око свакодневног живота довело до сушице која ће га отерати у гроб пре него што је успео да напише своја најбоља, зрела дела.

Нешто касније, Миодраг Поповић (1975) у својој чувеној трилогији о романтизму читава поглавље посветио је Атанацковићу. Поповић је констатовао да се у Атанацковићево време у српској књижевности неговала лирска песма, патриотска будница, балада и еп, а да се у прози постепено напуштао сентиментализам. Ново у Атанацковићевим приповеткама из периода пре 1848. јесу мржња према националном угњетачу, тиранима и хајдучка брига о сиротињи. Патриотизам који је неговао у приповеткама требало је да преваспита Српкиње које су биле однорођене школујући се по страним институтима. Атанацковић не зна да диференцира ликове, тако да се у различитим приповеткама јављају идентични описи, сцене и мотиви, написао је Поповић.

Према Поповићу, из Вукових збирки народне поезије Атанацковић преузима стихове, али и читаве мотиве и пише народним језиком и пре 1847. године, када је Вукова реформа однела победу. Револуција 1848. године затећи ће Атанацковића на путу ка романтизму и он пише две своје најбоље ствари – „Буњевку“ и *Два идола*. Поводом ова два дела критичари су га прозвали Б. Радичевићем у прози, представником бајронизма код Срба, али се код њега још увек осећао и дух бидермајерске епохе.

У наставку своје студије Поповић је покушао да одговори на питање да ли је роман *Два идола* романтично дело у складу са новијим термилошким одређењем појма романтизма у књижевности. Што се композиције тиче, роман има јампску структуру која одаје осећање узбуђености, јер су догађаји испретурани по поглављима, односно радња се не одвија хронолошким редоследом. С друге стране, сама садржина је старовременска, наслеђена од М. Видаковића, а заправо се наслања на „барокно-фантастичну традицију“. Па ипак, код Атанацковића имамо индивидуализоване хероје чије судбине се прате кроз роман у виду потресних лирских историја датих у мелодрамском облику. За разлику од расплета Видаковићевих романа који имају идилу на крају, код Атанацковића читав роман састоји се од низа национално-социјалних сукоба који се разрешавају трагично-мелодрамски. Револуционарни сукоби 1848. године уништили су ситно-грађанску успокојеност, сматрао је Поповић, и то се може лако препознати код Б. Атанацковића. Овај писац своје јунаке покушава да претвори у националне хероје.

Иако описује револуционарна дешавања, Атанацковић у својој души чезне за идиллом грађанског живота, оценио је М. Поповић. То је слика коју одаје сусрет Младена и Руже у њеној соби уочи његовог хапшења, а такав исти био је и сам писац који је након ватрених говора у Баји и у Сремским Карловцима, бојно поље препустио другима, а он обилазио европске метрополе. Поповић је сматрао да је Атанацковић одступио и од револуционарних идеала тиме што није устао против аустријског феудалног система, већ само против мађарске револуције. Атанацковић није открио праве узроке страдања српских сељака у свом роману, иако су слике из ове револуције несумњиво освежење и обogaћење нашег романа. Поповић је оптужио Атанацковића да је био заслепљен властитим ускогрудим национализмом, те је роман *Два идола* добио изразито субјективну ноту, јер је аутор своја политичка и животна становишта унео у ликове из романа. Атанацковићев дух је дух умереног либерала.

Атанацковић није стремио непрекидној борби за слободу, као на пример П. П. Његош у својим делима. Само на тренутке Атанацковић је превазишао самог себе и у љубави и патриотизму оваплотио романтичарске чежње за чистим и идеалним. Ново у његовом делу били су национална хероика и јампска композиција, а најбоље од свега је

језик који је освежен и у лексичко-граматичком и у песничком смислу, сматрао је Поповић. У своје текстове након 1848. године Атанацковић је унео не само низ стихова Б. Радичевића, него и народних и грађанских песама, док је као епитете користио сталне епитете познате из Вукових збирки народних песама. Оваквим тоном Атанацковићева проза ближа је Ђ. Јакшићу и Л. Костићу, него М. Видаковићу и ранијој прози. Са Јакшићем Атанацковић дели и изражену мржњу према Мађарима. Склоност ка описивању детаља Поповић је приписао фолклорним узорима Атанацковића. Истакнуто је да је проза нашег писца препуна дијалога и исповедних монолога, а сам израз патетичан и близак Јакшићевој прози.

Тако је М. Поповић дошао до закључка да у Атанацковићевом делу постоје три слоја – два су домаћа, а то су слој бидермајера, као стила који пролази, и романтизма, као стила који долази, а трећи слој чине утицаји из страних књижевности и уметности, што се код Атанацковића осећа као наметнуто и вештачко улепшавање. Овде је Поповић навео да наш писац пореди своје јунаке са киповима и сликама из европских галерија, а сремске пејзаже са швајцарским. У лику Младена требало је да буде оваплоћен српски Бајрон, али он нема те хероике као Манфред или Чајлд Харолд, те више подсећа на сентименталне Видаковићеве јунаке, него на романтичне хероје. На уснама му јесте била немачка песма о поштарчету, али и песма „Спомен“ од С. Јовића коју су, како је написао Поповић, певали бербери по Срему. Проблематичан је и смисао Младенове борбе који се уместо за слободу, бори за очување феудалне монархије. Поповић је још упоредио Младена са Шатобријановим Ренеом и са Гетеовим Вертером. И Атанацковићева хероина, Ружа, као да је изашла из сентименталног немачког или мађарског романа оног времена. Далеко су бољи ликови Петар и Стеван који су оличење српских сељака притиснутих невољама и социјалним неправдама због којих су и ушли у револуцију 1848. године, закључио је овај аутор.

И коначно да цитирамо Поповићев закључак из којег проговара дух времена у којем је настала та студија:

Исто тако, ни његов патриотизам, који се испољава и као поданичка верност ћесарско-патријаршијском поретку створеном на згариштима погажене револуције, тешко се може довести у тешњу унутрашњу везу са револуционарним патриотизмом Уједињене омладине српске. Атанацковић се романом *Два идола* не укључује ни у демократске, прогресивне и национално-револуционарне токове српске културе. (...) Он је пре романтизер који у сенци Баховог апсолутизма чезне за миром и ситношћу прохујалих времена, него револуционарни романтичар у чијем делу живи наша четрдесет осма. (Поповић, 1975, стр. 154–155)

И поред најбоље воље, ту не може да се открије објективна оцена непристрасног књижевног историчара, јер није ни написана. Атанацковић је стварао у свом времену, а суди му се по аршинима који одговарају неком сасвим другом времену и стога се осећа неправда која се наноси нашем писцу.

Језиком којим је писао Б. Атанацковић бавио се Јован Јерковић у неколико наврата и веома систематично. У закључку целовите студије *Језик Богобоја Атанацковића* Јерковић (1976) наглашава да је Атанацковић помало живео у илузији да су народни и књижевни језик два идентична појма. То је разлог због којег се у његовом делу могу наћи многа одступања од књижевног језика у правцу дијалектизама и типичних војвођанских одлика. Та одступања чине да је језик Атанацковићев сличнији језику његових књижевних претходника из Војводине, него језику В. С. Караџића или Ђ. Даничића. С друге стране, Атанацковић не пише потпуно у дијалекатској језичкој форми, што је знак да се од ње свесно дистанцирао. Покушај приближавања Вуковом језику огледа се у понеком

„јекавизму“ који се појави у Атанацковићевом језику. На Атанацковићев језик утицали су и дијалекти који нису војвођански: а) славонски говор који је могао попримити из старијих књижевних дела или на основу контаката које је имао са пријатељима из Славоније, б) има и одлика буњевачког говора, јер је годинама живео у мешовитој српско-мађарско-буњевачкој средини. Међутим, уочава се и напуштање одлика које су типичне за војвођанске говоре у правцу књижевне норме.

Поред ових најочљивијих утицаја, може се рећи да у Атанацковићевим делима има и нешто мало рускословенског језика који је могао бити наслеђен из претходне књижевне епохе или остварен контактима са руским језиком. Данас делује архаично оно што је у Атанацковићево време било нормално и у складу са стандардним језиком. На пример, таква је честа употреба аориста и имперфекта. Да се Атанацковић колебао између народног и књижевног језика показује и упоредна употреба обе могућности у случајевима када је дозвољено двојство. Уобичајено је да се једна форма напусти у каснијем периоду стваралаштва, међутим, овакве недоследности се код Атанацковића јављају чак и у истом делу, што би данас било незамисливо.

На језик нашег писца утицала је народна поезија или директно, или индиректно преко Карацића и Даничића, а осећа се и утицај страних језика на лексичком нивоу (русизми, турцизми, германизми и хунгаризми) и донекле у конструкцијама које је користио. У преписци нашег аутора се далеко чешће срећу стране речи, него у његовим књижевним делима, што указује на чињеницу да је његова лична преписка писана језиком војвођанског образованог грађанина XIX века, док су му књижевна дела настала после 1847. године писана језиком блиским народном језику. На крају, Јерковић наводи следеће:

Анализа језика Богобоја Атанацковића показала је путеве развоја нашег књижевног језика (његове екавске верзије) у моменту када је један тип културног израза напуштен у корист другог. Улога и значај дела и језика Богобоја Атанацковића у том послу нису мали и заслужили су пажњу. (Јерковић, 1976, стр. 148)

Поводом 150. годишњице рођења Атанацковића огласио се Мирослав Јосић-Вишњић (1976) и написао један „рго-запис“, како га је сам назвао. Јосић-Вишњић је оценио да је наш писац неоправдано заборављен, али и да је критика углавном давала наивне оцене његовог рада. Такође, занимљива је оцена да је и духом и телом Атанацковић живео за своје време, културу свог народа, али и Европе. Вишњић не осуђује нашег аутора што се током последњих година свог живота окренуо уноснијем, адвокатском послу, те престао да објављује, једино што нико не може са сигурношћу да тврди да је престао и да пише. Критичар Атанацковића назива мајстором прозе на овом тлу и језику, каже да је био у првом кругу писаца. А што се путописа тиче, Вишњић каже да им је једина мана што их је Атанацковић исписао мање од педесет страница. Ово је ретко позитиван став који баца потпуно другачије светло на дело Б. Атанацковића.

Илија Мамузић (1978) покушао је да пружи одговоре на питања о илиризму у српској и хрватској књижевности и ту се неминовно осврнуо на додире које је имао Б. Атанацковић са Љ. Гајем. У одељку о Гају навео је како је Гај намеравао да *Novine ilirske...* штампа и ћирилицом и као потврду цитирао је писмо Атанацковићево из Земуна од 15. маја 1849. године у којем му се нуди за помоћника, а Атанацковић је забележио у свој *Дневник* да је 2. јула и лично посетио Гаја који је 1. јула штампао летак о ћириличком издању *Новина*. Пробни ћирилички број изашао је 20. јула те године. Ту намеру Гајеву похвалио је патријарх Рајачић, али и из Атанацковићевог дневничког записа и из Рајачићевог писма види се да је требало да се новине штампају старим правописом. Договор о књижевном језику између Срба и Хрвата 1847. године био је пропао управо

због става који је Гај имао према Вуковој реформи, те је Књижевни договор потписан тек 1850. године када Гај више није имао водећу улогу међу хрватским родољубима.

Читаво поглавље И. Мамузић посветио је Б. Атанацковићу у овој својој опширној студији. Аутор је истакао чињеницу да Атанацковић није објављивао своје приповетке у хрватској оновременој периодици, али да су се његова дела ипак тамо појавила. Такође, поновио је да се са Гајем правила комбинација око Атанацковићеве сарадње са њим 1849. године, а у Гајевој *Danici horvatskoj...* изашао је оглас за књигу *Дарак Српкињи* још 1845. године, што нам открива чињеницу да су Атанацковић и Гај и раније сарађивали. Описао је однос између њих двојице и закључио да је Атанацковић показивао нерасположење према коришћењу старог правописа, јер је још од бечког периода био присталица Вукове реформе правописа и азбуке.

Следећи чланак о Атанацковићу написао је Васо Милинчевић (1979) који је покушао у тексту „Прва, неуочена, критика романа „Два идола” Б. Атанацковића“ да одговори на питање који се аутор и због чега сакрио из иницијала Ш. Милинчевић је ту скренуо пажњу научне јавности на критику прве свеске романа *Два идола* из 1851. године која се појавила у часопису *Војвођанка*. Аутор је цитирао ову кратку критику у целини, а потом образложио зашто сматра да је аутор критике Љубомир Ненадовић: а) Ненадовић и Атанацковић били су пријатељи и дописивали су се, б) има сличности у оцени политичких збивања у Европи између поменуте критике и неких чланака у Ненадовићевом часопису *Шумадинка*, в) песничке слике употребљене у тексту критике сличне су онима из Ненадовићевог пера у *Шумадинци* од 1850. године, г) *Шумадинка* је 1851. године била забрањена, те се можда иницијал Ш. односи на наслов овог часописа, а аутор је њен покретач и уредник Љ. Ненадовић. С друге стране, Ненадовић није писао критичке рецензије, што је устврдио и Милинчевић. На крају текста В. Милинчевић се оградил од ових претпоставки и питање ауторства прве критике оставио по страни, јер је приписивање ауторства Ненадовићу на основу горе изнетих аргумената претерано слободно и подлеже сумњи.

У оквиру Нолитове едиције *Српска књижевност – роман* већ као четврта књига појавила су се *Два идола* Б. Атанацковића (1982). В. Милинчевић је приредио роман, написао поговор и сачинио напомене. Наслов поговора је „Два идола” између сентиментализма и романтике“ и у њему је Милинчевић дао осврт на српско прозно стваралаштво пре појаве Атанацковића, као и на његове прве приповетке, те истиче Видаковићев утицај на нашег аутора. Сматрао је да су реформа В. С. Караџића и историјски догађаји из 1848–1849. године пресудно утицали на Атанацковића и да је он за кратко време, за седам-осам година књижевног рада успео да превали огроман пут који га је водио од сентименталистичке разнежености до херојске романтичарске патетике.

У наставку поговора, Милинчевић је анализирао роман са аспекта новијих схватања романа и истакао је да је ово први такав роман код Срба. Напоменуо је да роман има аутобиографских елемената, а потом анализирао политичка становишта аутора изнета кроз роман, те истакао да је Атанацковић био на позицији ускогрудог национализма, а не револуционарног патриотизма. Иако тачно приказује социјалне проблеме српских сељака, он узрок не види у феудалним односима, већ за то окривљује мађарску властелу и Мађаре уопште. Милинчевић је истакао да је Атанацковић био по начину приказивања српског сељака претеча Ђ. Јакшића, а да је Скерлић у праву када га сврстава у узор К. Руварца, М. Поповића Шапчанина и П. Марковића Адамова. Своје ставове Атанацковић је пренео на ликове романа и дао је патетичну, мелодраматичну, али и потресну слику оновремених

збивања. Код Атанацковића се преплићу старо и ново, али ипак претеже ново, изнео је Милинчевић у овом поговору.

Фабула романа је традиционална, говори се о двоје растављених љубавника, али је прича смештена у реални оквир историјских збивања, што се каже Милинчевић:

...вишеструко и плодносно одразило на друге елементе романа самим тим што је фабула потиснута у позадину, а у први план су избиле индивидуалисане личности које нису само сентиментални љубавници него и национални борци (Младен, Петар, Стеван), смештени у сасвим одређену друштвено-историјску и национално-политичку позадину која служи као фон збивања. (Милинчевић, 1982, стр. 211)

Наш писац ће успети и да реалистички прикаже грађанско друштво оног времена, чиме је успео да повеже и испреплиће приватну и општу историју. Истовремено, у роману се поред љубавне тематике, јавља и хероика, што је основна одлика нашег романтизма.

Што се тиче композиције романа *Два идола*, Милинчевић је истакао да она представља нов квалитет у српској прози, јер се поред ранијих елемената фантастике, случаја, тајне и забуне, јављају и приповедачке иновације у виду инверзивног и ретроспективног приповедања, динамизовања радње, узимања историјских збивања за основу романа. После првог поглавља, радња се грана на прошлост и будућност да би се у завршним поглављима првог дела романа све завршило у истој равни. Ново је и што се у првој глави сви носиоци радње срећу и међусобно упознају. Други део романа почиње инверзивним приказом битке код Сентомаша, а радња тече у симетрији са првим делом романа, те и први и други део имају по десет поглавља, истакао је Милинчевић. Наслови поглавља су ефектни, а наизменично се јављају сентиментални и хероични наслови.

Језик романа је, по Милинчевићу, нов, другачији, мото који Атанацковић користи је лирски, емоционално обојен, најчешће узет од Б. Радичевића или из народне поезије, а епитети које уноси у текст су чешће узимани из народне, него из грађанске поезије. Роман има за главног јунака племенитог Младена, сањалицу који је у сукобу са друштвом, али не може се у потпуности поистоветити овај лик са бајроновским ликовима у европској књижевности. Атанацковић се оваквим грађењем јунака, уклапа у један тип европског романа, али иако је то у Европи застарело, за српску књижевност је изузетно ново. Још реалистичније од Младена, приказани су Стеван и Петар, чији се ставови не поклапају у потпуности са пишчевим. Милинчевић је утврдио да се роман *Два идола* може сврстати и у роман личности, а има и елемената историјског романа.

Опис и пејзаж су слабија страна Атанацковићеве прозе, али он ипак пише течно, дијалози су живи, конверзација умешна, а емоционалним епитетима тачно дочарава атмосферу, сматрао је Милинчевић. Аутор поговора се сложио са Скерлићем да се у говору Буњеваца индивидуализују ови ликови икавицом и додао да је Атанацковић успео у намери да искористи аутентичан језик ових људи, али и да прикаже психологију сељака, њихову сумњичавост и њихову оновремену распетост између саосећања према Младену и Ивану и манипулације цркве, устаника, старе и нове администрације. Милинчевић је закључио да је роман *Два идола* претходница романтичарске грађанске прозе и да је незаменљива карика у развоју наше књижевности.

И у *Историји српске књижевности* Јована Деретића (1983) помиње се име Б. Атанацковића на више места. Према Деретићевој периодизацији, ако се српска књижевност узме као целина, онда се мора приметити да је српска проза своју прву уметничку зрелост достигла у документарно-уметничкој литератури још у XVIII веку, а тек касније крајем XIX века и у имагинативној уметничкој прози, односно у приповеткама и у роману. Прво су се појавиле изванредне аутобиографије Д. Обрадовића, Симеона

Пишчевића и Герасима Зелића, на пример, као и дела писаца мемоарске прозе какви су били В. С. Караџић, прота Матеја Ненадовић и Нићифор Нинковић, као одлични прозни текстови. Истовремено јављају се романи А. Стојковића, М. Видаковића и Б. Атанацковића као осредњи прозни радови.

Деретић је сматрао да је централна појава у најранијем периоду развоја српског романа био М. Видаковић. После неких неуспелих покушаја да се пишу романи, Видаковић је постао у очима и читалаца и критике синоним за српски роман. Овај аутор извршио је пресудан утицај на даљи развој нашег романа. Не само да су се јавили епигони, већ се Видаковићев утицај осећао и у делима А. Стојковића, Ј. Стерије Поповића и Б. Атанацковића који су, према Деретићу, подигли овај жанр на виши уметнички ниво. На пример, у српску књижевност Атанацковић је увео сентиментално-романтичарски тип романа који је касније, поред авантуристичко-хумористичког романа, пресудно утицао и на Ј. Игњатовића, сматра Деретић.

Невелик део своје *Историје српске књижевности* Деретић је посветио Б. Атанацковићу. Он је навео да су се око средине XIX века у српској књижевности и филологији јавила значајна имена као што су били Б. Радичевић, Ђ. Даничић, В. С. Караџић и други. У српској прози нове тежње осетиле су се у делу Б. Атанацковића. Деретић је окарактерисао Атанацковића као Бранковог пријатеља, Вуковца и зачетника романтичне прозе на вуковским основама. Причајући биографију нашег писца, Деретић је истакао да је у време кад је овај стигао у Беч пред револуцију 1848. године већ имао за собом две свештице приповедака под називом *Дарак Српкињи* у којима су српска била готово само имена јунака и јунакиња, а као и проза његових савременика, и његове су приповетке биле плачевно-сладуњаво-сентименталистичке. Деретић је сматрао да је Атанацковићево учешће у револуцији 1848. године допринело његовом сазревању и као човека, и као уметника, те да су зато и новела „Буњевка“ и роман *Два идола* толико зрелија и боља остварења у односу на претходне његове радове.

Роман *Два идола* је уједно и највећи Атанацковићев домет по Деретићевој оцени. Што се књижевноисторијске периодизације овог романа тиче, написао је да он стоји на прелазу између традиционалног видаковићевског романа и модернијег романтичарског прозног израза. Стилски поступак и фабуларни реквизити, како је истакао Деретић, позајмљени су из старог српског романа, али је тематика овог романа савремена. Дело има заплетену, али вешто вођену композицију, стилски припада романтизму, сентиментална је и патетична прича, а главни јунак има бајроновске одлике.

Деретић је поменуо и да су се мишљења о роману *Два идола* и о Атанацковићу често сукобљавала. Он је сматрао да је Скерлић отишао у једну крајност тврдећи да је Атанацковић у прози оно што је Радичевић у поезији, али да је друга крајност и мишљење П. Поповића да код Атанацковића нема ничег новог осим правописа. Став по овом питању Ј. Деретића био је следећи:

С Атанацковићем почиње преобразба српске прозе од старијег барокно-сентименталистичког романа М. Видаковића и његових следбеника к модерној, романтичарској и реалистичкој прози. Отуда је његов положај нешто друкчији него Радичевићев. Бранко је довршио оно што су започели С. Милутиновић и опонашатељи народне поезије из круга класициста и сентименталиста, док је Атанацковић обележио почетак преображаја који ће после њега, а делимично и под његовим утицајем, наставити и довести до краја романтичарски и реалистички приповедача. (Деретић, 1983, стр. 322–323)

Душан Иванић у делу *Српски реализам* (1996) на више места помиње Б. Атанацковића и његово дело. Тако се о српској књижевности на половини XIX века или

на „раскршћу епоха“ констатује да се у том периоду јављају и Караџићеве *Српске народне приповијетке* и *Српски рјечник*, Стеријино *Дворје*, друга књига *Песама* Б. Радичевића, Атанацковићеве новеле и његов роман *Два идола*, чиме се сустичу у истом периоду класицизам са фолклорном и уметничком романтиком. Како ће реализам постепено превагнути као књижевни правац наслућивало се и у том периоду, па се тако код Атанацковића „фикција маскира савременим искуством“, што не значи да је овај писац реалиста, иако као што и Ј. Суботић уводи „образе“ из савременог живота и рата 1848–1849. године.

Атанацковић се у најави едиције „Пупољци“ позивао на модерне европске романсијере, што је, како је био замислио, требало да му послужи као узор. Преводе се и руски, али и француски и остали реалисти, тако да је јасно да је српски реализам настао под утицајем многих компоненти, а у складу са унутрашњом закономерношћу и логиком сопственог развоја. На пример, корене фолклорног реализма Иванић налази у опонашању народних приповедака већ код Атанацковића, потом код М. П. Шапчанина, али и код Ј. Грчића Миленка и других писаца. Занимљиво је и како је Стеван Сремац у писању прозе са историјском тематиком у делу *Из књига староставних* пошао за М. Видаковићем, Стеријом, Атанацковићем, потом Игњатовићем и Јакшићем.

Српски реалистички роман настајао је као противтежа традицији која је постојала од Видаковића и друге струје која је покушавала да усвоји нову поетику. Као зачетника српског реалистичког романа књижевна историја препознала је Ј. Игњатовића, али се и код Атанацковића знакови нове оријентације могу ишчитати и у роману, и у приповеци „Буњевка“. О томе Иванић износи следеће запажање:

Атанацковић први указује на савремене западноевропске обрасце и узима теме из текућег живота (грађански, међунационални рат 1848/49. у дијелу аустријске царевине), с намјером да их учини основом фикционализације, а фабулу и карактере гради у духу видаковићевске и романтичарске традиције. (Иванић, 1996, стр. 99)

У *Зборнику радова научног скупа Српски покрет у револуцији 1848–1849.* објављеном у Новом Саду 2000. године појавио се и рад Станише Војиновића у ком се помиње Атанацковићево име у вези са делом Ј. Суботића. Војиновић (2000) каже да се приликом оцењивања Суботићевог дела о тој револуцији мора имати на уму да су прозу у оно време писали само још Б. Атанацковић и С. Фрушић. Атанацковић је написао роман *Два идола* са темом из револуције, Фрушић је објавио три новеле са темом из тог периода („Хонведски официр“, „Једна ноћ у алибунарском стану“ и „Освета“), док је Суботић објавио више дела са овом тематиком (приповетке „Мађарица“, „Господар Арса“, „Два брата“, „Женски јунак“, „Отац и кћи“, а има о томе пуно речи и у његовој *Аутобиографији*).

У предговору *Антологији српске приче* Михајло Пантић (2005), у коју је уврстио Атанацковићеву „Буњевку“, дао је више нових смерница за читање и проучавање српске прозе XIX и XX века. О Атанацковићу није опширније писао.

Снежана Милосављевић-Милић (2006) изучавала је коментаре у романима српских писаца у XIX веку и на основу тога дошла до низа занимљивих сазнања и о роману *Два идола* Б. Атанацковића. Према овој ауторки, Атанацковићев роман не припада више дидактичком жанру типа А. Стојковића и М. Видаковића, већ се налази на почетку новог периода у развоју српског романа у којем је дошло до промене односа између реалности и стварности приказане у самом делу. Атанацковићев роман је први који има за тематику савремен живот, а то је утицало и на промену у односима између фабуле романа и коментара у њему. Ауторка истиче да се код Атанацковића:

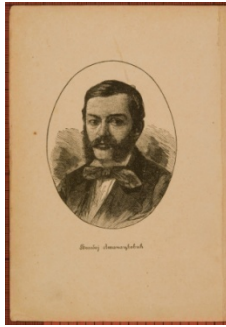
(...) коментар тематски и смисаоно конкретизује и актуелизује и што је још значајније за његов статус у контексту других приповедних облика, он полази од фикције ка емпиријској стварности, односно није више мотивисан споља, као у раном роману, већ 'изнутра', из саме приче. (Милосављевић-Милић, 2006, стр. 122)

Коментар који је неговао наш писац тиче се или саме приче или њених јунака. Тај тип коментара, међутим, типичан је за реалистички стилски правац и романи који се у српској књижевности јављају тек у другој половини XIX века. Па ипак, роман *Два идола* не припада стилској епоси реализма, он је сентиментално-романтичарски роман, а коментари који се у њему понајчешће јављају то и потврђују. Атанацковић је често користио апелативни, метатекстуални и филозофски коментар, а ретко је уносио у свој роман информативни и идеолошки коментар и дискурс о причи што је било типично у доба реализма, о чему ће касније бити више речи. Атанацковићев роман се с правом узима као први већи рад у прози који напушта просветитељско усмерење и помера српску књижевност ка новијим стилским обрасцима, сматра С. Милосављевић-Милић.

Тиме бисмо закључили преглед најзначајнијих критичких осврта на дело Богобоја Атанацковића. Из свега наведеног се јасно види како се мењала књижевно-читалачка рецепција његовог дела. У почетку претерано хваљен и уздизан као романописац и приповедач, читан од стране најширих слојева друштва, касније ће бити оспораван сваки значај који му је придаван, а његово дело све је мање читано и коментарисано. Ни једни, ни други критичари нису у потпуности имали право, ни они који су га толико преценили, нити они који су га сасвим потцењивали. Атанацковић се данас мало чита, а томе свакако доприноси и језик који је помало архаичан, као и претерана осећајност и плачевност којом је прожет готово сваки његов књижевни рад. Коначан суд о делу овог писца који је не сасвим праведно заборављен од стране данашњих читалаца даће будући нараштаји.

3. БИОГРАФИЈА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Богобој Атанацковић родио се у Баји, граду који се данас налази на југу Мађарске, а у време његовог рођења припадао је територији Хабсбуршке монархије. То је леп град на обали Дунава са дугом историјом и вишенационалним становништвом.

Слика 2, Портрет Богобоја Атанацковића

Током борбе за аустријски престо у XVII веку између краља Фердинанда и Запоље део мађарског живља напустио је град, а населило га је српско становништво. Када су Турци освојили Бају, прикључили су је Сегединском санџаку који је спадао у Будимски вилајет. Место је ускоро постало трговачко седиште, јер је имало погодан положај за пристаниште на Дунаву. Срби у граду добијали су привилегована и уносна занимања и зато су се ту радо насељавали. Турци су направили тврђаву која се данас налази на главном градском тргу. После одласка Турака са ових простора, власник земљишта постала је Царска комора. Баја је крајем XVII века постала слободан коморски градић када је од цара Леополда II добила повељу, а српски језик проглашен је за званичан језик. Након Прве сеобе Срба у Хабсбуршку монархију 1690. године, знатно је порастао број српских кућа и цркава у мађарским градовима, па и у Баји.

Развој Баје успорен је почетком XVIII века због Ракоцијеве буне, а део становништва страдао је у епидемији куге 1708. године. У граду се више пута мењала властелинска породица која је њиме владала, да би 1750–1841. године то била породица Грашалковић под којом је град доживео процват. Баја је постала занатлијско и трговачко место. Гроф Грашалковић успео је да уреди градску управу, те се почело са избором вишенационалног градског магистрата, а око 1760. године одлучио је да уреди град, тако да је порушио низ кућа у центру града и подигао палату.

Слика 3, Зграда Градског већа у Баји

Палата је грађена у барокном стилу и налази се на ренесансном тргу који данас носи назив Szentháromság tér поред Шуговице. Некада је то била резиденција породице Грашалковић.

Архитектура читавог града постала је барокна и Баја је постала позната по својој лепоти и привлачности. Населило се ново становништво, а водени путеви, трговачки путеви и прелаз преко Дунава узрок су још знатнијег развоја града у XIX веку. Вељко Петровић и Милан Кашанин (1927) о положају српске мањине у Аустрији и Угарској изнели су следећи став:

У току једнога века Срби су материјално и културно толико ојачали, да су могли да пркосе двадесет година читавој двојној монархији. Док су и пољопривреда и трговина и занатство били примитивни и патријархални, Срби су, несразмерно своме броју, играли важну улогу у Угарској. (...) Сав суфицит војвођанског жита возили су Срби коњским дереглијама у Пешту и Беч. Трговало се готовим новцем. Каравани Срба трговаца ишли су сваке године на куповину робе у Беч и Лајпциг Дунавом и преко Шопроња, а мајстори на сегединске, бајске и темишварске вашаре. (Петровић, Кашанин, 1927, стр. 119)

Према попису становништва из 1823. године Баја је имала 11.133 становника. Нагли развој града прекинут је 1840. године када је Бају захватио снажан пожар у којем је свега неколико кућа остало сачувано, а о томе има помена и у Атанацковићевим путописним белешкама. Становништво је уз помоћ околних места и државе, а највише сопственим напорима поново изградило град. На месту где је постојао барокни градић према постојећем плану подигнут је град који је сачувао свој изглед до данас. Тако новосаграђени град дочекао је револуцију 1848–1849. године.

Борба за независност Мађарске од Аустрије почела је у пролеће 1848. године. У Баји се веома брзо дознало за мартовске догађаје у Пешти, због живог речног саобраћаја какав је постојао. Представници града објавили су свој програм у 9 тачака дана 9. априла 1848. године. У њему се прокламује револуција и њени циљеви, инсистира се на укидању феудализма и преобраћају друштва. У Баји је за посланика у парламенту изабран Месарош Лазар, министар војске у Баћањијевој влади у току револуције. Ускоро је дошло до сукоба између аустријске војске и мађарских револуционара. Баја није била у средишту тог сукоба, борбе су се одвијале у другим местима, али се напетост осећала и у граду, тако да је национална гарда водила рачуна о реду у њему. После заузимања Сомбора, царска војска ушла је и у Бају. Током 1849. године Баја је више пута прелазила у руке мађарске револуционарне војске или у руке аустријске царске војске. Коначно је аустријска војска уз помоћ руских јединица освојила град 30. јула 1849. године. Након револуције настао је период Баховог апсолутизма.

Баја је била и остала културни центар своје околине. Гимназија у Баји стара је преко 250 година, основана је 1757. године, а данас носи назив III. Béla Gimnázium. Постојале су чак три српске цркве у време Атанацковићевог живота у Баји од којих две и данас постоје. Цркве су биле посвећене Светом Ђурђу (уништена 1702. године), друга Светом Николи (освећена 1715, а поново сазидана и освећена 1779. године), а трећа Светом благовештењу (освећена 1754. године). У цркви Светог Николе међу највећим вредностима које су одолеле зубу времена јесу иконостас, митрополитов престо и иконе Арсе Теодоровића из 1793. године.

У таквом граду рођен је Б. Атанацковић 10. јуна 1826. године. Име Атанацковићевог оца било је Гавра, био је добростојећи трговац у Баји, као и многи други Срби у оно време. Мајка Атанацковићева била је Анастасија, рођена Крстанић. Богобојево крштено име било је Тимотије, а пријатељи су га звали Тима. У породици је било петоро деце. Синови су били Тимотије, најстарији, потом Теодор, Лаза, Ђура и кћер Марија.

Данас се зна да се Тимотије, односно наш Богобој Атанацковић, 1855. године у својој 29. години оженио Маријом Давидовић са којом је имао два сина: Гаврила, рођеног 22. маја 1856. године, и Милоша, који је умро 1858. године. О Гаврилу, старијем сину Богобојевој и Маријином, знамо да је 1880. године био студент медицине у Сарајеву, на основу белешке С. В. Поповића (1880) у календару *Орао*. Нешто касније, у предговору *Дневника* Б. Атанацковића, М. Савић (1918) забележио је да је Гавра у то време радио као чиновник у Сарајеву. Требало би да је Гаврило Атанацковић тада имао 62 године.

Богобојев млађи брат Теодор оженио се са Софијом Којишоровом из Будима, са којом је живео у Баји и имао пуно деце, али остале су му у животу само две кћери – Дара, која се удала за витеза Воровку у Прагу, и Емилка. Трећи брат Лаза није се женио, али био је надалеко чувен по својем родољубљу и гостопримству, многи су га посећивали и у кући у Баји, а још чешће у његовом винограду. Најмлађи брат Ђура оженио је 1862. године Марију Благојевићеву из Суботице, кћерку Стевана Благојевића и Софије, рођене Батић. Са Маријом Ђура је имао седморо деце – Стевана, Тошу, Лазу, Миту, Саву, Ивана и Душана-Станоја. Он је са братом држао велику винарију у Баји која је у то време била чувена. Најмлађе дете Атанацковићевих, сестра Богобојева Марија, удала се била за Јосима Коњевића у Сомбор, али је умрла 1870. године и у Баји је и сахрањена.

Поред имена чланова најуже породице, познато је и име стрица нашег аутора, рођеног брата Богобојевог оца Гавре. То је био Алекса Атанацковић ожењен Саветом, рођеном Бајић, са којом је имао две кћери – Катуну и Мару. Ката је била удата за Миту Севића, адвоката, среског суца, начелника вароши у Баји и блиског пријатеља нашег писца.⁸ Из овог брака рођени су: Јосиф, касније добровољац у српско-турском рату, који је постао натпоручник у редовној српској војсци, те је на Ђунису тешко рањен и од тих рана је у Београду и преминуо, Младен, који је службовао у Босни, а треће дете била је кћерка Лила, која се касније удала за песника Миту Поповића. Поповић ће касније о породици Атанацковић изнети значајна сведочанства.

Тимотије је у Баји завршио све разреде ниже гимназије, а био је одличан ђак. Постоји једна анегдота о томе „Како је Богобој Атанацковић постао новелиста“ (1954) коју је забележио Ђорђе Поповић Даничар, некадашњи уредник новосадског књижевног часописа *Даница*, а која је често прештампована. Према тој анегдоти, Б. Атанацковић када би долазио из Баје у Нови Сад никада не би пропустио да наврати у редакцију *Српског дневника*. Ђ. Поповић Даничар и Атанацковић упознали су се били у Бечу током школовања. Према речима Даничара, Атанацковић је био леп човек, нежан и веома пријатан у опхођењу са људима. Лично је испричао Даничару како је постао новелиста.

Када је Атанацковић, тада још Тимотије, био у шестом, последњем разреду Гимназије у Баји, дакле, имао је 16–17 година, почео је да се виђа са једном шипарицом из Баје. То су дознали њени родитељи, те су као доказ успели да ухвате једно његово писмо девојци. Писмо је било љубавно и они су га предали директору Гимназије. Проблем је био у томе што је она била млада, католикиња и Мађарица, а Тимотије још увек био само ђак, православац и Србин. На директно питање директора да ли је то писмо он написао, Тимотије није могао да изврда, већ је одговорио потврдно. Директор је и сам препознао Тимотијев рукопис, а на несрећу на крају писма стајао је и потпис са знаком

⁸ Веома је вероватно да је Мита Севић био исти онај Димитрије Севић, адвокат из Баје, који је прикупљао пренумерацију за забавник *Драгољуб* 1845. године.

„хуманиора“, што је био у оно време шести разред гимназије, односно разред нашег писца.

Међутим, у наставку разговора, Тимотије је рекао да он јесте написао то писмо, али да оно није упућено реченој госпођици, већ да је то одломак из новеле, коју је, наводно, носио да покаже свом другу. Директор у ту причу није поверовао, те је затражио да му Тима већ сутра донесе читаву новелу да би доказао да не лаже. Како се не би открила истина и да би од девојке уклонио сваку сумњу, Тимотије је читаве ноћи писао и написао новелу у коју је уметнуо и поменуто писмо. Већ сутра новела је била у директоровим рукама. Све се на том и завршило, једино је директор опоменуо Тимотија да се не бави стварима које још нису за њега.

Као и Б. Радичевић, и он је желео да посрби своје име Тимотије и прекрстио се у Богобоја. У свим писмима која су сачувана он се потписивао као Богобој, као и у свим објављеним књигама. Овде ћемо узети у разматрање његова писма која се чувају у Рукописном одељењу Матице српске и писма из Архива Српске академије наука и уметности. М. Поповић који их је први објавио и коментарисао, написао је и да:

(...) ко његова писма пажљиво прочита, видеће Богобоја као у огледалу, пошто писма му и несу друго него огледало племените и чисте душе му, која је, на жалост, тако брзо стресла са себе земаљску прашину. (Поповић, 1895, стр. 2)

Најстарије сачувано Атанацковићево писмо⁹ упућено је стрицу Алекси Атанацковићу, а аутор овде користи неререформисану ћирилицу, те је јасно да га је написао веома рано. У писму се говори о балу којем је наш писац присуствовао:

Любими Стриче!

Посла много, а времена мало, шта да чинимъ, і у кратко морамъ све да свршимъ, а и тако то вамъ само могу садъ јавити да самъ здравъ, и да самъ задовољанъ, баалъ да намъ є лепо испо, одъ когъ бала маліи ко нако споменъ вамъ ево шилѣмъ, редъ игре, кои самъ я у баллу раздаво.

Вашъ Богобой Атанацк.

Ово сведочанство ми се чини битним, јер се у више новела и у роману *Два идола* кључне ствари за јунаке дешавају управо на балу који приређује омладина. И други критичари сматрају да је овај бал, којем је Атанацковић не само присуствовао, већ му био и организатор, послужио као модел за опис српског бала у његовим делима. Ј. Живановић (1928) успео је да утврди и да је тај бал био одржан у Пешти 1844. године, а описао га је детаљно Милош Радојичић (1844) у *Пештанско-будимском скоротечи*. Народно коло је на овој забави играно три пута уз необично одушевљење присутних. Тај догађај се у ондашњој јавности често помињао, а у једном каснијем броју *Скоротече* анонимни аутор текста „Србска новина, Пешта“ (1844) захваљује се организаторима, између осталих и Јулију Радишићу и Б. Атанацковићу, који је тада имао 18 година. Слични балови касније су приређивани и у другим српским срединама.

Атанацковић је почео да се бави књижевношћу управо тих година. Прво је објавио две песме у *Пештанско-будимском скоротечи*, уследио је превод новеле са мађарског језика, а потом је објавио низ оригиналних новела. У то време издао је две збирке новела под насловом *Дарак Српкињи*, што је помало необично за тако младог писца. Први део изашао је у Будиму 1845, а други део у Суботици 1846. године.

⁹ Писмо Богобоја Атанацковића Алекси Атанацковићу није датрано, РОМС, инв. бр. 4.311.

Слика 4, Богобој Атанацковић, *Дарак Сръкињи*, Предње корице

Слика 5, Богобој Атанацковић, *Дарак Сръкињи*, Насл. стр.

Слика 6, Богобој Атанацковић, *Дарак Сръкињи*, Св. 2, Предње корице

Слика 7, Богобој Атанацковић, *Дарак Сръкињи*, Св. 2, Насл. стр.

Зна се да је Атанацковић имао и пријатељске и пословне везе са вођом илирског покрета Љ. Гајем, о чему је раније било речи (Мамузић, 1978). Прво сачувано Атанацковићево писмо Гају је од 2. августа 1846. године у којем он моли да му се новине поново шаљу у Бају, што значи да их је он и раније примао на ту адресу. Није сачувана никаква преписка између Атанацковића и Гаја из периода од 1846. године, па све до 1849. године.

Атанацковић је одлучио да школовање настави у Пожуну (Братислави), јер су тамошњи Лицеј и Правна академија уживали велик углед и били омиљени међу Србима и другим словенским народима. Према подацима које износи Р. Ковијанић (1979), у Лицеју се школовало око 1.200 Срба током XVIII и XIX века, а на Правној академији у Пожуну било је око 500 српских студената. Од истакнутих српских интелектуалаца XIX века у Лицеју су се школовали М. Видаковић, Теодор Павловић, Василије Живковић, С. Милетић, Ђ. Даничић и други. Неки од њих били су блиски пријатељи Атанацковићеви.

Школски систем у Пожуну функционисао је на следећи начин: на Правној академији постојао је двогодишњи течај филозофије, после којег се слушао двогодишњи течај права, док се у Лицеју слушао двогодишњи течај филозофије и једногодишњи права. После прве године права у Лицеју студенти су могли да пређу на другу годину права на Правној академији. Те две године права признаване су на универзитетима као припремне, односно као почетне године факултетских студија све до 1850. године када је школски систем у Аустрији реформисан.

На основу података до којих је дошао Р. Ковијанић, сазнајемо да је Б. Атанацковић школске 1845–1846. године био уписан на другу годину Правне академије у Пожуну. Према овом извору, наш писац становао је у Угарској улици бр. 501, а са њим су становали и Људевит Смртник и Алојз Халм. Дакле, после те друге године он је могао да настави студије на неком од универзитета, те је одабрао Пештански универзитет на који би требало да се уписао септембра 1846. године. Правну академију у Пожуну похађао је и Ј. Живковић из Сремских Карловаца, касније је постао познат политичар, а школске 1847–1848. године ту се налазио и Ђорђе Радак из Велике Кикинде, касније учесник у револуцији. С. Милетић завршио је Лицеј у Пожуну 1846. године. Исте јесени уписао је студије права на Универзитету у Пешти, али се Милетић 1847. године вратио у Пожун и ту наставио студије до 1848. када је напустио Правну академију због учешћа у револуционарним превирањима. Радак и Милетић вратили су се у Пожун тек октобра 1852. године и положили испите који су им били преостали.

Значајно је поменути и рад српске ђачке дружине која се звала Читаоница или Друштво и књижница српска у Пожуну, а која је основана 1838–1839. школске године. Почасни председник и идејни творац Читаонице био је Људевит Штур. Даничић је у дружини сарађивао 1841–1844. године, а од 1845. године Милетић је био прво секретар, а потом председник Читаонице. У записнику са седнице од 28. јуна 1846. године потписали су се, између осталих, Милетић, П. Поповић Шапчанин (обојица аутори стихова које ће Атанацковић цитирати у роману *Два идола*), сам Атанацковић, Марко Поповић и Милош Ратковић. Следеће школске године уместо Милетића радом Читаонице, односно Друштва председаваће П. Поповић Шапчанин, све док се Милетић није вратио у Пожун.

О томе да су се дружили С. Милетић и Б. Атанацковић и да су се кретали у Штуровом кругу, имамо и посредно сведочење из пера Јована Илијћа (1896) који је, сећајући се свог првог сусрета са Б. Радичевићем, поменуо како се у Пожуну те године упознао и са овом тројицом значајних људи.

Године 1847. појавио се омладински алманах *Славјанка*, заједничко дело пожунске, пештанске и прешовске српске омладине. Међу ауторима потписан је и Атанацковић као представник пештанске омладине, иако ништа његово у *Славјанци* није објављено. Ово дело одише идејама Штура и Колара и њихове словенске узајамности и љубави. *Славјанка* је наишла на добар одзив, па је Милетић одлучио да 1848. године изда у Београду и другу свеску овог зборника. Како је П. Поповић Шапчанин у међувремену преминуо, друга свеска требало је да буде посвећена њему, а у одбору за припрему овог издања требало је да буду и Атанацковић и М. Поповић, поред Милетића као уредника. Та друга свеска никада није објављена. О овом књижевном послу В. Стајић (1926) написао је следеће:

Кад, у питању друге *Славјанке*, дође до неспоразума између пожунске и пештанске младежи, Милетић тврди да је у Пожуну уреднику *Славјанке* дато много власти по предлогу Богобоја Атанацковића и других одборника у Пожуну, који, *енергије ради*, нађоше да су уреднику потребна широка права. (Стајић, 1926, стр. 354)

Још један учесник ових догађаја оставио је запис о том времену, а то је био Јован Ђорђевић, који је у свој *Дневник* забележио да у Пешти није уопште забележена појава *Славјанке*, у Београду је то учињено штуро, а једино у Загребу је повољно оцењена.

Сачувано је више писама које је Атанацковић писао током 1847. године свом шогору Мити Севићу. Углавном се преписка тицала мандата које је Б. Атанацковић добијао у Пешти и слао их рођаку или преко пријатеља или поштом. У најстаријем међу тим писмима које је написано 28. фебруара 1847. године у Пешти¹⁰ наш писац је молио свог рођака да се прихвати прикупљања претплатника у Баји и да објављеније о књизи коју је намеравао да изда пошаље познаницима у Војводини, а да потом имена и новац пошаље на Атанацковићеву адресу како би овај имао да плати штампарију, а остатак новца да прикупи када књига изађе. Књига за коју је М. Севић требало да сакупља претплату јесте *Росица*, збирка новела, која се никада није појавила, а за коју је наш писац штампао позив на претплату 1. марта 1847. године и послао га уз писмо. Касније га је објавио у листу *Подунавка* (Атанацковић, 1847).

Следеће писмо¹¹ из тог периода занимљиво је јер се помињу песник Грочански и Милетић и неки *elenzékí program*, као и *Irodalmi denes*, као нешто што је требало да пошаље Севићу. Већ у наредном писму¹² Атанацковић му објашњава да ће програм од 15. марта 1847. године на мађарском језику преписати и да ће му га донети лично када буде дошао кући. На основу сачуваног писма¹³ од 8. новембра 1847. године знамо да је Атанацковић боравио у Пожуну. Није на време узео мандат да пошаље шогору, те је морао да му се извини.

Атанацковић је наставио своје студије у Бечу на Правном факултету. Беч је од XVIII века био изузетно привлачан за Србе студенте. Како истиче Дејан Медаковић (1998) у књизи *Срби у Бечу* разлог за то је могла бити чињеница да Бечки универзитет спада у најстарије и најугледније високошколске установе у Европи, јер је основан још 1237. године. У оквиру реформи Јосифа II утицај цркве на аустријско школство био је знатно

¹⁰ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Пешти 28. фебруара [1847]. године, РОМС, инв. бр. 4.325. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 10–11, Писмо I.

¹¹ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Пешти 15. [марта] 1847. године, РОМС, инв. бр. 4.327.

¹² Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Пешти 20. марта 1847. године, РОМС, инв. бр. 4.300.

¹³ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Пожуну 8. новембра 1847. године, РОМС, инв. бр. 4.325. У РОМС ово писмо датирано је као 10. новембар 1847. на основу печата Preszburg 10. Nov.

умањен, па је тако било и на Универзитету у Бечу. Ево како значај Бечког универзитета за Србе оцењује Медаковић:

Ако се, дакле, сабере деловање свих оних ђака који су се образовали на високим школама у Бечу, најкраће се може рећи да је њихов допринос у повезивању Србије са токовима европске науке био огroman и да је, срећом, превазилазио и савладавао све оне политичке препреке које су овај процес кочиле и тако успоравале. На тај начин је у потпуности оправдана велика, хуманистичка мисија Универзитета у Бечу. (Медаковић, 1998, стр. 213)

Почетком XIX века за Србе најпривлачнији је био Медицински факултет, а међу најпознатијим српским студентима медицине свакако је био песник Б. Радичевић са којим се тамо упознао и наш писац. Поред медицинских наука Срби су изучавали у Бечу и многе друге дисциплине, нарочито историју. Тешко је поверовати да Атанацковић никада није био у прилици да слуша разговоре на тему историје Срба или да дискутује са студентима који су о тој теми знали и више од њега, те не чуди ни његово интересовање за историју, српске сеобе и за судбину народа, које је испољено и у новелама, и у роману, али и у путописима.

На основу објављених података знамо да се његовим пријатељима налазио и В. С. Караџић, који ће знатно утицати на његов књижевни рад, а који је, по Медаковићевим речима, био централна личност у то време у Бечу:

Постоји обимна литература која се бави Вуковим боравком у Бечу. У овом граду Вук је провео пуних педесет година, у њему је формулисао и остварио свој велики књижевни, политички и научни програм. (...) За све наше путнике и намернике, од политичара до сиромашних студената, Вук је у Бечу био неодољиво привлачан сабеседник, њему се одлазило као каквом патријарху на подворење. Вукова је реч одређивала многе поступке његових безбројних посетилаца. (Медаковић, 1998, стр. 146)

А поред Вука и Бранка, Атанацковић се, како смо већ видели, у Бечу састајао и дружио и са Даничићем, Милетићем и Ј. Живковићем, својим пожунским пријатељима. Са пријатељима се виђао у гостионици „Код роде“, „Код кугле“ или у „Српској кафани“, а тамо су се, очигледно, водиле дуге и плодне расправе и о српском питању, али и о обичним, свакодневним темама, о чему ће касније бити више речи.

Сам Правни факултет који је завршио Атанацковић дао је бројне Србе правнике од којих су неки остали анонимни, а други учествовали у јавном животу и били познати и признати. Има још једна чињеница која говори у прилог потребе да се изуче српске везе са Правним факултетом у Бечу:

За нас је набрајање српских правника у Бечу занимљиво првенствено због свих оних утицаја који су се преко бечких професора права пренели у нашу средину. Поставља се, у ствари, питање у којој су мери правна теорија и пракса имале утицаја у српској држави и српском друштву у целини. Већ ово набрајање бечких правника доказује да је такав утицај постојао и да су из бечке правничке школе потекли и главни подстицаји и теоријска начела да се они прихвате и у нашој средини. Тако се још једном потврдила снага једне мултинационалне државе, чији је правни поредак изграђиван вековима, уз уважавање свих посебности које су у њеном организму настајале и у њему напоре доживеле. (Медаковић, 1998, стр. 206–207)

Моје мишљење је да тиме што је упознао многе веома значајне људе и што је стекао диплому тако угледног факултета, није исцрпена сва добробит коју је Атанацковић осетио од свог боравка у аустријској престоници. Иако је наш аутор само на једном месту, у путопису, истакао колико је волео Беч, можемо поновити са Медаковићем да су такву љубав према Бечу осећали и многи други Срби. Поставља се питање зашто су се и други народи тако добро осећали у Бечу. Један од могућих одговора о магијском утицају Беча на странце, па и на Б. Атанацковића, дао је сам Медаковић:

То је Беч гостољубивих кафана и гостионица, град у чијим двориштима је одјекивала музика италијанских верглаша и сиромашних виолиниста, град шеталишта и паркова, прошаран спољним сјајем једне велике империје, град позоришта и музике и скоро култног обожавања разних уметника – од оперских певача до циркуских акробата. То је био град који се могао волети. (Медаковић, 1998, стр. 213)

Навика да се о глумцима пише и прича је, највероватније, била један од разлога да се са оноликим интересовањем Атанацковић осврне на позоришни живот немачког града Дрездена у својим путописима, да се заноси глумицом Рашел, да пише о галеријама и сликама које је видео, парковима које је посетио, концертима којима је присуствовао, игранкама које су га блештавим сјајем засењивале. Све су то културне потребе које је пре могао да стекне у граду какав је био оновремни Беч, него у омањем трговачком месту каква је била Баја. Ја бих додала да је добробит од студија у Бечу и то што је боравећи у тој, другачијој средини стекао изузетне радне навике и велику одговорност према својим клијентима, о чему има сведочанстава и у његовој личној преписци, али и у некролозима који су објављени након његове смрти.

Међутим, Пожун је био политички центар Угарске у време када је у њему боравио Атанацковић. Ту је заседао дводомни државни сабор или парламент познат међу Србима под именом Пожунска дијета. Као и други студенти права, и Атанацковић је могао са галерија да прати рад Дијете у којој су се у то време расправљала питања од највишег значаја за аустријске народе. С. Милетић је био под сталном полицијском присмотром, јер су га мађарске власти сматрале велеиздајником, а са њим су под сумњом била још четири младића и сва је прилика да је међу осумњиченим омладинцима био и Атанацковић.

Према Славку Гавриловићу (Gavrilović, 1976) револуционарни догађаји у Бечу и пад Метерниха 13. марта 1848. године имали су далекосежан утицај на развој догађаја у Аустрији. Тих дана створена је национална гарда и проглашене су уставне слободе у Аустријској монархији. То је подстакло мађарску омладину да се састане у Пешти само два дана касније и да формулише национални програм у 12 тачака у којима су се тражиле грађанска слобода и равноправност, свеопште опорезивање и укидање феудалних пореза и дажбина. Бечки двор је 15. марта 1848. године признао независну мађарску владу и њој на челу нашао се гроф Лајош Баћањи, а за министра финансија изабран је Лајош Кошут. Та влада борила се за интересе средњег племства, либералне аристократије, очување феудалних класних позиција, а за сузбијање аграрних покрета и националних покрета немађарских народа.

Срби су на самом почетку мартовских догађаја сматрали да ће лојалним ставом према Мађарима успети да остваре своје тежње и да ће наћи место за себе у новоствореној држави. Они су до 17. марта 1848. године у Пешти са одушевљењем славили мађарску нову власт, а своја захтевања изнели су у 17 тачака у којима су тражили признавање своје народности, слободу употребе свог језика у народним пословима, слободу вероисповести, слободу уређења цркве и употребу црквеног језика, право директног обраћања Народног сабора владару, слободу управљања сопственим фондовима, укључивање Срба и њихових представника у више и највише органе власти и судства, право гласа на Дијети за Потиски и Великокикиндски дистрикт, слободно уређење Војне границе, итд. Захтеви су изазвали сензацију међу Мађарима, иако се у њима није отворено помињала српска аутономија. Неки Срби су позивали на савез са Мађарима, док су други били против, о чему ћемо имати сведочанство и на страницама романа *Два идола*.

Марта 1848. године Љ. Штур послао је Милетића у Беч до кнеза Михаила Обреновића како би из прве руке, а од поверљивог сарадника, сазнао какво је расположење Срба у Бечу. Милетић се тада састао са Љ. Гајем и Иваном Кукуљевићем Сакцинским и потписао проглас за Хрвате, Славонце и Далматинце у којима им се препоручује да се окупе око бана Јелачића. Истовремено, са Гајем, Кукуљевићем и Антуном Врањичанијем састао се и карловачки митрополит Јосиф Рајачић и закључено је да Срби и Хрвати треба заједно да раде на националним питањима и да се међусобно помажу. Старија генерација Срба плашила се раскида и са Аустријом и са Мађарском, али омладинци школовани у Бечу и Пешти, међу којима су били Ђ. Натошевић, Ђ. Радак, С. Милетић, Ђ. Даничић и Божидар Рогулић, изјавили су прогласом да тројицу поменутих Хрвата сматрају за управљајући одбор српског народа.

Нешто касније, наши омладинци били су присутни када је српска делегација из Новог Сада на челу са Александром Костићем и Ђорђем Стратимировићем 8. априла 1848. године предала Сабору у Пожуну српске захтеве. Делегација је од Сабора добила само уопштена обећања, па су сутрадан одлучили да посете палатина Стефана, грофа Баћањија и Кошута. Палатин је био предусретљив, Баћањи охол, а Кошут је покушао да објасни делегацији да ће у новој мађарској држави сви народи бити обједињени мађарским језиком. Разговор је постајао све драматичнији, а Кошут је одговорио чувеном реченицом да он у Мађарској не признаје друге народности осим мађарске, да то што Стратимировић говори о српским правима значи велеиздају и да само мач може решавати спор између њихова два народа.

То је изазвало буру незадовољства међу Србима, а пожунска омладина одмах се састала у својој Читаоници где су се договорили да се свако врати у свој крај и да агитује међу народом. Милетић је добио задатак да побуни Шајкашку, Атанацковић северни део Бачке – Бају, Сомбор и Суботицу (вероватно исто онако као што ће Младен бунити народ у роману *Два идола*), Радак је добио Кикинду, Мија Влашкалић Нови Бечеј, а Живковић Срем.¹⁴ Агитација се састојала од упознавања српског становништва са резултатима преговора делегације, а аграрне покрете требало је претворити у националне. Граничаре из Војне границе намеравали су да одврате од учешћа у борбама на италијанском ратишту, јер ће им Мађари, док се они боре у Италији, уништити и нацију и језик. После агитовања требало је да се омладинци састану 19. априла 1848. године код „Златног венца“ у Новом Саду. Скерлић (1925) је писао како је, по свему судећи, међу њима постојала тајна организација која је имала тајне договоре и знакове за споразумевање.

Омладинци су се састали у Новом Саду на договорен дан, а сутрадан је одржан и народни збор у којем је народ обавештен о догађајима у Пешти. А. Костић је известио о састанку са Кошутом и рекао да Србима није дозвољен Народни сабор, већ само Црквени конгрес у Карловцима. Говорило се о увођењу мађарског језика у матрикуле, књиге рођених (о чему има помена и у роману *Два идола*) што је све изазивало бурне реакције код присутних. Окупљен народ одлучио је да крене из Новог Сада у Сремске Карловце до патријарха и да захтева да он сазове Народни сабор. Душан Ј. Поповић (1963) описује ту живописну сцену која се одиграла 20. маја 1848. године и каже да је патријарх Рајачић покушао да окупљеном народу одговори са прозора Патријаршијског двора, али:

¹⁴ Петар Полит причао је касније свом брату Михаилу Полити-Десанчићу да су се он и Милетић попели на торањ Саборне цркве у Чуругу и звонили звоном на узбуну. Мађарска полиција их је ухапсила, те су на интервенцију Јована Хаџића једва пуштени из затвора. Одавде је Милетић отишао за Срем, па за Београд и тиме је избегао могућу одмазду мађарских власти. Слично ће поступити и Атанацковић одласком у Париз.

Но, на то скочи Богобој Атанацковић на астал који је, међутим, на брзу руку однекуд донесен био, те дрхтајућим гласом повиче: „Доле, доле међу народ, не са прозора! Овамо на астал!“ Сва грла ујединише се у томе: „Доле, доле у народ!“ После митрополитовог говора у ком је пледирао да се одржи скупштина, али као претконференција за сабор, сви повикаше из гласа: „Хоћемо народну скупштину, хоћемо скупштину!“ На то ће старац, после краћег размишљања: „Е, па добро, дјецо, кад желите нека буде!“ (Поповић, 1963, стр. 220)

Ј. Живковић, пријатељ и школски друг Милетићев и Атанацковићев, забележио је у својим мемоарима и како је протекла новосадска седница и одлазак у Сремске Карловце. Живковић је објаснио и зашто је Атанацковић, а не Милетић преговарао са патријархом Јосифом Рајачићем. О томе и В. Стајић (1926) пише:

Пошто је овога требало приморати да сазове Мајску скупштину, и пошто ову улогу није могао на себе примити Милетић, као питомац Рајачића, заменио га је Атанацковић. Овај је и пре Покрета био одан Милетићу. (...) И када Покрет протутњи као тежак облак који, место благословене кишице, проспе лед, Милетић и Атанацковић ће се састајати да поверавају један другоме тајне младога срца свог. (...) Богобој Атанацковић је фиксирао у својој новели расположења и тежње једног нараштаја за који се не може рећи да је ниско летео. (Стајић, 1926, стр. 354)

Уочи 1. маја 1848. године у Сремске Карловце дошли су представници Срба из разних крајева. Ту су били делегати за Сабор, али и грађани, сељаци, омладинци, Срби и Хрвати, граничари и многи други. Све је било у националном и романтичном заносу, по речима С. Гавриловића (Gavrilović, 1976). У раду Мајске скупштине истакнуто место имао је и наш писац, тако да на слици Павла Симића *Мајски сабор 1848.* видимо и његов портрет. Атанацковић стоји поред балдахина.

Слика 8, Павле Симић, *Мајски сабор 1848.*

Како је сам наш писац доживео Мајску скупштину лако ћемо открити кроз опис тих догађаја у роману *Два идола*. Због учешћа у раду Мајске скупштине,¹⁵ али и због агитовања у народу, мађарски преки суд почео је да тражи Атанацковића како би га осудио на смрт, што му је јавио рођак М. Севић на основу дојаве Августа Пијуковића, Севићевог врсног пријатеља. Знајући да се пред преким судом тешко може одбранити, наш писац одлучио је да се склони у Беч.

¹⁵ По речима Душице Кочић (1940), Богобој Атанацковић је видно учествовао у револуцији 1848. године и због тога је морао да бежи, док је те исте године, на пример, песник Јован Илић прешао из Србије у Војводину да се бори за српски народ.

Када је посумњао да ни у Бечу није сигуран, решио је да оде у Париз, за шта му је био потребан пасош. Из писма упућеног 27. августа 1848. године из Беча М. Севићу¹⁶ сазнајемо да му је Министарство спољашњих дела од којег је тражио пасош одговорило да је писало вароши Баји да тражи мишљење о Б. Атанацковићу. Атанацковић је сматрао да је неопходно да Севић провери како ће то питање бити решено, како се не би писмо негде затурило и он био спречен да отпутује. Занимљиво је да је ово писмо написао ијекавски, највероватније под утицајем ставова В. С. Караџића о српском језику, јер су сва сачувана писма раније написана била екавска. Како сазнајемо из Атанацковићевих дописа из Француске упућених *Напретку*, у периоду између 19. новембра и 4. децембра 1848. године, он је срећно отпутовао у иностранство и избегао преки суд.

Из путописних бележака Б. Атанацковића несумњиво се може утврдити да је он те 1848. године путовао у Париз преко јужне Немачке. У Паризу је учио француски језик који је, по мишљењу А. Гавриловића (1901), касније савршено говорио и ту се упознао са француском књижевношћу и писао лако и стилски дотерано под француским утицајем. Такође, Атанацковић се и облачио по француском стилу и моди. Из Париза се вратио преко Беча, Граца, Вараждина и Загреба. О томе сведоче и његове дневничке белешке из којих се могу видети његови путни трошкови, али и утисци о самом путовању на којем се задржао пола године. Прокоментарисаћу на овом месту изводе из *Дневника* (Атанацковић, 1918), јер сматрам да нису неважни за каснији уметнички рад Б. Атанацковића. Нема сачуване Атанацковићеве преписке из времена првог путовања, осим три поменута дописа *Напретку*.

Након повратка из Париза 15. маја 1849. године, у време када се воде последње борбе у револуцији 1848–1849. године, Атанацковић пише Љ. Гају из Земуна и нуди му своје уводнике за новине или преводе са француског, немачког и мађарског језика. Одговор на ово писмо наш писац чекао је у Осигеку. Вероватно је добио позитиван одговор, јер у *Дневник* (Атанацковић, 1918) бележи да се 2. јула 1849. године преселио из гостионице у сталан квартир у Загребу, на адресу Месарска улица бр. 138 у собу на првом спрату. Био је код Гаја и овај му је понудио да буде „вођа“ илирских новина у ћириличком издању. Атанацковић је ово прихватио, иако је био против старог правописа на којем је инсистирао Гај.

Следи белешка која је у другим приликама била неважна, али за потпуно разумевање личности Атанацковићеве мени се чини битном. Наиме, овде је на француском додао да је након два месеца прва три дана месеца јула 1849. године провео „грешећи“, како сам каже. О томе са ким је починио тај „грех“ нема помена. И још да је 9. јула схватио да он не може живети или без љубави или без братинства, односно или без жена или без пријатеља. У наставку овог дневничког записа описао је сусрет са југословенском омладином и још један састанак са Гајем од 10. јула исте године. Гај је нагласио да ће за Атанацковића увек бити места у његовој писарници. Поменуо је да је са својим новим пријатељем био на ручку и на кафи.

Из Загреба Атанацковић је отпутовао са друштвом које није именовао 10. јула 1849. године у 3 сата. Код Новске сломила им се осовина на колима, па су морали да стану. Преко Градишке путовали су у Славонски Брод ноћу. У Орљави су се састали са неким лепим девојкама из Новог Сада, али, такође, не помиње њихова имена. Описује како су у Славонији добили од сељака дрво које им је било потребно за поправку кола, а

¹⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Бечу 27. августа 1848. године, РОМС, инв. бр. 4.317. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 11–12, Писмо II.

да нису платили, као и раније што му се десило на другом неком путовању, када су им бесплатно дрво дали неки Сремац и Бачванин.

У Винковцима се Б. Атанацковић гостио код свог пријатеља Паје Ђорђевића. Описао је и Ђорђевићеву супругу као лепу, уљудну и гостољубиву госпођу, а био је пријатељски дочекан и од млађих људи у Винковцима. Констатовоао је да у Винковцима живи много Срба. Помиње да због својих књижевних послова контактира са П. Ђорђевићем у Винковцима, као што су му на руци и Јустин Михајловић у Вуковару, Спиридон Андрејевић у Земуну, у Осијеку Карл Леман, а у Београду више њих. То је била мрежа трговаца преко којих је растурао или је планирао да растура своје књиге.

У Вуковар је стигао 13. јула 1849. године, а ту се код пријатеља Јовановића састао са Б. Радичевићем. За следећи дан био је планирао да преко Илока уђе у Бачку, јер се у Вуковару живело у опасности. Ипак се предомислио, те је унајмио стан на месец дана за 5 форинти код Старчевићевих. Због ратног стања, из Паланке су почели да беже Срби, тако да се у Вуковару састао са Ђуром Крстанићем, очигледно његовим блиским пријатељем од раније. Пророчански звуче речи које је забележио под датумом 18. јул 1849. године:

Неспокојан сам као обично у ово доба од неколико већ година. Ишао бих а не знам куда.

Веле ми да спавам у соби, где је хектичава девојка умрла – шта Бог да. Ја се смрти не бојим, дошла ма у којем виду. (Атанацковић, 1918, стр. 14)

И њега ће, као што је познато, на крају оборити иста та јектика, односно туберкулоза.

Под 19. јулом 1849. године стоји запис о лову. Ишли су и ловили чворке, па припремили ручак, а на француском је записао да су наишли на нему девојку, блудницу, на некој ливади, те да се најмлађи у друштву забавио са њом, али не каже ко је то био, да ли он или неко други. Следећег дана на светог Прокопија био је у женском друштву и причали су о женском васпитању. Ове његове пријатељице доказивале су му да се девојке најбоље васпитавају у иностранству, док је он сам тврдио да девојку не треба раздвајати од њене мајке. Цитирао је француску изреку да су све жене сујетне, а сам је констатовоао за себе: „Није ти срце за ласкање, ти можеш бити паметан човек, ама никада ласкатељ ни умиљат у женском кругу“ (Атанацковић, 1918, стр. 15). Можда је то један од одговора на питање због чега је остао тако дуго нежењен. Ако није знао да ласка и да прикрије своје мишљење, то се сигурно није много допадало ни девојкама са којима се дружио, а ни мајкама његових несудјеница. У наставку каже да се касније купао и да су се у близини нашле те исте девојке, те да је наставио разговор са њима, али на лепој даљини. Иако је одломак написан на француском, он чак и ту подвлачи да су били на пристојној раздаљини.

У недељу 22. јула по грегоријанском календару 1849. године Атанацковић је био у цркви где је срео Јустина, можда свештеника, који му је предао писмо од оца који је захтевао да се Богобој врати у Осијек, па да оде у Беч. Након тога помиње да се играо игре прстенак са лепим девојкама. И 24. јула време је проводио са женама. Овог пута били су у шетњи, а наш аутор је сад констатовоао да је довољно да блебеће, па да им буде по вољи, тако да је закључио да жене нису за озбиљне људе, нити су озбиљни људи за жене. Изричито помиње леп дочек код госпође Симоновић која има лепе и умиљате кћери. Приређивач *Дневника* је ставио напомену да се то могло дешавати у Ђакову.

Следећи запис је о томе како је сам Атанацковић записао неколико песама које и наводи у *Дневнику*, а певала их је нека слепица из Сланкамена на Ђаковачком вашару. М. Савић (1918) не помиње наслове песама, нити их наводи, а Живановић (1928) тврди да је и тај интерес за бележење песама код Атанацковића настао под утицајем В. С. Караџића. У наставку белешке наш аутор каже да је вашар у Ђакову као некакав остатак из номадских

времена, те га је детаљно описао. За следеће певаче народних песама написао је да певају у парку и да то народ радо слуша, те им деле све, што им могу уделити, односно хране их, поје их или их теше лепим речима.

У Ђакову се упознао са новим пријатељима, између осталих помиње и Округића из Карловаца, а то је био Илија Округић Сремац.¹⁷ Округић је у то време био у семеништу у Ђакову. Ту се Атанацковић побратимио и са Веселићем, хрватским књижевником, који је објављивао под именом Рудолф Веселић. Заједно су били на ручку код ђаковачког судије. У семеништу је наишао и на Виктора Папа, младића који се школовао у Баји, могуће да су се одатле и познавали. Ова дружина око И. Округића Сремца певала му је лепе песме, те наш писац констатује да домородна песма дира у срце домороце, те се и сам био разнежио. Ни овде није пропустио да напомене да нека Мушинска има лик који к себи привлачи погледе.

Истог дана вратио се кући и поменуо да је са неким Фалцијоном седео и пио вина када стигосе Тончика и Урош, очигледно његови пријатељи које је чекао. Следећег јутра кренули су ка Славонском Броду пешице, те су до Градишке разгледали успутна села за која Атанацковић констатује да се човек тамо осећа као у панорами, данас бисмо ми рекли као на филму. Наставак писма баца мало светлости на однос који је постојао између Б. Атанацковића и његовог оца. Очигледно је наш аутор из очевог писма преписао следеће: „Памти и ово: Даћемо ти ово новаца, што је у нас па остани ту, те се гавалири, а ми ћемо ићи кући па можемо просити“ (Атанацковић, 1918, стр. 18). Сигурно је да ничија материјална ситуација није била идеална у време револуције, али је Атанацковићево дуго одсуство од куће и путовања на којима је боравио требало некако финансирати. Да ли је отац ове речи написао као прекор сину који расипа новац, а њих тера на просјачки штап, или су написане као подршка, да издржи тај живот у странствовању, а да ће се они снаћи, макар морали просити, није и не може бити сасвим јасно само на основу ових редака. Међутим, већ следећа пишчева реченица открива праву природу њиховог односа, јер он сам каже како ће га отац убити својом претераном љубављу према њему. То значи да би тај добри старац ишао и да проси, само да сачува своје дете далеко од преког суда и страхота ратишта.

Другови са којима је Атанацковић путовао хтели су да се растану од њега и да иду кући. Међутим, на његово инсистирање, остали су са њим. Следи један нејасан део о томе зашто жели да се растане од њих, а кад се растану то ће бити знак да је за њега касно. На француском је поново написао да треба имати сасвим другачијег обзира према својем оцу и све што му он каже треба да прими без одбијања, па макар то било и да треба да умре, а тада ће и умрети. Ово је написао поводом догађаја од тога дана тј. 28. августа 1849. године. Изгледа да се све то дешавало у Осијеку, према белешци М. Савића (1918). Ту се прекида опис путовања по Славонији. Могуће да се Атанацковић још тада вратио у Бају, али за то нема потврде.

Под датумом 21. октобар по римском (грегоријанском) календару 1849. године забележио је Атанацковић (1918) у свој *Дневник* да је био у Сомбору код Исидора Николића Цавера, бачко-торонталског жупана. Одатле се вратио у Бају, јер из тог периода имамо сачувано писмо писано у Баји уочи Митрова дана 1849. године,¹⁸ који је те године

¹⁷ Илија Округић Сремац рођен је 1827. године у Карловцима, умро у Петроварадину 1897. године. Био је свештеник и песник. Најпознатије песме које се певају из његовог пера су „Ком младих у жилах---“, „Домовино, рају жића мога“, потом песме из драма *Саћурица и шубара*, *Хуњкава комедија* и *Грabanцијаши*.

¹⁸ М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 12, Писмо III.

падао 26. октобра по српском (јулијанском), односно 7. новембра по римском (грегоријанском) календару, у којем Севића обавештава да је примио неколико Срба којима је било потребно да се напише молба за инквизицијалну комисију. Жали се рођаку да му тај посао није омиљен, али да не може да одбије сиротињу. Запитао је, као неискусан правник, у којем правцу да пише молбу и од кога да тражи одштету. Првенствено је желео да одбрани људе који су пострадали од преког суда само зато што су били верни цару и народној странци, а сведоци о њиховој невиности нису били лажни сведоци, него прави. Напомиње да све то чини не ради себе, мислећи вероватно на зараду, већ ради, како сам каже, „наше странке“. Зачудо, писмо је потписао као Тима, како су га, вероватно у породици и звали. У *Дневник* је записао да је у Баји 26. и 27. новембра 1849. године било хладно као у Сибиру. Сматрао је да је потребно да забележи и да му је 6. децембра 1849. године умро рођак Тома Милетић, али и Баћела, некада славан кочијаш.

Дана 9. децембра по српском (јулијанском) календару 1849. године Атанацковић се јавио писмом из Баје свом пријатељу Ђ. Даничићу.¹⁹ Помиње да је био болестан, да га нису изабрали за бележничко место у општини, већ за сенатора заједно са новосађанином Илијом Кристићем који ће касније имати адвокатску канцеларију у Новом Саду, којег је Николићу препоручио бан [Јелачић], а да ће им плата као сенатора бити око 500 форинти. Сенаторско место било је, закључујем на основу овде реченог, место нижег чиновника у општини.

У писму се налази и помен о томе како је Атанацковић желео да се уз Даничићеву помоћ претплати на неке од француских новина и наводи наслове: *La Presse*, *Constitutionell* и *Journal des Débattes*. Атанацковићев отац требало је да пошаље новац Даничићу дилижансом до Беча. После Нове године Атанацковић је имао намеру и да започне штампање код суботичког штампара Карла Битермана, чекала су се нова слова за нови, Караџићев, правопис, али 1850. године није од њега штампано ништа. Атанацковић је имао примедбе и на то како се воде послови од општег интереса, посебно је нагласио да Николић²⁰ није претерано заинтересован за опште добро. Поздравио је на крају В. С. Караџића и Ђ. Натошевића, своје пријатеље. Податак да тражи од Даничића да се у његово име претплати на француске новине, поново доприноси уверењу да је наш писац знао овај језик и могао њиме да се користи, јер који би човек здравог разума плаћао претплату за новине које не разуме. Сва три наслова крију политичке француске листове. Очито је Атанацковића интересовала и међународна политика и дешавања у Европи.

У свом тексту о *Дневнику* Б. Атанацковића Ковијанић (1921) је истакао да је често у биографији Атанацковићевој занемаривана чињеница да се он вратио у Бају још с јесени 1849. године, а не тек 1850. како се иначе тврдило. Такву омашку направили су и Ј. Живановић и Ј. Скерлић, а из Атанацковићеве преписке може се видети да је крајем 1849. године заиста био у Баји.

Следеће поглавље у Атанацковићевом (1918) *Дневнику*, приређивач М. Савић означио је као *Богобојева прва велика љубав*. О овој љубави нашег писца има помена и код

¹⁹ Писмо Богобоја Атанацковића Ђури Даничићу од 9. децембра по православном календару 1849. године писано у Баји. У: Шевић, М. (1925). Из Бранкова и из Даничићева круга. У: *Даничићев зборник*. – Стр. 237-239). Писмо III. Чува се у ЈАЗУ.

²⁰ Под именом Николић крије се исти онај Исидор Николић Цавер Србоградски којег је Атанацковић поменуо у претходном писму. Поред тог што је био жупан, Цавер је писао и стихове на српском и латинском језику, критике, драме и друго.

Живановића (1928), али ранији критичари је нису помињали, јер се подаци о њиховој вези крију у његовом *Дневнику* који је објављен тек почетком XX века. Та је љубав почела нешто раније, али где и како не можемо са сигурношћу више утврдити, тек, 24. фебруара по римском (грегоријанском) календару 1850. године Атанацковић је забележио да у хотелу у Суботици очекује да се састане са Прокопчањијем²¹ који је требало да га одведе до девојке. Следећег дана констатује за себе да је лудо љубоморан и да је његова љубав тако силна да ће умрети ако она неће да му узврати љубав. За Паулину, коју повремено зове и Павлина, каже да је божији анђео.

Приређивач нам открива да је Павлина о којој је овде реч била млађа кћер Гаврила и Софије Арадске из Суботице. У чланку С. Васиљева (1940) износи се још више детаља о Паулини и тамо читамо да је крштена 20. јуна 1831. године у православној цркви Светог Вознесенија, дакле када ју је Атанацковић упознао имала је 18–19 година. Овај аутор сматра и да је Ружин лик изграђен према Павлинином правом изгледу. И још додаје:

У првој половини 1850-те велика и богата кућа Софије Арадске, мајке Павлинине, старинска тешка храстова врата много су се пута отварала да пусте честог госта Богобоја Атанацковића. (...) И док је заљубљени Богобој у једном углу полутамног белог салона, седећи на маленој фотељи Луја XIV, копнео под Павлининим погледом (...) она би сва у укоченој етикети свога времена села за фортепијано и свирала му сентименталну песму о младом поштарчету... (Васиљев, 1940, стр. 26)

Атанацковић је сматрао да би његова срећа била потпуна када би му она узвратила љубав и да би се он са њом одмах венчао. Да би оправдао своје очекивање да ће му девојка узвратити љубав, узвикује како је он сенатор у Баји. У афекту додаје ове редове у свој *Дневник*:

Али и да сам чисте крви принц, не бих тражио другу, њу бих узео за жену. То је разлика између моје и њене љубави. Ја је љубим ње ради а она би ме љубила ради мога положаја. (Атанацковић, 1918, стр. 20)

Између овог и следећег записа, судећи по каснијој белешци у *Дневнику* и у *Путотису*, наш писац и Павлина су једне ноћи заједно путовали бродом до Пеште. О том путовању нема бележака док је оно трајало, вероватно је аутор био превише окупиран својим осећањима да би их записивао. Ни у *Дневнику* не стоји тачан датум путовања, него само у допису из Златног Прага, који је Атанацковић (1850) послао *Српским новинама* 20. јула 1850. године, и који је без овог увида потпуно нејасан, а који гласи:

Ја сам неколико пута пребродио овај пут, али сваки дан који сам овако провео, дубоко је остао забележен у мом спомену, а особито 28. маја ове године. (Атанацковић, 1928, стр. 463)

Следећи запис у *Дневнику* писан је 2. јуна по римском (грегоријанском), односно 21. маја 1850. године на дан Св. Константина и Јелене по српском (јулијанском) календару. То је онај дан, констатује Атанацковић, када је три месеца раније²² био тако срећан у Суботици. То се, највероватније, тиче првог, фебруарског записа. Он је, изгледа, том приликом открио девојци своју љубав, а она је одговорила да је то ствар њихових родитеља. Он је истог дана писао своме оцу, да му да дозволу да се са девојком венча.

²¹ То би могао бити Теодор Прокопчањи, рођен 29. августа 1820. године, поживео до 20. децембра 1857. године. Био је приповедач и преводац, а као правник живео је и радио у Суботици. Од 1850. године био је редитељ прве српске позоришне дилетантске дружине у Суботици. Поред приповедака, написао је и роман који има за тему догађаје из 1848. године, а објавила га је *Седмица*. Атанацковићу је могао бити близак и као правник, и као прозни писац, али и као театарски човек.

²² У тексту стоји погрешно написано три године.

Само неколико дана касније, 7. јуна, помиње да је био на кречани код Зоре.²³ Тамо је, судећи по наставку записа, била и изабраница његовог срца. Након ручка причали су о венчању, јер јој је наш аутор показао писмо свог оца у којем је стајало да имају његов благослов, али на његово питање да ли она хоће да се уда, одговор је био исти као и раније, да о томе мора са њеним родитељима да се договори.

Атанацковић је био, по свему судећи, у Баји код родитеља 14. јуна по римском (грегоријанском), односно 2. јуна по српском (јулијанском) календару, и тада је био веома нерасположен. Следећег дана требало је да испроси девојку, али му се пре чинило да се припрема да умре, а не да се жени. Родитељи су желели да знају колико имања она има, али он није желео да разговара о томе, јер је осећао да би тиме трговао својом љубављу. И заиста, следећег дана дошли су у Суботицу код Арадских, где се већ било искупило друштво, како стоји у његовом *Дневнику*. За девојку је констатовао да је била сва дражесна од среће, али и кокетнија, или му се чинило да је тако, јер је сам био нерасположен. Увече су ишли у позориште, а у девојчином друштву био је неки др Стојковић. На француском је записао да иако није љубоморан по природи, ипак је те вечери био најнесрећнији човек. Није био ни на небу, ни на земљи, ни жив, ни мртав, тек, пред крај представе понео је са собом свој велики бол, каже Атанацковић. Под датумом 16. јун по римском (грегоријанском) календару, односно 4. јун по српском (јулијанском) 1850. године, успео је да напише: „Добио сам кошар – то је све“ (Атанацковић, 1918, стр. 22). Додао је још неколико безначајних речи, али очигледно је да је био страховито повређен.

На крају те историје стоји запис од 23. јуна по римском (грегоријанском) календару, односно 11. јуна 1850. године по српском (јулијанском), у којем се каже да је по други пут био у Суботици код девојке. Каже да је била жалосна што он одлази у иностранство и молила га да остане, али он на то није пристао. Иако су поподне провели у разговору, ипак му је било драго што је видео да ни њој није било свеједно – била је смућена. Када му је на растанку дала цвет, он га је примио хладно. Као да је желео да јој се бар на тај начин освети што је одбијен. Наставак вечери и читаву ноћ провео је у разговору са Томом Прокопчањијем, својим пријатељем. Преко Томе поздравио је и И. Н. Цавера.

Савић (1918) је на овом месту изнео још неке појединости о девојци Павлини Арадској. Она се касније удала за Ђуру племенитог Емануела који је у доба Баховог апсолутизма био царски краљевски котарски предстојник, а касније се пензионисао и наставио да живи на свом имању у Зрењанину, највероватније и Павлина са њим.²⁴ Да ли је код просидбе пресудио Атанацковићев блед и нежан, болећив лик или је превагнула племићка титула његовог супарника, данас је тешко рећи. С. Васиљев (1940) који се бавио овим проблемом сматра да је претегнула титула пл. Емануела, јер:

²³ Ко је био господин Зора данас бисмо тешко открили да није остао забележен као пренумерант на забавник *Драгољуб* из 1846. године. Тамо стоји да је међу господом из Баје и пренумерант Георгиј Зора, познаник, а могуће и пријатељ, или чак рођак, породице Атанацковић.

²⁴ М. Савић описао је и свој однос према Павлини. Он ју је лично упознао, јер су њихове мајке биле пријатељице још у време када је Милан као петогодишње дете становао са мајком у Суботици након револуције 1848–1849. године. Те 1850. године Павлину је Милан толико заволео да ју је звао својом женом, тако да када је 1867. године као студент кренуо у Зрењанин, мајка му је предложила да посети Павлину и њеног супруга. Милан се насмејао и рекао да не би посећивао своју „неверну” жену, а тек тада му је мајка открила да је Богобој Атанацковић просио Павлину 1850. године. Њен коментар био је да „је не хтедохе за њега дати, јер им се чинио врло слаб”.

За силну и богату кућу Арадских, чији је члан Лука, на дан свога венчања утерао четири коња у красне салоне; – како то вели унука Ј. Арадског гђа Беба Рајковић у време највећег noblesa и прижељкивања титула са „от“ и „фон“, за резоновање једне моћне трговачке куће у чијем се старом породичном албуму налази пуно мушкараца у блиставим аустријским униформама, то је морао бити велики разлог. (Васиљев, 1940, стр. 26)

Нама се ови разлози данас могу чинити неумесним, али у то време они су били најважнији.

Због неуспеле женидбе и бола који му је тај неуспех нанео, Атанацковић се одлучио да поново отпутује. О другом његовом путовању у европске градове можемо понешто сазнати и на основу писама која су објављивана под насловом *Писма српског путника*, најчешће у *Српским новинама*. Тако се из првог Атанацковићевог (1850) *Писма српског путника* сазнаје да је писано 10. јула по српском (јулијанском), тј. 22. јула по римском (грегоријанском) календару 1850. године у Баји и у њему наводи да се сутрадан спрема на пут у иностранство. То је сасвим логично ако се узме у обзир да је претходну белешку о свом последњем сусрету са Павлином унео у дневник само месец дана раније.

Зна се да је на путовање кренуо јула 1850. године, а вратио се јануара 1851. године. Атанацковић је тада преко Пеште и Беча путовао до Прага, па кроз Немачку до Берлина, до Лондона, а вратио се преко Трста, о чему ћемо више сазнати из његових дописа *Српским новинама* у одељку о путопису. У *Дневнику* постоје белешке само за период када је боравио у Немачкој, док се путовања у Енглеску и Италију тамо не описују. Могуће је да је тај део бележака само изгубљен, како претпоставља Савић (1918). Овде ћу коментарисати само оне одломке *Дневника* који се тичу пишчевих личних прилика и осећања.

У првом дневничком запису са овог новог путовања писаном 24. јула по римском (грегоријанском) календару 1850. године у поподневним сатима види се да му је растанак од породице и пријатеља тешко пао. Запис тако и отпочиње филозофском напоменом да кад човек изгуби оно што му је мило и драго, тек онда спозна, како му је то на срцу лежало. Опростио се од оца, мајке и сестре у два сата и тек када је лађа заплвила, он је схватио колико му је тешко. Помиње Костића из свог друштва, којег је још дуго могао са лађе видети како стоји на брегу покрај Дунава, али се на крају и та прилика изгубила.

Следећи интимни запис је из исте дневничке белешке, а гласи:

Равно данас је 2 месеца дана, како сам тако исто у Пешту путовао као и данас. Онда и сад! Онда препуна је била лађа путницима, зрак загушљив, ал' ја сам се савим другојачије осећао. Павко (Павлина), ти бија до мене, целу драгу ноћ! Е, онда још нисам био ни устрељен, нити ми је будућност моја отрована била као сад. Онда ми је цело срце било и пуно туге, али и лепе жеље. Сад? Сад је раскомадано и изломљено и остатци од њега пуни ђаволске туге. Нојца је, с Богом свете! (Атанацковић, 1918, стр. 26–27)

У запису од 25. јула 1850. године пише да га је у Пешти дочекао Паја, а да је у соби са њим био смештен и неки Бојић, трговац из Осиека. Занимљив је запис у *Дневнику* у којем каже да је своју дугу косу и браду одсекао и да се сав „енглизирао“ и преобразио, једино није био сигуран да ће моћи и у срцу и у поступцима да се преобрати, јер му је, изгледа, било тешко што је због свог поштења пуно неправде већ био претрпео.

У истом запису пише како се поново овде видео са Зором, који је био у вези са породицом Арадских. Ту су се чуле погрде на рачун Павлине, а аутор то коментарише на следећи начин:

Срце ми је окрвављено, где морадох слушати да кору оно створење, које ја обожавам и које је мом срцу врло драго. Шта ћу? Све је истина! О, Павко! Зашто, кад те је Бог створио тако красном и кад ти је даровао такве изванредне душевне даре и благо срце – зашто? Нећу да

искажем још пресуду против ње; нећу ни да посумњам о њој. Бог нека суди оном, који је томе крив, ал' ја сам неисказано несрећан. Не себе ради. Мене душа боли, јер ми је жао за њу. Боже, сачувај је од пропасти, па ћу срећан бити! Та ја не желим користи, ја не желим делити њену срећу, ја је љубим бескорисно!

(немачки) Њу ће збунити и преварити. (српски) Ове су ми речи лед бациле на врело срце. Кад их је Зора мом оцу писао. Ја сам сâм одмах као кроз копрену упознао значај, који тим речима хоће да дâ. Нисам се варао. Страховито! Ја ћу полудети у страви за њом. (Атанацковић, 1918, стр. 27–28)

Колико је једноставно ове речи повезати са речима у роману *Два идола*. Управо је то оно исто осећање неверице и сумње у Ружину одлуку, са којим је требало да се избори Младен на својем путовању.

У запису од следећег дана Атанацковић детаљно описује пределе које је гледао док је путовао лађом „Фердинанд“ од Пеште до Беча. Ту је описао део пута од Пеште до Острогона, преко Ваца и Сент Андреје. Кад су стигли под Сент Андреју, није могао да не напише да ту има шест православних цркава и да се после једног сата стигне у Вишеград, некадашњу угарску престоницу. После Острогона наилази се на Коморан, за који је написао да је пуно јада задао царској војсци у време револуције 1848–1849. године, а да је упркос томе што су кула и кров цркве још увек уништени, ипак су многе приватне куће већ обновљене. Овде се запитао када ће се то десити и у Новом Саду, који је бомбардовала мађарска војска 1850. године. У Пожун су стигли ноћу, а одмах потом наставили за Беч. Тамо је одсео у гостионици „Код златног пауна“. Све време наш аутор бележи колико је новца потрошио на путовању.

Овде постоји једна примедба која још једном потврђује да су Б. Атанацковић и С. Милетић били блиски пријатељи, на шта изгледа алудира и В. Стајић (1926), јер у дневничком запису од 27. јула 1850. године пише:

Беч је онај који је и био. Милетић ме ухватио и однео у Шебрун. Сиром! Он ће тако проћи са својом љубављу као и ја с мојом. Лепих имађасмо ми мисли и сувише поштења; али отров сујете, који је подгризао девојачка дотична срца и наше ће лепе снове, које смо се надали у озбиљност претворити. (Атанацковић, 1918, стр. 31)

О тим девојкама, са ове временске дистанце, може само толико да се каже да су се превариле у процени, јер би им удаја за ова два млада човека, тада на почетку каријере, обезбедила трајно место у културној историји Срба XIX века. И следећи запис тиче се бечких пријатеља нашег писца. Експлицитно он каже:

Бранко и Милетић су врсни пријатељи. Кад смо се растали и кад је трен (тј. воз, реч из енглеског језика) се кренуо, врло је тешко било моме срцу. (Атанацковић, 1918, стр. 31)

Очигледно је да су Б. Радичевић и С. Милетић били у најужем кругу његових пријатеља, а и између себе су били блиски.

У *Дневнику* је наш аутор описао и пут од Беча до Прага, а кратко је записао да је 30. јула по римском (грегоријанском) календару 1850. године у 12 сати дошао у Праг и сместио се у „Хотел де Сакс“, у број 35. Истог дана се нашао са Славком Златојевићем, о којем више у одељку о путопису, те заједно одоше до Музеја где је наш писац упознао Ханку, девојку или супругу Славкову. У Прагу је написао и следећу забелешку 31. јула 1850. године. Из ње се види да је обилазио град и видео да на многим кућама стоје ознаке да су то историјски споменици, о чему има трага и у путописној белешци.

Овде је Савић констатовао да је наш писац прекинуо да уноси белешке у *Дневник* у периоду од 31. јула до 26. септембра 1850. године. Атанацковић је обично датуме бележио по римском (грегоријанском) календару. Али управо тада он шаље дописе *Српским новинама* прво из Прага 20. јула 1850, па из Карлових Вари 25. јула, из Дрездена 3, 8, 13. и

16. августа, док из Лајпцига пише *Српским новинама* 1. октобра 1850. године. Овде је, очигледно дошло до забуне због употребе датума из српског (јулијанског) и римског (грегоријанског) календара. Знамо да је он у својим списима најчешће користио римски (грегоријански) календар, тако да уколико од датума овде побројаних одузмемо по 12 дана колика је разлика у данима између римског (грегоријанског) и српског (јулијанског) рачунања, добићемо сасвим логично објашњење да је допис из Прага послат по српском (јулијанском) календару 20. јула, односно 1. августа по римском (грегоријанском), јер је горе стајало да је 30. јула (по римском, грегоријанском) био стигао у Праг. Последњи допис из Дрездена писан 16. августа по српском (јулијанском) календару, падао је 28. августа по римском (грегоријанском). Ту следи прекид од месец, а не месец и по дана који је трајао од тог 28. августа до 26. септембра по римском (грегоријанском) 1850. године када се *Дневник* наставља белешком из Дрездена. Савић (1918) сматра да је наш писац по Саској мало „странствовао“ и да је желео да заматне свој траг, а да се тек потом вратио у Дрезден. И одмах каже да је следећа белешка из друге бележнице, што оставља могућност да претпоставимо да је постојала још једна бележница која је нестала, а у којој је можда Атанацковић писао дневник у периоду о којем засад нема трага ни у *Дневнику*, ни у путопису.

Запис од четвртка 26. септембра по римском (грегоријанском) календару 1850. године у Атанацковићевом (1918) *Дневнику* можда је у књижевном смислу најважнији, јер у потпуности може да послужи као доказ да је Павлина Арадска била узор по којем је Атанацковић створио лик Руже, јунакиње романа *Два идола*. Ево тог записа у целини који започиње погрешним рачунањем да је 10 недеља прошло од његовог одласка у Суботицу, а заправо је било прошло 14 недеља (23. јуна – 26. септембра), осим ако се није десио још један сусрет непосредно пред Атанацковићево путовање:

Данас десет недеља како сам био у Суботици код њих. – Увек, кад сам у самоћи, опомињем се мојих дама. А сад сам у самоћи, мада је око мене до 100 људи; ал’ ја сам седим за једним асталом у башти од Feldschlösschen и слушам валцер који свира банда, која концерт држи. Валцер! Са тог валцера се опомињем оних арија и звукова, које је она на свом фортепијану извијала:

„Сећаш ли се оног сата...“

Мени је ова песма и сад мила и остаће ми мила на веки. Та моје је срце сад тихо, мирно и спокојно. Изгинула је из њега она необузdana, прекомерна љубав, која је још пре неколико недеља у њему беснила. Али песма ми је и сад мила, знак да ће бити на веки. (Атанацковић, 1918, стр. 36)

Неколико пута у роману *Два идола* аутор наводи управо ове стихове које је, наводно, Ружа певала Младену, а Младен их упамтио и сећао их се на својем путовању.

Последњи дан у Дрездену, 27. септембар 1850. године, наш писац искористио је да посети Земаљски сабор и детаљно је описао како су уређене ове просторије. Потом је додао да је то био последњи дан који је имао намеру да проведе у Дрездену очекујући Стојановића. Нема детаља о томе ко би тај Стојановић могао бити, да ли његов пријатељ или пријатељ његове породице, или чак књиџар из Новог Сада, тек Атанацковић га је очекивао. Како се нова његова љубав Хелена, о којој ће касније бити више речи, презивала Стојановић, није искључено да се овде ради о њеном оцу, који је можда био трговац, те је због својих послова био на путу у Немачкој истовремено када и Атанацковић.

На том месту слушајући концерт на Бриловој тераси у Дрездену, Атанацковић развија теорију о томе како би он, да има могућности, предложио директору „од музике“ неком Кунцеу да запише и изда српске мелодије. Наш аутор би њему саопштио неке од

песама, а овај би то обрадио и штампао, те би имао материјалну корист, а наш народ би имао моралну, јер би се тиме српске народне песме певале и у страним салонима и у појединим приватним удружењима. Али и сам Атанацковић био је свестан да су то за њега само пуне жеље и снови.

Из Дрездена је кренуо 28. септембра 1850. године и истог дана стигао је у Лајпциг. Одсео је у хотелу „Stadt Hamburg“, а ручавао у кафани по имену „Cafè Français“, да би следећег дана посетио Лајпцишки универзитет и детаљно га описао. Уследила је посета гробљу, о чему постоји сведочанство и у путописним белешкама, док се наш писац овде задржао на детаљном опису уређења гробља. Атанацковић је решио да 29. септембра 1850. године отпутује и у Хале. Тамо је одсео у луксузном хотелу „Englishen Hof“, а сутрадан, дакле у понедељак 30. септембра 1850, упутио се на Универзитет да се види, ако је могуће, са неким од српских студената. Једино што је успео да дозна је да је раније на Универзитету у Халеу био Теодор Мандић који је тамо, према Савићевом (1918) коментару, и докторирао. На повратку у хотел свратио је у јавно купатило. Исто тако провео је и следећи дан, само што се сада чудило како је Мандић могао остати у тако малом граду током студија. У купатилу по имену „Витекинд“ провео је и то поподне, разгледајући га са његовим власником, неким господином Тилеом, који му је испричао како је настало купатило и да је његова вода лековита.

Следећег дана, 1. октобра 1850. године, отишао је из Халеа у Берлин. Тамо је постојала царинска контрола и он није могао да не упореди понашање Немаца и Француза у таквим приликама, те је део текста цитирао на немачком, а део написао на латинском језику. Ту нам је открио да је имао два сапутника. Одсео је у хотелу „Hof von Holland“, а први утисак који је стекао о Берлину био је неповољан. На пошти је примио писмо од оца, са којим је, очигледно, непрекидно водио преписку. Сасвим искрено делују и данас речи којима је описао своја осећања према својој најужој породици:

Ја милујем неисказано мога доброг оца а особито нежно осећање и детињска љубав је у мени прама моје матере и дубоко чувство прама браћи и сестри. Кад сам у њином кругу, ја сам доста опор и забораван према њима; али само нек сам мало далеко од њих, срце се онда ода и тужи за њима. (...) Дај им Боже свако добро на овоме свету и задржи им место у души њиховој, да у Рају нађу насеље. Та они јесу славни Родитељи! (Атанацковић, 1918, стр. 47)

О садржају очевог писма нема ни речи. Те исте вечери отишао је са сапутником у Берлинску оперу да погледа *Дон Жуана*. О спољашњости опере имао је намеру да пише другом приликом, а у том дневничком запису описао је њену унутрашњост.

Атанацковић је 2. октобра 1850. године по већ устаљеном дневном редоследу отишао до Берлинског универзитета да види да ли ће тамо наићи на студенте Србе, али и овде је то било узалудно. Мало боље погледавши град, на својој замишљеној ранг листи ставио га је између Беча и Париза. Овде је описао парк Kroll-Garten у којем су му се најзанимљивијим чиниле летња позорница, сала за игралиште, балска дворана и „скакалиште“, за које је Савић претпоставио да је сала за гимнастику. И ово је наш аутор детаљно описао, али ни Савић (1918), као ни Ј. Живановић (1928) не дају тај опис.²⁵

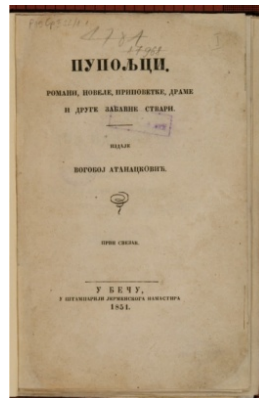
Последњи дан који је наш аутор описао у сачуваном *Дневнику* јесте 3. октобар 1850. године. На том месту каже да је пронашао квартир за себе и то је било на адреси Vauhof бр. 1, изнад степеница – додао је на немачком језику, вероватно под непосредним утицајем језика којим је на том путу непрестано говорио. Искористио је време да напише

²⁵ Заправо, Ј. Живановић је од читавог *Дневника* Богобоја Атанацковића у *Целокупна дела* (1928) унео само записе из Берлина, вероватно сматрајући да је остатак путовања довољно осветљен путописним дописима.

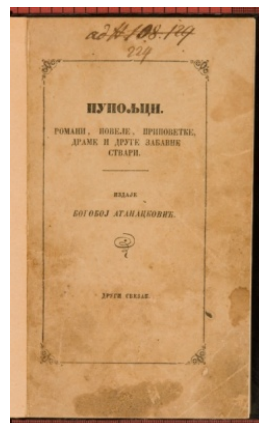
писмо кући, потом Митерману и Стојановићу, који се тада налазио у Халеу, а након тога се јавио поглаварству. Пред вече је поново отишао у шетњу, овога пута у башту под називом Königl. Thiergarten. И ово место га је толико опчинило да је, поред описа који је сачинио речима, покушао да нацрта и скицу онога што је видео. На овом месту прекинут је *Дневник*.

Наставак се делимично може ишчитати из дописа које је слао *Српским новинама*. Допис из Лајпцига писан је 1. октобра по српском (јулијанском), односно 13. октобра по римском (грегоријанском) календару, што је и логично ако је Атанацковић 1. октобра стигао у Берлин. По завршетку путовања наш писац вратио се кући у Бају, а одатле је, нешто касније, прешао у Нови Сад.

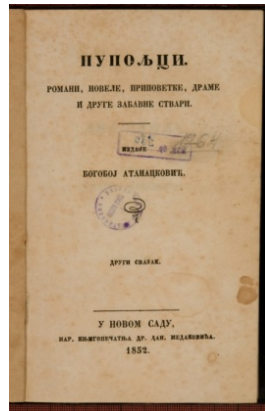
Зна се да је 1851. и 1852. године Атанацковић радио као секретар код бачког владике Платона Атанацковића у Новом Саду. За књижевну историју много је важније што је у том периоду објавио збирку у два тома под насловом „Пупољци“ у којој је био само његов роман *Два идола*. Намеравао је да у наставку издаје и дела других писаца, али се то није десило. Први том изашао је 1851. године у Бечу, а други у Новом Саду 1852. године.

Слика 9, Богобој Атанацковић, *Пупољци*, Св. 1, Насл. стр.

Слика 10, Богобој Атанацковић, *Пупољци*, Св. 2, Предње корице

Слика 11, Богобој Атанацковић, *Пупољци*, Св. 2, Насл. стр.

Из новосадског периода Атанацковићевог живота, нажалост, сачувано је само једно писмо Севићу²⁶ из којег се види да је наш писац чврсто одлучио да се врати у Бају. У том смислу поднео је некакав захтев јавном тужилаштву о чему се и саветовао са својим шогором. О владици Платону каже да је „врло честит човек, човечан као што ваља, мудар и радин“. Дакле, то би биле најосновније карактеристике које је Атанацковић очекивао од људи. Надаље, у писму помиње како је задовољан животом у Новом Саду, јер дању ради, а вечери и ноћи проводи на забавама и чинило му се да су му све отменије новосадске девојке већ биле представљене. Због високог службеног положаја код владике, због перспектива које су се пред њим отварале и у пословном и у књижевном смислу, очигледно је да је он за оно време сматран „добром партијом“. На крају писма помиње да ће шогору послати часопис *Јужну пчелу* и са њом *Књижевни додатак Јужне пчеле*²⁷ и да је уредио да се Севићу и надаље бесплатно шаљу и часопис и додатак. Узгредно помиње да ће после Божића и та друга свеска „Пупољака“ ући у штампу.

У писму које се чува у Архиву САНУ од 9/21. јануара 1852. године (АСАНУ 8165/1) обраћа се наш писац В. С. Караџићу (1995) и обавештава га да се епископ Платон Атанацковић, претплаћује на 5 примерака другог издања *Српског рјечника* Вуковог, као и да је епископ Платон о том *Рјечнику* говорио и другима, али да ће се остали који сада одбијају да га купе „помамити“ и „насрнути“ на књигу када из штампе изађе, па се види шта је то. Накнадно беше добио и новац за претплату од Јосифа Мачванског. Другим речима, поред рада код епископа Платона на месту секретара, Атанацковић је нашао времена и да сакупља претплату на књиге В. С. Караџића.

Скерлићева процена коју сам навела раније да је Даничић имао нешто лично против Атанацковића била је погрешна, што се може веома лепо документовати Даничићевим писмом Натошевићу од 29. јануара 1852. године.²⁸ Даничић се у писму захваљује и Натошевићу и Атанацковићу што му пазе мајку и финансијски је помажу, а заузврат он им не може пружити ништа осим своје пријатељске љубави која се никада

²⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Новом Саду 21. децем. 1851. / 2. јануара 1852. године, РОМС, инв. бр. 4.313. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 12–13, Писмо IV.

²⁷ Скерлић (1925) о *Књижевном додатку Јужне пчеле* коментарише како су у њему сарађивали Јован Стерија Поповић, Богобој Атанацковић, Никола Боројевић, Јован Хаџић, као и Јован Сундечић који је једини ту користио нови правопис.

²⁸ Писмо *Ђуре Даничића Ђорђу Натошевићу* писано 29. јануара 1852. године у Бечу. – У: М. Шевић, Из Бранкова и Даничићева круга. У: *Даничићев зборник*. – Стр. 245-250. Писмо VI. Чуvalo се код М. Шевића.

неће променити, тврди Даничић. На крају истог писма стоји да их моли да помогну и његовом брату Василију²⁹ који је био у оскудици.

У вези са малочас поменутом продајом *Српског рјечника* настао је спор између В. С. Караџића и Атанацковића који се протегао од 1852, па све до 1856. године кад је Атанацковић ставио тачку и на дописивање са Вуком, а највероватније и на пријатељевање са њим. Ради се о томе да је Караџић желео да искористи ситуацију у којој је био Атанацковић, као секретар код владике Платона, те је мислио да ће бити згодно да у двору буде 20 примерака *Српског рјечника* на продају, ако неко затражи да купи књигу да је имају, а да о тим књигама и новцу поведе рачуна наш писац. У несачуваном писму уз књиге замолио је Караџић Атанацковића да не предаје књиге на продају новосадском књижду Стојановићу, јер га је овај раније био преварио за неке књиге, те Караџић више није желео да ради преко њега.

О *Рјечницима* има помена и у писму које је Атанацковић писао 9. марта 1852. године Даничићу још увек из Новог Сада.³⁰ Овде каже Атанацковић да ће од В. Караџића добити 47 речника и да треба да их раздели пренумерантима, а остале да прода по цени од 8 форинти. Б. Радичевићу није могао да пошаље новца, јер му нико није плаћао ни за његове, ни за Бранкове књиге, а сам је из свог џепа био платио штампање прве књиге Радичевићевих песама, што сам раније већ поменула. Јасно, за све издатке Атанацковић се обраћао свом оцу, што је било веома непријатно. Међутим, испоставило се да и у Бечу има Атанацковић дужнике који могу директно дати Радичевићу новац, а међу њима је био и Милетић. Похвалио се пријатељу да је платио штампару у Јерменском манастиру свој дуг за прву свеску „Пупољака“ и да се друга књига већ налазила у књиговезници. Објашњава Даничићу да је Натошевић постао приватни лекар владике Платона, те да се стога свакодневно виђа с њим, јер код владике и ручавају обојица. И из овог писма се види ко су све били припадници бечког круга Атанацковићевих пријатеља, јер он поздравља Б. Радичевића, Винка Пацека, В. С. Караџића, С. Милетића и Тошу Живковића.

Из Атанацковићевог писма³¹ писаног 7. априла 1853. године у Баји Васи Арновљевићу, добровољцу у револуцији 1848–1849. године који је у Пешти завршавао права, видимо да га позива да му постане конципијент, како би се обучио за адвокатуру. Понуда је да се заједно хране, што указује на чињеницу да ни Атанацковићев посао још није био разрађен, те да му није могао обећати новац као плату.

Највероватније су примерци *Српског рјечника* стигли до Атанацковића у тренутку када се он већ припремао за отварање своје адвокатске канцеларије и повратак у Бају, те је предао књиге управо књижду Стојановићу. В. С. Караџић је о тим књигама тражио рачун од нашег аутора прво несачуваним писмом од 5. фебруара 1854. године, потом су се срели у Бечу у „Српској кафани“ и Вук је усмено тражио рачун од Б. Атанацковића, али је овај одговорио да ће послати и рачун и новац по повратку кући. Писмо Атанацковић никад није послао, тако да му се В. С. Караџић (1956) поново обраћа писмом од 17/29. априла 1855. године (АСАНУ 8403/1) и у писму га моли да му новац пошаље у Беч дилижансом,

²⁹ Иза имена Василије крије се Васа Поповић, најмлађи брат Даничићев који је постао парох, а био је присталица Германа Анђелића и противник Народне слободоумне странке. Био је добродушан, начитан, добар говорник и важио је за најобразованијег пароха у Бачкој у то време.

³⁰ *Писмо Богобоја Атанацковића Ђури Даничићу писано 9. марта 1852. године у Новом Саду.* – У: М. Шевић, Из Бранкова и Даничићева круга. У: *Даничићев зборник.* – Стр. 250-251. Писмо VII. Чува се у ЈАЗУ.

³¹ *Писмо Богобоја Атанацковића Васи Арновљевићу писано 7. априла 1853. године у Баји.* – У: М. Шевић, Из Бранкова и Даничићева круга. У: *Даничићев зборник.* – Стр. 252-253. Писмо VIII. Чуvalo се у РОМС.

писмо поштом, а преостале *Рјечнике* да дâ Димитрију Поповићу, пароху у Сомбору. Такође, Вук се распитивао и о томе шта се десило са новцем и примерцима *Српских народних приповиједака* од којих је 11 комада послао Атанацковићу, јер му је овај био послао списак пренумераната, али новац Карацић још није никако био примио.

Како се Атанацковић ни овог пута није огласио писмом нити било каквим одговором на Вукову молбу, Вук Карацић (1956) је написао ново писмо од 8/20. априла 1856. године (АСАНУ 8493/2) у којем обавештава аутора *Два идола* да је одлучио да поднесе против њега тужбу, уколико у неколико наредних недеља не прими писмо са објашњењем. Још је додао да ако се Атанацковић као адвокат и „рђав човек“ успротиви и одбрани на суду, те превари Карацића за 130 форинти колико су коштале књиге које му је послао, онда ће Карацић свим њиховим заједничким пријатељима, па и владици Платону, рећи како га је Атанацковић преварио и како је својим делом показао да није онакав каквим се показује. До тог момента је Карацић о томе причао само са Даничићем који је нашег аутора одлично познавао, а и Платон Атанацковић је претходне године, на дискретно распитивање Вуково за Богобоја, рекао да „поштенији не може бити“. Још је Карацић додао да би више волео да су се књиге потопиле у Дунав приликом транспорта, него што је дочекао све то што се дешавало.

На ову претњу Вука Карацића (1956) Атанацковић је одговорио само пет дана касније писмом од 25. р.[римског] априла 1856. године (АСАНУ 8165/2) у којем је покушао да објасни свој положај. Прво му је рекао да му пише само зато што поштује Карацићеву старост, али да одбија оптужбе које га вређају. О свом понашању каже следеће:

Ја сам досад увек свакоме коме сам могао љубав учинио, помагао, и давао ако ме је ко замолио, јамачно би и вама учинио оно што и нисам дужан да сте ми писали да вам за ваше Речнике новци требају, и да не можете чекати док Стојановић вама или мени рачун о вашим Речницима не положи, – ви сте место тога за добро нашли гореспоменуто писмо ми писати и у истом ме љуто вређати, а ја сам сад опет за добро нашао вама ништа друго не учинити, него што ми је дужност. (Карацић, 1956, стр. 336)

Помиње да он од Карацића није тражио *Рјечнике* да му их продаје, да је Стојановићу³² предао књиге и о томе Вука одмах усмено обавестио, а да је на Карацићеву сумњу у Стојановића одмах рекао да ће он исплатити дуг уколико Стојановић превари Вука, на шта је Карацић био пристао. Уколико се деси да је Стојановић Вуков *Рјечник* продао, а да нема да плати, и надаље је Атанацковић сматрао да му је дужност да он Карацићу плати. Међутим, ако Вук и поред тога има нека очекивања или потраживања од њега, каже да Карацић изволи слободно да га тужи и да га опањка код заједничких пријатеља, а да он сам зна шта му је дужност и како ће поступити.

Само недељу дана касније В. Карацић (1956) 19. априла/1. маја 1856. године пише Атанацковићу и одговара му ставку по ставку. Понавља читаву историју проблема који је настао, а налаже Атанацковићу да од Стојановића узме рачун, новац и књиге. Непродате

³² Петар Стојановић био је књиџар у Новом Саду. Према подацима које је објавио Петар Јонових (1991), Стојановић је преузео 1841. године књиџару Павла Јанковића, синовца Емануила Јанковића. Петар је књиге прво продавао у Сремским Карловцима, а од 1841. године у Новом Саду. Доносио је књиге из Русије, а у периоду 1841–1844. имао је и своја издања (*Бачка вила*, *Стихотворенија*, *Књ. 4*, Лукијана Мушицког, *Лазарица*, Јоксима Новића Оточанина). Књиџара је преживела и период револуције 1848–1849. године и радила све до 1883. године када је ликвидирана због дугова. Атанацковић је очигледно био у добрим односима и са оцем Петром Стојановићем и са сином Ђорџем Стојановићем.

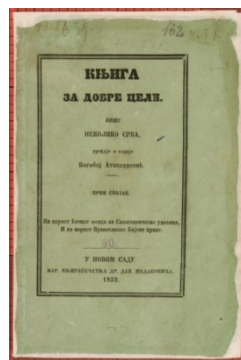
књиге да преда или владици Платону или сомборском пароху, а новац, уколико постоји, да му пошаље дилижансом. Такође, за *Српске народне приповијетке* каже, уколико су остале непродате, да му их пошаље назад. Караџић се овде далеко помирљивијим тоном обраћа Атанацковићу и каже:

Ја друго ништа не тражим од Вас, а и Ви ћете сад јамачно признати да је ово искање моје праведно, као и ја што признајем да сам Вам за тај труд дужан захвалност. (Караџић, 1956, стр. 339)

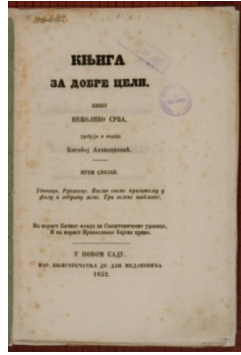
Следеће сачувано писмо од 6/18. августа 1856. године (АСАНУ 8493/4) показује колико се Караџић (1956) био забринуо да ствар неће моћи да реши, јер је на путу из Србије за Беч навраћао у Нови Сад и сазнао не само да је Стојановићева књижара одавно продата, него да је и власник у међувремену преминуо. Стога је замолио Атанацковића да уколико његове молбе у вези са књигама не може одмах услишити, да му каже у ком року ће моћи то да учини.

Ова неславна преписка окончала се Атанацковићевим писмом Караџићу (1956) од 25. р.[римског] августа 1856. године (АСАНУ 8165/3) писаним у Баји. Из писма сазнајемо да је Атанацковић контактирао са Ђоком Стојановићем који је и иначе водио очеву књижару и којем је Атанацковић *Рјечнике* предао четири године раније. Из обрачуна се види да је Караџић Атанацковићу предао 20 комада *Српског рјечника* и 10 комада *Српских народних приповједака*, што је све коштало 130 форинти. Пароху сомборском Василију (Вук је рекао Димитирију) Поповићу послато је 10 *Рјечника*, а Вуку у Беч 5 комада *Приповједака*, те је Атанацковић измирио преостали дуг по рачуну од 59 форинти из свог џепа, јер се осећао обавезним. Још је додао да ће измирити и рачун од 6 форинти за *Рјечник* који је узео парох сомборски уколико се Караџић ни са њим не буде сложио у рачуну. Јетко је на крају написао да му нико, никада, ни крајцаре за Вукове књиге није дао. Да ли су икада више Караџић и Атанацковић разменили коју реч, заиста није вероватно. Тако се окончало друговање ова два човека само две године пред прерану смрт Атанацковићеву.

Током периода када је Б. Атанацковић живео у Новом Саду настала је још и *Књига за добре цели* од које је изашла само прва свеска 1852. године управо у Новом Саду, а то је уједно и последње што је Атанацковић за живота објавио.

Слика 12, Богобој Атанацковић, *Књига за добре цели*, Предње корице

Слика 13, Богобој Атанацковић, *Књига за добре цели*, Насл. стр.

Нашег аутора је са песником Бранком Радичевићем (1824–1853) везивало истинско пријатељство. Колико је Атанацковић ценио Радичевића види се из многобројних цитата из Радичевићевих песама у роману *Два идола*, али је мање познато да је и Бранко посветио Богобоју неколико својих стихова у песми „Безимена“ или „Људи Бранко“ које сам раније навела. Након Атанацковићевог повратка у Бају, Радичевић га је једном приликом посетио. По сведочењу М. Поповића (1895) то је било 1852. године, а истоветно сведочанство забележили су и други извори. Кратку цртицу из живота Б. Радичевића саопштио је Мојо Медић (1896) у *Бранковом колу*. Након кратког увода, говори се о томе да је неки капетан Јосим Трумић о Светом Илији, дакле, почетком августа 1852. године био у Баји у посети код Паје Ивановића. После службе у цркви отишли су заједно до Богобоја и брата му Лазара Атанацковића, а ова двојица су са Алексом Петровићем узвратили им посету и тамо се збратимили. Исти Трумић нешто касније (24. јула/5. августа) свратио је поново у Бају где га је Атанацковић видео и одмах повео својој кући у којој је већ неколико дана у посети био Радичевић. И Трумић је остао у кући Атанацковићевих у којој се увече окупило младо друштво. Певало се и играло, а тешко болестан Бранко испричао је понеки виц и шалу, иако је читавог дана био нерасположен. Сутрадан су отпустили Радичевића у Беч, Трумић се вратио у Хајош у којем је живео, а Атанацковић се упутио у Нови Сад „гдје је свога посла имао“, каже се у белешкама Ј. Трумића.

Док је Радичевић боловао у Бечу, Атанацковић га је посећивао са својим братом Ђуром. Желео је да га утеша, јер се видело да се Бранко неће више опоравити. Старија жена код које је Радичевић становао, тражила је да јој овај остави амајлију кад умре, али ју је Атанацковић прекорео због тога што говори о умирању. Овај догађај је у више наврата препричаван у литератури о Атанацковићу.

Б. Атанацковић почео се стално бавити адвокатуром од 1852. године када се вратио у Бају одакле се више није селио. Из тог периода датира његова љубав према Хелени Стојановић. Како су и други биографи утврдили, до венчања између нашег аутора и Х. Стојановић није дошло, јер се томе противила девојчина мајка, о чему има пуно сведочанстава и у преписци Атанацковићевој са шогором Севићем. Како сам и раније навела, то је могла бити кћер неког од пријатеља породице Атанацковићевих, али исто тако и кћер књижара Петра Стојановића и сестра Ђорђа Стојановића, међутим, то је само претпоставка за коју нема потврде у литератури.

Из писма³³ писаном Севићу 9. марта 1854. године сазнајемо да је наш писац у великом послу. Док је Севић био одсутан, неколико варошана отворило је у општинској кући Севићев сто и из њега су извадили два кључа, од којих је један, очигледно, био од касе са дукатима. Атанацковић је сматрао да је неопходно да о томе извести свог рођака и да га упозори на могуће последице. О свом здрављу написао је да је болешљив. Ипак, Атанацковић је планирао да путује у Сомбор, Нови Сад и у Темишвар, а да се на крају са шогором састане у Сенти. Тражио је да овај испроси од мајке девојку Хелену – Минку или Линку, како су јој тепали – за Богобоја и да са девојком све уреди док овај стигне код њих. Желео је да, коначно, сазна да ли ће му девојчина мајка дати девојку или не, а колико је био одлучан да добије одговор сведочи и изрека коју је навео у писму, прво на француском „avoir la fille, ou mourir“, а потом и на српском: „или у ајдуке, или по девојку“.

Ни до 6. јула 1854. године³⁴ није било одговора, ни писма које је очекивао из Кикинде, такође по питању женидбе. Од овог писма Атанацковић почиње да прича о продаји трговине неког Ненадовића чија је имовина морала да се ликвидира, вероватно како би се намирили дугови покојника. Сам Атанацковић је као адвокат у томе имао значајног удела.

Поново је поставио исти захтев шогору да му уреди женидбу у веома опширном писму³⁵ од 17. јула 1854. године писаном поводом сплетака које чине поједини људи у Баји против Севића. Атанацковић је планирао да отпутује за Беч, али пре тога каже да ће удвостручити снаге како би своје послове довео у ред. Помиње да је писао из Сомбора о својој женидби и да је тамо навео неке своје разлоге које се нада да је Севић већ усвојио, а да ће о истом том писати и девојци Хелени. Пре но што и сам дође у посету код Севићевих, очекивао је писмо како од Мите, тако и од Хелене, али од шогора је затражио опширан извештај и о Хелени и о њеној мајци, госпођи Стојановићки.

Но, да нашем аутору није било стало само до женидбе, показује и писмо³⁶ од 31. јула 1854. године у којем је Севићу, поред пословних молби, писао и о другим новостима:

Кућа [општинска] се зида, лепа је да ју је тешко познати, квартире смо у првом кату за 760 fl. сребра све издали, за дућане се јављају али тешко да ћемо више од 600 fl. сребра добити моћи, новаца дају Чивути, ког ћемо врага мораћемо на кратко време узети [зајам].

Поново је поменуо процес везан за Ненадовићев капитал и продају те трговине.

Поред пословних молби које је упутио Севићу, Атанацковић му је у кратком писму³⁷ од 23. августа 1854. године писао и о штети коју је претрпео њихов виноград кад га је потукао лед, али је са забринутости написао неколико редова о женидби у којима каже да му из Кикинде још никако „не сину сунце“, а да ако до септембра ништа не буде од женидбе, онда је више неће ни бити.

³³ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 9. марта 1854. године, РОМС, инв. бр. 4.315. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 13–14, Писмо V.

³⁴ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 6. јула [1854]. године, РОМС, инв. бр. 4.293.

³⁵ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 17. јула 1854. године, РОМС, инв. бр. 4.330. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 14, Писмо VI.

³⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 31. јула 1854. године, РОМС, инв. бр. 4.321. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 15, Писмо VII.

³⁷ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 23. августа 1854. године, РОМС, инв. бр. 4.308. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 15, Писмо VIII.

На писмо Мите Севића од 18. октобра 1854. године наш писац је стигао да одговори³⁸ тек две недеље касније, тачније 31. октобра. И у том писму углавном се говорило о пословним питањима у вези са лицитационом продајом трговине Ненадовића. Ту је, судећи по опширности извештаја које је слао Атанацковић, Севић имао материјалног интереса. Наш аутор је био осмислио читаву процедуру како се новац не би одливао и да Севића не би неко поткрао. А да су Атанацковићеви пословни потези били исплативи, говори и следећа цртица о којој је писао свом шогору:

Штетинина кућа је за 4805 фор. сребра продата, срећом у лицитацији учини се погрешка и тако ја рекурирам [=поднесем жалбу] за колацију лицитације и за нову, и пуно сам уверен да ћу добити, онда ћу ја сам терати, и најмање на 5500 фор. натерати, ако на толико неће да се натера ја ћу је за себе задржати и опет Јониц неће изгубити своје новце.

Јасно, он не би могао платити за туђу кућу толико форинти, да их није поседовао. У наставку писма Атанацковић је још додао како је добио писмо од госпође Кенђелац која му најављује неку повољну вест, па је још и додао: „Гле гле сватова! – Само да ми се сад нису нагомилали толики послови“.

Једно од недатираних писама³⁹ у Рукописном одељењу Матице српске датирано је као да је писано 1857, али се мени чини да је логичније да је оно писано још 1854. године, јер се говори о истој лицитацији као и у претходном писму. Наш аутор је ту навео како је његова жалба у вези са Штетинином лицитацијом усвојена, јер је заборављено да се за другу лицитацију изда нов едикт, а није била ни објављена, те није сумњао да се лицитација неће одржати. Он претходне недеље није ишао на лицитацију, јер му је речено да ће Јониц ићи да лицитира. Ово је битно, јер је у наставку писма написао да је од старе госпође из Кикинде примио поздраве због којих ће свакако још једном ићи у Кикинду. Поново се радило о његовој женидби, али како је Севић био упућен у Атанацковићеве приватне послове, није имао потребе да му све потанко објашњава.

Иако су му адвокатски послови ишли добро, није успевао да се ожени. Након топлог честитања Нове године сестри и шогору у недатираном писму,⁴⁰ које је Мита Поповић датирао као да је писано у Баји 10. јануара 1855. године, Атанацковић је написао и неколико редова о себи:

Ја сам вам се шогоре упрегао као год таљигах па издирем и радим и оно што би ми требало и што не, и у друштво ни једно не идем прво што немам кад, друго што ми се не мили – вечери проводим радећи или гдекад код Мандића [Тоше], и код мене бива скупљања доста пута, али после много рада то је тек капљица на жедну војску – тако мало забаве.

Са срцем сам прилично се намирио, мало ме је престало вући у Кикинду, а ја њему опет за реванш попуштам да сме са којом клијентком мало кокетирати.

На Бадњи дан сам имао моје госте, били смо весели, после сам прилегао на канапе спавати, сањао сам удало ми се злато. –

У сличном тону је и следеће писмо⁴¹ којег данас нема у РОМС-у, али га можемо прочитати у *Летопису*, где га је објавио М. Поповић (1885), а датирано је две недеље касније од претходног. У њему је Атанацковић обавестио Миту да ће почетком фебруара путовати у Беч у којем се налази и владика Платон, те да ће из Беча у Темишвар, па у

³⁸ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 31. октобра 1854. године, РОМС, инв. бр. 4.324.

³⁹ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу није датирано, [19. новембра 1854. године], РОМС, инв. бр. 4.298.

⁴⁰ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу није датирано [у Баји 10. јануара 1855. године], РОМС, инв. бр. 4.314. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 16, Писмо IX.

⁴¹ М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 17, Писмо X.

Бечеј до Севићевих. Каже да је још почетком септембра својој несудјеници из Кикинде писао последње писмо и да ће тешко своју реч погизати и са девојком поново проговорити. Напоменуо је да му је жао што је то тако, али он даље кораке не може чинити. Искористио је прилику и да се похвали рођацима о својим успесима:

На баловима среће више, него што би требало, процеса добивених кијамент, клијенте сам већ научио, да бечки плаћају. Мајер ми од нове године даје дупловану плаћу. (...) Пештански банкер Malviex послао ми је пуномоћије за све његове послове. Једног сам му Чивутина у Татахази ексквирао, па ми је платио, као какав принц. Осим тога имам и лепих клијенткиња.

Додаде на крају да док са свим овим пословима изађе на крај, не остане му времена да мисли на Кикинду, иако га на ту страну срце вуче.

У Атанацковићевом писму⁴² од 10–11. марта 1855. године говори се о пословним проблемима са којима се сретао у Баји, као и о поновљеним нападима на Севића. За себе је написао да је пронашао начина да се реши беде, тако што је тражио да га поставе за адвоката у грађанским парницама, али се није много надао да ће му се та жеља испунити. Што се тиче породичних послова, поменуо је да ће се кућа у Кишчавољу и већи виноград морати продати, јер нису били погодни за манипулацију, али да су дали земљу у аренду по повољној цени. Од актуелности навео је да очекују да владика Платон наврати на који дан у Бају по повратку из Беча, те да му приреде велелепан дочек. У наставку писма додао је да се нека Жарковићка интересовала за Севићеву кућу коју би да купи, ако је овај продаје. Атанацковић је овде с горчином написао и следећу чувену реченицу: „Моје обадве несудјенице се удадоше. Сад сам вам у строгом смислу удовац.“ Коментар који даје Поповић (1885) уз ово писмо указује на чињеницу да се оно не односи на Хелену Стојановић, већ на неку другу девојку коју је Атанацковић желео да ожени. Исти приређивач писама наводи одломак овог писма у једнини, односно као да се само једна од несудјеница Богобојевих удала. То потврђује чињеницу на коју нико није указао раније, а то је да је М. Поповић Атанацковићева писма објављена у *Летопису Матице српске* у одређеној мери прерадио и променио како би одговарала слици коју је он желео да створи о нашем писцу. Ово је један од примера, али има их и на другим местима.

У писму⁴³ од 18. марта, вероватно 1855. године, Атанацковић је затражио од Севића да као човек на доброј позицији помогне неком Михаилу Јанчићу који је желео да се из Баје премести у Митину општину. Ево како је описао овог канцелисту, из чега се поново види које су то позитивне особине које наш аутор цени код других – каже да је Јанчић добар, поштен, разборит, вешт, а у писму и концепту да је јак, тако да ће Мити бити десна рука без обзира у којој струци да га употреби. Атанацковић је још додао да човека из поштовања препоручује, а да „као за Србина и честитог човека молим да учините што учинити можете“.

Месец дана касније, 17. априла 1855. године, Атанацковић се шогору извињавао писмом⁴⁴ што није дошао да их посети, али је обећао да ће то учинити већ након пута у Нови Сад који је планирао за следећи дан. Писао је и о томе како је њихова Мара, биће или Богобојева сестра Марија или Катина рођена сестра, а Богобојева сестра од стрица,

⁴² *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 10–11. марта 1855. године*, РОМС, инв. бр. 4.306. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 17–18, Писмо XI, садржи само одломак писма од 10. марта 1855. године [које је овде случајно погрешно датирано као 1885].

⁴³ *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 18. марта [1855]. године*, РОМС, инв. бр. 4.318.

⁴⁴ *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 17. априла 1855. године*, РОМС, инв. бр. 4.291.

била у посети код Атанацковићевих за Ускрс и том приликом тако озебла, да је добила грозницу и оток главе, те да је на крају побацила дете у шестом месецу трудноће. Лекар који ју је лечио је био др Петковски, али је наш писац отишао у Сомбор по др Максимовића, тако да су успели да отклоне опасност од Маре. Први пут је јавио рођаку да је задовољан продајом ствари из Ненадовићеве трговине на лицитацији. Обећао је да ће му више испричати усмено када се виде.

У писму⁴⁵ од 2. маја 1855. године писаном Севићу поново се помиње Атанацковићево путовање у Сомбор, а одмах потом се прелази на питање женидбе. Аутор се пожалио шогору како је доспео у ситуацију у којој мора или свим осталим девојкама да откаже и да се препусти на милост и немилост Хелене и њене мајке или да једном за свагда са Хеленом прекине, стога је замолио шогора да се лично умеша:

Ја вас љубазно шогоре молим за интервенцију; – разговарајте са Хеленином матером одма, ви сами у персони, и предложите јој ово: она нека иде одма у Бечкерек па ако ће нека се саветује са сестром или с киме има да се саветује, па нека ми одма одговор даде и пише, – ја не претеравам ствар и не желим са венчањем наглити, али нека буде прстеновање одма, и то на сваки начин пре одлазка у Оршаву неће ли она то, онда ми је врло жао Хелене коју сам поштовати научио се, и коју милујем, али ја ћу на сваки начин онда моју реч на другој страни дати. – Ја вас молим да јој ово изјасните, и да јој кажете, па не пристане ли она на то да се кћи њена прстенује са мном пре него што пођу у Оршаву онда јој слободно реците да је ја од њене речи дрешим, а да је више у Баји ни не исчекујем. – Ја ћу вас љубазни шогоре молити одма за одговор. (Подвукао Б. Атанацковић.)

Нашег писца је чудило што девојчина мајка не може да прекине своје послове и да се ради среће своје кћери посаветује са рођацима, како би се омогућило прстеновање и женидба. Занимљиво је још једно место из овог писма:

(...) а кад се још у моје име изјасните да ја за њиовим ауштафирунгом (=миразом) нити тежим нити марим било га или не, и да зато ни најмање времена пропуштати није нужно, онда ако још по жељи мојој неће пристати на прстеновање пре одлазка у Оршаву то је јавни доказ да њима ја и моја личност мало цене има, и то је наравно да ја онда и кад не би други узрока било морао би, на другу страну се окренути и тамо себи друга тражити где ће моја маленкост више цене имати, и где ће моме срцу љубеће срце се одзвати моћи. – (Подвукао Б. Атанацковић.)

Очигледно је да је Атанацковића више болело понижење што га недовољно поштују у Хелениној породици и не уважавају његово мишљење и жеље, него што девојка нема спреман мираз. Одговору се надао у року од наредне две недеље.

Више о питању своје женидбе није писао рођацима у писму⁴⁶ од 14. маја 1855. године у којем се само договарао са шогором о пословним питањима и описао како му неки Петровић квари посао и прети, али Атанацковић се уздао у божију помоћ и написао: „Ваистину страшан јеси Господи, али свака сила од Бога, но Божијом помоћи може се и сили одупрети.“ Поново се жалио и да има пуно посла, готово сваки дан је на некој апелацији, или има да експедије нека акта, или обавља неке друге крупне и ситне адвокатске послове.

⁴⁵ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Новом Саду 2. маја [1855]. године, РОМС, инв. бр. 4.294. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 18–19, Писмо XII које овај приређивач датира са 20. мајем 1855. године.

⁴⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 14. маја 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.309.

У веома опширном писму⁴⁷ од 21. маја 1855. године наш аутор написао је Севићу како је неког Лаку Лазаревићевог дао код Јоце Хацића и да треба да плате око 100 форинти за годину дана и да обезбеде средства за одећу на годину дана овом момку док шегртује. Атанацковић је био послом у Киш Валу, а по повратку је затекао неке важне парнице које су му пристигле. То су разлози због којих је морао да откаже долазак код рођака за Духове како су се раније били договарали. Могуће је да су то све били само изговори да не оде у Бечеј и сретне се са Хеленом Стојановић, јер је у наставку писма овако образложио своје понашање:

...мени је за Хеленом врло жао, ви сте мени добра говорили и мени је она за мало времена познанства врло мила постала, ја би је из целог срца радо узео себи за друга, али имам и ја у себи поноса, и као што видим госпође удовице врло мало пазе на срећу своје деце, кад је код њи *Sarvice vor Ever* (=каприц, хир заувек), – истина Хелена томе не мора бити крива ако неко други није доста *vernünftig* (=разуман, разборит), али ја томе помоћи не могу, то је тако већ судбина је ли моја или њена не знам.

Ја сам сад закључио ништа не чинити, ни код њи ни на другом месту док не нападну на мене ма с које стране, – а верујте ми волео би још да ме оставе на миру – некако сам несрећан ђувегија, непрестано има 5–6 девојака које су мени намењене, и таман ја се одважим и учиним избор међу њима, онда се излеже који ђаво и ја не добијем девојку.

У прочем ја сам савршено задовољан, кад имам кад од послова забаве налази се доста, никад толико као сад у Баји, не знам како ћемо се бранити балова... Кад би човек млађи био и имао воље на играње жив би се могао изиграти.

У наставку писма писао је о продаји Ненадовићеве трговине и како се све окончало. У плану му је било да путује у Беч и да у повратку сврати код рођака у Бечеј, али се онда предомислио и предложио да прво дође по сестру Катуну и да поведе и њу и сестру Мацу са собом да види да ли је могуће у Бечу са две жене на крај изаћи. С мало горчине на крају писма написао је: „Хелена је још досад моја невеста јер још није у Оршаву отишла, а ја се нисам оженио – ерго љубим и њу – ваш свагда као што сам и данас...“

Само три дана касније експедовао је Атанацковић ново писмо⁴⁸ шогору. Поред пословних информација које су изменили, изјавио је да што се женидбе тиче, да је као и увек послушао шогора, те је окончао ту ствар, тако да се поново осећао као слободан човек и нежења, што му се у том тренутку допадало. Па ипак, не може да одоли и да не напише још једном да је Хелена све док не оде у Оршаву и даље његова, уколико већ није отишла.

У писму⁴⁹ од 12. јуна 1855. године описао је какво је стање у винограду, воћњаку и на њивама након што је Бају тукао лед. Детаљно је написао Севићу како је неки Карачоњи изабран за биргермајстера, градског начелника, за шта је и он сам конкурисао. Из Беча је стигао одговор који није посебно ражестио Атанацковића, констатовао је да му је боље да и даље буде адвокат, али му је било криво што је поражен у том надметању. Одмах је уследило помињање Хелене: „Фрајли Хелени сам посао данас прво и последње писмо.“ (Подвукао Б. Атанацковић.) После свих кућних и пословних новости, додао је како се у Баји појавила колера, али да она напада само Јевреје, јер се Срби бране црвеним вином, дружењем и песмом, написао је у шали.

⁴⁷ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 21. маја 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.301. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 20, Писмо XIII.

⁴⁸ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 24. маја 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.305. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 20–21, Писмо XIV.

⁴⁹ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 12. јуна 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.329. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 21, Писмо XV.

Изгледа да је то писмо Хелени заиста било последње, јер је 29. јула 1855. године, дакле само месец и по дана касније, написао свом шогору писмо⁵⁰ следеће садржине:

Љубезни шогоре!

Ја сам ваше писмо тек синоћке добио.

Ја сам се оженио, – и са овим сам задовољан.

За 10 дана ћу вас звати у сватове. – Тако је било суђено, и благословена буди воља Божија! –

Као зрео човек од безмало 30 година, Атанацковић је све што му се дешавало примао другачије него што је реаговао док је био у првој младости. Кад већ није могао добити девојку коју је толико желео, очигледно је да је узео ону коју је могао. На основу разних биографских података знамо да се оженио Маријом Давидовић из Будима, како сам раније навела.

Података о супрузи Б. Атанацковића нема много, тако да је драгоцено оно што је забележио Павле Поповић. Из података о М. Видаковићу које је објавио Поповић (1979), сазнајемо да је Видаковић пред своју смрт био најпопуларнији српски писац, али и веома сиромашан човек. У Будимпешти, где је Видаковић живео пред крај свог живота, постојао је круг људи који су га повремено материјално помагали, примали га у кућу и гостили га. Међу тим људима били су и Димитрије Јовановић и прота Јован Витковић.

Прота Витковић био је цензор српских књига од 1826. године, прота будимски од 1836. године, а био је познат и као црквени беседник. Примао је у своју кућу књижевнике и угледне Србе, између осталих и Теодора Павловића, тадашњег уредника *Летописа Матице српске*. Прота је помагао и Видаковићу колико је могао, био му је сталан претплатник на дела, куповао је по више примерака за себе и своју децу, а у кући би га често частио ручком, према Поповићевим подацима. Прота Витковић имао је два сина, од којих је Гаврило Витковић касније постао познати београдски професор, и пет кћерки – Марију, Наталију, Јулијану, Милицу и Јелисавету. Кћерка средње сестре Јулијане Витковић, удате Давидовић, била је Марија, супруга Атанацковићева.

Зачудо, у следећем писму од 20. јула 1855. године⁵¹ уместо о својој жени, наш писац пише – о моди. Очекивао је да му у посету стигну отац и тетка, по свој прилици да ожене његовог брата Тошу, а да ће истовремено постмајстер испросити Јовановићеву кћерку за Ђуру. У наставку писма описао је каквих све уметничких предмета има у Баји на вашару, као што су, на пример, шешири и дугмад које је нека продавачица Голдгруберка донела са уметничке изложбе у Паризу. Каже да од како Баја постоји, није таквих шешира било.

Судећи по писму⁵² од 7. октобра 1855. године у породици Атанацковића живели су мирним животом, без неких великих проблема. Исте године 21. октобра извесна госпођа Ванерка, познаница и клијенткиња нешег писца, била је ноћу нападнута, рањена и опљачкана, па је он то писмом⁵³ јавио и шогору и Ванеркином брату.

⁵⁰ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 29. јула 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.319. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 21–22, Писмо XVI.

⁵¹ М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 22, Писмо XVII.

⁵² Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 7. октобра 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.320.

⁵³ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 21. октобра 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.328.

Атанацковић као да је желео да оконча сваку даљу везу са Стојановићевима, те је у писму⁵⁴ шогору од 26. новембра 1855. године написао да је закључио посао око Ненадовићеве трговине и да ће да преда ствар суду, тако да ће Севић о томе бити и службено извештен и да ће му бити достављене ствари које припадају Стојановићевима. Као да је наш аутор сводио рачуне око заоставштине Ненадовића и Стојановића, као и новчане прилике Лаке Лазаревића, раније помињаног шегрта, те је тражио да му Севић дојави ако треба још нешто да унесе од имовине за сву ту сирочад. У наставку је написао о себи следеће: „Ја сам иначе фала Богу здрав, посла кијамет, али хвала Богу ослободићу се од најодиознија – Ненадовићеве масе.“ Није пропустио прилику ни да се подичи пред рођаком како је била инспекција у Баји у време кад је пословно био одсутан, али да је све добро прошло и да се инспектор изјаснио да најбоље стоји Атанацковићев посао, па га је похвалио пред више људи, као и да је жалио што се са њим није могао и лично упознати, тако да се наш аутор радовао што му се признаје толики рад и труд у том предмету, а надао се да ће и код Ненадовића тако исто његов труд бити признат и уважен. Узгред је поменуо и да су очекивали посету гувернера и Шмидбурга који су на повратку из Беча планирали да наврате у Бају.

Недатирану новогодишњу честитку⁵⁵ шогору и његовој породици, за коју претпостављам да је написао пред дочек 1856. године, наш аутор је завршио помињући и своју супругу, али и фрајлу Хелену као да су се и оне познавале и можда чак биле и пријатељице. Ево како гласи тај (по мени) неочекивани текст писма:

Кату, Мару, и све ваше миле ја и моја жена љубимо, – фрајлу Хелену и пријатеље поздрављамо нас оба двоје, вас љубезни шогоре небројено пута љуби ваш Б. Атанацковић

На Богојављење, 18. јануара 1856. године наставио је да обавештава Севића о пословима везаним за Ненадовићеву масу, за Лазаревића и за друге клијенте. У том писму⁵⁶ поменуо је да се указује добра прилика да се Мита са породицом врати у Бају, јер се Мандић спремао да оде из ње, те ће очигледно бити упражњено место на које би могао доћи Севић.

У писму⁵⁷ од 10. марта 1856. године описао је како је сместио двоје Ненадовићеве деце да станују код учитељице, јер нису могли више бити код Пиште код којег су до тада били. Очигледно да је он добио на старање не само имовину, већ и породицу Ненадовића. Саветовао се са шогором шта да учини и у преосталим пословима у вези са Ненадовићевом имовином. И у следећем писму⁵⁸ писаном три дана касније писао је о проблемима које му чини Пишта који је код Ненадовића радио док је овај био жив. Но, као закључак Атанацковић је написао:

Хвала милком Богу кад ћемо се ми обоје бриге ове масе ослободити. С овом масом смо обоје јамачно души у рају места уватили, јер да нас није било разнели би је као вашке пусто масло; ал је и било посла и бриге, сирома мој Рил ослепи рачунајући и ватајући Ђурине, Пиштине и оног из Титела трагове, и поправљајући шта су толике невеже кварили.

⁵⁴ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 26. новембра 1855. године, РОМС, инв. бр. 4.304.

⁵⁵ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу није датирано, РОМС, инв. бр. 4.296.

⁵⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји на Богојављење (18. јануара) 1856. године, РОМС, инв. бр. 4.295. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 22–23, Писмо XVIII.

⁵⁷ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 10. марта 1856. године, РОМС, инв. бр. 4.302.

⁵⁸ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 13. марта 1856. године, РОМС, инв. бр. 4.299.

Поново је планирао пут у Беч и Темишвар, а у повратку је желео да сврати до Севићевих, као што је то намеравао и на повратку из Новог Сада где је претходно био. Очигледно је да су се послови нашег писца множили, чим је толико морао да путује.

Син Гавра рођен му је 22. маја 1856. године по српском (јулијанском) календару, али то се не помиње у писмима сачуваним у РОМС, већ једино међу писмима које је Поповић (1885) објавио у *Летопису*. Атанацковић је у писму⁵⁹ од 3. јуна по римском (грегоријанском) календару 1856. године написао свом шогору следеће:

Јављам вама, Кати и Мари, да ми је жена данас у 11 сати пре подне родила с и н а.

Ја вам захваљујем на здравици коју сте ми о сватовима пили. Видите, ваша се здравица испунила!

Љубим вас све по хиљаду пути! (Реч „сина“ истакао Б. Атанацковић.)

Помен о сину Гаври постоји у писму⁶⁰ од 27. јуна 1856. године где је написао Севићу да је примио његово писмо и усрдно му се захвалио на честиткама маломе Гаври. Поново се договарају око виђења, Атанацковић очекује да ће моћи неких четрнаест дана да се одмори када Комисија за земљишна питања заврши свој рад, а надао се да ће и Севићи моћи да дођу код њих на неколико дана. За себе је написао да ће због великог грађанског посла путовати у Пешту, где ће покушати да обави посао за један дан и да се врати у Бају.

Међутим, у писму⁶¹ од 29. октобра 1856. године поменуо је да му је мали син болестан, а да је са њим болесна и његова супруга, тако да је ташта била дошла да им помогне. Остатак тог писма посвећен је причи о пароброду који је каснио у Нови Сад, тако да Атанацковићу није остало времена да посети Севиће у Бечеју, а потом се ређају пословне информације битне за Севића као адвоката. Ту је први пут написао да је Карачони дао оставку на место градског намесника, за које је раније био и он лично конкурисао.

Логично је да је писмо⁶² од 3. јануара 1856. заправо писано 1857. године, а да га је Атанацковић омашком погрешно датирао, јер је писано на самом почетку нове календарске године. Овако исто тумачи ту грешку и Поповић (1885) у коментару писма. И ту је наш аутор писао о пословним потезима које је предузео, а о свом послу казао је и ово:

Верујте овај мој занат овако као што је сад тако ми је теретан да би волео гдекоји дан да сам се погодио дрва сећи него у толиком вирвару (=послу) као какав роб клијената дан и ноћ проводити, – никад човек оданути није у стању.

На крају писма поменуо је и жену и свог сина Гавру за којег каже да већ проговара и да први зубић има.

У писму⁶³ од 28. фебруара 1857. године као најважнију вест Атанацковић је саопштио шогору да су у Баји закључили да би најбоље било да Севић дође у Бају на место градског начелника – биргермајстора, јер за то има пуно разлога, на пример, ту ће бити као код куће у породици, децу могу лако ту да васпитају, ранг на који би се запослио

⁵⁹ М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 23, Писмо XIX.

⁶⁰ *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано 27. јуна 1856. године, РОМС*, инв. бр. 4.323.

⁶¹ *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 29. октобра 1856. године, РОМС*, инв. бр. 4.316. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 23–24, Писмо XX.

⁶² *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 3. јануара 1856, тј. 1857. године, РОМС*, инв. бр. 4.307. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 23–24, Писмо XXI.

⁶³ *Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 28. фебруара 1857. године, РОМС*, инв. бр. 4.297. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић, ЛМС*, 1885, стр. 24–25, Писмо XXII.

одговарајући је, нигде га више неће поштовати него у Баји и при томе, још ће му и сам наш аутор бити при руци.

Наш писац је очигледно био толико затрпан послом да му се десило да није могао да пронађе уговор који су склопили М. Севић и нека госпођа Хадерер у вези са Севићевим малим виноградом, па га је замолио у писму⁶⁴ од 21. јуна 1857. године да му пошаље или оригинал уколико га је случајно понео са собом од Атанацковића, или ће он сам морати лист по лист да прегледа своју канцеларију. Као и обично, навео је све које поздравља у кући Севића, док о својим укућанима не говори.

Следеће сачувано писмо⁶⁵ је од 10. јула 1857. године. У њему је јавио шогору да је документ пронашао и да је увео у земљишне књиге промену власника. Поменуо је да је плата за градског начелника устројена, те да ће Севић ако конкурише сигурно имати конкуренцију, али да се он може јавити и на Мандићево место, јер је овај, такође, требало да оде из Баје. Атанацковић је поново планирао путовање у Беч, па се надао да ће моћи и тамо нешто да испослуже за Севића. Написао му је и да су постали комшије у винограду, јер је он од неког Немца Ерхарта купио виноград до Севићевог. Колико је друштвен човек био, Атанацковић потврђује и овим писмом да кад те године дођу у Бају да ће их звати у бербу, а понудиће се да и он дође код њих у бербу, како би весеље било двојако, двоструко.

Међу последњим сачуваним писмима⁶⁶ нашег аутора је оно од 28. децембра 1857. године у којем је обавестио шогора да је почео да прикупља новац од његових дужника, а да му овај јави када новац треба да му се достави. Поменуо је да је против неког станара Севићевог одређен секвестер, тако да уколико не плати дуг имовина ће бити продата на добош. Предложио је Мити да нађе другог станара за Ђурђевдан и да се са њим направи нов уговор. Опет о својим укућанима није ништа написао.

И коначно, последње сачувано писмо⁶⁷ носи датум од 14. фебруара 1858. године. У њему се први пут наслућује да Атанацковић није онако весело и пун планова као иначе. Прво о чему је писао је да Мити шаље за неког Исидора 1.500 форинти које је од друге суме узео, јер од Исидорових дужника није успео ништа да скупи, па се надао да ће у догледно време дужници исплатити новац да га он врати одакле га је узео. У наставку писма писао је о приватним стварима овако:

Јуче сам чуо од пријатеља да је Маца болесна, мени је здраво коснуло се срце [кад сам] то чуо, поздравите је да се не да, а особито да се не жалости већ нека одбаци од себе сваке мисли па ће Бог дати те ће све добро бити; та надежда и код мене је мало у кући мојој нас орабрила иначе наопако – и ја само ови дана сам почео из себе изалазити после 10 данџ чуваня собе а и сад сам још траљав с зрављом, а сирота моја жена лежи у кревету још и сад па Бог зна кад ће смети из собе изалазити.

Први пут се код шогора распитивао за некакав свој хонорар који је из судског спора требало њему да припадне. Чуди и чињеница да је после толико времена у писму користио и слова старог правописа.

⁶⁴ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 21. јуна 1857. године, РОМС, инв. бр. 4.326.

⁶⁵ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 10. јула 1857. године, РОМС, инв. бр. 4.310. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 25, Писмо XXIII.

⁶⁶ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 28. децембра 1857. године, РОМС, инв. бр. 4.322.

⁶⁷ Писмо Богобоја Атанацковића Мити Севићу писано у Баји 14. фебруара 1858. године, РОМС, инв. бр. 4.303. – Исто у: М. Поповић, *Богобој Атанацковић*, ЛМС, 1885, стр. 25, Писмо XXIV, код Мите Поповића погрешно датирано као да је писано 1857. године.

У неколико наврата Атанацковић је боловао од безазлених болести, али се на крају разболео од туберкулозе која је у то време била неизлечива болест. Кад је осетио да ће умрети, затражио је да га изнесу у виноград. Преминуо је на очевим рукама 28. августа по српском (јулијанском), односно 9. септембра 1858. године по римском (грегоријанском) календару, као млад човек од тридесет и две године. Сахрањен је у породичној гробници Атанацковићевих поред мајке Анастасије.

Одмах након његове смрти објављени су некролози њему посвећени. Прва два приписују се Антонију Хаџићу (1858) и изашла су у *Српском дневнику*. У некрологу објављеном као вест из Баје од 14. септембра пише да Атанацковић није био напунио ни 32 године, да је био изузетан радник на пољу књижевности и да се увек борио за напредак и срећу српског народа. Помиње се да је у српску књижевност унео лепоту француске књижевности и њеног стила. И као адвокат, покојник је био изузетан и стога ће му име остати трајно запамћено у српском народу. Сличног садржаја је и некролог у броју 70 *Српског дневника* од истог аутора, А. Хаџића (1858). Аутора је разрешио М. Поповић (1975) у својој студији о Атанацковићу.

Јован Ђорђевић (1858) објавио је свој некролог Атанацковићу у *Летопису Матице српске*. Живан Милисавац (1986) је поводом овог некролога истакао да је Ђорђевић за Атанацковића нашао неколико топлих речи и понавља Ђорђевићеве речи да је Атанацковић након Видаковића био први који је застарелој романтичној литератури дао нов покрет и живот.

Анонимно је објављен један некролог у *Српским новинама* (1858) и ту се даје Атанацковићева биографија, помиње се да је умро у 32-гој години као адвокат и општински саветник, а истакнуто је и да је био љубазан човек, да је имао пуно пријатеља, те да ће га многи Срби ожалити. Некролог је исте године објављен и у *Подунавци* (1858) са иницијалима С. Д.

Тринаест година након Атанацковићеве смрти *Млада Србадија* помиње да је 28. августа 1858. године у Баји умро овај млади, српски писац приповедача. Тај датум се наводи у тексту *Да се сећамо* (1871).

Атанацковић је био витак, висок и у младости је носио црну браду, али ју је након растанка од Паулине Арадски обријао, а косу ошишао као Европљани, о чему имамо сведочанство у његовом *Дневнику*, како сам раније навела. Претпоставља се да је дао аутопортрет у новели „Рукавице“, о чему ће бити више речи нешто касније. Јасно је да је био веома живог темперамента, чим је толико волео музику, игру, девојке, а и иначе је био ведар и друштвен човек, што се веома добро може видети из готово сваког писма које је написао. Спасић (1943) је поменуо да је волео паметне шале и досетке, тако да се са својим укућанима шалио до последњег дана, као и да је као адвокат био савестан, марљив, поштен и прецизан. Један од писаца некролога који се потписао као С. Д. (1858) у *Подунавци* наводи да је Атанацковић био „скроз поштен човек“, што се из многих коментара и преписке нашег аутора лако могло закључити, а ово је могуће написао неко ко га је и лично познавао. У бајском грађанском друштву био је омиљен, а према својим друговима понашао се са пуно оданости и предусретљивости.

О Атанацковићу нам говори и анегдота коју је од заборава сачувао А. Гавриловић. Према њој, Атанацковић се са својим друштвом возио колима, кад се коњи отргну контроли и почну да галопирају. Богобојеви другови су поискакали из кола и повредили се, а наш писац је остао у колима, дохватио кајасе, те зауставио коње и кола. Његов коментар био је следећи:

„И ја гледам да сачувам своју главу, али шта би било од војске из које би на први пуцањ побегли њени вођи?“ (Гавриловић, 1929, стр. 50)

Не би било чудно ни да је за Младену храброст у роману, Атанацковић као узор имао своју сопствену храброст, што се данас више не може поуздано утврдити.

Још одавно је постојала свест о потреби да се боље изучи Атанацковићева биографија. Тако је П. Поповић писао Алекси Ивићу 16. марта 1932. године из Београда писмо⁶⁸ следеће садржине:

Драги г. Ивићу!

Примио сам Ваша писма од 15. и 17. фебруара и 10. марта.

Врло ми је мило што сте нашли тако много лепих ствари. Молио бих Вас да потражите нарочито год. 1848. и да видите има ли што год у тој години и мало даље о Богобоју Атанацковићу и Јаши Игњатовићу. Да ли има у Шафариковим писмима штогод о Миловану Видаковићу?

Ваша ствар са Пантелићем врло је непријатна, али се ја надам да ћете Ви из ње изићи чисти.

С пуно поздрава, Павле Поповић

Међу личним пријатељима Атанацковићевим налазили су се Сима Остојић, варошки архивар у Баји, Павле – Паја Митруш, судач у Великом Сент Миклушу, др Павле Ивановић и Јован Капетановић из Моноштора, којег је у својим писмима шогору Севићу титулисао као свог колегу, као и Ђорђе Хаџић. Тако је посведочио М. Поповић (1885) у свом чланку о Атанацковићу, али нема сачуваних писама упућеним ником од ових људи у РОМС. Ни писма која су други писали Атанацковићу нису до данас пронађена. Могуће претпоставке су или да се чувају у приватном власништву, или да су изгубљена. До сада о њима није било помена у литератури, нису нигде објављена, те стога нису могла бити ни проучена. Да су сачувана или објављена, вероватно бисмо имали бољи увид у Атанацковићеве односе са пријатељима и сарадницима.

Из ове детаљне биографије нашег писца можемо да изведемо неколико закључака који се тичу његове литературе и списатељске делатности. Прво, опис бала у новелама и у роману, Атанацковић је радио на основу личног учешћа у организацији и припреми једног од првих српских балова који су се одржали у Пешти 1844. године. Друго, као узор за лик Руже Атанацковић је искористио лик своје прве велике љубави, девојке Паулине Арадске. Треће, песму коју је певала главна јунакиња романа *Два идола* певала је у стварном животу П. Арадска Б. Атанацковићу. Четврто, путописи Атанацковићеви писани су упоредо са страницама његовог *Дневника*, једино је у свој *Дневник* наш писац уносио садржаје личне природе, као што су сусрети са девојкама и женама, потом, трошкове које је правио на путовањима, имена људи које је сретао или упознавао на путовањима и слично, док је у путописима покушао да прикаже и крајеве у којима је боравио, али и неке од својих општих – политичких, уметничких или филозофских ставова. Пето, иако није потврђено, може се претпоставити да је лик Младена у роману *Два идола* Атанацковић делимично радио и као аутопортрет, што се, између осталог, види и из чињенице да су и Младен и Богобој били храбри и неустрашиви младићи. Овако се може наћи још сличности, што значи да наш аутор није желео да се његова литература много разликује од реалности и сувременог живота, једино је поштовао правила школе у оквиру које је стварао, те су се његови типски ликови претварали у сентиментално-романтичне хероје и хероине.

⁶⁸ Писмо Павла Поповића [Алекси] Ивићу од 16. марта 1932. године, Архив Србије, сигнатура ПО-146:152.

4. БОГОБОЈ АТАНАЦКОВИЋ О КЊИЖЕВНОСТИ

Покушаћу да из целокупног дела нашег аутора издвојим оне одломке у којима он објашњава своје ставове о књижевности, како бих открила шта је покретало нашег писца на стварање његових поетских и прозних творевина. Користићу при томе огласе које је објављивао у своје време најављујући садржај и поруке својих дела, потом предговоре и поговоре које је објављивао уз књиге, али и поједине коментаре који су чинили саставни део његове прозе.

4.1. Ко ме је била намењена Атанацковићева проза

Понекад је веома тешко одредити којој категорији читалаца има намеру да се обрати писац, јер се позиције аутор-читалац-критичар постепено мењају, а то један од руских формалиста објашњава овако:

Реконструишући тип „општег памћења“ за текст и његовог примаоца, открићемо „представу аудиторијума“ која је сакривена у тексту. Из овога следи да текст у себи садржи заматан систем свих карика ланца комуникације и да, као што из њега извлачимо позицију аутора, на основу њега можемо да реконструишемо и идеалног читаоца тог текста. Та представа активно утиче на реални аудиторијум и престојава га према себи. Личност примаоца текста представља семиотичко јединство, неизбежно је варијативна и способна је да се „усклађује“ с текстом. И представа аудиторијума са своје стране може да варира, будући да није експлицитна, него је само садржана у тексту као нека треперава позиција. Према томе, између текста и аудиторијума долази до замршене игре позиција. (Лотман, 2004, стр. 98)

Тиме што се обраћа милим и љубазним читатељкама, Атанацковић је свој прозни дискурс већ позиционирао у „женску прозу“.

Дело Б. Атанацковића не спада у типичне примере дидактичке књижевности у којој аутори у уметничкој форми покушавају да обликују своје филозофске, богословске, практично-моралне и друге погледе на живот који су поучног и васпитног карактера, при чему основну карактеристику дидактичке књижевности не чини форма књижевног дела, већ се такво обележје огледа у томе што поучна и васпитна тенденција претеже над уметничким изразом. Атанацковићева проза у основи има као један од циљева да васпита омладину, посебно српске девојке, мада сам аутор каже да и младићи имају пуно разлога да читају његове новеле и романи. Циљ је да се омладина окрене својој народности, да препозна свој језик и обичаје, своје народне игре и начин забаве као не мање вредне у односу на туђе, стране језике, обичаје, игре и забаве.

Код Атанацковића, као и код Игњатовића, још увек је постојао коментар у причи који је имао стару, дидактичку форму, која ће се у српском коментару задржати све до краја XIX века у неким слабијим прозним делима. Код Атанацковића имамо верне читатељке које он редовно позива да се поуче на примерима које аутор даје у свом роману. Тиме је он искористио сентименталистички топос, али га је допунио романтичарским садржајем.

Уз новеле објављене под насловом *Дарак Српкињи* у првој књизи Атанацковић (1845) објављује уместо предговора кратко обраћање Српкињама, којима практично посвећује своје дело и за које претпоставља да ће бити његов најзахвалнији аудиторијум. То обраћање садржи у себи и неке од елемената експлицитне поетике нашег аутора, стога

сматрам да га је добро навести у целини да се види са којих позиција је Атанацковић пошао у стварање књижевних дела са својих 19 година:

Мила Српкињо!

Кад ти дуго буде време, и никаквог увесељења, никакве забаве не узимаш, онда у беле твоје руке узми делце ово и читај га. – Ако те оно увесељавало буде, цел сам моју достигао и тим довољно награђен за мали труд, који сам имао, док сам ти дарак овај поднети могао; јер суза, која у оку твом затрепти, биће бисер мој; а ако, читајући књижицу ову, љупки осмеј сине на руменима твојима уснама, синуће и мени моје јарко сунце! (Атанацковић, 1928, стр. 11)

Ево тих неколико основних идеја које је овде истакнуо. Прво, дело његово треба да послужи забави и увесељавању. Другим речима, Атанацковић нема на уму стварање дела непролазне, врхунске књижевности, већ сасвим приземан циљ, забавити публику делом које ће је занимати и прекинути јој доколицу. Друго, весеље која ће изазвати читање његовог дела, сасвим је довољна награда за труд који је уложио у стваралачки процес. То ће рећи да не очекује да ће се бавећи се књижевношћу обогатити, већ је ужитак публике оно што очекује као награду.

Следеће на шта рачуна аутор јесте изазивање суза у очима женског дела аудиторијума и ту се поетика Атанацковићева поклапа у потпуности са поетиком других писаца сличног поетичког усмерења, а који припадају претходној, сентименталистичкој стилској формацији. Сетићемо се Доситејевих обраћања женском делу читалишне публике у којем се готово дословце очекује исти ефекат након читања. Но, Атанацковић рачуна и са оним емоцијама које нису првенствено тужне и сузне, већ напротив, очекује да ће и понеки осмех заблистати на уснама његове публике. Тиме ће се задовољити сва његова очекивања, тврди наш аутор.

Иако је поменуо забаван ефекат свог првог дела, не сматрам да се Атанацковићеве новеле могу у потпуности сврстати у категорију забавне књижевности, ни да су писане са намером да се удовољи публици скромних књижевних претензија. Две књиге које је Атанацковић објавио под насловом *Дарак Српкињи* могу се, опет, само делимично сврстати у књиге за народ које су задовољавале укус најшире читалачке публике и по правилу биле јефтине. Међутим, поред овог забавног и приступачног слоја његових новела, ипак је наш писац тежио и томе да задовољи естетска правила приликом стварања тих дела.

Готово истоветан оглас на *Дарак Српкињи* какав је изашао у српској периодици под Атанацковићевим именом (1845б), Атанацковић (1845а) објавио је и у новинама *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* које су излазиле у Загребу, а Гај им био уредник. Овде је оглас штампан латиничним словима, а неке српске речи замењене су хрватским, али смисао је остао исти – Атанацковић посвећује своје делце родољубивим Српкињама које ће их у неколико магновења моћи забављати. Девојкама је за забаву, а омладинцима за распаљивање родољубивих осећања намењена. И овај оглас писан је у Пешти 27. марта 1845. године, а потписан је са Богобој Т. Атанацковић.

Атанацковић (1846б) је објавио оглас и на другу збирку *Дарак Српкињи*, коју је намеравао да изда. Оглас је датиран у Баји 15. маја 1846. године, а објављен је у *Српским народним новинама* Т. Павловића које су у оно време излазиле у Пешти. Атанацковић је овде, као и други писци оног времена, изнео укратко своје књижевне намере, односно показао је који је основни циљ и у ком правцу се креће његова литература. Према његовим речима, не може се исказати радост српског писца када види како српска девојка чита дела на српском језику. Очигледно је да и овде национално готово да има примарнију улогу од естетског критеријума. Атанацковић тврди да ништа није могло бити пресудније за њега

као писца до то што је видео да српска омладина, нарочито њен женски део, чита његове књиге. Охрабрен тим успехом, он је одлучио да настави започет рад. Приликом оглашавања друге свеске збирке *Дарак Српкињи* он је апеловао на родољубиве Српкиње да купе и ову његову књигу.

На основу сведочења савременика зна се да је Атанацковић био одушевљен читањем дела Д. Обрадовића, тако да је оно што је мислио и писао у својим делима Доситеј крајем XVIII века имало одјека и у Атанацковићевом делу. У свом делу Обрадовић се обрушио на оне који су сумњали у женски интелект и способности, што би као последицу имало њихову неспособност да се школују. Тврдњу да су жене подједнако способне и за интелектуални рад и за учење поткрепио је многобројним примерима из старије и новије историје. Тврдио је да не треба да буде било каквих разлика у васпитавању женске и мушке деце. Доситеј је имао такав став према женском васпитању, јер је имао високо мишљење о женама уопште, нарочито о њиховој друштвеној улози. Сасвим је тачно увидео да се мушка и женска душа по природи својој не разликују, али да се разликују услови под којима се подижу мушка и женска деца.

Д. Обрадовић је као узор истицао тип трезвене, разумне и радне жене. Осуђивао је све оне које је сматрао каћиперкама и које по читав дан нису ништа радиле само су се кинђуриле. Честита и разумна жена може бити и у обичним хаљинама, али ће ипак заслуживати поштовање, сматрао је он. Добра и мудра жена позитивно утиче не само на децу, већ и на свог мужа, те је њена улога у васпитању младог нараштаја незаменљива. Стога без правилног васпитања жене, нема ни напретка и просвете у народу. Атанацковићева прозна дела и била су намењена првенствено женама.

Нешто више од две деценије од објављивања *Дарка Српкињи* Б. Атанацковића Катарина Миловук (1866) објавила је *Педагогику*, а и у њеном делу могу се прочитати ставови слични Атанацковићевим ставовима. Тако је у 6. поглављу под насловом „Област фантазије“ Миловукова навела следеће мане у развоју деце – осетљивост или сентименталност и фантастичност. За осетљивост Миловукова каже да је то позната мана која се јавља на прелазу из детињства у мушкост и да се показује код деце свих темперамената. Духовни живот детета тада се приближава фантазији, па може да достигне и степен осећајне разуданости. Та осетљивост, сентименталност настаје, по мишљењу Миловукове, због читања књига које нису квалитетне, романа, а нарочито када су деца незаинтересована за друго и када су без надзора. Последице ове мане могу бити веома штетне. Против осетљивости није препоручљиво борити се строгошћу, каже Миловукова, јер се тиме деца духовно могу повредити. Боље је обратити пажњу на то шта деца читају, пружити им литературу која се бави историјом, окренути их лепим вештинама и лепој литератури. Дете ће се постепено ослободити преосетљивости и његова душа ће се навићи на оно што је лепо и виспрено, сматра ауторка.

За фантастичност Миловукова даје дефиницију да је то „лепо и слатко говорећа будалитост, не од зле намере, већ само зато, да се као тобож свет диви“ (Миловук, 1866, стр. 49). Ову ману могуће је препознати по томе што дете говори лепе фразе, слаткоречиве, али оне служе само зато да би се заварали други људи, а да се при томе тако не мисли. И против ове мане могуће је борити се тиме што ћемо децу боље пазити, а нарочито тако што им нећемо у писаним саставима дозвољавати да користе будаласте и китњасте придеве, сматрала је Миловукова. Смисао је у томе да се деци покаже да је једноставност најлепша, а да истини нису потребни украси. На тај начин дете ће бити

васпитано да увек говори истину и да говори и пише једноставно, без претеривања и непотребног и често бесмисленог украшавања реченица.

Обе ове мане као да се пре свега односе на девојчице које су претежно читале романе и лоше написане приповетке по часописима које су набављане за готово сваку српску кућу у XIX веку. Тај утицај литературе доводио је до искривљеног погледа на свет, до лоших навика које су критиковане у литератури, па и у делима нашег писца. Када Атанацковић наводи да се поједине српске девојке понашају потпуно извештачено, да говоре само на немачком, презиру да се ухвате у српско коло, то наш аутор није измислио само да би критиковао појединачан случај са којим се срео током студија у Бечу или у Пешти, већ је опште стање које је владало у народу и које су помињали, критиковали или пародирали и многи други писци, па и Миловукова.

С друге стране, Атанацковић се у огласима на претплату на *Дарак Српкињи* обраћао и родољубивом делу мушке српске публике који би требало да му помогне око прикупљања претплате и растурања књига међу читаоцима. Сваком ко сакупи десет претплатника, обећао је по једну књигу бесплатно. То је била уобичајена пракса у оно време. Наравно, није заборавио да помене да ће се и цена променити, односно повећати, када књиге буду угледале светлост дана. Из ових кратких редова већ се може ишчитати социјални положај српске омладине у оно време. Очигледно је да се Српкињама обраћа као верној читалачкој публици која жељно очекује романтичне и сентименталне романе и приповетке какве су биле у моди у оно време, док су мушкарци као трезвени и пословни људи били задужени за финансијски део његовог подухвата. То не искључује ни мушки део публике који ће, највероватније, такође, прочитати његово дело, али циљна категорија су жене, а не мушкарци.

Други жанр у којем је Атанацковић стварао били су његови путописни дописи. Касније су, као што је познато они објављени као целина, али за стваралачка начела аутора нама је битан први од тих дописа. У њему је написао следеће:

У путу ћу мом пазити у свакој земљи на оно што знам да је у тој земљи најсавршеније; – а то што понео, искусио и приметио будем, саопштаваћу вам за ваше листове.

Ако саопштење моје и не буде тако савршено и беспогрешно, а примедбе тако ваљане и правилне, као што их има на страним језицима – и толико ће опет нешто важности и претежности над овима имати, што ће бити по српском укусу и што ћу стране заводе са српским заводима сравњивати.

Наш народ радо чита, кад му се што из даљине пише – ето, дакле, препоруке за моје дописе, који ако и не буду тако као што даровити људи пишу, а оно ће бити из даљине. (Атанацковић, 1928, стр. 459)

И овде видимо неколико начела којих ће се наш писац држати у свом раду, а она су следећа: 1) у путописима ће описивати оно што буде видео да је најсавршеније у другим срединама, што значи да када се увери својим очима и на сопственом примеру како у других народа нешто боље функционише, то ће описати нашем читаоцу, како би овај од тога имао неке користи; 2) свестан је да путописа има и далеко бољих од његових, савршенијих и без грешака, посебно у страним књижевностима, што значи да их је читао или је бар знао за њихово постојање, али ће се ипак и сам упустити у писање зато што: а) оно што он пише биће на српском језику, б) биће по српском укусу написано, што ће нашег читаоца пре привући него неки путопис написан за стране читаоце и в) поредиће стране установе са онима које постоје у српском народу, што није било могуће страним ауторима који наше институције нису ни познавали. Сваки ће читалац имати увид у то

како би се и код нас могле неке од институција променити и побољшати имајући на уму паралелу коју ће сачинити аутор.

Сва три циља која је имао на уму доносила су корист за српског читаоца. Ова утилитарност књижевног дела није типична карактеристика романтичарске књижевности, али се наш писац овде повео за просветитељским начелима и поново залазимо у подручје дидактичке књижевности. Такође, то је био знак да је Атанацковић већ тада размишљао као зрео човек и као правник. Последња примедба зачињена је хумором и иронијом, јер се подвлачи карактерна особина народа за који је био намерио да пише, а то је одлика Срба да воле да читају оно што им се из далека пише, односно да више цене оне књижевнике који не живе у њиховој средини, него оне који су међу њима и које лично познају.

У једном од следећих дописа Атанацковић је написао аутоироничне редове у којима се осећа помало и топос скромности:

Да није овде Славко Златојевић, коме је Праг и по унутрашњости и по спољашњости савршено познат, табак бих писао о Прагу – не плашите се, не у ваше листове, већ онако за себе – а овако било му просто, ако он то не учини! (Атанацковић, 1928, стр. 465–466)

Из њих постаје јасна Атанацковићева жеља да не досађује својој публици, дакле да буде забаван, али је јасно и да је имао поштен однос према другим писцима. Такође, наш аутор свестан је и своје слабости као списатеља, посебно када се од писца очекује да зна да опише неки предео, тако да мало даље каже:

Да сам даровит у описивању природе као Жан Пол, ја бих описао Карлове Варе – не као што су, јер се тако не може описати, већ онако као што је то човеку најбоље можно. (Атанацковић, 1928, стр. 468)

Из ових редова поново као да се чита и топос скромности типичан за средњовековну књижевност, а Атанацковић се слободно на то позива, јер је тај топос и у каснијим периодима српске књижевности била омиљена реторска фигура.

Следеће на шта је мислио Атанацковић пишући своја дела јесте награда коју аутор може да очекује за своја дела. То је у путописима исказао на следећи начин:

Јер, бадава, српски списатељи и сликари засада још једну судбу имају: радити и изображавати себе својим трудом и својом снагом; а кад са тешком муком и са горким знојем до неког савршенства себе подигну, онда буду нешто припознати – али за свој зној, нека не чекају ни онда награде!

О, како је другојачије то у другом свету – како је само и овде у Саксонији!

Та ваљда неће ни код нас навеки тако остати, као што је сада! (Атанацковић, 1928, стр. 472–273)

Из наведеног одломка види се да је био дубоко свестан да право савршенство у уметности не долази само од талента, већ да се до савршенства стиже радом, а да тај рад опет подразумева самоусавршавање, тешку муку и много трпљења и одрицања, а при томе да се уметник за свој рад дуго још код Срба не може надати, осим славе, никаквој другој, посебно не материјалној, добити. Кад је то упоредио са ситуацијом у иностранству и увидео да се тамо и те како поштују врхунски ствараоци, могао је само да се понада да ни код нас неће вечито бити тако. Дакле, његово бављење књижевношћу свакако није било из материјалистичких побуда, већ из идеалистичких, из жеље да се самоусаврши и да усаврши српску младеж која ће читати његова дела.

Атанацковић (1928) је у једном од *Писама српског путника* описао однос који има немачка јавност према књижевности и утврдио је да се тамо књиге мање купују, а више читају позајмљивањем, док се код Срба књиге више купују, а далеко мање читају. Узрок томе видео је у жељи публике да потпомогне српску књижевност, да се неки не могу отрести сакупљача претплате, а неки су због своје сујете претплатници, јер желе да се и

њихово име појави у списку пренумераната на крају књиге. Па ипак, наш писац тврди да је српско земљиште плодно, али да су му потребни вредни радници, а да ће овим културним и књижевним актерима први задатак бити да читаоцима омиле и осладе читање. У позадини овог става стоји став изнет раније да се без читања и учења не може остварити никакав напредак у народу, нити подизање његовог културног нивоа. Зна се да су многи литерарни критичари тврдили да је највећа Видаковићева заслуга била управо стварање читалачке публике код Срба и одвраћање омладине од страних романа. Видимо да је тај став прихватио и Атанацковић, како читаоцу књигу треба омили тиме што ће му се пружити управо онакво штиво које му је по укусу и у хоризонту његовог очекивања.

Може се поставити питање за кога су писани Атанацковићеве путописи? У *Додатку писмима српског путника* он је поновио свој став да ће писати о оном што је у иностранству научио, што је боље и важније од других ствари, а посебно о оном што је најсличније или најразличитије у односу на наше обичаје или институције. То ће све писати како би браћи својој саопштио оно што ће им од користи бити и што се научити може, како би се окористили и научили. Па додаје:

Ово је свети дуг, који ја радо одужујем народу и крви од које сам и ја. – Ја ћу радити, колико и како могу.

Има у нас сјајних и даровитих и просвећених појединих људи – којима је Бог и срећа дала да ће далеко више добра и науке дати роду него ја.

Али сваки има своје дужности, које треба да испуњава – колико који може!

И будући да има доста и таквих који не имаше прилику и одважност у свет се пустити, па и толико научити колико ја, зато ово пишем, и пишем баш за ове, и тако испуњавам своју дужност. (Атанацковић, 1928, стр. 493–494)

Другим речима, знајући да се многи људи плаше путовања у иностранство, многи за то немају ни прилике, ни материјалних средстава, наш писац је сматрао за своју дужност да том слоју народа опише како је у иностранству. За оне који и сами путују и познају прилике на страни, његови дописи немају толиког значаја. Дакле, ова читалачка публика се знатно разликује од српских госпођица одгајених по иностраним интернатима, којима се обраћао ранијим својим огласима и програмима. Сада је то обичан грађанин, можда чак нижи слој друштва којем је потребно нових и другачијих информација у односу на свакодневне и обичне. И опет наш писац на себе преузима улогу просветитеља, оног који шири народу видике, који испуњава своју родољубиву дужност. Мало даље каже још и ово: „Гледајмо, учимо народ и помажемо га, који смо најближе к њему“ (Атанацковић, 1928, стр. 498). Свакако, ово се може односити и на друге области деловања, али како је написао да је његова дужност да људима шаље дописе са својих путовања, очигледно је да је сматрао да и сами дописи представљају неку помоћ српском народу којем се осећао да је толико близак, а из његове биографије се види да се на истоветан начин односио према људима и када је почео да се бави адвокатуром.

Само пола године касније од објављивања путописне прозе, Атанацковић (1851) покреће „Пупољке“, у којима је требало да се појаве прво његова дела, а потом и туђа. Ево како је то објаснио својим речима сам аутор у предговору за ово издање. Написао га је у Бечу, на Ђурђевдан те године:

Први свезак „Пупољака“, у коме је први део романа „Два идола“, пуштам у свет.

„Пупољци“ ће још неко време овако изилазити, и биће у њима само она дела која сам сам написао.

Али ово неће задуго овако бити, јер сам наумио што пре узмогу „Пупољке“ онако издавати као што Французи у Паризу издају: „Magasin des familles“, „Journal des demoiselles“, „Le voleur“, „Le moniteur de la mode“.

И онда ће у „Пупољцима“ бити романи, новеле, приповетке, песме, драме, и друге забавне ствари од наших најбољих младих списатеља.

Ја могу јамачно рећи да ћу онда право цвеће имати у својим свесцима, кад ми они пошаљу своја дела који су ми обећали.

А трудићу се да и оно ваљано буде што сам успишем.

Та цвеће ниче и из мртвог камена, а где не би никло из живог срца, кад га човек пази и негује у своје срцу? (Атанацковић, 1928, стр. 255)

Дакле, његова првобитна идеја била је да „Пупољке“ попуњава својим радовима само док му не пристигну рукописи књижевних дела његових пријатеља и познаника, а младих српских књижевника. Тиме би се створио српски књижевни часопис по узору на француске оновремене часописе. Знамо да је прекинуо са издавањем „Пупољака“ након објављивања друге свеске у којој се нашао само завршетак романа *Два идола*. Књижевни часопис није успео да покрене ни тада, а и касније је објавио само први том *Књиге за добре цели* у којем су и дела других аутора. Атанацковићев коментар о томе да цвеће ниче и из мртвог камена, а како неће из живог срца, потпуно је у складу са романтичарском поетиком, према којој су емоције, њихово изражавање, бележење и обликовање у књижевности сам врхунац стваралаштва. А и тада потребно је да се пази и негује то „цвеће“, ти „пупољци“, те живе емоције у срцу, а тај посао хтео је он да преузме на себе и да покаже који су то идеали и најбољи могући узорци на које би требало да се угледају српски младићи и девојке.

Други део романа *Два идола* носи следећу посвету православном владици бачком Платону Атанацковићу написану у Новом Саду, 18. фебруара 1852. године:

Високопреосвештени Господине!

У овој књизи има две-три речи о јадима и невољама православног нижег свештенства.

Познавајући Ваше лепе намере, неуморно делање и отеческу бригу за срећу и напредак Вашег подручног свештенства, и истинито верујући да ће јади и невоље престати и да ће лепша будућност свештенству у Вашој епархији скоро сванути;

С највећом части и поносом сам написао Ваше име на први лист ове књиге, коју Вама посвећујем, из најдубљег поштовања према Вама, Ваших лепих намера, дела и заслуга. (Атанацковић, 1928, стр. 514)

Из овог кратког, обичног, формално интонираног текста посвете можемо видети да је Атанацковић осим жеље да напише роман о историјским догађајима 1848–1849. године и поред љубавне приче коју је испричао, имао на уму у првом делу и указивање на тежак положај сељака у аустријском друштву, а посебно у другом делу романа на готово немогућ положај српског нижег свештенства у оно време. То је онај слој романа којим су се критичари најмање, чини ми се, бавили, а који није занемарљив, с обзиром да има важне последице на сам ток догађаја у роману. Истовремено, као човек који је желео и да мења стварност указујући на лоше појаве у њој, посветио је аутор ово дело управо човеку који је директно могао да утиче на промену тог стања. Тужна прича о Петру и Смиљки у роману требало је да се заврши стварањем акционог плана који би предузео сам владица којем је указао на социјалне потребе његових свештеника.

У томе се види колико је дуг пут којим је прошао аутор од *Дарка Српкињи* до „Пупољака“ који је од посвете девојкама које ће сузе пуштати над измишљеним заплетима његових новела, до указивања на текуће проблеме са којима се сусретао свакодневно не мали број оновременог сељаштва и свештенства. Дакле, мењала се и развијала поетика коју је неговао Атанацковић, подједнако као и квалитет онога што је стварао. Делови романа у којима се описују драматични догађаји везани за судбине Стевана и Петра на

корак су од реалистичког стилског проседеа. Да нису окружени љубавним заплетима, они би се у пуној мери доживљавали као рани реализам.

У тексту који је објавио В. Стајић (1936) у оквиру приче о породици Атанацковић, наводи се да је Б. Атанацковић имао проблема приликом објављивања другог дела романа *Два идола* 1852. године. На основу архивске грађе, Стајић је установио да је цензура захтевала од нашег писца да промени одређене делове својег рукописа због вређања јавног морала. Ради се о одломцима на страницама 45–46, 51–52 и 55–56. Наводи се да је наш аутор био присиљен на то да један текст замени другим, који су цензори касније прихватили. Када се данас отвори то издање романа, јасно је да се ради о одломцима који се тичу односа између Смиље и Петра који су згрешили због снаге своје љубави и из чијег се греха родило њихово чедо – Ружа.

На страницама 45–46 имамо следећи опис Петрових и Смиљиних осећања:

(...) лице плане, рука се моја обвије око њеног витког тела, срце штречне и поче брже куцати, ја се сав задркта...

Ах, Бог убио свакога који има своје или туђе женско чедо на својој души, па га не чува као своје очи, него га пусти да ради по својој глави. Истина је да женско само себе најбоље чува – поштено срце и добра душа бољи су чувари него ма каква строга стража, али, опет, који своје дете остави на божију вересију, тај љуто грешни; један часак, један тренутак, дете се може заборавити и зло се скоро не’отице учини.

Па онда тешко поштеним душама које се заборавише -- савест гризе, прође и радост и весеље овога света, они пате, пате, а баш злу нису толико криви, колико су криви њи’ови старији који су томе прилику дали.

Ја не знам, брате, како згреши, али Бог ми је сведок који види у срце човеку да сам ја Смиљану чисто, невино и поштено љубио. И опет? И опет!

А Смиља? Та она је тако чиста и невино била као анђеол с неба, њено срце право и поштено.

Нама је после нашег греха одма’ куцнуо час да се кајемо, и ми се љуто покајасмо, али ту није фајде се кајати.

Да сам могао, предао би’ био себе у руке сатани и душу своју на вечите муке, само да није оно што је, и да учини да Смиља буде весела као што је била.

„Смиљо, моја мила Смиљо, немој плакати голубе мој бели“...

(Атанацковић, 1852, стр. 45–46; Атанацковић, 1893, стр. 45–46; Атанацковић, 1928, стр. 388–389; Атанацковић, 1982, стр. 133–134).

Ова три пасуса у првом издању *Два идола* (1852) помало су у штампарији размакнута да би испунила читаву страницу, те се видело да је то учињено да се слог у наставку књиге не би померао.

У литератури је било забележено како се у једној од београдских библиотека чува примерак у којем се разликује текст романа на неколико места. И заиста, у примерку из личне библиотеке Ватрослава Јагића⁶⁹ могуће је пронаћи текст који је постојао у оригиналном издању, а на основу којег се види каква је била аутентична идеја Б. Атанацковића. У том примерку књиге на страницама 45–46 текст гласи:

...лице плане, рука се моја обвије око њеног витког тела, срце штречне и поче брже куцати, ја се сав задркта.

⁶⁹ Примерак се сада чува у Семинару за лингвистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, под инв. бројем 2512, сигнатура Ј. 2609, а припадао је личној библиотеци В. Јагића. Одлично је очуван, комплетан, штампан на дебљој хартији него примерак у Библиотеци Српске академије наука и уметности, укоричен је у платнени повез са слепим отиском на предњим и задњим корицама и има златан рез. Нема никаквих трагова насилног уклањања делова текста или каснијег прекоричавања.

Овако бијаше два тренутка, Смиљана подигне своју главу, у њеним очима је пламен севао, глава јој мало клону, њена уста нађоше се с мојима устима, ја се задркта па још већма плану, – плану срце и глава ми букну, сва моја крв бијаше у срцу и у глави. –

Два тренутка – рајске насладе...

Брате мој од то доба ја сам врло много препатио, а највише од своје савести, али да се патим и мучим муком каке на свету још до данас не бијаше, опет не би опрао себе и оно зло које сам у та два тренутка скоро нехотице учинио.

Ах Бог убио свакога онога који има своје дете или туђе на својој души, па га тако пусти на Божију вересију да се на само састаје са младима људима!

Ја се одма сети своје јаду али већ бијаше касно – Смиљана бијаше у сузама стидила се и од саме себе, коса њена бијаше расплетена, образи румени као жеравица.

„Јао мене Петре на што ти мене наведе.“

И затим бризне плакати.

Тешио сам је док сам је могао тешити, али да је било кога да и мене теши.

Растадосмо се, целу ноћ оком нисам тренуо, а камоли да сам могао заспати. Никако не мого заборавити што учини, мене је љуто гризла моја савест због мога дела.

Други дан сам видио Смиљану код прозора она бијаше сјетна и невесела.

Да сам могао предао би био себе у руке сатани и душу своју на вечите муке, само да није оно што је, и да учини да Смиља буде весела као што је била.

„Смиљо, моја мила Смиљо, – немој плакати голубе мој бели“...

(Атанацковић, 1852, стр. 45–46) (Подвукла М. Брковић.)

Читава ова сцена у којој је првобитно била описана страст која је занела Смиљу и Петра изостављена је. У том првобитном опису ми данас не налазимо ништа што би изазивало наше згражавање или повреду јавног морала, ма и у најмањој мери. Међутим, тадашњи цензори били су много осетљивији и сваки, па и најизоколнији наговештај еротике био је у супротности са добрим обичајима лепе књижевности и ласцивне сцене су се по сваку цену морале избегавати. Самим тим, ми нигде нисмо наишли на податак о томе да се Атанацковић на било који начин супротставио захтевима да преради текст, већ је то прихватио као логичну и нормалну појаву. Друго што је уочљиво у овом одељку је појава ијекавског говора („бијаше“, „сјетна“) и чак и један икавизам („стидила се“). Такве појаве ретке су код нашег писца, али се јављају управо када је желео нешто да нагласи као веома емотивно и изузетно важно.

На стр. 51–52 нема графичких назнака које би нас навеле на помисао да је нешто мењано, али ту је опис разговора између Смиље и Петра у којем му она саопштава да је затруднела, те је могуће да је и ту било неких непристојних детаља који су морали бити изостављени. Текст у свим доступним примерцима првог издања *Два идола* је на овим страницама идентичан. Могуће је да је то Атанацковић изменио и пре штампања књиге, тако да, будући да није сачуван оригиналан рукопис романа, ми данас не можемо са великом поузданошћу да тврдимо било да се неки део разликовао, било да није.

Последњи одломак који је Атанацковић преправљао јесте сусрет и разговор између Ружиног оца Петра и господина Павла, у тренутку кад се њих двојица сусрећу након Петровог повратка у село и кад Петар очекује да Смиљин старатељ дозволи да се он и Смиља венчају. Ни овде нема графичких ознака о испуштању делова текста, али како се поново говори о Смиљином посрнућу, Атанацковић је ту употребио неколико речи и реченица којих данас у тексту нема. Ево тих разлика са стр. 55–56 које нама данас, чини ми се, не делују толико ласцивно као некадашњим цензорима. Прво ћу навести текст који је исправљен:

„Ја крив? Што је она изгубила свој образ и погазила своје поштење, томе сам ја крив? Још ћеш, ваљда, мени наметати и њену срамоту?“

Мене тек сад заболи срце, сад се сети' тек свега зла које сам учинио – наша срамота ће остати као клетва на нашем чеду.

Г. Павле ми црн постаде пред очима; сав плану' од љутине и бола, к њему полетим да га својим рукама загушим. Али одма' се умирим, помисливши на Смиљу и на моје дете којима моја нега треба.

„Господине“ – викну' ја као изван себе – „где је Смиља, где је моје чедо?“

„Твоје чедо?“ – запита г. Павле, а на лицу му се види да се гади своје речи – и најцрњим речима поче грдити мене и Смиљу.

„Господине, доста!“

„И мени жао бијаше? Жао? Ха, ха, ха, у Тису с њима, штета што им нисам скр'ао вратове.“

После тога презрително проговори: „Тражи' и у Тиси!“

(Атанацковић, 1852, стр. 55–56; Атанацковић, 1893, стр. 55–56; Атанацковић, 1928, стр. 394–395; Атанацковић, 1982, стр. 139–140)

У нецензурираном издању исти тај текст изгледа овако:

„Ја крив? Што је она изгубила свој образ и погазила своје поштење, томе сам ја крив? Још ћеш ваљда мени наметати и њено копиле.“

Мене тек сад заболи срце, сад се сети тек свега зла што сам учинио – копиле? Та моје чедо никад другог имена неће имати.

„Господине викну ја као изван себе – где је Смиља, где је моје чедо?“

„Твоје чедо? Запита г. Павле, а на лицу му се види да се гади своје речи – дакле с таким ђубретом се дала та несрећа.“

„Господине доста!“

„И мени жао бијаше? Жао? Ха, ха, ха, у Тису с њима, штета што им нисам скр'ао вратове.“

После тога презрително проговори: „Тражи и у Тиси!“

(Атанацковић, 1852, стр. 55–56) (Подвукла М. Брковић.)

Другим речима, изостављене су погрдне речи: копиле на два места, ђубре и несрећа када се мисли на карактерне особине двоје младих грешника. На основу ових малих разлика у тексту романа, видимо да се Атанацковић трудио да што пластичније опише моменте које је сматрао битним у својим делима. Неке сцене су описане веома површно и без детаља, те су неуверљиве, о чему ће касније бити више речи, али сцена посрнућа Смиљке и Петра једна је од ретких у којима се описује жар младости и види се са колико је пажње и деликатности описан тај кључни догађај у књизи. По мојем мишљењу, штета је што је тај одломак изостављен, јер приказ делује много убедљивије и сугестивније онако како га је Атанацковић првобитно био осмислио.

У другом одељку, то што је изостављена реч копиле оправдано је са два аспекта – и са становишта морала оновремених цензора, али и са становишта саме приче добро је што је та реч избрисана. То такозвано „копиле“, тј. кћер Смиље и Петра, врховни је љубавни идол којем се клања главни јунак Младен, а кроз његове очи са пуно дивљења о њој проговара и сам аутор романа *Два идола*. Било би необично да се уз име Ружино, која је представљена као идеал чедности, смерности и лепоте, веже појам копилета и то управо том погрдном речи.

У наставку текста размотрићу неке од коментара које је Атанацковић уносио у своје прозне радове. Већ је раније помињано да је у новелама и у роману, па чак и у путописима, Атанацковић понекад давао и коментаре који су део унутрашње структуре ових прозних творевина. Тумачење појма коментара у прозном тексту имамо у студији В. Бут (But, 1976). Овај аутор тврди да се приповедачи веома разликују у зависности од количине и врсте коментара који себи допуштају да укомпоную у прозу поред

непосредног препричавања догађаја, било у сцени, било у сажетом прегледу. Коментар може да обухвати ма који вид људског искуства и може се повезати са главном ствари на небројене начине и у небројеним степенима. Постоје важне разлике између коментара који је само украсан, коментара који служи некој реторичкој сврси, али није део драмске структуре, и коментара који је интегрални сачинилац драмске структуре.

Познато је да коментар које уметник умеће у свој прозни текст може да се схвати и као дијалог са поетиком у роману. Тај тип коментара назива се метатекстуалним⁷⁰ коментаром, а постоје два типа ове врсте коментара – онај који је ближи причи и јунаковој тачки гледишта и други у којем се дистанца не смањује и тај коментар се тиче стилског поступка приповедања. У другој половини XIX века у српским романима метатекст се јавља у виду коментара у вези са фабулом, сижеом, видовима изградње ликова или са тематско-мотивским комплексом. Ови видови коментара увек откривају технику настанка приче и стога су све ређи на крају XIX века. Код Атанацковића их налазимо на више места.

На пример, у Атанацковићевој новели „Ефросина“ писац се фиктивно спори са читатељком око смештања приче у одређено окружење:

У среди цветајућег отечества нашег лежи село једно, једно убого српско село. – Нисам ти по вољи, мила читатељко, почео приповетку? Дакако, шта се друго и може у сиромашном српском селу наћи што се тебе тиче? – Било би у њему доста на што би поглед твој, као права Српкиња, управити могла; би, да, слатка читатељко, ал' манимо се сад тога и само погледајмо оно што нам внимателност нашу у сеоцу томе избећи не може. (Атанацковић, 1928, стр. 21)

Овде се метатекстуалним коментаром нашег писца доводи у питање избор топонима који није у складу са хоризонтом очекивања његове публике, посебно њеног важнијег, женског дела, али ипак писац не одустаје од своје намере да пише о сиромашном српском селу.

Метатекстуални коментар разликује се од апелативног коментара, јер је апелативни коментар изразито дијалогског типа и писац се читаоцу директно обраћа, апострофира га. С друге стране, метапоетички коментари имају акценат на критичком дискурсу, а не на апелативном. У оквиру овог другог, метапоетичког коментара може се начинити подела на драматизованог приповедача, који само износи ауторове поетичке поступке, али их не оспорава, и недраматизованог приповедача, који се спори са поетичким ставовима аутора.

Први, недраматизован тип коментара веома је чест у српским романима XIX века и има облик стереотипа. Ово су коментари који најављују будуће догађаје, елиминишу оно што не спада у причу, дају објашњења да се истовремено са причом дешава још нека друга радња и слично. Овде се често јавља и топос неописивости. Ова врста коментара јављала се и код Д. Обрадовића, и у сентименталистичком роману, док је код нашег писца овај вид премошћавања текстуалних пауза увек праћен поменом „лепих читатељки“, што је, такође, био оновремени стереотип.

У Атанацковића изузетно је честа и следећа формулација за прошле и већ описане догађаје и јунаке:

Лепе моје читатељке опоменуће се о оном што смо у почетку ове приповетке навели – где се Бачванин о својој несрећи тужи Сремцима и благосиља једног младог господина који му помоћи шћаше. (Атанацковић, 1928, стр. 333; Атанацковић, 1982, стр. 80)

или:

⁷⁰ Према *Речнику књижевних термина* (1977), метатекст је међутекстовно надовезивање између два или више од два текста.

Ми знамо већ из почетка ове приповетке да је срески судач био пропаст јадне простице породице, али не знадосмо да је ту крив био и Ружин муж. (Атанацковић, 1928, стр. 334; Атанацковић, 1982, стр. 81)

такође и:

Ми видисмо у почетку ове приповетке са каквом га је љубављу дочекао Бачванин у карловачкој пивари и са каквом радости чинише простаци – међу којима имађаше он ту више познаника – све оно што им је он саветовао да чине.

Онај други млад човек, који је међу простоту са опаком и превртљивом намером био дошао, бијаше Ружин муж. (Атанацковић, 1928, стр. 338; Атанацковић, 1982, стр. 85)

ПОТОМ:

После ови' речи ућути тај човек, за кога ће моје читатељке, јамачно, погодити да је то онај исти самац кога у почетку ове приповетке у карловачкој пивари видисмо, а његов друг Стеван да је онај Бачванин који се ту с њиме упознао и своје јаде му исприповедао. (Атанацковић, 1928, стр. 375; Атанацковић, 1982, стр. 120)

као и:

Моје лепе читатељке знају зашто су они дошли. (Атанацковић, 1928, стр. 402; Атанацковић, 1982, стр. 147)

или:

Моје лепе читатељке се можда још опомињу из првог свеска како је Ружа приповедала Младену (...) (Атанацковић, 1928, стр. 364; Атанацковић, 1982, стр. 109)

Исту функцију постизала је и парантеза „као што рекосмо“. Један од типичних метатекстуалних коментара је онај из новеле „Рукавице“ у којем Атанацковић даје ово објашњење:

После једног сата донесоше шампањер, бутеле су праскале и међу праском том поче Ђорђе приповедати својој дружини оно исто што ми сад нашим лепим читатељкама приповедисмо. (Атанацковић, 1928, стр. 206)

Супротно од ретроспективних, постоје и проспективни коментари, односно најаве оног о чему ће се писати у роману или поглављу. Атанацковић само на једном месту има проспективни коментар када каже да ће пренети само део једног разговора:

Ја ћу само неколико овде написати, и то од они које говора'у међу собом три Буњевца. (Атанацковић, 1928, стр. 441; Атанацковић, 1982, стр. 187)

Трећа врста конвенције је када приповедач истиче симултаност приповедачког чина и догађаја у причи. Тако на крају романа *Два идола* Атанацковић каже да Ружа и Иванова удовица „и данас живе“ (Атанацковић, 1928, стр. 455; Атанацковић, 1982, стр. 202), чиме се истиче симултаност описивања догађаја и стварности.

Четврта врста била би коментар који искључује описивање нечега у причи, тзв. „топос неизрецивости“. Атанацковић је ретко директно наводио да се неке ствари у његовом роману *Два идола* не могу описати, али ево места где је истакао да ни најбољи сликари неке језиве призоре не би могли насликати:

Рибера је страшне ствари писао у својим иконама; човеку се стисне срце у прсима и кожа му се најези кад погледи коју од ти' икона; али да је Рибера видио како су патили кукавни робови у суботичким тавницама, он би и сам припознао да се то не да написати. (Атанацковић, 1928, стр. 407; Атанацковић, 1982, стр. 153)

Метапоетички коментар подразумева уношење поетичке садржине у причу, а то као претпоставку има реалистички стилски проседе. Оног тренутка када је почео да се удаљава од романтичарске поетике, Атанацковићу је омогућено уношење овог типа коментара у роман. На пример, на почетку романа *Два идола* он наводи како је потребно сачинити верну слику догађаја која ће бити аналогна оној у стварности. Он каже:

Да је Бранко још у својим песмама напоменуо изгледе које човек има идући од Варадина Карловцима по лепом друму – да је споменуо чесму којој путник доспе идући овим путем, и пивару поред које се пролази пре него што се у Карловце спусти, то би’ ја утешен био, јер би овај опис метнуо за увод овом што сам наумио лепим својим читаатељкама приповедити – па онда ако и ништа друго из мог дела не би честито било, увод би сигурно ваљан био. (Атанацковић, 1928, стр. 260–261; Атанацковић, 1982, стр. 8)

Апелативни коментар је, као што је напред речено, онај у којем се апострофира читалац, у чијој је основи дијалог између приповедача и читаоца, а којим се, такође, поштује нека врста прозне закономерности. Савремена теорија прозе поставља питање и да ли се ради о истоветној врсти читалаца. Постоји неколико врста читалаца које препознаје савремена теорија књижевности: а) један је читалац унутар дела, и он се може поделити на: 1) оног који није у причи, већ само у коментару и 2) оног који је у причи, односно чинилац је фикционализације; б) други је изван њега и он је централна тема социологије књижевности, али се са аспекта коментара и ови читаоци могу поделити и на: 1) читаоца који представља наративну конвенцију и то је удаљени читалац и 2) читаоца који је чвршће дефинисан и то је приближени читалац.

У раном српском роману и код Д. Обрадовића апелативни коментар био је уобичајен и веома често је коришћен, јер се због педагошке усмерености дела рачунало да ће оно бити и прочитано. Сентименталистичка конвенција налагала је да се писац обраћа првенствено женском делу публике, а то је готово правило и код нашег аутора. Апелативни коментар код Атанацковића спада у коментаре-водиче, јер се у њему образлаже зашто ће се о неком лику или догађају причати у наставку дела. Најчешће се користи формулација првог лица множине („Ми ћемо погледати“ или „Ми ћемо чути“ и слично). Атанацковић је вешто користио и илузију стварања блискости са читаоцем са којим хоће да подели неку тајну (на пример, информација о имену јунака у роману *Два идола*). Један од типичних примера склапања савеза са читаоцем имамо у приповеци „Мати и кћи“, где се каже:

Драга читаатељко, смем ли молити руку, да у собу идемо, где ћемо невидими слушати и гледати шта се тамо чини? Ходи, молим те, ходи, па ако не поквасиш сузама свилене ти трепавице, ако из нежнога срца не уздахнеш, нека нисам који сам. (Атанацковић, 1928, стр. 80)

Реторичка конвенција доприноси и економисању у делу, на пример у овом коментару: „Сваки себи може представити како се ту забављало“ (Атанацковић, 1928, стр. 309; Атанацковић, 1982, стр. 56). Овде ћемо поменути и да се готово истовремено када је Атанацковић писао своја прозна дела, појавио из штампе *Воспитатељ женскиј* Матије Бана (1847а), који је објављен у Београду, а из овог теоријског дела могу се ишчитати ставови ондашњих јавних радника о томе шта може да се предузме да би се променио положај жена у Србији. Бан се осврнуо на стање мушко-женских односа у Западној Европи. Он износи свој став да је тамо мешање мушкараца и жена довело до моралне искварености, тако да је потребан опрез у подражавању западњачких обичаја и начина забава. Атанацковић је управо подсећао своје читаоце на начин забављања Срба и Српкиња у оно време, а који је био крајње пристојан.

Бан (1847б) је и у следећој свесци *Воспитатеља женског* изнео позив свим Српкињама да се окрену сопственој литератури и домаћим писцима које треба да поштују и помажу, о чему ће код Атанацковића бити говора готово у сваком делу које је објавио. Исти онај дух који је надахњивао Атанацковића да нам опише какве треба да буду Српкиње, налазимо овде и код М. Бана. У поглављу под насловом „Правдољубије. О

родољубију“ он таксативно наводи шта свака благородна и просвећена жена поштује: 1. своју народност, 2. свој народни језик, 3. своје народне обичаје, 4. своју народну ношњу, дакле све оне особине које један народ разликује од других. Међутим, Бан тачно примећује да су језик, обичаји и ношња само спољашњи знаци народности, али да љубав према њима никада не сме бити занемарена и заборављена. Родољубље сачињава у духовном смислу искрено и жарко осећање које се кроз деловање, жртвовање и савршену оданост свом народу показује.

Најважнији став који износи М. Бан који се у потпуности поклапа са мишљењем Атанацковића, а тиче се неговања српског језика и може се прочитати из следећих редова:

Дочим прве госпође Италијанске, Немачке, и којега хоћеш изобразенога народа диче се при свакој прилици својим народним језиком говорити, и упињу се да јим је што више језик чист и правилан, то србске мало изобразеније госпоје упињу се или да никако србски не говоре, или да говоре тако покварено како се више не може. Докле код страних знање и право господство захтевају чистоту говора, код нас напротив захтевају највећу језика квареж. Ова јадна разлика најжалостније показује колико смо ми низко пошли; колико смо од нашега одпали; колико смо јошт далеко од правога и савршенога изобразења. (Бан, 1847б, стр. 68)

Узрок овако лошем стању у народу он налази у томе што су „писатељи југославјански“ немарни и непажљиви, јер нису обратили пажњу на улогу коју жене имају у животу једнога народа, а ако су то и увидели, нису се потрудили да такву улогу женама и прибаве. Стога, Бан каже:

(...) треба да више списатеља, жртвујући сваку своју себичну славу, сваки особити умни позив ползи народној, оставе за које време поље нашег књижевства, а даду писати мала и скромна дела, тежећа на просвећење жена, на подижење његовога духа, и одушевљење к свима племенитим страстима које је овај век породило. Докле год се ово не предузме, докле год родољубије не продре нам до пола женскога, дотле ће нам народност слаба бити, паче половина југославјанскога тела лежаће мртва; али како једном у матере, у жене, у сестре силниј дух народности уђе, тада већ, али само тада моћи ћемо казати да (...) је наш народ вечит на земљи као и земља, да је правиј народ деветнаестог века. – О читатељке сестре! Разумевате ли ви сада колика је ваша важност у народу? (Бан, 1847б, стр. 71–72)

Колико све то подсећа на Атанацковића, готово као да је његово дело покушај да се иде за овим програмом М. Бана и да се читатељкама усади та љубав према народном језику, обичајима, ношњи, а нарочито да се у њиховим грудима распали најстраственије родољубље. Тој сврси као да је посвећен читав Атанацковићев роман *Два идола*, али и низ књига које је пре тога објавио.

То удаљавање од српског националног идентитета женског дела српске популације која не жели да користи свој матерњи језик у време о којем је реч описано је на више места у Атанацковићевом опусу. На пример, у новели „Ефросина“ Атанацковић овако реагује својим коментаром на ту појаву:

За Бога, Српкиња Србина поздравила са ’Хер фон!’ – Мода је то сад. Овај кужњи народ, јаој, ал’ је већ многих Српкиња нежне освојио груди!!! – Мода је, да; реци шта против ње, пак ћеш привезане имати остраг перушке и прапорце на врату, пак да видиш нећеду ли те и деца назвати ’лудом’. (Атанацковић, 1928, стр. 25)

У поенти приповетке писац понавља да је ова мода однорођавања, заправо, одвела главног јунака његове новеле у гроб, те на овако драматичан начин упозорава да то помодарство може имати и далеко озбиљније последице од саме однорођене етикеције у опхођењу.

Није могуће пронаћи детаљан опис васпитања српске деце, али се на основу народне поезије, писао је нешто касније од Атанацковића Димитрије Матић (1866), може видети да су код Срба најцењенији били природна једноставност, искреност,

гостопримство, поштење, одважност, јунаштво и родољубље. Међутим, слика младог српског грађанског друштва у романима Атанацковића ипак даје могућност да се другачије суди о ставовима његових припадника, а посебно се разликује начин ступања у брак који Атанацковић жестоко критикује на више места у свом делу.

Може се закључити да је положај жена у Војводини у оно време био је сличан положају жена у другим земљама Западне Европе. То је значило да су се жене из племићких породица могле образовати код куће уз помоћ домаћих учитеља или у страним заводима, у манастирским школама, али да након тога нису могле добити никакав положај, звање, нити титулу. Женска грађанска деца често су била неписмена и ретко су ишла у школу, док су женска деца сељака и земљорадника била потпуно неписмена. Девојчице у Војводини имале су право да иду у школу, али су то чиниле у много мањој мери него дечаци, изложио је А. Бановић (1956).

Дуга је историја борбе жена за еманципацију, а међу првим правним актима била је *Декларација о правима жена* која је објављена 1848. године. Управо у том периоду стварао је и наш Атанацковић, те се може рећи да је, ако судимо према његовим ставовима о женама које је изнео у новелама и романима, он био веома актуелан писац. Иако нигде није изрекао мисао да жена треба да има исту улогу у друштву као и мушкарац, у много других аспеката он није правио разлику између жена и мушкараца. Уопштено се може закључити да, према Атанацковићу, жена треба да има право на љубав као и мушкарац, да има слободу избора, да зна свој матерњи језик и да се њиме служи у свакодневном животу, а посебно има право да исказује своје родољубље и приврженост припадницима својег народа.

4.2. Страни утицаји на дело Богобоја Атанацковића

Постоји више начина преношења утицаја из једне културне средине у другу. Поред преношења мотива, директних додира, утицаја или стварања и преузимања узора, постоје и они скривени утицаји које је најтеже уочити и које претрпи само неки од атора, те се то не одражава на читаву културу одмах. Српски народ се након сеоба Срба у јужне крајеве Хабсбуршке монархије у XVII и почетком XVIII века нашао у окружењу прво немачке културе, а нешто касније и под утицајем других култура. Ове утицаје Срби су примали у почетку у виду „туђих“ текстова и на страном језику, а потом су их стваралачки преображавали. Сопствени језик се сматрао недовољно добрим да би се на њему исказала узвишена осећања и префињене мисли. У почетку XVIII века користио се немачки језик како би се показало да особе које користе тај језик припадају елити, танком владајућем и просвећеном слоју, феудалцима у виду племства и клера.

У следећој етапи у XVIII веку након доласка руских учитеља и растућег увоза руских књига све више руских речи почело је да се усваја у војвођанским говорима и та мешавина руског и српског постала је за дуги низ година српски књижевни језик. Атанацковићева делатност пада у оно време у којем је у аустријској средини француски језик прихватан као језик елите, те се и он сам на више места показује као човек који суверено влада овим језиком. Након промена до којих је дошло у политичком смислу уочи револуције 1848–1849. године један део српског становништва почиње да усваја мађарски језик као језик елите и тиме се двоструко удаљава од својих сународника – и језиком и политичким ставом. Ако се то има у виду, Атанацковићев апел на српску омладину да чита дела на српском језику и да говори српски, није помодарство, већ питање опстанка

једне нације која се вековима опирала асимилацији у туђој средини. Из дописа Љ. Гају види се да је Атанацковић равноправно могао да преводи са немачког, мађарског и француског језика.

Поставља се питање каква је била улога немачког језика у оно време када је стварао Атанацковић. Један од могућих ставова о том питању изнели су В. Петровић и М. Кашанин (1927), а он гласи:

Немачки језик је, упркос извесних германизаторских тенденција, код нас, и, уопште, у Хабзбуршкој монархији, имао улогу веома сличну латинштини у средњем веку. Немачки језик је служио као спона између разних нација и као канал којим су оне долазиле до светске, западне, цивилизације и културе. Немачко посредништво је, истина, који пут и дубље деловало. (...) Али оно, ипак, није дотицало најприснија осећања, као што је национално, расно, верско и породично. (Петровић, Кашанин, 1927, стр. 121)

Оно на шта су циљала ова два аутора је било објашњење знатне разлике у употреби немачког и, касније, мађарског језика у јужном делу Аустрије.

Ј. Скерлић о томе који су писци из немачке књижевности били превођени или су највише утицали на српске писце четрдесетих и педесетих година XIX века каже следеће:

Уопште, мало је тренутака у нашој књижевности када је немачки утицај био тако јак као крајем четрдесетих година прошлога века. Поред Коцебуа и Чокеа преводе се Шилер и Гете. „Страдања младога Вертера“ преведена су 1844. Василије Живковић преводи Гетеова „Баука“ и Шилерова „Гњурача“; у Јована Хаџића има превода из Гетеа, Шилера, Хердера, Клопштока и Крумахера. Чак и наши писци који су се држали националног правца, као Љуба Ненадовић, и, што је невероватно, чак и Јован Илић, почели су писати под врло јаким утицајем немачке лирике. Бранко је, како мисли Вуловић, у својој лирској поезији био често надахнут Хајнеом, као што је у епској поезији ишао за Бајроном, кога је могао знати само по немачким преводима. И ништа није природније но да је Богобој, који је и иначе по своме духу био немачка природа, претрпео исти онај утицај коме су сви његови сувременници били изложени, чак и они најјачи и најоригиналнији. (Скерлић, 1977, стр. 124–125)

Чињеница је да је Атанацковић као аустријски ђак перфектно говорио и писао на немачком језику, тако да није било потребно да дело буде преведено са немачког језика да би се он упознао са његовом садржином. Сигурно је да је до немачких популарних романа веома лако могао да дође у оно време.

Јасно је да је лик Младена из романа *Два идола* био смишљен потпуно у складу са романтичарском поетиком. О том романтичном типу јунака Скерлић (1956ж) је писао у неколико наврата, па и када је било речи о јунаку Јовану Збогару из приповетке Шарла Нодјеа из 1818. године. Скерлић тврди да је то била фикција једног романтичарског песника који је био одраз немирног и дубоко незадовољног доба. Овај тип јунака увео је у књижевност Јохан Волфганг Гете својим *Вертером*, а Шатобријан својим *Ренеом*, док их је Шарл Нодје подражавао у *Салцбуриком сликару*. Овај тип меланхоличног, мрачног, несрећног човека, коме је живот тесан и који пати од светског бола, има духовну породицу којој припадају, према Скерлићу, још и Шилеров Карл Мор, сви јунаци Џорџа Гордона Бајрона, Јакоп Ортис од Уга Фоскола, Антонија од Александра Диме, Ернанија од Виктора Игоа, Стела од Алфреда де Вињија, Валентина од Жорж Сандове. Фатални човек је опште место целе светске романтичне књижевности и то је био израз општег стања духова оног доба. Скерлић ту каже да се овај јунак може наћи и у нашој књижевности у делу нашег писца, те Нодје није морао да посегне за Бајроном или Чокеом да би створио свог јунака, довољно је било да погледа *Два идола* и преузме Младенов лик.

Покушаћу да дам одговор на питање ко су могли бити узор и извори који су утицали на Атанацковића из мађарске књижевности. Да би се пронашао одговор на то

питање, неопходно је упознати се са ситуацијом која је постојала у тој књижевности у XIX веку. Према Јаношу Барти (Barta, 1976), иако је романтизам као књижевни покрет био актуелан у земљама Западне Европе током првих деценија XIX века, укус мађарске публике још увек је био више класицистички, него романтичарски у том периоду. Тек под окриљем класицизма и барока у вишим, племићким круговима могуће је било открити појаве јачања укуса за романтизам. Најзначајнији представници мађарског романтизма била су два песника, а њихова имена су Данијел Бержењи (Berzsényi Dániel) и Карољ Кишфалуди (Kisfaludy Károly). У позоришној уметности истиче се Јожеф Катона (Katona József). И В. Спасић (1943) истиче да су Бержењи и Катона били међу писцима који су знатно утицали на нашег аутора.

Покрет реформе у Мађарској у XIX веку који је био захватио друштвени живот утицао је на коначну победу романтичарског стилског усмерења. Покрет романтичарске књижевности у том периоду имао је за циљ оживљавање славне и борбене традиције из мађарске прошлости. То је историјски или јуначки романтизам у којем се негују историјска епика и историјска балада. У том периоду Будим и Пешта постају књижевни центар државе, јер се млађа генерација писаца одлучила да живи далеко од племићких дворова, у граду, а њиховом осамостаљивању допринело је и умножавање читалачке публике. Нове књижевне врсте покушавају да задовоље грађански укус публике и зато се развијају приповетка и роман, новела, комедија и романса. Неки елементи реализма јављају се и у романтичарским романима, а то су савремени типови и савремени проблеми друштва. Крајем 20-тих година XIX века у Мађарској долази до повезивања романтичарског и народног стила. Писци траже у народу извор снаге и надахнуће. Они у народу траже могућност за обнову националне културе, а преузимају и нове књижевне врсте из народног стваралаштва. Тако се појавила уметничка народна песма у мађарској књижевности. У овом раздобљу створене су и националне институције које су биле предуслов за развој националне културе.

У тој ситуацији, тридесетих година XIX века тријумфује у Мађарској нова књижевна врста – роман, који се осамосталио захваљујући романтизму. Иако је још роман Андраша Дугонића (Dugonics András) *Етелка* из 1788. године доживео славу, тек је у XIX веку постао тражен и читан. Као и у српској, и у мађарској књижевности превођени су страни романи, мењала су се имена лица и топонима у њима, те се тиме садржина прилагођавала мађарском читаоцу. То се звало „помађаривање“ романа, које је служило развоју мађарског језика, потискивању феудалног укуса, али и увођењу сентименталног укуса у мађарску књижевност. Први оригиналан роман у том духу је роман Андраша Фаја (Fáy András) *Необичан тестамент* из 1818. године у којем се описује живот племства. Исти аутор написао је и роман *Белтекијеви* 1832. године и тиме је отпочео низ романа из живота мађарског племства.

Сличну судбину као Б. Атанацковић у српској књижевности, имао је у Мађарској Миклош Јошика (Jósika Miklós) који је доживео да му је први роман *Абафи* из 1836. године критика дочекала са нескривеним одушевљењем. Овај писац се угледао на историјске романе Валтера Скота (Walter Scott). Он је на сличан начин описивао догађаје из мађарске историје, али у романтичарском духу. Изучавао је историју и у романе уводио истините историјске личности. Овај писац не пориче, већ продужава тековине просветитељства, јер се у свом делу супротставља мрачном средњем веку, а науци придаје велики значај за развој народа.

У Европи је око 1830. године почело јењавање романтизма и уздицање реализма. Такав преображај захватио је и мађарску књижевност четрдесетих година XIX века. Како у Мађарској није постојао развијени капитализам, може се говорити само о грађанским групама и слојевима, слично као и у српском војвођанском друштву оног времена. Створен је слој младе интелигенције која је знала много о радикалним и савременим идејама са запада. Али ово није била водећа снага у друштву, водеће је и даље било племство. До изражаја су ипак дошли нови књижевни токови, јер се појачала борба за грађанске либералне захтеве, а јавиле су се и идеје плебејског демократизма. Млађи људи тог времена читали су француске писце и одушевљавали се идејама Француске буржоаске револуције. Париз је у време просветитељства био престоница европске мисли, а количина текстова која се из Француске ширила по Европи не би могла ни да се израчуна.

Интересовање образоване јавности било је усмерено на савремене идеје. Од књижевности се захтевало не да велича прошлост као у време романтизма, већ да открива и разобличава појаве из стварности, песник је постао борац за идеје. У центар интересовања избили су они књижевни родови који су имали критички тон према стварности. С друге стране, на јачање реализма утицало је и мађарско народњаштво. Новооткривена народна поезија требало је да послужи младим људима да изуче свој национални језик, али и да се уче облицима поезије од народа. Стога је створено народно песништво реалистичког правца. Оформљена је универзална национална поезија која је спојила у себи и уметничку и усмену поезију. Стога је водећа реалистичка форма у мађарској књижевности била не роман, већ епика у стиху. Ту спадају најзначајнија епска остварења Шандора Петефија (Petőfi Sándor) и Јаноша Арања (Arany János). У драмској књижевности створени су народни комади, као типична мађарска књижевна форма, која ће се значајно развити у шестој деценији XIX века у делима Едеа Сиглигетија (Szigligeti Ede). Од поменутих писаца Спасић (1943) истакао је да је на Атанацковића утицао Јанош Арањ.

Уз овај тип реализма, развила се и друга варијанта грађанског реализма у мађарској књижевности. Ово је проузроковано централистичким правцем либералног племићког покрета. Од књижевности се захтевало да разобличи стварност, да искаже човекољубље према народу, а пажња се усмерила на суморан и бедан живот кметова. У том првом раздобљу мађарског критичког реализма најзначајнији су романи које је написао Јожеф Етвеш (Eötvös József). У то време јавила се и мала епска форма која се називала слика из живота, а која је била омиљен уметнички род мађарске књижевности XIX века. И наш аутор имао је један поднаслов „слике из живота“, што су наши критичари оценили као оригиналну Атанацковићеву тежњу ка реалистичком приступу стварности. Међутим, ни у мађарској књижевности ово није био оригиналан изум. Реч је о мађарској варијанти „цртежа“ која је постојала у западноевропској књижевности, која је у хумористичком тону описивала ондашње знамените типове грађанског живота. Зна се, ипак, да је Етвеша Атанацковић сматрао својим узором када је реч о писању романа, а Етвешов роман *Картузијанац* Атанацковић је прочитао и више пута, по тврђењу Спасића (1943).

Средином XIX века дошло је до великих промена у друштвеном животу Мађарске. Покрет из двадесетих година овог века доживео је радикалан успон и у пролеће 1848. године довео је до револуције. Године 1851. Аустрија је добила нови Устав, а министар унутрашњих дела постао је Александар Бах (Alexander Bach) по којем је читав период добио назив Бахов апсолутизам. Привремено је укинута мађарска државност, а све мађарске националне институције или нису радиле или их је контролисала аустријска

влада. Штампа је била подвргнута строгој цензури. У то време одржање мађарске нације требало је осигурати језичким и културним јединством. То је довело до стварања снажног националног покрета за потпомагање културних делатности, а све те активности финансирао је племство из унутрашњости. Ово племство се педесетих година повукло из политичког живота и постало кочница грађанском преображају друштва изазивајући непрекидне кризе у Мађарској. Ни грађанска класа која је створена од племића, ослобођених кметова и страних држављана није стварала свој животни стил, већ је само имитирала племићки начин живота. Стога се овај период у развоју мађарског друштва понекад назива „феудално-капиталистичким добом“.

Од романтичара неки писци су прихватили само народњаштво које се извитоперило, а следбеници Шандора Петефија инсистирали су на његовим другоразредним карактеристикама, те су прецењивали необразованост и глумили светски бол. Створена су још два правца у књижевности у периоду апсолутизма. Један се назива идеализовани реализам, јер се реализам остваривао кроз јаку стилизацију, бавио се цртањем карактерних типова, али првенствено се занимао за конфликтне личности. Такву естетику заступао је критичар Пал Ђулаи (Gyulai Pál), а најзначајнији представник био је Јанош Арањ (Arany János). Други правац је био онај који се назива национална романтика, а који је националном мађарском рату за ослобођење стављао ореол митског херојства. Тада се стварала књижевност која, по речима Јаноша Барте, оживљава романтичне врлине и вредности: интензивно преживљавање, херојски ентузијазам, богатство маште, пуноћу и разноврсност језичког израза као у романима Мора Јокаија (Jókai Mór).

Живећи у двојезичној средини Атанацковић је перфектно научио мађарски језик. За време школовања и у раној младости Атанацковић је марљиво и стално читао дела мађарских писаца и песника, а као студент са великом пажњом пратио је књижевне догађаје у мађарској престоници. Познато је и да је посећивао сусрете писаца у Пешти, а кад није био у Пешти, одржавао је блиске контакте са љубитељима мађарске литературе. Постоји забелешка код Спасића (1943) о томе како је док је штампао једно своје дело у Пешти, у штампарију дошао и Мор Јокаи, те му се наш писац обратио за неки стручни савет. Након тога Атанацковић и Јокаи су се годинама дописивали и њихово пријатељство је било значајно за обојицу. Једном приликом Јокаи је исказао велико поштовање према Атанацковићу, јер беспрекорно познаје мађарски језик и има однегован стил на том језику.

Како Атанацковићу није било потребно да чита мађарску литературу, исто као ни немачку, у преводу на српски језик, јасно је да су оваква кретања у тој књижевности могла имати утицаја и на његово стваралаштво. Једини превод са страног језика који је Атанацковић објавио за живота јесте превод новеле са мађарског на српски језик, што потврђује тезу да је овај језик одлично познавао. У време настајања најзначајнијих дела Атанацковићевих, управо у мађарској књижевности бујао је романтизам, тако да је јасно одакле је овакав подстицај дошао нашем писцу.

О француским утицајима на Атанацковића може се само посредно закључивати. Ненад Крстић (1999) каже да је након потписивања мира између Енглеза и Француза у Раштату 1714. године француски постао језик дипломатије. Од тог периода надаље било је нормално да се на европским дворovima говори француски, одакле се овај језик постепено спуштао и у више слојеве европског друштва. Занимљив је податак да се у Хабсбуршкој монархији француски учио готово у свим вишим државним и приватним школама. Француска књижевност и позориште имали су огромног утицаја на ширење овог језика. У

Европи у племићким и буржоаским кућама мисли и осећања изражавала су се на француском језику, а француске књиге су биле уобичајена лектира. У Мађарској у XVIII и XIX веку сматрало се нормалним да људи говоре немачки језик, али је онај ко је претендовао да буде део елите морао да зна француски. Највећи број српских младића научио је француски у Бечу, у вишим и високим школама и институтима које су похађали. О томе Крстић каже још и ово:

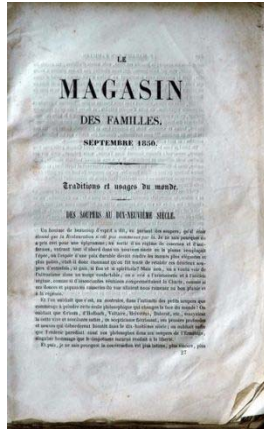
Поред официра, високог клера и племића, француски језик су учили и српски књижевници, јер без познавања овог језика у другој половини XVIII и првој половини XIX века није се могао замислити ниједан интелектуалац. (Крстић, 1999, стр. 22)

До времена када је Атанацковић почео да ствара своје творевине, на српски језик преведена су многа француска дела, а према списку који даје Крстић (1999) то су: *Пут к постојањеј славје и истиному величеству Шарла Ролена* (1775), *Велизариј Жана Франсоа Мармонтела* (1776), *Поучителниј магазин за децу* госпође де Бомон (1787, 1793, 1800), *Агар у пустињи* од грофице де Жанлис (1801), *Аристез или сон Аценира* превео с француског Н. Шимић (1806), *Нови Плутарх...* по Бланшару и Шилеру (1809, 1834, 1840, 1841), *Прикљученија Телемака* од Фенелона (1814), *Совершен виноделац...* по Шапталу (1816), *Задиг или Определеније* од Волтера (1828), *Жил Блаз Сантиљанац* од Лесажа (1833–1844), *Сила пријатељства* од Лесажа (1835), *Опоминанија Фенелонова к материма* (1837), *Пример детињске љубави* од списатељице Котен (1840), *Волтерова Заира или Заробљени Французи у крстоносним војнама* (1843). Поједини преводи појављивали су се и у српској оновременој периодици или као делови или поглавља појединих књига и зборника, међутим, и ови одабрани наслови показују да је интересовање српске књижевне публике за француску књижевност било велико, а да је после 1844. године још порасло, те се и број превода умножио. Атанацковић је до сваке од ових књига могао лако доћи и читати их, ако не на француском језику, онда у српском преводу.

Што се тиче француског утицаја на нашег аутора, нема јасних трагова како су они стигли до нашег аутора, али највероватније се Атанацковић ни ту није разликовао од других младих грађанских српских синова. У Атанацковићевим делима биће поменути наслови неких часописа и цитати из француске литературе у једном од поглавља *Два идола*, у неким писмима користио је понеку француску реч, делове свог *Дневника* исписао је на француском језику, знамо да је ишао у француско позориште, али о француској књижевности, о неком француском роману, експлицитно нема речи у његовом делу.

Покушала сам да откријем шта је то у француским часописима које је поменуо Б. Атанацковић толико привукло његову пажњу. На први поглед јасно је да се углавном радило о модним часописима препуним илустрација и цртежа који су представљали оновремене хаљине и друге модне детаље женске гардеробе. Међу њима било је и часописа који су доносили и дела савремених писаца, као и преводе популарне иностране књижевности. Из преписке смо, међутим, сазнали да је желео да се претплати на неке политичке часописе, а за то му је свакако било неопходно знање језика.

Први међу поменутих часописима био је *Le Magasin des familles*. Овај часопис излазио је месечно у Паризу са имприматуром неког д'Ад. Блондоа. Да ли је излазио и пре 1849. године није било могуће утврдити, као ни датум престанка излажења часописа. Под истим насловом објављиване су и ноте за клавир, што је такође могло занимати нашег писца. У њему су објављивани и новији и старији радови Хајнриха Чокеа који је и српској публици био добро познат као радо превођен писац.

Слика 14, *Le magasin des familles* (1850)

Занимљиво је да је часопису *Le Magasin des familles* 1849. године Шарл Бодлер објавио неколико својих радова. Бартон (Burton, 1991) је показао да је Бодлер 1849. године написао само три песме („*Châtiment de l'orgueil*“, „*Le Vin des honnêtes gens*“ тј. „*L'Âme du vin*“ и „*Lesbos*“) од којих су прве две објављене управо у овом часопису јуна 1850. године са коментаром у којем је наведено да су две песме из поменутог часописа до тада необјављене и да формирају део поеме *Les Limbes* коју је аутор намеравао убрзо након тога да објави и које је требало да представе немир и меланхолију савремене му младе генерације. Према тврдњи В. Т. Бандија (Bandy, 1940), текст коментара испод песама написао је Ш. Бодлер лично и то се може сматрати првом оценом коју је овај писац о свом раду изрекао јавно и открио да се његови ставови поклапају са ставовима младе генерације.

Још једна Бодлерова песма објављена је у јунском броју *Le Magasin des familles* из године 1850. на страницама 336–337, а са другом песмом имала је заједнички наслов „*Poésis de la famille*“. По мишљењу критике, та песма „*L'Âme du vin*“ ухватила је јединствени укус греха и подсећа на делове Бодлерове песме *Du vin et du hachisch* у којем се описује братски дух разговора који пружа вино. Још је значајније што песма покушава да опише демократску и револуционарну атмосферу Друге републике и може се схватити као одраз Бодлеровог краткотрајног оптимизма и вере у радикалну политику. У часопису *La Presse* објављено је у јунском броју из године 1850. да ће Бодлер убрзо за часопис *Le Magasin des familles* припремити чланак *L'influence des images sur les esprits*. Ово је знак да је Бодлер имао дужу и плодну сарадњу са овим часописом, с једне стране, а са друге то може значити и да се Атанацковић још у Француској упознао са радом овог чувеног симболистичког песника. Међутим, име Шарла Бодлера нигде се не помиње код Атанацковића, вероватно наш писац није имао слуха за песника овакве оријентације.

Часопис није имао веће претензије ни када је географија била у питању тврде Фоул и Томсон (Fowle, Thomson, 2003). Године 1851. у јунском броју објављен је на пет страница чланак под насловом „*Париз и унутрашњост*“ од виконтесе де Беневил (*de Benneville*). Иако је наслов сугерисао географску расправу, у питању је, заправо, била расправа о томе како младе даме, читатељке часописа *Le Magasin des familles*, треба да се обуку у Паризу, а како уколико одлуче да оду на село.

Други часопис који је поменуо Б. Атанацковић јесте *Journal des Demoiselles*. Овај часопис излазио је у Паризу од 1833. до 1896. године и постоји сачувано 64 годишта.

Значајан је због бројних литографија које се проналазе и данас, а продају се као реткости на тржишту уметнина.

Слика 15, *Journal des Demoiselles* (1850)

Једини податак о његовом садржају који је мени био доступан је да је у бр. 1 из 1844. године на страницама 277–278 у овом часопису од књижевних дела објављена поема аутора Хенрија Шевроа (Henri Chevreau) и Лорена Пишата (Laurent Pichat) „À Madame Lagrenée“ из збирке *Les voyageuses* чија фуснота је говорила да је господин де Лагране (de Lagrenée) тог момента био амбасадор у Кини, а раније министар у Атини. Да ли је Атанацковић читао часопис или је само уживао у његовим илустрацијама, данас се не може са сигурношћу тврдити.

Трећи по реду часопис међу поменутих носи наслов *Le Voleur*, али данас није могуће рећи о којем часопису је реч, јер постоје два истоветна наслова са различитим поднасловима у историји француске периодике. Било је могуће пронаћи копију насловне странице само једног од ових часописа.

Слика 16, *Le Voleur*

Ревија *Le Voleur: revue illustrée de Paris* објављивала је фељтоне, уметничке куриозитете, литерарне, географске и научне чланке, актуелности и друго. Према илустрацији на насловној страници, изгледа да је реч о овом часопису.

Међутим, постојао је и француски литерарни часопис са поднасловом *Литерарни париски часопис* (*Journal littéraire de Paris*) или часопис за страну и француску литературу *Le Voleur: gazette des journaux français et étrangers*. Основао га је 1828. године Шарл Лотур-Мезера (Charles Lautour-Mezeray) у сарадњи са Емилом де Жирардином (Emil de Girardin). Часопис се појављивао сваких пет дана и ангажовао је писце као што су били

Фредерик Сулие (Frederick Soulié), Самјуел-Енри Бертуд (Samuel-Henri Berthoud), Оноре де Балзак (Honoré de Balzac) и други. Часопис је попуњаван и чланцима из других новина. Најпознатији илустратор у овом часопису био је Енри Бонавентор Моније (Henry Bonaventura Monnier), а највећи писац сарадник био је Оноре де Балзак који је ту објавио *Gobseck* 1830. године под насловом *L'Usurier*, потом *La Peau de chagrin*, под насловом *Une débauche* и интегрални текст *Un drame au bord de la mer*. Како је Балзак био превођен и у српској литератури оног времена, могуће је да се Атанацковићева пажња задржала на делима овог писца, али ни о томе нема поузданих података.

Последњи поменути часопис био је *Le Moniteur de la mode*.

Слика 17, *Le Moniteur de la Mode*

Слика 18, *Le Moniteur de la Mode*

Створен 1843. године часопис *Le Moniteur de la mode* трајао је све до 1913. године и служи данас као подсетник на елеганцију Другог француског царства и Треће републике. Своју славу дугује квалитету литографија које је израђивао Жил Давид (Jules David) током готово 50 година сарадње у часопису. У почетку то није био литерарни часопис, све док није почео са објављивањем огласа на књиге од 1839. године. До тада је рекламирао само модну одећу. Могуће да је Атанацковић био одушевљен и лепотом ликовних прилога у овом часопису, јер о књижевним прилозима ни у овом часопису није написао ништа.

Очигледно је да је Атанацковића интересовала и савремена мода, и женски стил и укус (сетимо се писма о женским шеширима на бајској пијаци), подједнако колико и савремена му литература или политика. Нигде није оставио писаног трага о томе које писце или дела је читао током свог боравка у Паризу. Могуће је да је он током школовања учио француски, те да је у том периоду странствовања само активирао то знање. Ипак, није био вољан да са француског преведе на српски језик неки роман или приповетку.

Руски утицај на нашег писца најмање је помињан и најмање проучен. Није било могуће утврдити да ли је Атанацковић имао додир са овим језиком, нити да ли га је

уопште разумевао. У време када се он бавио књижевним радом, руски писци су превођени у оновременој периодици, а пуно се знало и о руском романтизму. Међутим, мени делује као вероватно да је Атанацковић руску романсу коју је цитирао у роману *Два идола* знао на основу немачког превода, а не из руског извора. О томе ћу више говорити касније.

На основу реченог, јасно је да је Атанацковић могао претрпети подједнако утицаје и немачке и мађарске и француске књижевности, али преко њих могао је да буде у контакту и са многим другим светским књижевностима, па тако и са руском, између осталог. Сам аутор оставио је трага о страним и домаћим утицајима које је примио кроз низ цитата у свом делу о којима ће касније бити више речи.

5. ПУТОПИСИ БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Богобој Атанацковић је у више наврата писао дописе са својих путовања. Прва три дописа објављена су у новинама *Напредак* у време револуције 1848. године, а касније је текстове слао *Српским новинама*. Дописи из *Српских новина* прикупљени су као целина и објављени под насловима *Писма српског путника* и *Додатак Писмима српског путника* у његовим *Целокупним делима* (1928). О дописима *Напредку* писао је до сада само М. Савковић (Savkovitch, 1935).

У путописима се Атанацковић дотицао најразличитијих тема, већ према томе каквим је призором или догађајем био инспирисан. Како није имао никакве раније договорене обавезе према уредницима новина у којима је објављивао, могао је сам да бира тему на коју ће писати. Та путовања кроз Европу омогућила су му да својим очима види многе знаменитости и уметничке предмете који су обичном читаоцу били далеки, страни и недоступни. У жељи да их приближи својим читаоцима, а и да својој прози да карактер документарности, наш аутор је такве описе уметнина унео и у своје путописе, и у новеле, па и у роман *Два идола*. Поставља се питање са колико укуса и вештине је он то учинио, али о томе ће бити речи касније.

На основу уметничких дела које је помињао, може се направити мапа његових путовања, али и његових интересовања.⁷¹ Од уметничких области занимала га је архитектура, види се по томе што је обилазио замкове и знамените грађевине, сликарска дела, одлазио је у галерије, памтио је иконе и фреске, дакле посећивао је и цркве, али имао је слуха и за практичне ствари као што су бање, игралишта, казина, спортске дворане. Описивао је и паркове и баште, институције које је посећивао, понашање људи које је сретао и много другог.

У новијим истраживањима путописа често се помиње једна нова област истраживања под називом имагологија. Слободан Владушић (Vladušić, 2008) на следећи начин тумачи имагологију:

Isprva su imagološka istraživanja bila svojevrsni inventar slika o drugim narodima. Vremenom je došlo do produblјivanja metodološkog aparata, pa se imagologija sa popisa osobina drugih naroda usmerila ka strukturalnoj analizi slika Drugog, te ispitivanju konteksta u kome te slike nastaju. Ovakav razvoj imagologije uzrokovan je pojačanom sveću imagologa o tome da slike o Drugome nemaju mimetički karakter, odnosno da one ne raprezentuju neku stvarnu, empirijsku crtu drugog nacionalnog karaktera ili mentaliteta, već da je u pitanju, pre svega, diskurzivna konstrukcija. Slika Drugog nije dakle, tek *reprezentacija* nečega što nedvosmisleno postoji, već je čin diskurzivne *proizvodnje*. (...) Imagologija usled toga ne može više biti svedena na puki katalog stavova o Drugome, već ona teži da opiše kontekst koji upravlja stvaranjem slika o Drugome te retoriku nacionalne karakterizacije. (Vladušić, 2008, str. 2–3)

О томе како је Атанацковић видео друге народе, на који начин је процењивао њихове ставове, установе или понашање, налази се много сведочанстава у његовим путописима. Он није имао намеру да безусловно пропагира западњачки начин живота, нити се са свим што је у иностранству видео и слагао, али је свакако имао жељу да српском читаоцу приближи оно што је сам доживео и упознао, те да на најбољи начин искористи своје

⁷¹ Свако уметничко дело које је Атанацковић поменуо покушаћу да прикажем илустрацијом како бих дочарала његов идеал лепоте.

искуство како би можда инспирисао припаднике сопственог народа да унесу неке промене у свој живот како би им постао и бољи и лагоднији.

Атанацковић је први допис објавио у *Наплетку* новембра 1848. године, дакле, непосредно након одласка из Баје, Пеште и Беча у иностранство, склањајући се од преког суда. Сва три дописа имају наслов „Француска“. У бројевима 6, 8 и 10 *Наплетка* под овим насловом Атанацковић глорификује Француску и Французе. У време револуционарних превирања, наш писац се обрео у колевци револуције и по егзалтираности са којом је писао ове редове може се закључити какав је утисак ова земља оставила на њега. Он тврди како су Французи толико срећни да они поред свог напретка и среће могу већ да мисле на напредак свих народа, а то је последњи људски задатак и последња воља Божија која наступа када се све друго оствари и испуни.

У тој невероватној глорификацији Француске, наш аутор тврди како је њен народ свим другим народима помогао не тражећи од тога корист за себе, а помогли би Французи другима и више да се нису морали борити са апсолутизмом у својој држави. Атанацковић предвиђа да што буде већи утицај француског народа на друге, тиме ће ти други народи бити срећнији и прогресивнији. Они који нису слободни, као што је случај са српским народом, требало би да се труде свим силама да придобију наклоност Француза, јер ће им то бити од веома велике користи.

Французи су окупирани својим бригама и пословима, тврди наш писац, те не познају Србе довољно, чак и они који су долазили у ове крајеве нису много тог похвалног могли закључити и пренети другима по повратку у Француску. Од ових који су са ниподаштавањем гледали на Србе, Атанацковић издваја Роберта Сипријана и Ламартина. Први од ове двојице предвидео је да ће Срби имати своју самосталну државу, а други да ће уместо Ћеле-куле Срби сазидати споменик од мермера. То су били једини позитивни гласови о Србији у том периоду, упозорио је читаоце наш писац. За разлику од Француза, Немци и Мађари увек су Србима сновали ропство и асимилацију. Французи су, по Атанацковићу, веома љубазни и отворени људи, тако да Срби треба да им се представе у најбољем светлу, а Французи ће препознати „нашу чисту, искрену, честиту тежњу“ тврди наш аутор.

Срби ће то најлакше учинити путем новина, јер највећи утицај на јавно мњење имају управо новине, тачно примећује Атанацковић. Он је тврдио да су Мађари дали много новца и труда да увере Европу да је српски покрет реакционаран и усмерен на рестаурацију Метерхниховог поретка. Као гласило преко којег би могли да се представе Срби, Атанацковић је предложио новине *Пољска* које је уређивао Сипријан Роберт и које су биле намењене словенском живљу у Европи. Посла дописника требало би да се прими неко од људи који су живели у Француској као, на пример, Димитрије Црнобарац, Филип Христић или Коста Магазиновић. Корист од овакве делатности биће огромна, а сам Атанацковић би се примио да прегледа шта су ови људи урадили за нашу ствар и о томе би извештавао *Напредак*. И из овог дописа види се карактер Атанацковићев, прво колико је увек био заинтересован за општенародну ствар и за слику која се ван државних граница Аустрије стварала о Србима, а друго, колико је енергије он сам имао и очекивао да и други своје време и снагу троше на опште добро.

Сасвим свестан оног што жели својим дописима да постигне, Атанацковић у другом допису каже да је ово прво писмо било усмерено на то да читаоци схвате какво је његово мишљење о Француској и Французима, а да ће друго бити посвећено шта и како они у то време мисле о Србима. Атанацковић у наставку овог другог дописа преводи из

часописа *Пољска* један чланак који је Сипријан Роберт тамо објавио о словенском питању. У том чланку Роберт је најавио распад Аустријског царства и Угарског краљевства и да ће на рушевинама тих држава настати нова која ће имати уједначен распоред снага, јер ће доминантно словенско становништво имати у новом царству превласт над Немцима и Мађарима. Немци и Мађари обманули су француске новинаре којима је речено да ће баш они створити републику уместо монархије у Бечу, а да бан Јелачић и Срби хоће повратак Метерниха и његове политике. Интересантно је да се све стране у сукобу називају уставним и позивају се на републику, истиче Роберт. Међутим, ако би победили Аустријанци, онда би они савез склопили са Мађарима и подјармили Словене, док уколико би се десило обрнуто, онда би се једна нова Аустрија створила која би само имела немачко, док би све остало било словенско. Борба у Аустрији, каже С. Роберт, није између Немаца, Хрвата и Мађара, него између германских и словенских народа.

Остало је отворено питање када и како ће се у овај сукоб укључити Русија. Да ли ће се ови војници прикључити Јелачићевој војсци и напасти Немачку, тј. Аустрију или ће Јелачићева војска бити само претходница руској војсци која наступа према Европи? Ако је то све тако неизвесно, онда аутору чланка није јасно зашто се европски политичари не ангажују у мировном процесу између Срба и Хрвата, с једне, и Мађара и Немаца, с друге стране, односно између Немаца и Словена. Али ако Западна Европа стално буде у Словенима гледала противнике слободе, онда ће о тим народима одлучивати руски и аустријски дворови, а слобода није ничији монопол и сви народи треба да имају једнака права, иначе ће у Европу стићи „кнута козачка“. У наставку текста Атанацковић је дао преглед најновијих политичких догађаја у Француској. Како сам напред истакла, Атанацковић је и овде показао да га живо интересује како нас други виде и шта о нама пишу, као и то које закључке изводе у вези са српском и хрватском револуцијом 1848–1849. године.

И у последњем допису из Француске Атанацковић се бавио револуцијом и понашањем Мађара према српском питању. Он каже како Срби мирно чекају и веома мало се јавно бране од Мађара, док су се Мађари боље организовали и спроводе кампању на све стране, само што ће им Срби, претпоставио је наш писац, и у томе доскочити. Најновија вест из Париза била је склапање споразума између Мађара и пољских демократа који су били бегунци из Аустрије. Ови су уверили Французе како ће да оснују Мађарско-Пољску републику када се рат заврши. Атанацковић се вајка како не постоји српско перо које би се наругало овом савезу и објавило праву истину о српским тежњама и борби, уместо што се српски идеали руже написима из пера мађарских дописника.

То је уједно био и последњи допис који је Атанацковић послао *Напретку* из којег се види да он у том периоду није толико био овладао ни француским језиком, нити публицистичким вештинама, да би се сам усудио да ради агитацију у страниој држави за српску ствар. Дакако, људи које је позвао да то учине били су, по његовој процени, далеко спретнији и позванији да то учине. Оно што је очито, јесте брига једног поштеног младог човека који се грози лажи и сплеткарења и који на прави начин – истином – жели да томе стане на пут. Ови први Атанацковићеви дописи данас нису нама више толико интересантни по ономе што је њихова политичка позадина, већ по енергичности и страсти са којом је Атанацковић заступао своје идеје и идеје свог народа. Дописи који су касније стизали у *Српске новине* из пера нашег аутора имају сасвим другачији тон и садржај, јер је период револуције прошао и живот се постепено враћао у мирнодопско стање.

У првом писму у *Писмима српског путника* писаном 10. јула 1850. године у Баји Атанацковић (1928) је за тему узео своје родно место. Његов критички коментар био је како песак и прашина у Баји и око ње остављају најснажнији први утисак на путника или странца који дође у то погранично место у Српском Војводству, осим ако се Бог не постара да то спречи тако што пошкропи из неба. Описао је Бају као место у којем су дугачке улице биле каменом поплочане и правилне све док табла-бировама није пало на памет да их регулишу, па су их упропастили тиме што су постале нагрђене и искривудане, али су у њима подигнуте многе нове куће које су лепо грађене. Ово се нарочито односило на главну улицу у Баји која се, у то време, протезала од православне Николајевске до Благовештенске цркве. Прва је била без оградe и куле која је изгорела у пожару 1840. године, а звоно су јој уништили мађарски побуњеници током револуције 1849. године, док друга црква није имала ни оградe, ни звона, ни других украса, а ни попа, ни хришћана. Међутим, признаје наш писац, и све друго је у Баји упропашћено и то је опште место.

У Баји су у бољем стању били само стрелиште, касина, пијаца коју, поред кише, понекад и људи очисте, а на шеталишту између пијаце и Дунава само је половина дрвећа изгинула, тако да друга половина и даље даје хлад. Српске девојке се ту окупљају суботом и слушају војни оркестар који једном месечно тек одсвира српски марш или српско коло, док све остало време свира чардаш или кер.⁷² Испред шеталишта кривуда Дунав, а преко њега је шума иза које се виде обронци планине у Барањи и Тољњају.

Пијацу са друге две стране украшавале су укусно саграђене приватне грађанске и спахијске зграде, док је са четврте стране ружи варошка, данас бисмо рекли општинска кућа, која је стародревна била још у Атанацковићево време и требало је да је замени новија грађевина, али је претходни варошки кнез, када је одлазио из Баје, са собом понео и варошку касу, те се није испунила жеља бајског становништва да добију нову грађевину на том месту. Поред те куће подигнута је једна на четири коринтска стуба, али су ови стубови упропашћени шарама који подражавају немачке фламанске украсе, али ту се ипак окупљала варошка господа да разговарају, пуше и играју преферанс. Та се грађевина звала „Olvasó kör“ (=„Читалачки круг“), каже Атанацковић. Међутим, преко пута варошке куће налазила се спахијска качара на ругло целог града. Баја би, да нема таквих лоших страна, каже наш писац, била угледно место, јер по природи својој има леп положај и веома живу трговину и привреду. У њој је у Атанацковићево време становало преко 6.000 Словена и том констатацијом довршио је своје прво писмо.

Очигледно је да је истину која није увек најпријатнија наш писац желео да зачини са мало хумора, те се подсмехивао ружним појавама које свако може да пронађе у свом родном месту. Чини ми се да је у томе успео и да је у оно време то било радо читано штиво. Када је отпутовао из Баје, наставио је истим критичким оком да посматра и друга места у којима је боравио.

Друго писмо писано је у Златном Прагу само десет дана касније. Тема овог писма је путовање и стање путева у Војводству и какво је стање путничког саобраћаја изван њега. Атанацковић се и ту са великом дозом хумора осврће на чињеницу да су се некада племићи частили са својим пријатељима пре него што би пошли на пут мислећи да се неће с пута можда ни вратити, у каквом су стању били путеви, а он је за само три дана прешао 120 миља, па и то са лакоћом и уживањем. До Пеште је путовао паробродом, што му је

⁷² Körtanc = збирно име за тип игре која се изводи у отвореном или затвореном кругу или колу. Распрострањена је у целом свету и представља, највероватније, најраширенији вид игре. (в. *Akadémiai kislexikon, I, A-K.* – Budapest: Akad. Kiadó, 1989)

било пријатно зато што се тамо путник среће са Србима који тим превозним средством најчешће путују од Оршаве до Пеште. Тако је и он сам путујући срео многобројне Србе који су се дружили у салону и тамо пушили, те им се наш писац придружио, при томе дискутујући о монополу на дуван који је Аустрија намеравала да уведе. Кад су стигли до Пеште, наш писац се сетио наших људи који ту живе, наше православне цркве и Матице српске, те каже да Пешту није омрзао само због њих и због новог моста на којем је натпис и на српском језику.

Од Пеште до Беча је опет путовао паробродом, али то му није било тако занимљиво, вајка се наш писац, јер није било Срба који су дружељубиви и причљиви. Описује путнике који нису били ни најмање спремни на разговор, тако да је закључио да ако човек није понео неку књигу, има да га убије досада, јер ни предео није привлачан за посматрање. Беч је понос аустријских Немаца, тврдио је Атанацковић, а он сам је пронашао само три ствари које су му ту биле драге, а то су: прво, Белведере, дворца који има колекцију слика, икона и кипова, друго, надгробни споменик кнегиње Марије Христине у Августинској цркви који је израдио вајар Канова у белом карарском мрамору и, треће, његови пријатељи који се окупљају у „Словенској кафани“ код неког Грловића.

Погледаћемо како су изгледала та места и уметнички предмети којима се Атанацковић дивио у своје време. Дворец Белведер, односно Белведере,⁷³ и данас је омиљено туристичко место у Бечу које је било у власништву принца Еугена Савојског, да би га принчеви наследници продали царици Марији Терезији 1752. године, која га је проширила. За принца га је изградио Јохан Лукас фон Хилдебрант (Johann Lukas von Hildebrandt), чувени аустријски барокни архитекта. Архитекти је помагао венецијански скулптор Ђовани Станети (Giovanni Stanetti) са својим ученицима, што је допринело италијанском стилу скулпторских детаља: фигурама дуж балустраде и у самој башти. У XVIII веку дворец је био ван зидина Беча, док се данас налази у близини центра града, на југоистоку. Архитектура и унутрашње уређење саме грађевине типични су за рококо.

Од 1775. године у Белведереу је била смештена царска галерија слика у власништву цара Јосифа II, да би се ту 1806. године сместила и галерија из Амбрас палате. То су слике које се данас чувају у Музеју историје уметности (Kunsthistorisches Museum) у Бечу, али их је у своје време Атанацковић могао гледати у Белведереу, јер су одатле премештене тек много касније.

Слика 19, Дворец Белведере, Беч, Аустрија

Надгробни споменик кнегиње Марије Христине у августинској цркви који је вајар Канова радио у белом карарском мрамору, сачуван је до данас и заиста се налази у

⁷³ На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Belvedere_%28palace%29#Gardens

Августинској цркви (Augustinerkirche) у строгом центру Беча, на Јозефсплацу (Josefsplatz) поред Хофбурга, зимске палате династије Хабсбурга. Сама црква изграђена је у XIV веку као пароксијална црква царске породице, док је унутрашњост цркве уређена у готском стилу у XVIII веку.

Слика 20, Августинска црква, Беч, Аустрија

Међу највећим знаменитостима у самој Августинској цркви јесте меморијал аустријској надвојвоткињи Марији Кристини.⁷⁴ Након смрти Марија Кристина сахрањена је у породичну гробницу покрај кћерке и мужа, који јој је за свог живота ту подигао меморијални споменик. Споменик за надвојвоткињу 1805. године начинио је чувени италијански вајар Антонио Канова.⁷⁵ Међу најзначајнијим ценотафима и надгробним споменицима које је урадио овај уметник најлепшим се сматра управо споменик надвојвоткињи Марији Кристини који се састоји од девет фигура.

Слика 21, Надгробни споменик Марији Кристини, Беч, Аустрија

⁷⁴ Марија Кристина Јохана Јозефа Антониа (Maria Christina Johanna Josepha Antonia), војвоткиња од Тешена, живела је 1742–1798. године. Била је пето дете у браку царице Марије Терезије и цара Франца I (Franz I) и царичина миљеница, једина којој је дозвољено да се уда из љубави за саксонског принца Алберта. Имали су само једно дете које је рано преминуло, тако да су усвојили аустријског надвојводу Чарлса (Charles). На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Marie_Christine_of_Austria

⁷⁵ Антонио Канова (Antonio Canova) италијански уметник који је живео у периоду 1757–1822. године, а познат је по својим мермерним скулптурама које су са много суптилности приказивале голо тело. Био је неокласични скулптор, а његова склоност ка класицизму нашла се у супротности са тадашњом барокном уметношћу. Још 1787. године сматран је најбољим уметником новог времена, тако да је имао пуно поруџбина из највиших слојева ондашњег друштва, чак му је и руски двор понудио да се пресели у Петроград. Иако је одбио ову понуду, ипак су многа његова дела доспела у Ермитаж. Последњих петнаест година живота провео је у Риму, са изузетком кратких путовања у Париз у којем је урадио Наполеонову статуу, као и у Беч, Фиренцу. У Лондону је примио највиша признања за свој рад. Проглашен је маркизом од Ишија. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_Canova

Од Беча до Прага путује се железницом, утврдио је Атанацковић. Иронично каже да је то лепо путовање кад се пролази кроз пределе који не нуде никакве пријатне призоре. Тек што човек седне, зачује звоно за полазак, машину како ради, а одмах потом и звоно за силазак у Прагу, јер пут траје само неколико сати. Стари људи у Баји то не би ни поверовали када би им ко испричао, сматрао је он.

Кад је стигао у Златни Праг, ходао је по њему поносно као паун, каже самоиронично у другом писму Атанацковић, јер је Праг био стециште Словена и словенског духа. Сматрао је да детаљан опис овог града треба да напише Славко Златојевић, алијас Димитрије Петровић, поменут и у *Дневнику* нашег аутора.⁷⁶

Слика 22, Праг, Чешка

У наставку писма Атанацковић је поредио утисак који Праг оставља на Словене, са оним који Београд оставља на сваког Србина. Праг, према нашем писцу, има диван положај, величанствен је зато што има пуно продавница најразличитије робе, али највише по томе што има пуно институција и споменика који се тичу прошлости и будућности свих Словена. Иако је био далеко од куће, од Баје, а нарочито од Београда, Атанацковић не пропушта да направи оваква поређења два града.

И у трећем писму описује путовање по Чешкој, само овог пута допис је стигао из Карлових Вари. Ту је констатовао да је тај део земље много више германизован од самог Прага, јер људи, углавном, говоре немачким језиком. У Прагу је језик био и немачки и чешки, а служинчад је само чешки умела да прича. Атанацковић на основу овога констатује да ће и Чесима требати још много времена да испоље своју народност. Друмски пут који је водио од Прага до Карлових Вара упоредио је са оним који води од Славонског Брода до Градишке и констатао је да овај у Чешкој није тако леп, јер нема реке, ни брда, а ни девојке нису онако лепе каквих има само у нашим крајевима. Исто дана када је стигао и сместио се у хотел, није одолео, него је обишао читав град.

Одмах је констатовао да је основни разлог због којег људи долазе у бање као што су Карлови, Марини и Францови Вари и Топлице да би се излечили, одморили од умног рада и разонодили, или, напосто, из доколице. Атанацковић је мислио да људе у ове бање пре свега привлачи лепота природе која их окружује. Уследио је у овом путопису опис који је бољи од већине описа природе у његовим другим делима, могуће из жеље да читаоцима заиста приближи оно што је видео, а што је њима било потпуно непознато.

⁷⁶ Славко Златојевић, односно Димитрије Петровић, био је популаран, а данас мање познат писац XIX века, који је дуже време живео у Чешкој. Петровић је себе прекрстио према Славенству, тј. Славјанству у Слав – Славко, а према Златном Прагу у Златојевић. У историји књижевности остао је забележен по делима *Гласи српске виле, књига за народ* (1849) и збирци песама *Златијство* (1851), по преводу *Краљоворског рукописа* и по српској граматичи састављеној за Чехе. Био је ожењен кћерком славног Јунгмана, тврди Р. Ковијанић (1979). Касније је постао професор Карловачке гимназије.

Међутим, он се и ту позива на то да би још бољи опис од његовог направио Жан Пол (Jean Paul).⁷⁷ У реторском смислу ово би био топос скромности, али Атанацковић је то врло елегантно искористио у свом путопису чак два пута.

На том месту, прекинуо је Атанацковић своју дескрипцију и прешао на поређење Карлових Вари са пределима у Србији. Ако је неко и мислио да је наш аутор био слаб патриота, већ из ових редова могао се уверити у супротно. Он је желео да се и у Србији подигну бање, не само да би болесници имали од њих користи, већ и народ у Србији, па и сви Словени. Као последица изградње бања дошло би до изградње путева, до развоја саобраћаја и комуникација. Тим путевима ишли би људи у бање, а пре свега то би чинили Војвођани, каже са потпуним убеђењем наш писац. Сви би посетиоци новац трошили у бањама и тиме би се развила економија.

Оно што би била предност Србије у односу на друге земље у очима странаца било би то што је та земља спољном свету била потпуно непозната, тек се била ослободила од турског ропства, тако да би многи похрлили да је виде, а то би им пружило прилику да упознају српски народ који би им показао своју „чврстоћу, поштење и ретке својствености“, каже наш аутор, а то би опет довело до тог да странци заволе Србе и Србију. Као доказ за своје тврдње Атанацковић је навео да он сматра да Тиролија и све четири области у Швајцарској нису ни у чему боље од Србије. За почетак, сматрао је Атанацковић, довољно је да се отворе две бање, а када се оне прочују, Србија ће бити као нова област Швајцарске. Али њему лично, Србија је била лепша него било који део Швајцарске, ускликнуо је на крају, а и то не случајно, јер је он заиста и видео Швајцарску.

Ново писмо написао је из Дрездена 3. августа 1850. године. Овде је желео да искаже понешто од својих политичких ставова. Овако је резонувао о Аустрији:

Целокупна Аустрија је велика и красна земља, штета, грдна штета, да се на парчад била раскомадала – мени се сад Аустрија тако чини као један венац од много цветова – и цветови ови сами по себи би лепо били, али у венцу скупа су лепши. (Атанацковић, 1928, стр. 469)

Из овога можемо закључити да је Атанацковићево политичко опредељење било федеративно. Он је био за очување постојећег стања у Хабсбуршкој монархији, јер је наслућивао да ће се многе предности заједничког живота изгубити у појединачним државама које би настале након њеног распада, али је желео и мање промене у виду већих слобода и бољег уређења те државе. Оно што је била препрека побољшању прилика јесте значајан заокрет ка германизацији који је настао у то време, а словенски живаљ је тај који би био важан за Аустрију и ту је Атанацковић посебно апострофирао Чешку, Троједну Краљевину Хрватску, Далмацију и Славонију и Српско Војводство. Ако се ови елементи не буду поштовали, сматрао је Атанацковић, онда ће Аустрија пропасти. То његово политичко становиште тачно одражава ставове револуционарне омладине која се у

⁷⁷ Право име било му је Јохан Паул Фридрих Рихтер (Johann Paul Friedrich Richter), а живео је 1763–1825. године и био познат као немачки прозни писац, посебно популаран по хумористичким романима и новелама. Прва два романа која је објавио била су сатирична и нису наишла на добар одјек, али чим се окренуо хумору, доживео је велик успех који му је обезбедио место у немачкој литератури до данас. У Вајмару се спријатељио са Хердером. Иако Гете и Шилер нису прихватили његов књижевни метод, ипак је постао омиљен у друштву као велик забављач и друштвењак. Љубав према природи била је једно од најдубљих интересовања Жана Пола, као и религиозност. Жан Пол је био писац бестселера, тако да није чудно да је Атанацковић знао за овог аутора и, највероватније, читао његова дела. То је могла бити нека од 60 књига колико је садржало прво издање Жан Полових *Сабраних дела* (*Sämtliche Werke*) која су се појавила у периоду 1826–1828. године. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Paul

почетку окренула словенском живљу у Аустрији, потом се уздала у Троједну Краљевину, али се није одрицала ни од добробити живота у Аустрији.

Кад је завршио овај мали политички трактат, наш аутор се окренуо опису Топлице у Чешкој, а то је и у оно време било познато излетиште. Оно што је битно Атанацковићу, који је дао леп опис овог краја, јесте да су на том месту подигнути споменици јунацима који су се 30. августа 1813. године борили за своју земљу и владаре, што ће рећи за кућу Хабсбурга. Одмах се осврнуо на чињеницу да се никад више крви за рачун аустријских господара није пролило него у Војводини, а опет се уместо споменика у тим крајевима виде само развалине и згаришта. Он подсећа читаоце, посебно аустријску господу, како оно што је уништено треба надокнадити, посебно се залажући за једнакост у том погледу између различитих крајева у Аустрији. Како се види и овде се наш писац, гледајући туђе пределъ, неминовно присећа и својег краја и жали што Срби немају праведнији третман.

Следеће писмо написао је пет дана касније из истог града. И у овом писму вајка се наш аутор што су Швајцарци до те мере развили свој туризам, да од њега имају огромну корист, а да при томе могу да покажу само планине. Док је путовао од Аусага до Дрездена, посматрао је саксонски део Швајцарске, па је закључио да се са реке Лабе виде само горе које нису јако високе, али су веома једноличне, те човеку брзо досаде. Једино што се разликује од осталог призора јесу стене које се високо уз Лабу дижу код Бастаја, где постоји и видиковац, а интересантним му се учинио и затвор за политичке затворенике у Кенигштајну који је сазидан на таквој узвишици.

Поново је било речи о начину на који се рекламира Швајцарска и на који начин привлачи туристе из Енглеске, Француске, Русије и других крајева, а да то учине Фрушка гора и Загорје видело би се да у њима има далеко више природних лепота него у Швајцарској. Али, вајкао се наш аутор, нико никад није написао ни књигу о овим нашим местима, нити је ико направио разгледницу са призорима из њих, па како да се онда прочују. Стога би било упутно да се српски писци и сликари дају на тај посао, сматрао је он, а то ће донети много користи народу који у тим крајевима живи, иако сами сликари од тог неће видети материјалну добит. Као и у ранијим писмима, Атанацковић и овде даје конкретне препоруке како да се српском народу који живи у Фрушкој гори или у Загорју помогне како би развили туристичку понуду и привукли људе из читавог света да ту проводе слободно време, а користи би од тога осетили сви.

Пет дана касније Атанацковић је писао *Српским новинама* из Дрездена, овог пута више не о природним, већ о уметничким лепотама које је видео. Он пореди Дрезден као престоницу саксонског краља са Београдом као престоницом српског кнеза. У Дрездену су најзначајнији тада били, по мишљењу нашег аутора, Галерија икона у Шталгебадеу и позориште. Ове две институције су га и привукле, те да њих није било, он тврди да тамо не би ни путовао. Од уметничких слика највећи утисак на Атанацковића оставиле су *Мајка Божија* од Рафаела и *Мајка Божија са Исусом у јаслицама* од Коређа, а од уметничких имена чија дела су вредна помена, он помиње још и следеће сликаре: фра Анђела,⁷⁸ Долчеа⁷⁹ и Маратија,⁸⁰ али не каже која њихова дела је имао прилике да види на својим путовањима или, пак, у Дрездену.

⁷⁸ Фра Анђело или Фра Анђелико (Fra Angelico) спада у сликаре ране ренесансе у Италији. Живео је 1395–1455. године. Током живота и кратко након смрти називали су га Il Beato или Благословени, због вештина које је показивао у сликању религиозних тема. Био је доминиканац. На почетку каријере бавио се осликовањем илуминација у књигама, да би се касније прославио као сликар. Својим делом показао је да су

Некадашње уметничко благо из Шталгебадеа данас се чува у Дрезденској галерији (Gemäldegalerie). Како би се боље могао разумети уметнички укус нашег аутора, овде ћу приказати репродукције дела која је поменуо, иако су оба веома позната историчарима уметности. Прва од поменутих слика је *Мајка Божија* од Рафаела,⁸¹ чију *Сикстинску Мадону* и данас најчешће помињу када је реч о Дрезденској галерији, тако да је највероватније Атанацковић управо на ту слику и мислио кад је поменуо Мајку Божију.

Слика 23, Рафаел Санте, *Сикстинска Мадона*

Друга је *Мајка Божија са Исусом у јаслицама* од Коређа.⁸² У Дрездену се чувају најмање две Коређове Мадоне, од којих је једна са Светим Ђорђем, али на њој Богородица малог

сликарска вештина и сопствено виђење уметника довољни да настану трајна уметничка дела. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Fra_Angelico

⁷⁹ Карло Долчи (Carlo Dolci) био је италијански сликар који је живео 1616–1686. године. Користио је оловку за израду религиозних нацрта, а потом улагао пуно рада у израду слика. Радио је изузетно споро. Иако је већину слика урадио у малом формату, остао је познат по некима које су изузетно великих димензија. Његове слике се лако препознају по деликатности композиције, као и према бојама које је користио. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://www.1911encyclopedia.org/Carlo_Dolci

⁸⁰ Карло Марата или Марати (Carlo Maratta или Maratti) припадао је италијанском сликарству високог барока. Живео је 1625–1713. године. Имао је једну од најбољих уметничких школа у Риму у то време. Створио је низ слика на којима је приказивао Богородицу. Његов стил може се звати класицистичким бароком. Познат је и по портретима у којима је приказивао унутрашњи живот портретисаног. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Carlo_Maratta

⁸¹ Рафаел Санте (Raphael Sanzio) био је италијански сликар и архитект из периода високе ренесансе, познатији по свом првом имену Рафаело. Живео је 1483–1520. године. Слављен је због перфекције и грациозности слика и цртежа које је створио. Заједно са Микеланђелом Буонаротијем и Леонардом да Винчијем чинио је велику тројку најбољих мајстора тог периода. Био је изузетно продуктиван сликар и за њим су остала многа значајна дела, нарочито у Ватикану. Извршио је снажан утицај на своје савременике, али после његове смрти већи значај придаван је Микеланђелу, да би се у XVIII и XIX веку ситуација променила у корист Рафаела. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: <http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael>

⁸² Антонио Алегри да Коређо (Antonio Allegri da Correggio) био је најистакнутији сликар из италијанске ренесансне школе у Парми. Рођен је у малом граду Коређо 1489. године и живео до 1534. Претрпео је утицај класицистичког сликарства, као и других италијанских сликарских школа. Као независан и реномиран уметник добио је да ослика Богородични олтар у манастиру у Коређу, а та икона се данас чува у Дрездену. Након 1516. године живео је у Парми. Његова дела данас се сматрају револуционарним и веома утицајним на потоње сликаре. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_da_Correggio

Исуса држи у наручју, док је на другој насликана Богородица крај јасли, док се око Исуса виде пастири који су дошли да му се поклоне. Овде ћемо као илустрацију дати обе иконе, како би се видело на коју је Атанацковић мислио.

Слика 24, Антонио да Коређо, *Богородица са Св. Ђорђем*

Слика 25, Антонио да Коређо, *Поклоњење пастира*

У наставку путописа, Атанацковић је истакао жалосну позицију српских уметника који немају материјалних могућности да отпутују на таква места и да виде како су прави мајстори сликали, већ остају у земљи где немају ни уметничке академије, ни галерија, ни прилике да се упознају са другим уметничким делима. Саксонским уметницима, међутим, поред тога што имају Уметничку академију, пружа се могућност да се такмиче да би освојили стипендију на основу својих радова, а они најбољи у класи добијају двогодишњу стипендију од 600 талира годишње која им омогућава да путују у друге државе и да се у иностранству даље образују и уче. Поред тога, најбољи радови им се награђују и плаћају, без обзира на то што су још увек на Академији. Линденау је оставио фонд из којег се исплаћује награда за најбољу слику са историјском темом. Кад студенти заврше Академију, ако су иоле добри, лако им је у Немачкој да пронађу мецену за свој рад, јер ће се богаташи о њих отимати, истакао је наш аутор.

Наш писац је закључио да он не жели да и код Срба буде исто тако и да се граде академије и заводи за сликаре поред толиких других преких потреба које су у најближој вези са народним животом и да треба да се ствара и гради оно што је најпрече. Тај став је нормалан када се има у виду да је Атанацковић ово писао непосредно након завршетка ратних разарања, када би било немогуће од људи тражити да подижу уметничке академије, када су многи остали без ичега, па и без крова над главом. Но, оно на шта је хтео да укаже јесте чињеница да и без свих тих олакшица и међу Србима постоји низ уметника који су изванредни, те да се не треба према њима односити са толиком

непажњом и небригом. Он је навео имена Симића и Вулетића, а подвукао је да они нису једини који су се о свом трошку и сопственим талентом издигли изнад других.

Данас ми знамо да се иза презимена Симић крије сликар Павле Симић,⁸³ чију слику не само да је знао Б. Атанацковић, већ је и лично на њој остао портретисан као учесник Мајске скупштине у Сремским Карловцима. То је позната Симићева литографија *Мајски сабор 1848.* или *Мајска скупштина 1848.* за коју је њен аутор годинама припремао портрете учесника, а која је овде нешто раније приказана. Други сликар којег наш писац помиње највероватније је Јован Вулетић, први сликар питомац Матице српске.⁸⁴ Истог сликара поменули су и В. Петровић и М. Кашанин (1927) у одељку о Ђури Јакшићу. Јакшић је похађао Академију пред револуцију 1848–1849. године, а кроз њу су прошли и многи други Срби: Катарина Ивановић, Ђурковић слепи, Имбриковић, Јанковић, Вулетић, Перласка и други, по речима В. Петровића. Ту се Вулетић наводи као један од сликара полазника „Прве Угарске Академије“ коју је водио наpolitанац Јаков Марастони од 1846. године у Будимпешти. Вулетић је, по Атанацковићевим речима, већ нашао стазу која води ка савршенству и која је требало да га уведе у храм славе, али је ипак морао натраг. Вероватно је наш аутор мислио на болест сликара.

Атанацковић посебно истиче да ће се многи изненадити кад угледају неку од слика или икона које се могу поредити са платнима Рубенса,⁸⁵ Антона ван Дајка,⁸⁶ Жака Жардена,⁸⁷ Алонзоа⁸⁸ Каноа,⁸⁹ Муриља,⁹⁰ а које је сликао Арса, па се надао да такво стање

⁸³ Павле Симић рођен је 1818. године у Новом Саду, а умро је 1876. године. После учења у радионици сликара Алоиза Кастагнија, Италијана из Мантове, у Новом Саду, Симић је студирао на Сликарској академији у Бечу, на одсеку историјског сликарства. По повратку кући, углавном је сликао иконостасе и портрете. Његова црквена иконографија спада у бидермајер. Имао је јасну композицију и хармоничан цртеж, забележила је критика, а најзначајнији је као портретиста где је строг цртач, а у боји мек и прозиран. Неки његови портрети спадају у најбоља дела српског сликарства средине XIX века. Радио је и историјске композиције које се данас чувају у Галерији Матице српске у Новом Саду. (Петровић, Кашанин, 1927, стр. 107–108; на Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://sr.wikipedia.org/wiki/Павле_Симић)

⁸⁴ Јован Вулетић, српски сликар, живео је 1825–1852. године. Био је питомац Текелијанума током школовања у Пешти, а Матица српска га је помагала и када је наставио школовање у Бечу. Био је веома сиромашан, тако да је унапред трошио стипендију, те је током школовања углавном гладовао. Атанацковић га је поменуо у путопису, али су га помињали на више места и Ђура Јакшић, Јован Суботић и Катарина Амброзић. Н. Симић дао је неповољну оцену о Вулетићевом раду, иако се оградао тиме да су можда најбоља Вулетићева дела изгубљена. (Симић, 1958, стр. 115–121)

⁸⁵ Петар Паул Рубенс (Peter Paul Rubens) био је веома плодан фламански сликар. Живео је 1577–1640. године. Представник је барока у сликарству, који је пропагирао пренаглашене покрете, боје и сензуалност. Познати су његови иконостаси, портрети, пејзажи и историјске композиције са митолошким и алегориским садржајима. Поред тога што је водио значајну сликарску школу у Антверпену, био је и класично образован човек, колекционар књига и уметничких предмета, као и дипломат којег су произвели у витеза краљеви Шпаније и Енглеске. Као млад човек посетио је Италију, а Тицијанове слике, као и сама Италија, оставиле су снажан утисак на њега. Касније је пуно путовао у Шпанију и Енглеску из уметничких, али и дипломатских разлога. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Paul_Rubens

⁸⁶ Антон ван Дајк (Anthony van Dyck) био је фламански сликар који је постао један од водећих дворских сликара у Енглеској. Живео је 1599–1641. године. Најзначајнији рад био му је портрет Чарлса I од Енглеске, као и његове породице и двора, којим је извршио пресудан утицај на енглеске портретисте током следећих век и по. Бавио се сликањем библијских и митолошких тема, показао је изузетне способности скицирања, а иновирао је и сликање воденим бојама. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Van_Dyck

⁸⁷ Жакоб Жарденс (Jacob Jordaens) био је уз Рубенса и Ван Дајка трећи сликар фламанског барока који је донео престиж антверпенској школи сликања. Живео је 1593–1678. године. Никада није путовао у Италију да изучава њено сликарство, јер је готово читав живот провео у Антверпену. Поред тога што је био успешан

неће заувек бити ни код Срба. Он је очигледно мислио на чувеног српског сликара Арсена Арсу Теодоровића,⁹¹ чији рад је могао познавати још из Баје, где је до данас сачуван Теодоровићев иконостас у српској цркви, како је раније већ поменуто. В. Петровић (1927) тврдио је да је Теодоровић у својим радовима свео библијске сцене и ликове на фигуре без покрета или да је са бакрореза копирао слике ренесансних уметника.

Данас се поставља питање колико има истине у свим речима похвале за српске сликаре којима је Атанацковић тако штедро обасуо и Симића, и Вулетића, и Теодоровића. На то питање Симић (1958) даје одговор у чланку о Јовану Вулетићу где каже:

Ове Атанацковићеве похвале не би смеле да се прихвате без ограђивања. Пишући у добу које је све неизбежније наметало потребу узношења свега што је српско, он је у поређењима готово увек хиперболичан и веома често не зна праву меру. То његово претеривање најбоље се огледа у изједначавањима Теодоровићевих „икона“ (тада уобичајени назив за готово све уљане слике) са делима „која је Рубенс, Антон ван Дук, Жакс Жарден, Алоизо, Кано, Мурило зготовио“. Премда је на своме путовању по Европи, особито у Дрезденској галерији, имао прилике да види значајна дела европске уметности, услед помањкања шире ликовне културе и префињенијих естетских мерила, Атанацковић није био кадар да пружи одговарајућу оцену. Личне импресије потисле су у њему објективног критичара. Уосталом, уочљива је и његова намера да ободри наше запостављене живописце. Величајући их, он је настојао да их подстакне на стварање и да непосредно допринесе њиховом друштвеном

сликар, бавио се и дизајном таписерија. Изузетно добро је познавао *Библију*, а од сликарских техника и сликање воденим бојама. Данас су најпознатије његове бројне велике композиције које приказују жанр сцене. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Jordaens

⁸⁸ У оригиналном тексту иза речи Алонзо стоји зарез, али сликар са тим презименом не постоји, те ће бити највероватнија претпоставка да се зарез ту нашао као штампарска грешка, јер се следећи сликар којег је поменуо Атанацковић презивао Кано, а име му је Алонзо.

⁸⁹ Алонзо Кано (Alonzo Cano) био је шпански сликар који је живео 1601–1667. године. Често су га називали шпанским Микеланђелом. Остало је забележено да је имао изузетно страствен темперамент, да је учествовао у многим двобојима, а сумња се и да је убио своју жену. Ипак, његова дела су сва религиозне садржине. Његове слике су узвишене и чисте, сликане са много емоција. Највише је волео скулптуре, тако да су и ликови на његовим сликама вајарски обликовани. Може се рећи да су његова дела еклектичка. Најбоља дела чувају му се у Шпанији, а нека се могу видети и у галеријама у Дрездену и Минхену. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Alonzo_Cano

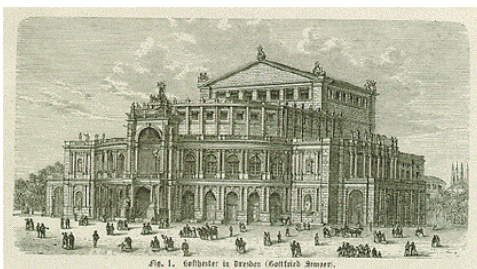
⁹⁰ Бартоломеј Естебан Муриљо (Bartolomé Esteban Murillo) био је шпански сликар, један од најзначајнијих представника шпанског барокног сликарства. Живео је 1618–1682. године. Иако су му најпознатија религиозна дела, он је насликао и низ портрета својих савременика, нарочито жена и деце. Ови реалистични портрети обичних људи представљају значајна сведочанства о свакодневном животу његовог времена. Сликао је под утицајем Рибере и Каноа, те је са њима делио реалистички приступ делу. Касније су његове слике постале углађеније и одговарале су буржоаском укусу оног времена. Био се специјализовао за сикање Богородице са дететом и мотива безгрешног зачећа. Постигао је међународну славу почетком XIX века пре било ког другог шпанског сликара. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Bartolom%C3%A9_Esteban_Murillo

⁹¹ Арса Теодоровић рођен је 1767. или 1768. године, а умро 1826. године. И овај сликар завршио је Сликарску академију у Бечу где се био упознао са Д. Обрадовићем и другим младим јозефинистима. Живео је и радио у Темишвару и Новом Саду. Његов портрет Доситеја из 1794. године спада у први грађански портрет у Срба. Класицистичке склоности испољавао је и на мушким и на женским портретима, а још више на иконама, историјским и алегоријским композицијама. Израдио је око 26 иконостаса на којима се истиче једноставан цртеж, прегледна композиција, уздржана палета и идилично осветљење, истакла је критика, док је у позадини сликао остатке грчких храмова, аквадукте и медитеранске пејзаже. Створио је сликарску школу у Темишвару и Новом Саду, као и цртачку у Сремским Карловцима. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://sr.wikipedia.org/wiki/Арса_Теодоровић

угледу, а тиме уједно и да приметне међу српском публиком интересовање за сликарске радове. (Симић, 1958, стр. 118–119)

Са овом оценом могу само донекле да се сложим. Чињеница је да је Атанацковић претеривао када је оцењивао дела сувремених српских сликара и иконописаца, али они су били најбољи који су се у том моменту код Срба бавили сликарством. Узгредна оцена да наш писац није имао ширу ликовну културу и префињена естетска мерила, по мојем мишљењу, не стоји у потпуности. Према изворима који су консултовани, готово свако дело које је он поменуо у својим путописима има истакнуто место у историји уметности и то нису периферна дела у тим културама, већ се, напротив, готово увек ради о врхунским ствараоцима и њиховим најбољим делима. Као културан, светски човек, Атанацковић је посећивао галерије, музеје и позоришта у иностранству у којем је често боравио, па иако није имао академско уметничко образовање, интересовање за уметност и лепоту сигурно су допринели стварању његовог истанчаног укуса.

Седмо писмо писано је 16. августа опет из Дрездена, али оно је посвећено позоришту и позоришном животу овог немачког града. До данас је сачуван изглед тог позоришта из периода око 1880. године.

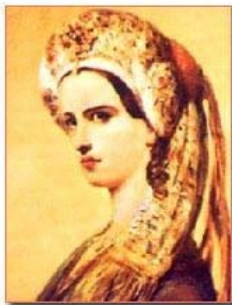
Слика 26, Готфрид Семпер, *Позориште у Дрездену*

Десило се да је док је наш аутор боравио у Дрездену позориште славило годишњицу, тако да су гостовали славни француски уметници из париског Théâtre de la République и из Одеон-а. Од свих уметника које је гледао, наш аутор највише пажње посветио је глумици Рашел коју је и две године раније имао прилике да гледа у Паризу. Истакао је да он лично нема толико дара да опише колико је она изврсна глумица. Данас може деловати претерано што Атанацковић са оволиком одушевљењем пише о глумици коју је тек два-три пута у животу имао прилике да види на сцени, али критике које су забележиле појаву Рашел у историји позоришта, дају му за право.

Рашел⁹² је након ступања у француско позориште Comédie-Française са седамнаест година глумила у највећем броју француских класичних трагедија током романтичног доба. Критика је истакла да је она својим гласом и сценском појавом удахнула нов живот хероинама Расина и Корнеја. Страст са којом је она глумила дубоко је потресала посетиоце позоришта без обзира на то којем слоју друштва су припадали. Критика је записала да је истрајним радом њен глас, првобитно тврд и груб, постао мек и мелодиозан,

⁹² Елизабет Рашел Феликс (Élisabeth Rachel Félix) живела је 1821–1858. године и била је друга од шесторо деце алзашког Јеврејина Јакоба и Естер Хаја Терезе Феликс (Jacob (Jacques) и Esther Hayah (Thérèse) Félix), али је сама припадала француском грађанском слоју након своје грађанске еманципације. Дубоко у себи остала је у тој фази јеврејског уласка у модерно доба, али је за многе Французе она била персонификација алегоријских фигура Трагедије, Историје и Републике. У њеној личности могу се открити многе културне и политичке контрадикторности тог периода. Она је била симбол и легитимистичке и републиканске врлине. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: <http://www.1911encyclopedia.org/Rachel>

па су његови дубоки и утишани тонови били толико изазовни и узбудљиви да им публика није могла одолети.

Слика 27, француска глумица Рашел

То јој је донело међународну славу и подједнако обожавање од стране монарха, високог друштва и публике. Бројни уметници и аутори из доба романтизма оставили су сведочанства о свом дивљењу које су осећали према Рашел и као жени, и као глумици. Њен деби на париској позорници 1838. године падао је у време када се мислило да је класичном театру дошао крај, те да ће га сменити романтично позориште, али је млада глумица дала трагедији нов замах, те су се ствари потпуно преокренуле. Њено извођење *Марсељезе* имало је значајног утицаја на јавно мњење 1848. године. Феномен Рашел је у великој мери типичан за успешне глумице. О њој су написане многе биографије⁹³ и постала је једна од најпознатијих жена XIX века. И други уметници и уметнице оставили су трага у својем времену, али је Рашел створила нов модел глумице и жене.

Од дрезденских уметника Атанацковић је поменуо само Емила Девријена, а од новијих госпођу Бајер, господина Брука и госпођицу Вилхелми, који, очигледно, нису имали такву, међународну славу као глумица Рашел. Сâмо позориште у којем су играле представе постојало је тада тек десетак година.

Као и на другим местима, и овде је Атанацковић с разлогом писао о страним уметницима, јер је желео да упореди инострани и српски живот. Он је истакао да је могуће да већ кроз неколико година српско позориште достигне онај ниво на којем су страна позоришта, јер су Срби познати по томе да када се нечег прихвате, онда то својски раде. Тако је сматрао да ће неки од сомборских глумаца моћи да достигну глумца Емила Девријена, али да Рашел неће бити лако премашити, иако се и у српском позоришту јавила једна глумица која јој је слична. Као коментар, још је додао уз реч о нашој глумици и да су Српкиње веома даровите, а да има новчаних средстава и прилике колико их има Рашел, та би српска глумица могла да је достигне.

Осмо писмо писано је из Лајпцига 1. октобра 1850. године. Ово је писмо Атанацковић у целини посветио опису Лајпцига за који је написао да је лепо место, са развијеном трговином, те се у њему често нађу и српски трговци. Поменуо је да постоје позоришта, кафане и друга места за забаву, а од знаменитости види се да је обишао споменике К. Ф. Гелерта,⁹⁴ Ј. С. Баха и Ф. Шилера⁹⁵. Посетио је и гробље на којем је

⁹³ Видети: Janin, J. G. (1858). *Rachel et la tragedie*; Kennard, A. (1888). *Rachel*; Faucigny-Lucinge, A. de (1910). *Rachel et son temps*.

⁹⁴ Кристијан Фирхтегот Гелерт (Christian Fürchtegott Gellert), немачки песник, живео је 1715–1769. године. Завршио је теологију на Универзитету у Лајпцигу, где је од 1745. године предавао филозофију, поезију, реторику и стилистику, да би 1751. године постао ванредни професор филозофије. Његова популарност била је огромна, јер је писао како би подизао морални и религиозни дух својих читалаца, користећи језик који је

сахрањен Гелерт. Био је и на месту са којег је Јосиф Поњатовски⁹⁶ 1813. године скочио у реку Елстер и у њој се удавио. Атанацковић није потанко описивао овај догађај, подразумевајући да његови савременици знају о ком догађају се овде ради.

Атанацковић је испољио и намеру да упозна грађански школски систем у Лајпцигу и стање како књижевности, тако и књижарства. За немачку књижевност написао је да је веома развијена, да постоји широка читалачка публика, али да се књиге не купују сразмерно томе, већ да их људи једни од других позајмљују или узимају из библиотека. У оно време Немци су жалили да дају новац за књиге, па су били вољни и по неколико месеци да чекају на књигу која их је интересовала. Код Срба је, дакако, било потпуно обрнуто стање, ту су се књиге куповале из родољубља, из жеље да се помогне развој наше књижевности, или пак престижа ради, сматрао је наш писац, а далеко мањи број људи је заиста и прочитао купљену књигу. Наш аутор је сматрао да код Срба постоји погодно тло за развој књижарства, јер су људи издашни и родољубиви, тако да ће увек одвојити новац за књиге на свом језику, о чему сам у овом раду раније већ писала.

Писмо које је из Берлина написао Атанацковић 5. октобра 1850. године односи се на то какав углед уживају Срби међу другим народима. Он тврди да је још 1849. године из Хајделберга написао како Французи не познају српски народ и зато верују у лажи које им други о њему причају. Када би им неко о српском роду рекао истину, сасвим би другачије гледали на српске прилике. И у другом допису из тог времена чудило се како чак и људи који би требало да знају истину, бивају обманути, јер лажи о Србима чују са свих страна, а нико им не говори праву истину. У међувремену, дошло је до познатих историјских догађаја, те су се Срби прочули као „чврст, постојан, одважан и јуначан народ“, по речима самог аутора, али и даље нико ништа није знао о пореклу нашег народа, његовој вери, обичајима, односима са другим народима, па чак ни где тачно живе Срби.

Још се мање знало о српским тежњама и политичким намерама, јер су се дотадашњи непријатељи Срба у Војводини разишли по читавој Европи и тамо ширили лажи о српском народу како би своје непријатељство оправдали, објашњавао је кроз свој допис Атанацковић, чак је тврдио да тамо где људи воле ред и сопственост Срби бивају оптуживани да су за комунизам, а где је опште расположење либерално, тамо се тврди да Срби теже стицању имовине, господства и власти, те да су из тог разлога постали оруђе у

био изузетно чист и тачан. Постао је један од најпознатијих немачких аутора. Басне писане по узору на Лафонтена биле су му једноставне и дидактичне. Писао је и духовне песме, од којих је неке компоновао Бетовен, сентименталне комедије, а написао је и први психолошки роман на немачком језику. Његова писма узимана су у своје време као пример доброг стила. Гелертова *Сабрана дела (Sämtliche Schriften)* објављена су у 10 књига (Leipzig, 1769–1774). На Интернет адреси 11. 2. 2010. године:

http://en.wikipedia.org/wiki/Christian_F%C3%BCrchtegott_Gellert

⁹⁵ Јохан Кристоф Фридрих фон Шилер (Johann Christoph Friedrich von Schiller), немачки песник, филозоф, историчар и драматург, живео је 1759–1805. године. Током последњих година живота Шилер је гајио компликовано и плодно пријатељство са већ тада познатим и утицајним Гетеом, са којим је дискутовао о питањима естетике, а тај период се данас назива вајмарски класицизам. Објавио је низ филозофских, историјских, драмских и естетичких дела, као и кратке, сатиричне поеме писане са Гетеом и уперене против њихових противника. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Schiller

⁹⁶ Јосиф Антоније Поњатовски (Józef Antoni Poniatowski) био је пољски војсковођа, генерал, министар рата, који је постао француски маршал. Живео је 1763–1813. године. Иако је рођен у Бечу, у Аустрији, као син брата последњег пољског краља Станислава Поњатовског и једне дворјанке Марије Терезије, из аустријске војне службе прешао је у Пољску, а у време Наполеонових ратова био је војсковођа у Наполеоновој војсци. Као један од војсковођа учествовао је у походу на Русију, а погинуо је бранећи одступницу француској армији у бици код Лајпцига. Французи су прерано срушили мост, он није хтео да се преда Русима, те је смрт нашао у реци Елстер. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Josef_Poniatowski

рукама аустријских власти. У тим лажима није лежала непосредна опасност по Србе, јер ниједан народ није пропао зато што га други не воле, сматрао је Атанацковић, али пријатеља је добро имати свугде, а то би се постигло само тиме што би се о српском народу рекла истина и показало се његово право лице, те је наш писац изнео српски национални програм онако како га је он видео.

Прво, Срби су народ који тежи да развије своју народност и своју самосталност не спречавајући друге да то исто учине, нити се на било који начин одвајају од других народа. Друго, Срби траже своја права која припадају сваком човеку, па према томе и сваком поједином народу, те су они за истину и правду. Што се та истина не види није зато што су српски непријатељи у праву, већ зато што су Срби немарни и дозвољавају да се овакве пропагандне брошуре против њих штампају и у Енглеској, и у Француској, и у Немачкој, као и у другим државама. Наши људи нису објавили ни једну једину брошуру о себи, тако да је сматрао да само праведност српских циљева може да спасе српску будућност. Једино у Халеу и Берлину схватио је наш писац да Немци могу имати и другачији став према Србима, а кад се распитао како је до тог дошло, испоставило се да су тамо студирали неки одлични млади Срби и уверили јавност у честитост и исправност српског рода.

Други доказ да неко ко је странац може имати позитивно мишљење о Србима када их упозна јесте Иполит Деспре (Hippolyte Desprez), француски писац који је 1844. године боравио међу Србима и толико их заволео, да је у Паризу издао књигу у два тома којом разјашњава свету источно питање и оправданост српских тежњи за ослобађањем од аустријског и турског царства. Највероватније се ради о књизи објављеној у Паризу под насловом *Les peuples de l'autriche et de la Turquie: Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais* par Hippolyte Desprez (1850). Б. Атанацковић је, вероватно у страху од цензуре, додао да је овај писац чак у неким питањима и претерао. Тиме је желео да покаже да се уз само мало воље јавно мњење у Европи може окренути у српску корист, а када се и поред тога неки народи поставе као непријатељи Срба, то значи да су они прави непријатељи, а не непријатељи из неспоразума или незнања. Оно што је још битно је да је Атанацковић очито добро разумео о чему је писао овај аутор на француском језику, што би било немогуће да није знао тај језик.

Следеће писмо *Српским новинама* Атанацковић је послао из Лондона тек 6. новембра 1850. године, иако се и оно односило на догађаје из Немачке. Приликом једне шетње по Берлину, описивао је наш аутор, затекао се пред лепом зградом пред којом се окупило пуно света. Од неког старијег човека сазнао је да се чекају сватови. Када се распитао о младенцима, чуо је да се удаје девојка од 18 година, која је била међу најбогатијим удавачама у том граду, да је имала одлично образовање, али га је изненадило што младожења није био племић, већ обичан грађанин. На то му старац, иначе стриц девојчин, рече да је од тог младића довољно што има углађену спољашњост и здрав разум, тако да девојка неће доспети у беду, већ ће са својим мужем и породицом и у будућности срећно живети. Отац и стриц су девојци остављали имање, а будући муж је био посластичар, дакле вредан и поштен човек. Атанацковића је тај одговор поразио, јер је пре тога чуо за невоље више својих пријатеља који су хтели да се у Аустрији ожене вољеним девојкама, али нису у томе успевали, јер нису били високог порекла. Надао се да ни код Срба то неће заувек остати тако, а још је пожелео свом нараштају, прећутно и себи, да дуго поживи и да дочека ту промену.

Следеће писмо нашег аутора од 8. новембра имало је за тему Енглезе и њихово понашање на берзи у вези са ратом између Аустрије и Пруске. Очигледно су за мишљење о томе Атанацковића питали његови познаници. Добро је запазио да и став према рату, као и став према другим појавама, зависи од политичке партије којој сами људи припадају, тако да се само неки појединци радују рату, а то су обично они који су у мирнодопском животу безначајни, али као сујетни и властољубиви људи могу само да лове у мутном и баве се незаконитим радњама. У ту групацију сместио је наш аутор и мађарску емиграцију у Лондону у оно време. Једном приликом у лондонском Гранд хотелу⁹⁷ учествовао је наш писац у раду неке скупштине, они су то звали Цигар-диван, а томе су присуствовали и многи немачки либерали и мађарске патриоте. Обе струје су се надале да ће између Аустрије и Пруске избити рат, а онда би се они већ лако побринули о сопственим интересима и наводили би воду на своју воденицу. Највећа нада овим политичарима била је нова буна у Италији и Мађарској.

На овом месту Атанацковић се осврнуо на њему савремена збивања. Његово мишљење било је да је мађарски народ и морално и материјално ослабио после револуције 1848–1849. године, да је застрашен и незадовољан последицама револуције, тако да у том тренутку више нико неће никаквим обећањима успети да подигне Мађаре на оружје. Атанацковић је, другим речима, сматрао да је обичан мађарски народ ушао у револуцију из патриотских разлога, али да је у њој поражен, при чему га ни аустријска, ни мађарска влада нису казнили, већ су га материјално још и наградиле. Ово је том народу, сматрао је Атанацковић, било довољно, јер мађарски народ не познаје праву слободу, уставну слободу, нити о томе има праву представу, тако да му је свеједно ко ће му и како наређивати, само ако му је у материјалном погледу боље него што му је раније било.

Атанацковић је искористио прилику да напише шта мисли и о положају у који су доспели Срби и Хрвати након исте те револуције. Оба ова народа која су се борила на страни аустријског двора и поднела многе жртве за њега, нису ни у којем смислу награђена за такво понашање, или су добила врло малу одштету. Ово је моменат који може изазвати нове немире и ратне трзавице, а ко би на томе радио имао би изгледа да разбукти ратни пожар и међу оним народима који су до тада срећно живели. На то је, сматрао је Атанацковић, рачунала мађарска емиграција и друге партије које су биле незадовољне политиком сопствених држава. Да ли ће се тако нешто и десити, да ли ће се Срби и Хрвати побунити, било је горуће питање у оном часу. Наш писац даје негативан одговор, што се показало као историјски тачна процена. То се неће десити, сматрао је он, јер је чињеница да су југословенски народи најмање добили после рата, да су добили далеко мање од оног чему су се надали и што су својим понашањем заслужили, па је нормално да постоји и незадовољство, али одатле до револуције још је веома дуг пут. Атанацковић то објашњава тиме што је српски народ „великодушан, разборит и стрпељив“ и обично чека да му се законским путем да оно што је заслужио, а што је још важније, Срби се никад нису револуционарно организовали против аустријске владе.

Добри познаваоци знали би шта би се десило ако би избио рат о којем се сањало, а то је моменат у којем би Срби били мобилисани против Пруса, али они се ипак не би побунили против царске власти у Бечу. Зато је Атанацковић сматрао да би српска

⁹⁷ Историјски Лангам хотел (Langham Hotel) је, заправо, оригинално носио назив Гранд хотел (Grand Hotel), а смештен је у срцу западног дела Лондона у Рицент улици, у непосредној близини улица Бонд и Оксфорд, само десетак минута од строгог центра Лондона. Чињеница да је одсео у овом хотелу казује нам да је Атанацковић путовао са значајним новчаним средствима.

револуција у том моменту била највећа несрећа, јер би се претворила у братоубилачки рат. Губитак не би био велик само у материјалном смислу и у људским жртвама, већ би се и у моралном смислу тиме направио корак уназад. Као лојалан грађанин, наш аутор је изјавио да цела Европа познаје Србе као народ који се лавовски борио за своју националност, али да се борио и за очување целовитости Аустрије, јер се само у њој српска народност могла сачувати и даље развијати. Ово је чињеница коју сви народи у Европи препознају и признају српском народу, сматрао је наш писац, а какве би последице у том тренутку имала српска револуција, по Атанацковићу су следеће:

Да се сад српски народ против владе дигне, то би тим делом показао да у последњем рату народност и целокупност монархије или су били маска, којом смо крили тежње које су Европи на уштрб – или да смо ми онда неправедно радили, кад смо устали против Маџара, и да је оно света ствар коју смо ми срушили. (Атанацковић, 1928, стр. 489)

Дакле, када би дошло до нове српске револуције, морали би Срби признати своју грешку и признати правичност мађарске револуције из 1848–1849. године, а у том случају све жртве и сва српска јунаштва и патње које је поднео српски народ добиле би негативну оцену у историји. Тада би српски јунаци били сматрани зликовцима који су заслужили вешала на која су их осуђивали Мађари. А ко би од Срба такав терет узео на своју душу, запитао се Атанацковић.

Да је Српска револуција у својој првој фази била праведна, потврдила је и савремена историографија. О томе се може погледати став С. Гавриловића (Gavrilović, 1976):

На тај начин је, у току јуна и јула 1848, српски pokret, на onom delu Vojvodine који је tada kontrolisao, poobarao или paralisao skoro sve organe stare feudalne vlasti i stvorio narodne odbore као organe vlasti pobunjenog srpskog naroda. То је била несумњива revolucionarna promena, па се, posmatrano sa tog aspekta, sa aspekta vlasti, једино код Srba u Vojvodini може govoriti о sprovođenju narodne i грађанске revolucije, kakvo u proleće i leto 1848. године не srećemo ni kod једног другог народа u Podunavlju. (Gavrilović, 1976, стр. 260)

Поред свих тих моралних питања која би се отворила, наш писац сматрао је да ни материјално питање српске побуне не би било занемарљиво. Непријатеље српске револуције он је видео у оним истим непријатељима против којих су се Срби у револуцији борили, којима су се супротставили и који су и тада били жељни да Србе униште. То би се и догодило да није била другачија судбина и Божија воља, сматрао је он. Зато је, истакао је Атанацковић, свим народима у Европи потребан мир и стрпљење, а Србима понајвише. Искористио је и ту прилику да позове своје сународнике на стрпљење и надање, јер се на њих очигледно у Аустрији будно мотрило, а сваки знак побуне међу Србима српски непријатељи би искористили и преокренули би њихово оправдано незадовољство у своју корист. Срби су се једино могли уздати у законе и редован судски пут којим би остварили своја права, сматрао је наш аутор као правник. О револуцији 1848–1849. године биће више речи у одељку о роману *Два идола*.

Последње писмо послао је Атанацковић из Трста на Светог Николу, тј. децембра 1850. године, што је знак да је био кренуо својој кући. У том писму он је изнео још неке своје економске ставове. Наводно, био је прочитао у неким париским новинама које је редовно примао предлог закона о светковању недеље и празника. Ово је био Монталамберов⁹⁸ *План за Француску*. Иако је било могуће ставити много примедби на

⁹⁸ Шарл Форбс Рене де Монталебер (Charles Forbes René de Montalembert) живео је 1810–1870. године. Бавио се књижевним и јавним радом. Био је либерал и није се слагао са француским новим режимом једино по питању религије. Желео да се одвоји црква од државне контроле и нападао је монопол над радом јавних

овај предлог, Атанацковић се задржао на питању светковања недеље и какве последице то има на пословање човека који не ради недељом. Наш аутор је на путу до цркве на дан Светог Николе прошао кроз трговачки центар Трста где су све радње биле отворене, а и у луци је било света, док је српска православна црква у истом тренутку била препуна. Оценио је да ниједан православни Србин није тог дана остао код куће због посла. Ниједан грађански закон у Аустрији није наређивао празновање Светог Николе, а и у Аустријској монархији су, као и у Трсту, људи својем послу посвећени и одани. Стога је, ако је веровати француском правнику, ако један човек празнује и не ради, то иде на његову штету, уколико и његов супарник и конкурент не празнује исти дан. Очигледно је и то био један од узрока због којих наш народ назадује, јер мора да празнује државне празнике, а не одустаје ни од својих, иако у питању вере и празновања није обавезно да се грађанским законом гони поштена душа, сматрао је наш аутор. О истом питању крајем XVIII века имали су Срби и читаву једну студију из пера првог српског адвоката Јована Мушкатиновића, што значи да ово питање није било ни мало, ни занемарљиво, чим су се угледни правници оног времена око тога толико бринули.

Када се Атанацковић вратио у Бају око Нове године, схватио је да је у својим дописима, заправо, најмање описивао крајеве и градове кроз које је пролазио. Тако је и сам увидео да је о Немачкој понешто и написао, али да је Холандију, Енглеску, Француску и Италију потпуно занемарио. Одлучио је да напише *Додатак писмима србског путника* у којем би надокнадио пропуштено. Међутим, већ у првом допису од 22. јануара 1851. године из Баје, којим је отпочео *Додатак*, он се опет бавио Немачком. Овде је описао погодности путовања железницом у Немачкој, констатовао је да су Берлин и Хамбург као трговачки центри повезани пругом, којом се потом роба разноси по читавој Европи, а када се то упореди са путем по Војводини схвати се колико су овдашњи крајеви у оно време били заостали за светом. Путник у Немачкој не брине се о томе какво ће време бити током путовања, да ли ће успети да стигне на време на своје одредиште, поменуо је да има мноштво носача на станици када се пристигне у нови град, да су железничке станице пространа и лепо уређена здања и слично. Описао је како на станици стоји упозорење да путници треба да пазе на свој новац због лопова, али да се због тога не треба пуно бринути, јер је особље које је запослено на шалтерима изузетно љубазно према путницима. Он је чак написао и како путници проводе време на станици до поласка воза, каква је разлика између различитих путничких класа у возовима и слично.

Оно што је посебно желео да истакне је да је Горња Немачка препуна земљеделаца који су задовољни, јер од свога рада могу материјално да просперирају, те да се њихово задовољство огледа на њиховим лицима које путник види кроз прозоре воза! Али потом се упитао и зашто се у Немачкој далеко боље живи од земљорадње него у Аустрији или пак у Француској и Енглеској. Ако се и занемари предност што се надлежни брину о пласману немачких производа, наш аутор даје и следећи одговор на то питање:

(...) и добар размер у радњи и одмору, штедљивост и тежива и своје телесне снаге, после пажња на самог себе, набављање, прво и прво, само оних потреба које су му нужне чистом

институција помоћу које је монархија учвршћивала свој положај. С друге стране, сматрао је да црква не би требало унапред да се противи новим идејама. Сарађивао је у новинама *L'Avenir*. Добио је место у Дому депутата све до 1857. године, када је био присиљен да се повуче из политике, јер су га и даље сматрали непријатељем царства. Изабран је у Француску академију наука након пада јулске монархије 1851. године. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године:

http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Forbes_Ren%C3%A9_de_Montalembert

угледном животу, па, после, поштовање своје класе и тако у класи себе самог – јесу преимућства која немачки земљеделац сам себи ствара, и откуд му после, наравно, проистиче материјално благостање. (Атанацковић, 1928, стр. 497)

Да Атанацковић није био само ветрогоња који се забављао по иностраним престоницама, већ озбиљан млад човек који је трезвено размишљао о начинима како да се помогне сопственом народу и саветом и добрим примером, сведоче и наведени редови. Он је себе сматрао блиским народу и стога је за своју дужност сматрао и пружање оваквих савета.

Ново писмо написао је у Баји 30. јануара 1851. године и послао га као *Додатак*. Овде је описао посету немачком дворцу у Лудвикслусту,⁹⁹ малом месту са кућама окруженим баштама, у којем се ретко ко задржава, али које је за нашег писца било интересантно због неких словенских старина, антиквитета, које је очекивао ту да пронађе и погледа.

Слика 28, Дворац у Лудвикслусту, Немачка

У летњем дворцу Мекленбург-Шверинског Атанацковића и његове сапутнике дочекао је кастелан, чувар дворца, којег су замолили да им покаже словенске старине. Када су прошли кроз све просторије и погледали уметничке предмете који су били изложени, схватили су да тражених предмета нема. Одговор кастелана био је да су пренете у Шверин, али и док су ту биле нико се није за њих распитивао, до њих – Француза. Атанацковић се на то вајкао да се за словенске старине и иначе нико не стара, осим самих Словена и више силе, а да је са њим био и неки Француз, те да је зато кастелан помислио да има посла са Французима.

Следеће што су путници пожелели да виде била је руска капела у башти тога дворца. Ту је била сахрањена велика војвоткиња Елена 1803. године, али у капели није било никаквих црквених предмета или украса, осим две иконе Св. Илариона и Св. Ане. У близини капеле био је подигнут и споменик војвоткињи Елени Павловној,¹⁰⁰ супрузи

⁹⁹ Лудвикслуст је град који је подигао око 1724. године принц Лудвиг, син војводе од Мекленбург-Шверина. Од 1765–1837. године град је био престоница војводства Шверин. Дворац је подигнут 1772–1776. године према плану архитекте Јохана Јоакима Буша (Johann Joachim Busch) и познат је под називом „Мали Версај у Мекленбургу“. Палата се налази у срцу огромног парка који је сачињен у енглеском стилу, са каналима, фонтанама и вештачким каскадама. У парку се налази и Маузолеј Елене Павловне који је саграђен 1804–1806. године за велику војвоткињу Елену. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године:

<http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwigslust>

¹⁰⁰ Елена Павловна, велика војвоткиња, живела је 1784–1803. године. Била је кћерка великог војводе, касније руског цара Павла I, и његове друге жене Софије Доротеје од Виртемберга. Након удаје за принца Фридриха Лудвига, сина и наследника великог војводе од Мекленбург-Шверина, Елена је постала потенцијална наследница престола и стога је изоставила своју руску титулу. Венчање је обављено на руском двору у

Фридриха Лудвига, великог кнеза Мекленбург-Шверинског. Она је преминула у својој осамнаестој години и уметник П. Роув из Лондона добро је то приказао спомеником од белог мермера. Атанацковић је и овде искористио прилику да се сети споменика краљице Лујзе који постоји у Шарлотенбургу и који обилазе стотине посетилаца, јер је била немачког порекла, док су покојну словенску војвоткињу странци мало поштовали, а још ређе је обилазили, сматрао је наш писац.

Слика 29, Маузолеј Елене Павловне у Лудвикслусту, Немачка

У следећем допису из Баје од 2. фебруара 1851. године, присећао се Атанацковић туробних мисли о том ко су пријатељи Срба у иностранству које су га обузимале док је напуштао Лудвикслуст и кретао за Хамбург. Овај град делимично је био изгорео у пожару¹⁰¹ који је између 5. и 8. маја 1842. године уништио велики део робе којом се ту трговало. Ово је обзнањено читавом свету и са свих страна се купила помоћ и слала пострадалима у пожару. Сама царска породица Хабсбурга дала је око 2.000.000 форинти, можда чак 2.600.000 за обнову града, а сва та помоћ унапредила је град толико да је постао богатији и моћнији него икада пре.

Атанацковић не може да не упореди такав однос према погорелцима са оним односима које су доживели Срби након револуције 1848–1849. године. Према његовом сазнању, прилози су били прикупљани за побуњенике у Шлезвиг-Холштајну, па чак и за мађарске бегунце, исте оне који су имали намеру да сруше аустријски двор. Нашем аутору била је најнепријатнија чињеница да се о невоље Срба оглушио и Хамбург, град који је могао имати и могућности и разумевања за пострадале у револуцији, па још за оне који су остали верни двору и дворској политици. Вајка се наш писац, да они који су блиски Србима у свету и сами имају потребе да добију помоћ, док туђини заувек остају туђини, али да ће Срби и сами подићи своје куће, цркве и школе и поносито дићи главу, кад буду сами изградили и обновили своју земљу слогом и сопственим знојем, а не од милостиње.

Последњи допис који је послао *Српским новинама* у овом циклусу, Атанацковић је написао 12. фебруара 1851. године у Баји. Ту се говори о Атанацковићевим посетама гробљима у иностранству. У Немачкој у сваком граду постоји споменик некој знаменитој личности, чиме Немци са поносом показују славу својих покојника, али тиме славе и сам свој народ, односно саме себе. У зависности од величанствености споменика наш писац

Гачини 1799. године. Елена је родила сина Павла Фридриха 1800. године и кћерку Марију Лујзу 1803. године. Септембра се разболела и убрзо је и умрла. Сахрањена је у Маузолеју који носи њено име заједно са још неким члановима династије Мекленбург-Шверин. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године:

http://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Duchess_Elena_Pavlovna_of_Russia

¹⁰¹ Тачно је да је Хамбург 1842. године био уништен у „Великој ватри“. Пожар је избио током ноћи 4. маја, а угашен је тек 8. маја. Изгореле су три цркве, градска кућа, као и безброј других зграда. У пожару је погинула 51 особа, а процењује се да је без крова над главом остало око 20.000 људи. Реконструкција града трајала је око 40 година. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: <http://en.wikipedia.org/wiki/Hamburg>

желео је да просуди да ли су ти који су га подигли били великодушни или тврдице. Наравно, одмах се осврнуо и на гробља и споменике које су подизали Срби својим славним прецима. На једној београдској цркви била је подигнута само спомен плоча Доситеју Обрадовићу у оно време, а у Пешти Матица српска подигла је била само мали крст над гробом Милована Видаковића.

Слика 30, Доситеј Обрадовић

Слика 31, Милован Видаковић

Остали споменици српским великанима налазе се само у срцу народа и у народним песмама, јада се наш писац, а камене споменике које ће моћи да виде и други народи, српски род ће можда подизати у будућности. У Отенсену посетио је био гроб Клопштока и његове Мете, па се запитао шта би Срби учинили да су економски тако моћни као Немци. Видаковићев гроб толико је био запуштен, а споменик тако незнатан, да је Атанацковић помислио да би боље било да израсте над тим местом липа и сакрије срамоту са којом се Матица српска и српски род односе према славном српском писатељу.

Тиме су побројани сви путописи за које знамо да их је написао Б. Атанацковић. Форма писама у којој су написани била је позната у српској књижевности још од Д. Обрадовића у XVIII веку, док се у XIX веку путопис у облику писама среће још и код Георгија Магарашевића и Љубомира Ненадовића. Међутим, с обзиром на чињеницу да су објављивани у оновременој периодици, Атанацковићеви путописи су објављени, формално гледано, у виду новинског дописа.

Путописи би се у садржајном погледу могли поделити на више група. Једна од подела дата је у књизи Саше Радоњића *Речник српске путописне прозе* (1995) и према том извору путописи могу да се поделе на следеће типове:

1. репортерско-документаристичке путописе, у којима је наглашена историјска, културна и географска компонента, повећана је егзактност, а приповедач је у другом плану;
2. медитативно-рефлексивне путописе, у којима се не инсистира на спољашњој манифестацији путовања, већ на психолошко-емотивној реакцији путника, односно путописца, те је приповедач овде у првом плану, а сам текст је дигресиван, фрагментаран и необјективан;
3. медитативно-репортерске путописе, који настају прожимањем два претходна типа, а то даје могућност да такви путописи буду и информативни и да имају висок уметнички домет, јер су композиционо и структурно компактни, а остављају и довољно простора за песничку или уметничку медитацију.

Путопис Б. Атанацковића спадао би у категорију медитативно-репортерског путописа, јер се наш писац побринуо да нам да и довољно информација о пределима и градовима у којима је бивао, али није презао ни од сентименталних и филозофских експозеа у оквиру ових писама. Иако је на путовање пошао из политичких и емотивних разлога, садржај његових путописа је веома разноврстан и обухвата разне облике људског деловања. У великој већини својих путописних дописа Атанацковић се бави питањима која су од интереса за српски народ, за његову економију, просперитет, политику, слику која се о њему ствара код других народа и какве то последице има по положај Срба у свету. Све што је написао у својим дописима Атанацковић је писао из перспективе будућности и побољшања и напретка српског народа. Вредно је напоменути да је његов избор градова које ће посетити био условљен не само превозним средствима која су му била на располагању (путовао је бродом, железницом или кочијама), већ и његовим личним интересовањима, а она су почесто била везана за словенске старине и уметничке предмете, како је раније наведено, а које је желео да види својим очима.

6. НОВЕЛЕ БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Развојем српске приповедне прозе у српској књижевности бавили су се многи аутори. Међу новије радове тог типа налази се прегледна синтеза коју је Михаило Пантић објавио као предговор за *Антологију српске приповетке XIX века* (2005). За приповетку је утврдио да је она идентификаторни облик српске прозе, јер се роман јавља касније и далеко ређе је писан, посебно у XIX веку. На питање зашто се роман не развија код Срба у оној мери у којој се развија у Европи у истом раздобљу, Пантић даје овакав одговор:

За роман треба и даха, и грађе, и ерудиције, и институционализовано формулисане културе, и систематичног образовања, и временске дистанце и, наравно, дара који није само примаран (какав је, претежно, дар песника и приповедача), већ захтева и непрестану проверу и непрестану култивацију унутар високоразвијеног, грађанског културног контекста, будући да роман и друштво, барем када је о XIX веку реч, функционишу по принципу спојених судова: друштво иште роман да би се у њему огледнуло и да би, путевима имагинације и спекулације, дошло до истине о себи, а роман, напротив, без таквог друштва није могућ. (Пантић, 2005, стр. XII-XIII)

Према Пантићу, српска уметничка приповетка води своје порекло из усменог приповедања и средњовековне писане књижевности. Усмена прича се вековима неговала и то почевши од племенског преко средњовековног, до деветнаестовековног друштва. Коначан облик усмена прича добила је тек моментом њеног бележења који се везује за име В. С. Караџића, те је тако забележена постала основ развоја уметничке приповетке. Пантић се морао осврнути и на прозно стваралаштво у периоду барока и просветитељства и ту је констатовао да је оно што се осећало као прозни говор имало интенцију да оствари могућност приче као књижевноуметничке форме. До тога није дошло због тога што тадашњи језик није могао да подржи та настојања, те се то десило касније када је народни говор постао основ уметничке прозе. Редакцијом српских народних прича Вук је створио претпоставку за заснивање уметничке приче, али не и романа, јер је за развој ове друге форме потребна писана култура и урбана средина.

Други извор уметничке приповетке била су житија светаца или владара која су промењена у том смислу да су се почели бележити животи обичних људи. Житије по дефиницији никад не приповеда о обичном животу или људима, па је тако и српска приповетка требало да уочи неку изузетност, необичност, људски подвиг, да од обичног човека начини хероизован лик или пак детронизованог појединца. Тако је настала и могућност хуморног извртања хагиографије, за шта постоји пример у делу Петра II Петровића Његоша. Ова два уметника (В. С. Караџић и П. Петровић Његош) показали су у ком правцу ће се у будућности кретати српска приповетка.

Да би се створила српска уметничка проза, било је неопходно и да српска књижевност дође у додир са европском књижевном традицијом, јер се у Европи одавно неговала новела као профана кратка прозна форма, а спајањем низа новела у циклусе постепено се ишло ка изградњи романа. Усмени приповедач који је морао из меморијских разлога да скраћује причу, одједном више није морао да остаје анониман, могао је да изађе изван оквира општег и националног, а добио је и сигурно средство којим ће стварати причу – језик. Оно што је било неопходно да се добијена форма испуни јесте талентован приповедач и види се да српска књижевност у томе није оскудевала од половине до краја XIX века.

Прва етапа у развоју приповедне форме јесте фаза „спонтаног реализма“ (на пример, Ј. Стерија Поповић), која је врло брзо уступила место романтичарској приповеди. Карактеристике романтичарске приповедне форме су према Пантићу: 1) емфатичност израза, 2) патетично-сентиментална реторика, 3) тематска оскудност, 4) оспорена љубав и родољубље, 5) склоност језичкој и ситуационој хиперболизацији, 6) идиличност, 7) фабулативна динамичност која не мора увек бити добро мотивисана, 8) стереотипни ликови, итд. Тако су писали најзначајнији представници романтизма (Змај, Костић, Јакшић), али у свему наведеном препознајемо и Атанацковићева дела. Међутим, од романтичарске приповетке до данас, лиризација је постала стално својство српске приповедне прозе, чак и када се ради о реалистичким прозним остварењима. Теза да је српска приповетка у својој основи реалистична понекад постаје „идеологизовани поетички аксиом“, који долази у сукоб управо са потребом лиризације српског приповедног ткива, сматра Пантић. У српској приповедној прози долази до мешања епског принципа са лиризацијом језика, што све доводи до прожимања поетског тона и објективистички и здраворазумски постављене српске прозне синтаксе како ју је утемељио В. С. Карацић.¹⁰² Након романтичарског периода у развоју српске прозе уследио је период реализма или српске сеоске приповетке која је имала изразите представнике до краја XIX века.

С обзиром на то да је српска прозна традиција била слабије развијена у време када се јавио Б. Атанацковић, књижевноисторијски значај његовог дела управо је на подручју приповедне форме. Код Атанацковића је дошло до споја неколико срећних околности – он је прихватио Вукове језичке ставове, дакле, могао је да пише народним језиком, оним који је и сам користио у свакодневном животу, друго као љубитељ књиге и читања упознао је писану књижевност и треће, не мање значајно, упознао је књижевност европских народа. За сада је познато да је Атанацковић написао дванаест новела неједнаке вредности, а једну је превео са мађарског језика. Поједине од њих објављиване су првобитно у оновременој периодици, а друге су, пак, објављене први пут у његовом зборнику новела *Дарак Српкињи*. Одатле су прештамповане и објављиване изнова, а најчешће прештампована и најцењенија од свих била је „Буњевка“ коју је први пут објавио 1852. године. У наставку ћу покушати да дам преглед свих ових новела према основним прозним елементима у њима.

6.1. Простор

Током историје књижевности питање топоса или простора на којем се одвија радња се мењало. Свако традиционално прозно дело смешта се у одређен простор, већ према томе какав смисао је аутор намеравао да постигне помињањем одређеног места. Постоји неколико приступа аспекту простора. Прво, аутор може да смести радњу у типизирани рајски предео, идеално место или „locus amoenus“, који је био један од најизразитијих

¹⁰² Објективности ради, овде је неопходно напоменути да је В. С. Карацић у чувеном тексту „Грађа за леп српски роман“ од српских писаца тражио да опишу историју или приповетку типа Валтера Скота. Сама тема коју је предложио била је изузетно романтично обојена. Наиме, предложио је да искористе легенду о двојици младића који се боре за љубав девојке и она им предлаже да се боре за њену љубав пењући се на врх Космаја. Један од младића издахнуо је на пола пута, други када се попео до девојке, а она је извршила самоубиство схвативши шта је учинила. Сахранили су их тамо где је ко скончао. (В. Карацић, 1829, стр. 32–33).

топоса античке и средњовековне реторизоване топике, по мишљењу Драгише Живковића (1989). У рајском пределу све мора бити идеализовано, те се у њему од антике до данас јављају питоми пејзажи, потоци или речице, птице, воће, поветарац и младе особе које су, такође, идеализоване. Друго, радња може да се одвија у екстеријеру или ентеријеру који је или опширно, или сасвим сведено и кратко описан. Познато је да су у доба реализма описи простора у којем се одвија радња заузимали читаве странице које су исписиване са задржавањем на најперифернијим детаљима. Најзад, ту су и места радње која се именују само иницијалом, али се о њима ништа више не каже. У том случају, место постаје типско, односно може се претпоставити да се радња могла десити на било којем месту, у граду, варошици или на селу. Покушаћу да одредим који топоси у Атанацковићевим новелама спадају у горе наведене групе, јер је он искористио све врсте топоса у новелама.

6.1.1. Простор који је идеализован

Код Атанацковића постоји на више места овако приказан идеалан, рајски пејзаж, а изразит пример је у новели „Крвава освета“. Наш писац овако приказује то место:

Недалеко од Вишеграда, види се место једно, које кад путник погледи, и нехотећи помислити мора на место у коме је првог човека Бог створио. Две планине су сљубљене једна другој, к’о да брат милу своју грли сеју; тамо где се планине састављају, природа каменим стенама волшебни је дала вид; у том истом саставку зелени се листаста шума и изгледа к’о обграђена башта, које обграду чине стрме са обадве стране стене; кроз шуму кривуда кристални поток Лепенца и умножава халовитог Дунава плаве таласе. (...) Мај је био, шума је листом одевена, а цвећем и јагодама накићена била; Лепенца тихо је жуборила... (Атанацковић, 1928, стр. 13–14)

У овако идиличном пејзажу налазимо Милицу, бајну деву, која пева толико лепо да се читава природа ућутала била, па чак су и птице занемеле да чују њен умилан глас, а њој се придружио и млади ловац. Дакле, природни рај који је Атанацковић замислио насељавају само млада пастирица и ловац, који као да су потпуно одвојени од читавог познатог света, а природа је ту само да би они у њој уживали.

Ништа мање идилично није ни место на којем станује млада дева:

(...) белела се измеђ’ липа кућица једна. С десне стране куће видела се красна башта, мирисавим засађена цвећем и бистрим по полак пресечена потоком. На страни баште видео се ’раст један, на оно подобие, као онај под којим се у Милкиним грудима прва љубве упалила искрица; за ’растом дизала се висока стена, нуз стену винова пењала се лоза. (Атанацковић, 1928, стр. 15)

Као да је наш аутор имао на уму неког илустратора којем мора бити потпуно јасан сваки детаљ те идиличне слике, стога залази у сваку појединост.

И у новели „Нанка“ као контраст безличности ентеријера у којем се одвија радња и Пеште дати су описи Будимских гора и Фрушке горе. Оба места у Атанацковићевом духу заслужују да буду стављена на највише место, јер природа у обе те горе налик је на велику, рајску башту. Ево те реченице у којој Атанацковић слави лепоту будимских гора:

Изгледају као једна велика башта, коју је природа сама накитила ситним миловидним цвећем, у коју је насадила високе хладовите шуме, украсила високим каменим стенама и испресекала хладним жуборећим поточићима, којих кристална вода јури преко ситних камичака, слаткозвучну пева песму и скупа са у шуми славујем слави име свевишњега творца. (Атанацковић, 1928, стр. 103)

Ако пажљивије погледамо, видимо да и овде имамо „locus amoenus“, место за уживање, којем не недостају ни поточићи, ни хладовина, ни миомирисно цвеће. Фрушка гора је, по

Атанацковићу, за сваког Србина још значајнија и милија од Будимских гора, јер се у њој могу слушати песме слепаца и слепица, чиме се уноси и духовно-национални аспект у опис прелепог предела.

Идиличан приказ налази се и у новели „Убица“. Од првог пасуса ту се описује крај који се налази недалеко од места које Атанацковић зове варош Б---, а за који се тврдило да је лековит. Како смо из путописа видели, наш писац се често на својим путовањима сусретао са бањским туризмом, о бањама је и писао, и мислио, и распитивао се. Није ни чудо, дакле, што је дошао на идеју да радњу смести у такво окружење. Ево како он описује тај рајски крајолик на земљи:

Место ово праведно се може назвати „место исцељења“. Кад човек мимо плавим плодом накићене винограде прође, опази пред собом два брдељка, који један спровођу другог стоје; на једном бели се капелица; когод је види, помислити мора да је зато сазидана, да у њој заљубљени једно другом верност заклињу. Тамо где се брежуљци сљубљују, тамо кривуда сребрни источник и течај свој продужује у рит, који под брежуљцима тим зелени се; на страни се види шума са стогодишњи растови, а око чесме и распетија, на левом брежуљку подигнутог, насађене су плодноне воћке и суморне врбе – воћке од благодарних исцељених, а врбе од оних који ни овде утехе, ни овде лека болу и мелема ранама својима нашли нису. (Атанацковић, 1928, стр. 56)

Види се да је Атанацковић желео да опише лековитост тог места, али језик којим је то покушавао није био довољно развијен, нити поетичан, тако да на неким местима опис делује помало наивно и не одговара лепоти оног што је намеравао да сугерише читаоцу.

Најопширнији коментар неког топоса налази се у Атанацковићевој новели „Два пољупца“. На том месту развио је тезу коју је заступао и у својим путописима, а то је да Срби не треба да жале за Швајцарском и њеним планинама, кад имају своју Фрушку гору која нимало не заостаје за лепотом швајцарских планина. Ево тог коментара:

Људи дижу до неба Швајцарску, па кад што лепо виде, одмах веле: „Овде је тако лепо као у Швајцарској“ – а што није као у Швајцарској, то одмах не ваља, баш као да је на свету само Швајцарска лепа земља.

Па није ни чудо што су Немци тако занесени за Швајцарском, њихова је земља, а сваком је своје мило – а и енглески сметењаци, кад што заопуцају фалити, не знају ни конца, то је њихов адет; – али ми је чудо кад Славенин, па и гдекоји Србин, залуди се за туђом земљом поред својих дивних крајева.

Колико сам пута чуо где гдекоји уздахне:

„Јао, само да ја могу једанпут путовати у Швајцарску!“

Та, брате, ето ти Фрушке Горе, путуј по њој! У Фрушкој Гори има тако исто лепих потока и извора као у Швајцарској, планине су дивне, једна уз другу слично стоје, бш као што ваља стрмене стене, у стенама пукотине, из којих расте маховина, густе шуме, пространа чистина међу високим планинама, све ти је то у Фрушкој Гори као и у Швајцарској.

Истина, ми немамо језера, водопаде, дубоке, хладне, мрачне пештере, чудне ћуприје преко највећих стрмина, планине тако високе да се снег нигда с њих не крави, немамо црне чамове шуме; али имамо питому и лепу природу, имамо пољско цвеће, које код нас и из мртвог камена ниче, имамо растове који су тако стари као и наше колена у овој земљи, имамо по селима наш поштен и добар народ, који у околини својој лепше и свесније песме пева него ма икоји други, имамо у Фрушкој Гори наше аманете, наше свете манастире, које кад Србин види, душа га заболи, око му сузу пролије – а то из туге и милине: туге од спомена наше прошлости, а милина од тога што нам је ипак нешто остало што нас опомиње на наше славне старе.

Моме је срцу много милија Фрушка Гора него Швајцарска. (Атанацковић, 1928, стр. 226–228)

Ако се и овде занемари Атанацковићев помало архаичан језик и невешто кројена реченица, описи ових топоса сасвим су поетични и лепо спадају у добре примере романтичарске прозе.

6.1.2. Конкретан простор

У Будимским горама налазило се једно усамљено место које ће бити позорница расплета радње у новели „Нанка“. Ту је смештена скромна капелица чија четири бела зида украшава само икона Мајке Божије, а у кули је звоно, док покрај капеле стоји само једна кућица. Као допуна те слике још су само две жалосне врбе на широкој пољани. Ово би у другим околностима могло бити идеално место за тајне састанке љубавника, али жалосне врбе већ сигнализују да се на таквом месту мора десити трагедија, а не романа, што се на крају новеле и десило.

Б. Атанацковић је Срем узео за место радње новеле „Хајдуци“, јер му је одговарало да се тајанствене радње догоде управо на скривеним местима каквих има у свакој, па и у Фрушкој гори. Али пре него што се дође до тих описа, наш писац је покушао да прикаже фрушкогорску бербу. Он каже како се планине оре од свирке и песме, од веселог пуцања пушака, узвика младих момака, а уз момке ту се нађу одмах и девојке, које беру презреле плодове. Села се, каже Атанацковић, у време бербе готово испразне, јер сви желе да учествују у њој, па хитају у винограде. Веома сличан опис бербе имамо и код Б. Радичевића чији је то један од централних поетских мотива. Атанацковићи су имали своје винограде, те је овакве описе наш писац могао стварати и на основу личног искуства.

Насупрот овом идиличном и веселом фрушкогорском призору, сасвим усамљена била је пештера у Фрушкој гори из новеле „Хајдуци“, коју је назвао лавовском, у којој су се сукобили хајдуци са Вуком Васојевићем. Сам догађај који се ту одвијао довољно је био страхан, тако да наш аутор није имао потребе да додатно описује језовитост усамљеног планинског места у које су залазили само хајдуци и ловци. Међутим, другу пештеру, ону у којој је становао Хајдук-Миљко, Атанацковић није могао да не опише детаљније. За њу је било карактеристично да је била споља неприметна, заклоњена густим шумским грањем. На улазу била је уска јама, кроз коју се једва могао провући човек, али је потом бивала све пространија, тако да је хајдук ту себи наместио станиште, као животиња која се крије од људи. На мокрим зидовима ухватила се маховина, каже наш писац, али и на таквом месту видео се велик бео крст који је хајдук наслонио на зид. На земљи су биле даске по којима је лежао читав иметак овог човека. Само место изазвало би страх и дрхтај у сваком ко би ушао у њега и по дану, а камоли усред ноћи.

Из даљег тока новеле сазнајемо да се заплет одвијао неких двадесетак година раније у Србији у време турске владавине и боја на Мишару, али ништа подробније не сазнајемо о томе где се и у ком месту, заправо, дешавао тај кључни део радње. Наставак се одвијао у Аустрији, односно Цесарији, како каже Атанацковић.

Поменула сам да је у новели „Убица“ заступљен опис идиличног простора, а у истом делу нашег писца постоји и потпуна супротност том лековитом и дивном месту. То је соба у Пешти у којој се картају и коцкају људи окупирани овом страшћу. Ево како пештанску коцкарницу описује наш приповедач, највероватније на основу оног што је и сам имао прилике да види на сличним местима:

Соба је то једна, сјајно осветљена, у њој неколико столова, око сваког по више столица. Један већи стол побуђује сваког страног пажњу, око њега неколико особа, рекао би пакла синове пред тобом да видиш, у рукама карте, а на лицу им очајање читати можеш или

замишљеност. – Место је то пештера греха, где се многи човечанског облика изроди скупљају и од несрећних жртава здравље, новце и сами живот маме и отимају. (Атанацковић, 1928, стр. 67)

Као да је недовољно било сместити главног јунака новеле „Убица“ далеко од његове драгане, овог пута је аутор имао намеру да нам живот у малој варошици прикаже као идеално место, место где се љубав нормално рађа, где је читава природа и околина удешена као декор добрим људима и невиним девојкама у којима се они заклињу једни другима на верност. С друге стране, постоји градски живот у престоници са свим њеним искушењима, где неискусног човека на сваком кораку вреба понеки мрачан кутак у који не сме ни да се завири ако човек жели да остане чист и поштен. Ове идеје могу се ишчитати и као далеки одјек Русоовог учења о природи и добром човеку који не треба да се исквари животом у граду.

И у неким другим новелама Б. Атанацковића контрастира се идиличан живот на селу са оним у граду. Тако је у „Ефорсини“ Атанацковић део радње сместио у село којем није наденоу ни име, па каже:

У среди цветајућег отечества нашег лежи село једно, једно убого српско село. (...) До стародревне цркве бели се кућица једна, доста и доста уском обграђена авлијом; кућица се та заиста може нарећи кућицом, јер је мала, али чистота њена издаје да трудољубиве и радне душе у њој обитавају, баштица једна на крају авлије се види. (Атанацковић, 1928, стр. 21)

Други део радње одвија се у предграђу столног града, тј. престонице, истог тог отечества у којем живи старица, сестра учитеља и станара претходно описане кућице. Колико је диван живот на селу и колико љубави влада међу становницима те омалене куће, контрастира Атанацковић тешком животу старице која је усамљена у великом граду, који као данак на крају узима и живот њеног братића о чему ће касније бити више речи.

У Пешти се одвија и радња у своје време веома познате новеле „Нанка“. Ту се Атанацковић потрудио да да опис ентеријера. Ради се о опису дворане код „Тигра“, за коју је наш писац веровао да је познају и његови читаоци. Опис је специфичан по томе што је дворана била украшена поводом бала који се у њој одвијао. На крају тог описа, Атанацковић још додаје:

А нашто да спомињем величанствена са златни рамови огледала, беле завесе извезене златом, зашто да рекнем да је патос углађен као исто огледало? Зашто да описујем остале ствари, које служаше на украс игралишта? (Атанацковић, 1928, стр. 91–92)

Ово би могао бити топос неизрецивости. Писац у коментару уз опис дворане поставља реторско питање зашто да то описује, мислећи да то или свако зна, или је његова моћ да све то опише премала. Па ипак, ми смо из претходног описа сазнали све о том месту и начину на који је оно било урешено.

Опис ентеријера налази се и у новели „Три зелене шибљике“ која се делимично одвија у манастирској ћелији коју је наш аутор детаљно приказао. То је једини опис ћелије у његовом делу, иако их је многе могао видети обилазећи света места у Фрушкој гори. За ову ћелију не каже где се налази, те може бити свугде, већ је овако описује:

Ћелија је мала и бело окречена, али чиста, као да је цела у беломе гипсу изрезана; једна намештена постеља, на којој су беле превлаке ка' снег; пред постелем на патосу угасит ћилим, један орман од ораховог дрвета, за хаљине и књиге, и асталчић са папирима и прочом оправом за писање, књигама и једним бројаницама из Јерусалима; на зиду икона на којој је дивно исписано страшно распетије Исуса Христа – цело је покућство и украс ове ћелијице. (Атанацковић, 1928, стр. 209)

У таквој ћелији боравио је калуђер који је објаснио Гавран-харамбаши како да тражи милост од Бога због многих убистава које је починио.

Још један реалистичан простор који описује Атанацковић налази се у новели „Буњевка“. Како се у оно време знало шта је граница Војводине са Мађарском, аутор каже да се на граници та два ентитета налази убава варошица – Баја. Он иде у детаље и каже како је педесет година раније Баја била чисто српско и буњевачко место, док у време писања приповетке у Баји живи тек неколико стотина Срба и око пет хиљада Буњеваца који живе у деловима града под називом *Писак* и *Салаши*. Конкретни догађаји у приповеци дешавају се на бајским улицама, код девојке Љубе на клупи, у дворишту куће њених родитеља, испод два багрема, као и у самој кући. Други део радње одвијао се око извора, у долини, под виноградима, између Баје и Моноштора. Тај извор се, по сведочењу Атанацковићевом, називао „водица“ и сматрали су га лековитим и светим сви хришћани у Баји – и православци и католици. Ту су се окупљали и православци Срби између Ђурђевдана и Преображења, те је ту почео и заплет ове новеле.

Следећи топоним који се помиње јесу Станишићи, српско место у околини Баје. У Станишићима се радња одвија у тамници у коју је допао Милош, изабраник Љубиног срца, али се тамнички ентеријер не описује онако детаљно као у роману *Два идола*. Последња сцена у новели поново се одвија у Баји, овог пута у Свето-николајевској цркви и у фратарском манастиру у којима су сахрањени Милош и Јаков који беху погинули у бици код Сентомаша.

Радња новеле „Крвава освета“ подељена је у два тока – историја Милице и ловца Милана и историја Миличине мајке Данице и оца Љубивоја – и дешава се на два места, односно у две државе. Старија прича одвијала се у Србији, на месту где се улива поток Рабац у реку Колубару, док се централна прича дешава на југу Угарске, у близини историјског града Вишеграда. Из *Дневника* Б. Атанацковића и његових путописа сазнали смо да је он често пловио паробродом поред Вишеграда до Пеште, те није ни чудо да је баш тај предео узео за место драматичних догађаја ове новеле.

6.1.3. Неодређен простор

Историјска новела „Две сестре“ такође се одвија на два топонима. То су пут који води од Н---- у Ј----, каже Атанацковић, а други топоним јесте село Иванчић у околини Ужица. Оба топонима смештена су у Србију у време турског зулума. Ништа подробније нисмо сазнали о овим насељима, јер је тежиште приче Атанацковић ставио на време у којем се одвија новела, а не на место радње.

Тако исто и у новели „Мати и кћи“ само имамо помен два топонима – сеоца у Пољској и Пеште. Атанацковић није нигде поменуо зашто је одабрао баш та два места. Једина појединост која одаје да је аутор стварно мислио на Пешту док је стварао ово дело јесте помињање „Вацког гробља“ у Пешти, засигурно једног од познатих места у оно време међу његовим читаоцима.

Један од омиљених призора Атанацковићевих, који је искористио чак у две приповести, јесте Дунав у зимско доба године. У првој новели под насловом „Љубезник и удварач“ видимо да се радња одвија у крају који се налази „више Ваца“ у рибарским колибама, уз дунавски брег. Туда су се кретали Никола и Јован, два добра друга и главни јунаци новеле, док је Стана, јунакиња, била у селу Свети Лелек. И то село било је у близини неког брда у којем су се на крају сусрели двоје младих после свих искушења кроз која су морали да прођу. Поучан део новеле или епилог Атанацковић је сместио на будимске улице, на којима се бавила прошњом баба Стана. Ниједан од ових топонима

Атанацковић није детаљно описао, нити је давао било какве назнаке на основу којих се називи места не би могли заменити неким другим.

Други пут радња се одвија на Дунаву у новели „Два пољупца“. Наш писац је у овој приповести за почетак радње одабрао место које назива „кантар“, а које се протеже између Мајура, насеља иза варадинског града, и самог града Варадина, данашњег Петроварадина. Тамо су се окупљали кочијаша који су превозили путнике за новац. Ту је било кола и таљига, а кочијаша су увек били спремни за пут и веома љубазни. Путник је одатле могао да путује, по Атанацковићевим речима, у Карловце, Ириг, Митровицу, Руму, Земун, Каменицу. Сама радња новеле одвија се у једној варошици, Атанацковић поново не жели да каже у којој, али видимо да се она налази на обали Дунава преко пута Новог Сада и да кроз њу пролази пут који води од Сремске Каменице.

Током даљег развоја фабуле, сазнајемо и то да се Владимир, главни јунак новеле, молио Богу у Успенској цркви у Новом Саду, пре но што ће изнајмљеним колима стићи у варошицу са друге стране реке. Завршни део радње одвија се управо на Дунаву, међу сантама леда. Знамо само да је то било на оном месту где су се превозили људи из Новог Сада у Петроварадин. Владимир је, у страсној жељи да пређе Дунав, пешке ишао дуж обале све до места са којег се види Каменица, где је наишао на скромну колибу сиротог рибара који је прихватио да га превезе, али га је смрт стигла на реци. Смрт на води сустигла је и Владимира, док се Анђелија, његова љубав, смрзла у планини, уз провалију подно које стоји манастир између две планине.

Радња новеле „Рукавице“ дешава се у месту Н---. Атанацковић помиње да је претходно Милан, главни јунак, живео у Пешти. У месту Н--- налазе се и игралиште у којем се одиграо бал на којем су се упознали Милан и Павлина, као и Миланова изнајмљена соба, Павлинина родитељска кућа, шеталиште и друго. Детаљних описа ниједног од тих места нема. На крају видимо да се друштво окупило у (Бачкој) Паланци и да очекује пароброд који је требало да их превезе у Пешту и Беч. Ни пристаниште, ни поменута варошица се не описују, већ само разговор који води присутно друштво.

У новели „Три зелене шибљике“ Гавран-харамбаша убио је човека по имену Лазар који је живео у месту М--- у близини Саве, али и у близини горе поменутог манастира. Ништа се више не сазнаје о месту М---. Човек који је посетио пустињака, то јест Гавран-харамбашу, био је из истог места из којег и Лазар, а човек који је намеравао да испроси кћерку Лазареву за свог сина био је из места Р---. Очигледно су то била два суседна места, али Атанацковић није сматрао да је потребно рећи која су.

На основу реченог, може се закључити да је Атанацковић опише простора увек стављао у службу догађаја који се на њима одвијају. Иако у његовим новелама постоје и опширни описи појединих ентеријера и екстеријера, ипак је тежиште стављено на радњу и односе међу људима. Из његове перспективе све што је српско и отаџбинско има позитиван предзнак, па тако и предели око Баје, Фрушка гора и Србија представљају домовину добрих људи, док Пешта, Будим, Швајцарска и други далеки предели имају у себи, поред природне лепоте, и нешто претеће, страно, док су људи који тамо живе сумњивих карактерних особина. У контрасту село – град предност се увек даје селу и природи, људима које варошки и градски живот није искварио. Код Атанацковића готово да нема нереалних и фантастичних предела, сваки предео који се описује, могуће је и замислити или чак пронаћи на географској мапи. Тиме се простор налази у функцији повећања веродостојности оног о чему се у новелама говори. Једини данак романтичном укусу за језовито јесте опис пећине у којој је живео Хајдук-Миљко.

6.2. Време

Време или темпорални аспект у Атанацковићевим новелама може се поделити у неколико група, слично као и просторни аспект. Радњу својих новела у почетку свог стваралачког рада смештао је у прошлост, по узору на Видаковића, али то никада није била средњовековна историја. Време о којем Атанацковић најчешће пише јесте прва половина XIX века, а велика група новела одвија се управо у време револуције 1848–1849. године, односно у време настанка новела. На овом месту може се рећи и то да не постоји јединство времена у Атанацковићевим новелама. Неке од њих дешавају се у два временска тока, један је ранији, други савремен, те се, најчешће на крају, иако има и другачијих примера, та два тока спајају у један и тиме бива објашњена и потреба да се говори о прошлости.

6.2.1. Крај XVII и почетак XVIII века

Време с краја XVII и почетка XVIII века имамо у новели „Крвава освета“. За Атанацковића било је битно да каже да је то време у којем су Срби прешли у Угарску са патријархом Чарнојевићем на челу. Ближе одређење времена у којем се одвија онај ток радње у којем су основни носиоци Љубивој и Даница дешавао се између 1683. и 1686. године, односно од времена опсаде Вишеграда у Мађарској до времена опсаде Будима, а у тој бици је и погинуо Љубивој. Други ток приче одвијао се након тога, да би се окончао током борбе око Петроварадина 1716. године, када је погинуо Милан, Миличина љубав.

6.2.2. Време око Првог српског устанка

Радња новеле „Две сестре“ дешава се у време након Првог српског устанка, тачније у време када је Карађорђе прешао у Аустрију. Стање које је владало у Србији у то време, Атанацковић је верно описао, највероватније на основу сведочења људи који су из Србије у оно време пребегли испред турског зулума и били савременици Атанацковића. Међутим, овај коментар би због изразито емотивног тона спадао делимично и у идеолошке коментаре, јер се не даје само слика стања, већ се и Атанацковићева идеологија може ишчитати из тог одломка, а имамо и апелативни део, где се обраћа читатељкама, те каже:

Жалосно, прежалосно је било стање Србије после оног времена, кад је незаборавими Ђорђе Петровић у Цесарију прешао. Беснели су Турци као дивљи зверови и сироту рају до зла бога гонили. – Глад је била. – О, млада и мила Српкињо! Може-бити да ти не знаш шта је глад: бич је то божји, а овај бич људи су проузроковали. Људи? – А, не, јошт гори су они били и од свирепих зверова.

Што је сиротиња себи тешким знојем стекла, то су им грабљиви Турци разнели; у три села једног хлеба наћи ниси могао. Читава руља људи видела се бледа бити; многи су по путови полумртви лежали, који би за један коречак пол живота поклонили... (Атанацковић, 1928, стр. 31)

Како би још прецизније означио годину када се радња дешавала, наш аутор је назначио на крају новеле да се све ово збило 1814. године. Могуће је да је у оновременој штампи било наведено и име овог или сличног Турчина, те да је Атанацковић то прочитао и добио идеју за своје дело.

Као и увек када је желео да оцрни време турске владавине, Атанацковић није штедео пера. Тако је и у новели „Хајдуци“ дао опис онога што се дешавало у време Првог

српског устанка, иако се то односило на споредни ток приповести. Ту аутор каже кроз исповест Хајдук-Миљка:

Видиш, мајка је моја мене зачала у Србији, стењући под тиранством турским... Златни часови детињства мога беше (тј. беху) већ огорчени отровном жаоком неваљалства човечанског; мојима сам очима морао гледати како се у својој крви купала мајка моја, коју је поганик пробуразио ножем. (Атанацковић, 1928, стр. 138)

И тако се настављају драматични описи све до помена битке на Мишару која се одиграла 13. августа 1806. године.¹⁰³

6.2.3. Прва половина XIX века

Као и код одређивања топонима, тако је и за одређивање тачног времена дешавања неке радње у новелама Атанацковић неретко постављао ребусе истраживачима.

У новели „Мати и кћи“, на пример, ево како се описује време дешавања немиле историје:

Свршила се у Гроховској шуми битка, свршила, ал' с несрећом Пољака. Клопињски рањен. Пољаци се у Прагу повуку, ту Рађавиљ војводства се откаже и Скрињецки се тог истог прими. (Атанацковић, 1928, стр. 79–80)

Битка код Грохова одиграла се 13. фебруара 1831. године у Грохову,¹⁰⁴ месту у близини Варшаве на реци Висли. Наш аутор је могао једноставно да каже да се новела дешавала почетком четврте деценије XIX века, али историјски догађај који помиње очигледно је сматрао веома битним за историју Словена, те га је зато и навео.

У поднаслову новеле „Ефросина“ стоји да је то „образац свакидашњег живота“. Видели смо да је то била одлика мађарских писаца да дају овакве ознаке уз своје приповетке, али је чињеница и да је радња новеле „Ефросина“ могла да се дешава у време када је писана. То доказују и наслови књига које је Урош, главни јунак, хтео да понесе својој новој познаници Ефросини. То су били следећи наслови: *Спомен Милице*, *Босиље* и *Драгољуб*. Прва књига је роман који је написао Карман Јожеф, а превео га је Михаило Витковић. Објављен је 1816. године у Будиму. Друга књига *Босиље* је стихотвореније Јована Суботића које је објављено 1843. године, такође у Будиму. Треће је забавник *Драгољуб* који је у Пешти излазио 1845. и 1846. године.

Очигледно је да је наш писац пратио сувремену књижевност, а то су чинили и чланови његове породице. На Суботићеву збирку *Босиље* у Пешти био и сам претплаћен, док су у Баји исти наслов купили и његов отац и стриц: Гаврил Атанацковић за кћер Марију и Александар Атанацковић за кћер Марију. Према списку пренумераната на исту књигу била је претплаћена и нека Евфросинија удова Денди. Намеће се питање да ли је име Ефросина позајмљено од ове удовице? Велика је вероватноћа да јесте, кад знамо да је наш писац и друге савременике и познанике овековечио у својим књижевним делима. И *Драгољуб* није насумице поменут, јер је на крају забавника у списку пренумераната забележено да се на издање из 1845. године претплатио међу благородном господом у Баји

¹⁰³ Мишар је село у Поцерини код Шапца у којем се водио бој између Карађорђевих устаника са 5.000 пешака, 2.000 коњаника и 4 топа и турске војске са 40.000 пешака наоружаних артиљеријом, у којем су Срби потукли Турке (*Мала енциклопедија Просвета*, 1986).

¹⁰⁴ У бици на Грахову сукобиле су се две војске: руска са 52.000 војника и пољска са 44.000. Клопињски из Атанацковићевог текста је, заправо, био Хлопински, Скрињецки је био Скржињецки, војсковођа, а Рађавиљ је био главнокомандујући кнез Радзивил, који је са свитом након пораза побегао у Варшаву, а не у Праг, како је навео Атанацковић. (*Большая Энциклопедія*, 1902, стр. 639)

и Гаврил Атанацковић, отац нашег писца, за кћер Марију. Дакле, и ову публикацију Атанацковић је имао прилике да чита у родитељској кући и одлично је познавао њен садржај, чак се у многим ставовима поводом стварања литературе за жене слагао са Т. Павловићем, уредником ове публикације, о чему је напред било речи.

Готово истовремено када и претходна, дешавала се и радња новеле „Убица“. Но, овог пута Атанацковић нам је дао сигуран појам о времену дешавања, директно наводећи да се око извора у Б--- нашло много народа у време бденија 1840. године. Тад су се састали Милан и Савка, као што смо већ видели. Међутим, Атанацковић у истој новели помиње и „...оно доба, кад је патријарх са 37.000 српских породица у аустријску државу прешао, и велику част ратовима опустошене Угарске населио“ (Атанацковић, 1928, стр. 59). Знамо да се то односи на Прву сеобу Срба крајем XVII века.

И у новели „Нанка“ радило се о времену у којем је живео и стварао наш писац. Он каже да се та приповест догађала фебруара хиљадуосамсто и неке године. Дакле, поново није било толико битно тачно време у којем се радња одвија, него то што се њоме обухватају догађаји из сувременог живота Атанацковићевог. Ево како сам аутор открива шта се десило тих дана:

*фебруара 18** године свечани беше дан за младе у Пешти Србе, мили данак, у коме хтедохе милу своју народну игру 'коло' са вишим упознати круговима, омити је сестрама својима, и тако посредствено уздизати љубљену народност своју. (Атанацковић, 1928, стр. 90–91)

Осим овог пасажа, све остале временске ознаке сврстале би ову новелу у свевременске, односно неодређене временске новеле Атанацковићеве. Будући да се сваке године светкују исти црквени празници, више се скрива право време догађања, него што се открива синтагмом коју користи аутор да каже када је Урош, главни јунак, добио писмо од своје љубљене Нанке, јер то беше на дан Духова.

6.2.4. Време револуције 1848–1849. године

Револуционарно време је време у којем се одвија радња новеле „Буњевка“ како је тачно констатовано и у литератури о њој. Све почиње Атанацковићевом констатацијом да је у Баји педесет година раније живео само српски и буњевачки живаљ, али да се „данашњим даном“ та ситуација драстично променила. У тренутку причања беше недеља после подне. Међутим, ту се описују и догађаји који су се одиграли годину дана пре почетка приповедања, али опет без ближег датума о којем се ради. Тачно време догађања дознајемо тек у петом поглављу новеле које носи наслов „Слобода, једнакост и братство“ и у којем се описују догађаји из 1848. године. Атанацковићев опис тих историјских прилика изгледа овако:

Године 1848. сав се свет био уздрмао, а највећма царство аустријско. Народи се побунеше, говорећи да нема на земљи слободе, једнакости и братства, и да за ово хоће да војују. (Атанацковић, 1928, стр. 162–163)

Готово да нема ни потребе понављати да је гесло „Слобода, једнакост и братство“ исказано први пут у време Француске буржоаске револуције, а да су га са не мање жара понављали тих револуционарних година и други народи Европе, па и Срби. За нашег аутора који се и те како бавио политичким питањима и у литератури, и у животу ово нису биле пуке речи, већ идеали за које је било вредно изгубити живот.

У наставку новеле наш аутор даје своје виђење историјског дешавања у Угарској у то време и разлоге због којих су се побунили народи. Тек у последњем пасусу „Буњевке“

открива се да су два главна мушка lika погинула у борбама за Сентомаш, на врбаском шанцу у тренутку када је Перцел, који је ушао кроз варадинску капију у град, дошао српским јунацима иза леђа и потукао их, те је стога велик број српских бораца изгинуо, а град је пао. Перцел је, као што се зна, био историјска личност, а описани догађај има своје утемељење у историјским чињеницама које је Атанацковић могао да зна на основу причања преживелих, али и на основу многобројних дописа у оновременој периодици. Дакле, ликови Јаков и Милош погинули су 23. марта по српском, односно 3. априла по римском (грегоријанском) календару 1849. године у бици код Сентомаша.

И новела „Два пољупца“ остала би без ближег временског одређења, да није у дијалогу између два рибара на обали Новог Сада речено да је син једног од њих својевољно пошао у војнике када је дошао бан Јосиф Јелачић у Нови Сад и подигао народ у борбу за цара и отаџбину, што се десило крајем 1848. године. Рибарев син је у том рату и погинуо, а рибар о смрти свога сина каже ово:

Он се је борио са својом браћом за цара и народност, и тако је умр'о... вечна му памет! Он лепшом смрти није могао умрети... зато мени и није жао, што сам, њега од Маџара испуивши, пао у сиротињу. (Атанацковић, 1928, стр. 246)

На оваквим местима из Атанацковићевих јунака као да проговара сам српски народ који је на тај начин размишљао о својим палим и погинулим синовима у време револуције 1848–1849. године. Сама радња новеле која се дешава од јесени до зиме могла се збивати после 1848. године, значи или 1849. или касније, док су успомене на сукобе са Мађарима још биле сасвим свеже. Овај идеолошки став оца погинулог војника говори управо о ставовима већине, па и нашег аутора.

6.2.5. Неодређено време

Атанацковић је неке од новела које је написао намерно оставио без ближих ознака и сугестија о којем је времену реч, као да је хтео да сугерише свом читаоцу да се то о чему је писао може дешавати и да се дешава у свако време, па и у његово. Таква једна новела јесте она под насловом „Љубезник и удварач“, у којој се само једном полуреченицом каже да је била зима, али ништа прецизније. И заиста, ако се мало боље удубимо у поруку овог дела, видећемо да је ласкатеља и покварених мушкараца увек било, и увек ће их и бити, тако да Атанацковић није ни најмање погрешно остављајући ову радњу временски неомеђеном.

Новела „Рукавице“ написана је без ближег одређења времена, једино што сазнаје читалац од нашег писца јесте да се радња одвија током две године. У те две године главни јунак Милан заљубио се у своју изабраницу, био одбијен, потом је био погрешно обавештен да се она верила са другим, да би на крају извршио самоубиство. Ова новела има и других слабости, тако да чињеница што нисмо сазнали када се све описано дешавало, јесте најмања. Како је већ констатовано у литератури, она је омаж Атанацковићевој љубави према Паулини Арадској која се одиграла 1850. године, а знамо да је новела објављена 1852. године, тако да се на основу извантекстовних података може закључити да се радња одвија управо у време када је приповест и настала, али то није битно за суштину и поруку приче.

Неодређено је и време дешавања новеле „Три зелене шибљике“, јер је то и иначе прерада народне приповетке, с тим што је Атанацковић својим ликовима дао изглед и карактер савремених људи. И опет смо сазнали само временски распон у којем су се

одвијали догађаји, који је трајао шест година, до последње констатације да су се о Спасовдану те непознате године венчали Бошко и Јелена.

Из свега овога јасно је да је за Атанацковића било најважније оно што се дешавало у историји Срба и других словенских народа и на основу њих се најчешће одређује след догађаја у његовим новелама. Ако се занемари неколико само новела у којима нема помена о времену у којем се догађају, у свим осталима се помињу или Сеоба Срба под патријархом Чарнојевићем, или Први српски устанак, или Српска револуција 1848–1849. године, или неки други мало мање познат историјски догађај. Извесно је да је Атанацковић рачунао на читаоца којем су ови датуми били добро познати, јер се у оно време о тим догађајима пуно писало и у публицистици, и у литератури, а и многе српске усмене песме биле су инспирисане управо наведеним историјским збивањима. У свести читалаца постојале су не само уметничке творевине о тим периодима, већ и жива искуства и усмено преношене историје и лични доживљаји. Стога не чуди што је и сам аутор новела био рад да се његови читаоци подсети на та времена.

6.3. *Ликови*

Прозна књижевна дела, нарочито приповетке и романи, као једну од главних карактеристика имају портретисање књижевних ликова. Развијање ликова у новелама, приповеткама и романима може бити исто толико значајно као и развијање заплета, ако не и значајније. Ликови у новелама Б. Атанацковића углавном нису детаљно описивани, а тек поједини од њих доживеће свој психолошки развој од почетка до краја приповести. Најчешће се код нашег писца јавља 4–6 ликова који су распоређени у по две групе – позитивни ликови су, најчешће, заљубљени пар и њихови помагачи, док се на другој страни налазе негативни ликови и њихови помагачи. Атанацковић веома често у новеле уноси и однос између главних јунака и њихових родитеља или прави паралелне приче о томе какву судбину су имали родитељи, а каква је судбина младих. Нашем аутору је, не без разлога, често замерано да су му ликови веома поједностављени и да немају психолошку дубину. Многи од његових јунака делују као слике које се нити мењају, нити се на било који начин развијају током радње. У каснијем периоду Атанацковић је продубио свој таленат, те се у складу са тим, унапредио и начин на који је описивао своје ликове и њихове карактере о чему ће бити речи нешто касније.

Код нашег писца имамо ликове који су активни, оне који су пасивни, оне који радњу заустављају или је убрзавају, главне и споредне ликове. Ликови се не могу увек свести само на функцију коју врше у уметничком делу, јер су они и израз одређене културе или социјалних односа, на шта и наш аутор указује. Међу Атанацковићевим ликовима има и таквих типова које је он као аутор могао заиста упознати и на основу тог искуства их портретисати у својим делима.

6.3.1. *Женски ликови*

У новели „Крвава освета“ јављају се само два женска лика, а то су Даница и Милка. Милка је детаљније описана него Даница, њена мајка, јер је Атанацковић третира као главног носиоца радње. Милка се јавља већ од првог поглавља новеле и ту се налази и њен опис који гласи:

Усне њене руменије су него јагоде, које је у котаричици држала. Витки јој стас бела је покривала хаљина, а од врата до појаса кратка, црвена, имала је вид к'о она хаљина коју ми именујемо србијанком. Сад је устала са меке траве и певала је песму таквим умилним гласом, да су чисто и птице ућутале и њу певајућу слушале; шуме и камење наслађивали се анђелским њеним гласом; тишина је велика била; ни саме стене нису смеле одзив свој одавати, бојећи се да јек њихов красну не устраши певачицу, и поток је прест'о жуборити. (Атанацковић, 1928, стр. 14)

У овако божанско створење свако се морао загледати, сугерише нам Атанацковић, а камоли невинашце као што је Милан, млади ловац који је туда случајно пролазио и упознао младу деву. Идилчан предео заслужује да у њему живи и оваква девојка која „је невина била и чиста к'о мисао свевишњег творца, знала још није на чем жито, на чему ли грожђе расте, а камо ли из чега се љубав рађа“ (Атанацковић, 1928, стр. 14). Из овог описа може се закључити да је као најважнију Милкину позитивну карактеристику Атанацковић истакао управо њену невиност, њено непознавање мушко-женских односа и њен готово детињи однос према свету. Стиче се утисак да је тиме хтео да сугерише женском делу читалачке публике да такве треба да буду све Српкиње.

Други лик у „Крвавој освети“ је Даница, мајка Миличина. За њу наш аутор каже да је била висока жена, али да су се по њеним образима видели трагови упропашћене лепоте и да би добар познавалац људи по борама на њеном челу и седој коси лако препознао да су оне настале од брига, а не од старости. Да је то тачно, показаће се у даљем току приповетке, јер је Даница сама одгајала своју кћер. Али, ова прерано остарела жена, није одувек тако изгледала, већ је „лепша била нег' и једна девојка у околини оној“ (Атанацковић, 1928, стр. 16) и још „је тако кротка била, к'о голубица бела или к'о јагње о Ђурђеву-данку“ (Атанацковић, 1928, стр. 16). На самом крају приповести она се још једном помиње као „једна бледа, смрти подобна жена“ (Атанацковић, 1928, стр. 20), што и није чудно ако се зна да је обилазила гроб свог јединог детета за чију смрт није имала кога другог да криви но саму себе и своју несрећну судбину.

У изградњи оба ова лика Атанацковић је искористио сличан стилски поступак. Наиме, приликом описивања њихових особина користио је мотиве народне поезије и тако имамо фразу којом описује девојку која не зна „на чем жито, на чему ли грожђе расте“ и девојку која је кротка „к'о голубица бела или к'о јагње о Ђурђеву-данку“. Нашем аутору није било тешко да парафразира поређења и устаљене изразе из српске усмене поезије, јер ју је одлично познавао.

У новели „Ефросина“ постоје три женска лика, а то су Урошева тетка Неда, сестра Савка и девојка коју је Урош заволео – Ефросина. О тетци Неди Атанацковић каже да је била сиромашна кројачица која је рано остала удовица, али да се није преудала и остала је верна успомени на свог мужа; да деце са мужем није имала, али да се увек тешила мислима на братића Уроша; да су јој најближи пријатељи били Ефросина и њен отац Г... Н... у чијем кругу је умела да се забави и заборави на своје проблеме. Ефросина Н... била је непромишљена девојка, управо онаква какве је желео својим делима да промени Атанацковић. Отхранила ју је слушкиња, похађала је стране институте, а као последица тога било је њено потпуно однарођено понашање и кокетно опхођење према мушкарцима по правилима ондашње моде.

Друга девојка Савка није детаљно описана, о њој не сазнајемо много, осим да је Урошева сестра која га воли и којој тешко пада растанак са братом. Али она као да је и уведена у новелу како би послужила да се јаче подвуче контраст између ње и Ефросине: 1) Савка је сва посвећена свом брату, Ефросина се колеба између њега и В...ћа, 2) Савка

жали што се растаје са братом макар и на кратко, а посебно када он умре, док Ефросина врло брзо заборавља Уроша и удаје се за В...ћа, као да се између ње и Уроша никад ништа није ни десило, 3) Савку је одгајао добри отац, учитељ, док је Ефросина ишла у институте, 4) Савка је одрасла на селу, Ефросина у граду, итд. Ипак, и Ефросинина љубав на моменте делује искрено, иако је Атанацковић кроз њу желео да прикаже кокету. Делује да се наш писац предомислио у намери да оцрни Ефросину, јер је то, ипак, била девојка српског порекла. Када се ради о негативним јунакињама, оне су код нашег писца обично друге националности.

Већ из самог наслова новеле „Две сестре“ да се наслутити да су овде главни ликови две жене. Биле су то две кћерке старца Бранимира – Марија и Милева, а њихова мајка само се помиње као родитељка. Колико је снажна родољубива осећања у себи носила Марија види се из сваког њеног поступка у новели. Одмах на почетку, она се удаје за Турчина зато да би га могла заклетити да се више не свети Србима и да друге спасе од недаћа, чиме се оправдава ова удаја за иноверца, а када треба да васпита своје дете, она му обећава да ће га васпитавати као право Србина, иако му то говори под шатором једног од највећих српских злотвора. Марија је била и толико пожртвована мајка да је хтела крвљу својом да подоји дете, само да би га спасла од сигурне смрти, јер јој млеко беше пресахнуло због глади у коју је допала када ју је Ибрахим за казну отерао од себе.

Ништа мање родољубива и одважна није била ни млађа сестра Милева. Она је пронашла своју сестру на самрти и заклела се да ће је осветити, вратила се у Турчинов шатор и, након кратког разговора, успела да га убије. Обе сестре биле су потпуно одане и свом роду и својој породици, што Атанацковић истиче као позитиван пример на који његове читатељке треба да се угледају. Његов коментар гласио је: „О, мила Српкињо, велики је дух обитавао у женским Маријиним грудма“ (Атанацковић, 1928, стр. 35). Атанацковић, дакле, користи прилику да подвуче родољубље као једну од најважнијих особина која треба да краси сваку српску девојку, јер чак и када се удају за човека друге вере, Српкиње морају да остану праве родољубке и да се старају да им деца буду васпитана у српском духу. Због тога су обе сестре хероји којима је посвећена ова новела.

У новели „Љубазник и удварач“ главна јунакиња је девојка Марија, кћерка Недељкова, који је био угледан човек и старешина села Св. Лелек. О њеном изгледу не сазнајемо ништа из саме приповести, можемо само да претпоставимо да је била и лепа и заносна. Оно што је много важније и на чему Атанацковић инсистира, јесте њено чисто и постојано срце, које није марило за ласкање новог удварача, већ је остало верно Јовану, њеној правој и великој љубави. Као негативни ликови у новели помињу се Стана и неко младо девојче. Њих две требало је да помогну Игњату да изведе свој лукави наум. Кад је све пропало, Стану је дочекала старост и сиромаштво, те је завршила као просјакиња на улици. То је опет била поука нашег аутора свим женама које су биле запослене у богатијим кућама као слушкиње или дадиље, да се не играју својим добрим именом, јер ће се лако наћи на улици.

Новела „Убица“ има за главну јунакињу Савку, девојку из добре куће која се стицајем околности заљубила у сиротог младића Милана. Савкини родитељи су веома волели своје дете, али су је на крају упропастили управо том својом превеликом љубављу. Мајку Атанацковић није ни именовано, иако се она нешто блаже понашала према свом детету. Знамо да је даноноћно бдела над својом јединицом, али то јој није много помогло и на крају ју је изгубила. Што се Савке тиче, она је нешто пластичније описана. Атанацковић је искористио српски бал којем је присуствовала, како би истакао њено

родољубље начином на који се обукла и како се понашала на балу. Савка је на себи имала једноставну белу хаљину, за косу је заденула црвену ружицу, а око врата је повезала плаву траку од кадифе. Тиме су на њој биле све три боје српске тробојнице, мотив који ће наш аутор и у другим приликама радо користити како би описао родољубиву Српкињу. Савкина постојаност у љубави према Милану огледала се у одбијању свих који су је позивали да игра са њима, да би на крају само у колу, као изразито српској националној игри, ипак пристала да заигра и тиме је показала да се не стиди те игре у којој су до тада уживали само људи из простог народа. Атанацковић и овде подвлачи да су две основне љубави које треба да красе срце сваког девојчета љубав према једном изабранику срца и према отаџбини. Ниједна од те две љубави не сме се издати и свака девојка која храбро истиче своју оданост тим идеалима за њега је прави јунак.

И новела „Мајка и кћи“ базирана је на анализи односа између два женска лика Отилије, мајке, и Илме, кћерке. Отилија је замишљена као античка хероина која је у својој 32-гој години још увек била лепотица, али је за собом већ имала брак и кћерку којој је покушала да преотме љубавника. Атанацковић ову страст која је обузела Отилију објашњава, па чак и правда, тиме да су је са 15 година удали за човека много старијег од ње, који јој је могао бити и деда, али је био богат, те се разлици у годинама није придавало много пажње. Отилија је добила кћер са таквим мужем, а он је ускоро умро. Другим речима, у 32-гој години она је жудела за страстеном љубављу коју никад раније није имала прилике да искуси. Гледајући се у огледалу, Отилија је видела да још увек лепо изгледа и није могла да разуме зашто јој није могла бити узвраћена љубав коју је изненада осетила према младићу. С временом, љубав коју је Отилија гајила у себи довешће је до стања лудила у којем ће покушати да одузме живот својој кћери, иако јој се на моменте враћао и разум, тако да је Илма остала у животу сасвим случајно. На овом месту Атанацковић даје читав трактат о томе како треба да поступају мајке српских девојака уколико се нађу у сличној ситуацији и да никако не смеју да попусте својој страсти.

Други главни женски лик у приповеци је Илма, коју је наш аутор много детаљније обрадио. Ево како је Атанацковић покушао да нам дочара Илмину невероватну лепоту: у себи је спојила најжешће арапско поднебље и сибирски снег, Бог јој је дао очи у којима је сијало жарко сунце, каже аутор, док су јој груди биле од сибирског снега и имала је поносит врат. Међутим, управо те Илмине груди нису и изнутра биле хладне као снег са којим их је упоредио, већ, заправо, вреле као пустињски песак, а са њима се може упоредити једино пена – Венерина колевка, у песничком заносу додао је наш писац. Илма би, по његовом мишљењу, била идеалан образац рајског анђела, те он призива Коређа да устане из гроба и погледа Илму и угледаће модел по којем може да слика. У наставку следи топос неизрецивости, јер Илмина лепота је толика да не постоје боје којима би се она могла верно представити, а и сликарско платно је толико грубо, да би је морало наружити. Поред ове неисказиве лепоте, по нашем писцу, Илму је красила и благородна и чиста душа којом је волела свог изабраника.

Трећи узгредно помињан женски лик је мајка главног јунака новеле грофица П... О њој се сазнаје да је била остарела пољска грофица, удовица, која је од свог сина очекивала оданост отаџбини и спремност да за њу и живот жртвује. Чак и кад се растала од сина јединца, није заплакала, ни сузу није пустила, јер је сва била обузета најродољубивијим осећањима, „за отачаство је живела“, каже наш писац. Овом новелом се потврђује теза да је Атанацковић као негативне јунаке и јунакиње обично означавао припаднике или припаднице других националности, као да међу Србима и Српкињама такве појаве нису

могуће. Овакав поступак могуће је оправдати једино историјским временом када су новеле настајале, тј. изградњом и потенцирањем српских националних осећања.

У новели „Нанка“ у центру пажње је женски лик именован у наслову. Пре него што ће се девојка Нанка појавити на сцени, поменуто је удовица Неда, мајка Урошева, за коју се сазнаје да је била удовица и да је имала само сина јединца у којег је полагала све своје наде. Нанка Спасојевић, пак, била је девојка коју ће исти тај Урош упознати у Пешти. Она је црномањаста и лепа, а ево како је Атанацковић описао како ју је Урош видео – имала је красно лице, а светлост блиставих свећа му се чинила тамном поред мркле ноћи у коси створења које је заволео. Поред тога што је била лепотица, Нанка је била и паметна, добра, невина, чиста, родољубива и блага девојка, која је као дете остала сироче и тад ју је усвојио пријатељ њеног оца по имену Добрић. Колико је честита била Нанка сведочи и чињеница да је упркос својој љубави према Урошу, пристала без икаквог противљења да се уда за Добрићевог сина, само из осећања дужности према свом добротвору. Да јој није било свеједно што оставља Уроша уцвељеног, сведочи и писмо које му је написала пред своју удају, а још више чињеница да се и сама разболела због осећања кривице које ју је обузело кад је видела да је Урош сишао са ума због ње. Овде се портрет девојке гради на основу њеног физичког изгледа, али и на основу њених поступака, на основу чега се види да је дошло до развоја Атанацковићевог стилског поступка, јер немамо само декларативне изјаве да је она добра и поштена, већ се то доказује и њеним поступцима.

У новели „Хајдуци“ носиоци радње су мушки ликови, али их покреће љубав према женама, а то су Катица, јединица кћер неког Љубића и љубав Ива Васојевића, и Милка, непрежаљена љубав Хајдук-Миљкова. Обе ове девојке у различито време покушао је да заведе Вук Васојевић, али то му је пошло за руком само са Милком. Обе девојке биле су и лепе и добре, каже Атанацковић. Ипак, само Милкин опис је дат кроз Хајдук-Миљкову исповест:

Видео сам децу, два њена ока трептаху као две звезде, које ми растераше густу маглу срца мога и обећаваху ми потиху рујну зору; на коралнима њенима уснама видео сам пролеће умилно живота мога; груди њене представљаху ми снежнога лабуда међу мирисавим цвећем. (Атанацковић, 1928, стр. 139)

Тако је Милка изгледала на почетку њихове љубави, а ево како на крају:

Анђео слободе, над развалинама оне постојбине коју љуби, мора изгледати као што си ти изгледала. – Црна коса Милке моје рашчупана беше и попадала на бела јој прса, очи јој пливаху у сузама топлима, на колена прострта пред пречистом девојком тихо је јецала и називаше себе најнесрећнијом девојком на овоме свету, и рукама покриваше лепо своје лице као сјајно сунце. (Атанацковић, 1928, стр. 140)

Тај преображај изазвао је Вук Васојевић и последице тог догађаја отерале су Миљку у хајдуке, а Милку у смрт, јер није могла живети осрамоћена. У опису ове јунакиње Атанацковић се поново машио лирске народне поезије и мотива који су били широко познати, тако да се уз придеве којима се Милка описује имамо и сталне епитете из народног стваралаштва („рујну зору“, „мирисавим цвећем“, „сјајно сунце“ и слично).

И следећа новела „Буњевка“ има у наслову име главног женског лика. И опет се ради о љубавном троуглу, али веома специфичном у којем, за дивно чудо, нико није испољавао своју љубомору. У троуглу су били Буњевка Љуба, кћер Јозе П...ћа, Буњевац Јаков и Србин Милош К... Атанацковић не даје опис Буњевкиног изгледа, али зато инсистира на опису њеног родољубља. Она је заволела Милоша, али је прихватила да се уда за Јакова којег није волела, само да би спасла Милоша из тамнице. Кад су се у тамници почели препирати ко би требало да остане са Љубом, она је истог момента

пресудила и рекла да би она највише волела да обојица оду у бој, а да ће она, кад се рат и борбе заврше, остати са оним који преживи. Обојица су јуначки погинули, а она их је сахранила како доликује, а потом их ожалила као права родољупка своје хероје. Иако ми не знамо како Буњевка изгледа, чини нам се да смо је упознали на основу њеног моралног лика који је требало да нас подсети на античке бескомпромисне јунакиње које су спремне и највећу љубав да жртвују за своју отаџбину.

У новели „Рукавице“ главна јунакиња је Павлина, а споредан лик је Софија. Павлинин портрет налазимо у дневничкој забелешци мушког јунака ове приповетке и он гласи:

О, Павлино, и обрве твоје, и твоје плаво око, и румена уста, бело лице и свилена коса и вилински стас, свако ово појединце сувише је да човека очара, јер једно само од ових могло би девојку тако украсити да буде сваком и мила и драга, а очи као што су твоје, вредне су такав пламен распалити у срцу човечјем, који се угасити неће, док је срца. (Атанацковић, 1928, стр. 171–172)

Зашто се Павлина није могла заљубити у Милана и одговорити му равном мером на његову претерану љубав, то нам писац до краја ове приповести никако не открива. Кома је припало Павлинино срце не види се из радње, а ни из речи које Павлина упућује свом удварачу.

Једино што је несумњиво, јесте да је Атанацковић и овај женски лик идеализовао и покушао да га прикаже недостижним по лепоти. Оно што смо и раније сретали у опису Атанацковићевих јунакиња, срећемо и у опису Павлине: она је за бал обукла плаву хаљину са белим украсом, за смеђу косу заденула је румену ружу, а то је све требало да асоцира читаоце на српску тробојку. Не само да је Павлина лепа и родољубива девојка, већ је краше и многе друге врлине. То је Милану који се на први поглед заљубио у Павлину потврдио и Ђорђе, рођак Павлинин, рекавши да је она анђео и по лепоти, а и по доброту. Атанацковић је желео да прикаже Павлину као идеалан женски лик, али све што је о њој саопштено делује књишки, неуверљиво и недовршено, тако да и сама новела нема ону снагу коју је требало да има. Том утиску доприноси и необјашњиво и потпуно немотивисано понашање овог лика који без правог разлога и без објашњења одбија младића који је искрено воли.

Други лик из ове приповетке је млада девојка по имену Софија. Она се помиње у почетку као помагач Јованов у његовим лошим намерама, да би се тек на крају из Ђорђевих уста сазнало ко је она стварно била. То је била девојка, можда дружбеница, а можда рођака, која је дуже време живела у кући са Павлином, а која је Јовану дојављивала шта се у кући Павлининог оца догађа. Она је била покретач радње у том смислу да је чувши разговор Павлине и Милана могла да преда Јовану Павлинину рукавицу и тиме нашкоди Павлини и Милану. Атанацковић нам не даје објашњење зашто се ова девојка тако непријатељски понашала према кћерки својих домаћина. Да ли је била љубоморна на Павлину? Да ли је била несрећна у Павлининој кући? Да ли је она сама била жељна нечије пажње? То су питања на која нема одговора, јер је наш аутор сматрао да је довољно што је открио ко је био покретач немиких догађаја у овој приповести. И Софијин лик је прилично неуверљив, јер не сазнајемо ништа о њеном физичком изгледу, а ни о мотивима који је покрећу. Могуће је да је Атанацковић измислио овај лик како би оправдао Павлинин равнодушан став према Милану, те је стога ово један од слабијих карактера које је створио.

Иако је приповетка „Три зелене шибљике“ прерађена народна прича, и у њој је Атанацковић успео да створи једну дивну породичну слику. Део Лазарева породице

чиниле су његова жена која је готово изгубила разум када је Лазар убијен и кћерка Јелена која је била у то време лепа десетогодишња девојчица. Поред њих две, Лазар је имао и четири сина, „као четири сокола“ – парафразира Атанацковић народног певача. Кад је Јелена поодрасла, заволела је младића по имену Бошко. Атанацковић је желео да да опис заљубљене девојке која ишчекује вољеног:

Јелена је седела у башти, замишљена.

Јелена, лепа девојко, са твојим нежним и анђелским ликом, са твојима милима тихима црнима очима из којих доброта блиста се, са твојим лепим и спретним устима, са твојом црном косом, са тихим и сложним чертицама на твоје лицу, шта си се тако замислила, лепа девојко? За киме уздишеш, да ли за својим драгим? (Атанацковић, 1928, стр. 218)

Овако како је записана, сцена пре делује као опис рококо сличице или сцена из позоришног комада, него као реалистичка дескрипција стварне особе. Међутим, наш аутор се и није бринуо да ли ће слика да дочара реалност, већ какве ће емоције да изазове у његовим читатељкама.

Последња новела Атанацковићева је „Два пољупца“. Она се по много чему разликује од других новела нашег писца. Разлаз двоје љубавника је спољашњи и, може се рећи, натприродан. Друго, ту не постоји љубавни троугао, као ни негативни јунаци. Главна јунакиња је девојка Анђелија. И ова девојка подсећа на анђела са икона које је Атанацковић гледао по црквама и уметничким галеријама:

Девојка је лепа као сунце, њене црне, тихе али сјајне очи пуне су жара, лице јој је преко мере бледо, и по њему на час разлије се красно руменило. Гледајући ту лепу девојку, човек се нехотице сети најкраснијих слика, које се само на иконама славних сликара видети могу, и које су у свету тако ретке, као цвет алоје што је редак, али може бити баш зато што је редак и што стотина година треба док се развије, зато је тако леп и тако кратког живота. (Атанацковић, 1928, стр. 231)

Наш писац не пропушта да нас овим поређењем посредно упозори да ће и живот овог лепог девојчета бити краткотрајан, баш као цвет са којим ју је упоредио.

Касније, када је Анђелија схватила да се Владимир неће вратити по њу, она се и физички мења:

Њено лице је тихо, очи мирне, коса јој је у неред и тако попала по плећима.

На себи има угаситу хаљину, скопчану до врата, која јој се лепо приљубила телу.

Главу своју наслонила је на десну руку, па се тако у своје мисли дубоко задубила. (Атанацковић, 1928, стр. 240)

Ускоро Анђелија почиње да губи разум и физички изглед јој се још више мења:

И тако говорећи, шчупа са себе угаситу своју хаљину, збаци мараму и друге хаљине, и тако стаде пред своје огледало.

Да је било коме стати, па сад погледати девојку ту пред њеним огледалом!

Ко је гледао у шарлотенбургском маузолеуму мртву краљицу Лујзу, коју је Раух у белом карарском мрамору тако дивно изрезао, да свакога и мртве дражести занесу; ко је видео ту слику, тај може себи представити шта би га снашло, да је видео Анђелију пред њеним огледалом.

Црна њена коса попадала јој од чести по белима плећима, а од чести расула се по белој кошуљи и преко рамена на снежне груди, руке је обадве подигла на своје чело и тако косу придржавала, да јој не иде у очи, руке беху округле и беле, и само од плећа на један педаљ кошуљом покривене, а даље голе, кошуља јој се приљубила лепоме телу и тако исто онако у боре скупила, као што је на Рауховој краљици Лујзи. (Атанацковић, 1928, стр. 240)

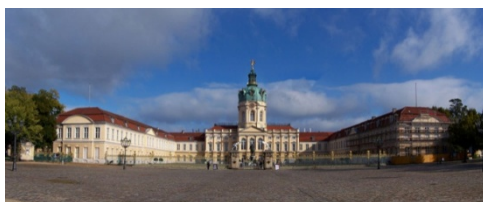
Ова слика је оличење очајања, туге и немоћи, али има и благе примесе еротике. Атанацковић као да је портрет несрећне Анђелије покушао да учини величанственим тиме што је своју хероину упоредио са уметничком скулптуром покојне краљице Лујзе у

маузолеју палате у Шарлотенбургу у Берлину. И само помињање белог карарског мермера требало је да асоцира читаоца на нешто свечано, узвишено, самртно и непролазно.

Међутим, портрет полуголе младе девојке помућеног разума могао се доживети и као изазов патријархалном моралу да се Атанацковић није скрио иза помена Рауха и његовог уметничког дела. Ево како је изгледала краљица Лујза на поменутом споменику:

Слика 32, Раух, Споменик краљице Лујзе

Слика 33, Палата Шарлотенбург, Берлин, Немачка

А последњи опис Анђелијин из Атанацковићевог пера завршни је акорд у опису њеног лудила:

Боса, у једној кошуљи, са сувим врбовим венцем на глави, трчала је Анђелија по улици која Каменици води, по цичи зими. (Атанацковић, 1928, стр. 249)

Може се дискутовати да ли заиста тако изгледа жена која сиђе са ума, али сигурно је да је овакав опис недужне девојке изазивао сажаљење у срцима читатељки Атанацковићевог дела.

Од женских ликова Атанацковић узгредно помиње још Анђелијину тетку и Владимирову мајку, али их не описује детаљно. У њиховим портретима битно је само да су обе бделе над својим потомством као анђели чувари. Посебно се то односи на Владимирову мајку која га је мајчинским пољупцем спасла од смрти, а себе упропастила.

На основу ове анализе женских ликова може се закључити да је Атанацковић био под јаким утицајем лирске народне поезије и да је већину хероина у својим новелама описао користећи цитате из те поезије. Готово свака од њих личи на девојке које народни певач описује сталним епитетима и уобичајеним фразама. Оне су изузетне лепоте, веома родољубиве, верне својим изабраницима и спремне да се жртвују за своје идеале. Негативни ликови припадају другим националностима, како сам већ напоменула, те Атанацковић није имао жељу да их детаљно описује.

6.3.2. Мушки ликови

У новели „Крвава освета“ јављају се укупно четири мушка лика које је Атанацковић именовао Богдан, Љубивој, Милан и Мргуд. Од свих ових ликова само је главни јунак по мишљењу аутора завредио да се детаљније опише, а то је био Милан,

Миличина љубав. За њега наш писац каже само да је био нежан и да су му умилно блистале очи, те као такво мило и нежно биће требало је и да се зове симболичним именом Милан. Насупрот њему стоји, дакако, Мргода, човек за којег је Даница у младости требало да се уда. За Мргоду каже наш аутор следеће: „Мргода је свом имену соотвјетствовао, јер је био увек намргођен и суров“, што се до краја приче и потврдило, јер је своју сурову освету Мргода спровео у дело. Лик Љубивоја Атанацковић не описује потанко, само сазнајемо да је он заљубљен у Даницу и она у њега и да је он тај који ју је навео да остави младожењу и да са њим побегне у Цесарију. Он ће херојски погинути приликом опсаде Будима. Најмање података сазнајемо о Богдану Нешићу, оцу Даничином, поштенем и добром човеку, али који је на силу желео да је уда за Мргуду, уместо да је да за оног којег је она волела. То је довело до његове преране смрти годину дана након што су Даница и Љубивој пребегли у Аустрију. Богданово име је у оно време било веома често код Срба, те ништа специјално није казивало о том човеку. Другим речима, све ликове у новели Атанацковић је окарактерисао више њиховим именима и поступцима, него што се трудио да их портретише и да се удуби у њихов унутрашњи лик.

У новели „Ефросина“ има три мушка лика, а то су учитељ Ж...ић, отац Урошев, трговац Г--- Н--- и главни јунак Урош. Ни за једног од ових ликова Атанацковић није дао детаљан опис, једино што сазнајемо је да је учитељ био сиромашан, да је живео на селу, али да је био срећан са својом децом Савком и Урошем. О трговцу Г--- Н---, Ефросинином оцу, још је мање детаља, знамо да је живео у Будимпешти, тј. у граду, а не на селу као Ж...ић. Коначно, Урошев изглед се не описује уопште, оно што сазнајемо о њему је да је био близак са тетком Недом којој се поверавао и да је веома волео да чита, тако да је био упознат са српском литературом оног времена. О хер фон В...ћу не сазнајемо ни толико, једино знамо да је он срећни младожења којег Ефросина не воли искрено, али да се удаје за њега због положаја у друштву. И овде су јунаци новеле само типови којима писац жели да искаже своје идеје, а не ликови које бисмо могли да замислимо на основу њихових портрета у новели.

Један од мушких ликова у новели „Две сестре“ јесте отац сестара Бранимир Мирославић који као и неки други Атанацковићеви ликови носи симболично име. Мање битан лик јесте Бранимиров син који се борио уз Хајдук-Вељка и само узгредно је поменут. Но, централни мушки лик ове приповести је Турчин Ибрахим. Њега је наш писац окарактерисао као српског крвника, човека који ни према коме није имао милости, који је био прек и неумољив, али је истовремено био велики љубитељ жена који је у својој осиноности мислио да му је дозвољено све. Чим је угледао Марију, пожелео је да буде његова, а кад је отерао њу и своје сопствено дете, није ни неколико дана прошло, а он је већ жудео за Маријиним сестром Милевом. За овог Турчина Атанацковић је тврдио да је био један од првих који је пао као жртва српског гнева и освете, јер је бездушно угњетавао сиротињу 1814. године. О Турчину је Атанацковић рекао нешто више него о другим ликовима у новелама, јер је он требало да представи читаву категорију људи који су чинили зло Србима јужно од Саве и Дунава. Његов лик, такође, нема пуно личних карактеристика, већ га можемо замислити само на основу односа који има према раји, према поробљеним женама и према својим слугама. Као и код женских ликова и овде је негативан јунак иноверац.

Главни мушки јунаци новеле „Љубазник и удварач“, као што се из наслова види, јесу Јован, љубазник, и Игњат, удварач и Јованов супарник. У причи се на више места помиње и Никола, другар и помагач Јованов, али о њему више од тога не сазнајемо, као ни

о Јовану, осим да је спреман и живот да стави на коцку због своје љубави према Марији. Такође, Атанацковић веома лепо описује пријатељство које постоји између Николе и Јована и њихову узајамну оданост.

О Игњату сазнајемо много више. Прво он не изгледа физички претерано привлачно и зато Атанацковић одмах поставља питање својој читатељки:

Стаса ниског, црвенкастих бркова, бледо-плавих очију и мало ћелав човек, како ти се по лепоти допада, красна читатељко? Ћутиш? Нерадо одговараш? Добро, та из очију ти читам шта мислиш; ал', видиш, што је природа њему ускратила да мио буде лепоме полу, то надокнађује његов глатки језик. (Атанацковић, 1928, стр. 49)

Овај човек био је толико самоуверен и тако велик ласкатељ да је многе девојке успео да увери да је он најлепши на свету, те да их на тај начин заведе. У епилогу ове приповести за Игњата сазнајемо још и да се оженио, али да му је жена увек окружена јатом ласкатеља, какав је и сам био, док се на њега окомила костобоља које не може да се ослободи. Тим епилогом Атанацковић покушава да стави до знања читаоцима да ће се сваки грех ове врсте вратити истом мером оном који га почини. Детаљнији опис овог лика, као и поменутог Турчина Ибрахима, требало је да послужи да се о ласкатељима, као категорији људи, изрекне негативан суд нашег аутора, а то је постигнуто истицањем неких елемената из његовог спољашњег изгледа и навођењем његових најважнијих негативних особина.

У новели „Убица“ има четири мушка лика који су битни за саму радњу. То су отац Савкин Срећко Гордић, Савкина љубав Милан, његов супарник Перица и, коначно, Јуда, власник коцкарнице. Срећко Гордић, човек који је добио од нашег аутора симболично име, највише се поносио својим богатством и својом кћерком за коју се надао да ће се добро удати и то за неког ко би јој приличио, а и то по његовом избору. Колико је Срећку било стало до имовинског стања будућег зета, Атанацковић је приказао у одломку у којем Милан долази да испроси своју вољену. Срећко Гордић му се подсмехнуо да би Милан умро од глади да га нису примили у општинску службу.

Много је интересантнији лик младића Милана. Не само да је одбијена његова прошња, него је и понижен, стога га обузима опсесивна жеља да се обогати и да се врати по Савку као богаташ који ће је тада бити достојан. Миланов лик Атанацковић је изградио са пуно топлине, као да жели да оправда то што ће Милан постати убица. У свом детињству Милан је био безазлено дете, сироче које се потуцало од немила до недрага, који је давао часове дању другој деци како би зарадио новац да би се могао школовати, а ноћу је учио своје лекције. Кад је одрастао, Милан је у љубави био богобојажљив и нежан према Савки, стога је носио и симболично име као мио и добар човек. Његова страст и повређена сујета учиниле су да се преобрати у преваранта и помагача страшног Јеврејина. Кад је сазнао лажну вест да је Савка испрошена, размишљао је само о томе како да дође до новца који би бацио пред Срећка Гордића, а тек кад је видео Савкиног младожењу пред собом, потпуно је изгубио и разум, и стрпљење, и постао убица. Да ли је све ово могуће и психолошки оправдано, остаје отворено питање, али Атанацковић ту причу подупире изношењем низа несрећних догађаја из Милановог живота које нуди читаоцу као објашњење за екстремни поступак једног крајње несрећног човека.

Као антипод Милану наш аутор уводи лик Перице, младића који је био материна маза и прави денди, који је кроз школу само „протрчао“, како каже наш аутор, а своју пажњу усмеравао је не на лекције, већ на то како му стоји фризура, како је обучен, а са посебном одбојношћу и неодобравањем Атанацковић подвлачи понемчен Перичин говор. Овај младић има богате родитеље и стога је сматран у Савкиној породици правом приликом за њихову јединицу кћер.

Од свих мушких ликова у овој новели најбоље и најдетаљније приказан је Јуда, преварант на картама и Миланов послодавац. Ево како га описује Атанацковић:

У зачељу стола тог седи неки снизак човек, згрозити се мораш кад га уочиш, паклени осмеј, који му је својствен, доказује да му је дух црн као само дно пакла, а црвена коса, ситне плавушкaste очи и још нешто својствено, које ни именовати не знам – јавно веле да је прапраунук оних који су нам Спаситеља на крст распели. (Атанацковић, 1928, стр. 67)

Као и лик Игњата из „Љубезника и удварача“, ни Јуда није црнокош и нема тамне очи, већ је риђ и има плаве очи, тако да је, очигледно, то био стереотип којим је Атанацковић желео да обележи негативне ликове у својим делима. Јуда на уснама има и осмех који делује као да је из самог пакла изашао.

Споредан, али веома потресно и упечатљиво описан лик, јесте очух Миланов, који се помиње у Милановом дијалогу са Савком. Тада се Милан сетио своје младости и описао вољеној девојци ужас кроз који је морао да прође док није упознао тог човека:

У издрпане крпе увијен, на цичи сам дрктао и молио свакога који је год поред мене прошао, да ме у службу прими. Прошли су дани, прошле недеље, нико није хтео слабо осмогодишње дете да к себи прими, глад ме је морила, већ ме је вид оставио и спокојно сам чекао да од глади мањкам; смрт ми је већ на образи седела, тада приђе к мени старац један, за руку ме ухвати и са собом поведе; опере ме, хаљине ми друге да и одведе ме у школу. Сиромах је и сам био и опет је драговољно кору хлеба са мном поделио. Миловао ме, неговао, у његовој милости доживео сам шеснаесту годину. Смрт, грозна смрт сад отме од мене добротвора мога. (Атанацковић, 1928, стр. 61)

Тај приказ, највероватније, није био пука измишљотина нашег аутора, већ тужно сведочанство о времену у којем су деца остајала на улици након родитељске смрти и свако је могао да их вређа и малтретира. Овај социјални аспект у Атанацковићевим новелама ретко кад се у нашој историји књижевности помињао, јер су то увек били споредни мотиви у његовим делима, али тиме су његова дела добијала један реалистичнији тон и црту веродостојности. Ликови у овој новели урађени су на основу њиховог спољног изгледа, на основу њиховог понашања, мотива који их покрећу на радњу и на основу међусобних односа. Ова новела спада у оне које је наш аутор урадио са више амбиција и са јасном представом о том како да романтичну фабулу учини прихватљивом за разумног читаоца.

У новели „Мати и кћи“ најважнији мушки лик представља млади гроф Владислав П. Пореклом Пољак, он је побегао од мајке која је очекивала да се он жртвује за свој род, како је то учинио његов отац пре њега. Уместо ступања у војску овај младић је изабрао да ступи у Отилијину кућу како би био ближе Илми, не слутећи шта ће га тамо дочекати. Иако се овај лик именује као кукавица и дезертер, Атанацковић га ни у једном тренутку није осудио, као да је сматрао да Владисављева искрена љубав према Илми треба да буде награђена, а не осуђена на пропаст. Након читања новеле не знамо како је тачно изгледао Владислав, то можемо само да наслутимо на основу емоција које су према њему изражавале и Отилија и Илма, али његов карактер је наш писац добро осетио, јер је у оновременој Аустрији сигурно било пуно младића који су пре били склони шармирању девојака и свирању на клавиру, него борбама на бојиштима.

Новела „Нанка“, иако има у наслову женско име, заправо има много више мушких ликова. Ту је, пре свега, Урош, младић који је на годину дана дошао у Пешту да заврши своје школовање, неискусан и наиван, претерано осетљив због своје везаности за мајку. Чим се заљубио у Нанку, он је престао да мисли и на мајку, и на учење, чак и на Бога, каже Атанацковић, што му се касније осветило. Опседнут својом љубављу према девојци,

он је желео потврду да и она њега воли, а кад ју је добио, он је још више почео да се заноси. Вест да се она удаје за другог, потпуно га је пореметила, тако да је изгубио памет. Тако болестан повукао се у планину и тамо и преминуо на Нанкиним рукама, сетивши се своје мајке по последњи пут, као да га је ипак пекла савест што ју је тако олако напустио и заборавио.

Други лик је Младен, такође млад човек и један од добрих Урошевих пријатеља. Он га Уроша толико волео, да га је са својом рођаком Нанком и упознао и увео га у њену кућу. Покушао је да поврати Уроша који је био на самрти, али није у томе успео. И иначе он је био у сваком моменту Урошев глас разума и ослонац. Поред ова два пријатеља, ту су била и два Добрића, старији о којем само толико знамо да је обоје своје деце, и рођено и усвојено, веома волео. Желео им је срећу коју су могли остварити браком, да се Нанка није упознала са Урошем. Млађи Добрић, такође, приказан је у позитивном светлу. Он није до последњег тренутка знао да је Нанка заволела другог, али јој је, док је лежала на самрти, рекао да је погрешила што их је обојицу упропастила, уместо да је отворено рекла кога воли. Он би се, наиме, повукао, иако ју је и он искрено волео. То је још један знак да је и овај младић имао топло, племенито и поштено срце, као и да је умео да поднесе љубавни бол. Јасно је да је наш аутор у новели „Нанка“, једној од најзнаменитијих у оно време, изградио ликове на основу њихових унутрашњих портрета, јер о сваком од њих сазнајемо какве су им жеље и снови, а из сукоба њихових идеала рађа се сва трагичност њихових испреплитаних судбина.

У новели „Хајдуци“ обрађена су четири мушка лика. Два су основна лика Иво Васојевић и Хајдук-Миљко. Иво Васојевић био је сироче, и оца и мајку му је убио Хајдук-Миљко, те је био присиљен да живи у кући свог стрица, окрутног судије Вука Васојевића. О младом Иву сазнајемо и то да је био веома несрећан што му стриц није дозвољавао да ожени Катицу Љубићеву, али из лојалности према свом очуху, није намеравао ништа да предузме.

Други важан јунак ове приче јесте сам Хајдук-Миљко. О његовом физичком изгледу сазнајемо да је имао страхан поглед и намрштено лице. Његова девојка Милка извршила је самоубиство због срамоте коју јој је нанео Вук Васојевић. Од тог момента млади Миљко није имао никакву другу мисао него да се освети Васојевићу. Не знајући о којем Васојевићу се радило, Миљко је запалио кућу Ивановог оца, а ватра се проширила на цело село. То је био разлог да се један, иначе добар и поштен, младић одметне у хајдуке. И кад је био у хајдучима, узимао је од богатих, а многим сиромашнима је помагао. Кад је убио Вука Васојевића, није могао да се смири, већ је тражио опроштај од Ива. Као да је Атанацковић желео овим ликом да покаже како одређене животне околности могу и од највећег родољуба и племенитог човека да направе паликућу, пљачкаша и убицу. Скерлић (1925) је још додао како се на основу лика Хајдук-Миљка може реконструисати еволуција типа хајдука у нашој књижевности од бајроновског одметника какав је Миљко, до патриотског хајдука, какви су били хајдуци – борци за слободу.

Ивов очух Вук Васојевић прави је негативан јунак. Не само да је био окрутан према људима којима је судио, него је и свом рођеном братићу хтео да преотме девојку. Исто то учинио је и Хајдук-Миљку годинама уназад, тако да се може претпоставити да нису само ове две девојке биле његове жртве, него их је вероватно било и више. Атанацковић не даје ниједну позитивну карактеристику овог лика.

Споредан лик у новели је и Хајдук-Ђорђе који је био много краће у хајдучији, али је Атанацковић и овде желео да да пример добрих пријатеља. Кад је Ђорђе погинуо, Миљко није хтео да га остави на милост и немилост потери, већ га је пренео до своје пештере, а Ива је замолио да пошаље попа, како би бар Ђорђе, који ни за чије убиство није био одговоран, био сахрањен по православном обреду. И ту нам аутор указује на чињеницу да је Ђорђе био поштен човек, али да га је невоља натерала у гору.

Јунаци новеле „Хајдуци“ много су разрађенији од првих, почетничких портрета које је дао Атанацковић. Овде се среће лик Хајдук-Миљка који је по својој природи контроверзан и изазива пре сажалење због судбине која га је задесила, него осуду због убиства које је починио. Пориви који покрећу јунаке и овде су јасно назначени, а позитиван лик Ива Васојевића делује најблеђе када се упорети са портретима хајдука којима је требало да буде супротстављен. Међутим, прави негативни јунак новеле једино је Вук Васојевић за чије поступке нема наш аутор ниједне речи оправдања, иако је он по социјалном статусу далеко изнад људи који су се ставили ван закона и које су жандари гонили по пештери као дивље звери. Том обрнутом перспективом Атанацковић делује веома свеже и модерно.

За два главна јунака новеле „Буњевка“ Јакова и Милоша К--- Атанацковић није дао физички опис, дати су само описи њихових карактерних особина. Милош К---, Србин из Станишића, заљубио се у Љубу, младу Буњевку, која му је помогла о Ђурђевдану да дође до „бајске“ водице. Јаков није знао за њихову љубав, те је испросио Љубу, али кад је схватио да она воли другог, на неки начин се помирио са својом судбином. Кад су се суочили у тамници један са другим, и кад су схватили да је Љуба била искрена према обојици, они су се окренули не један против другог, већ су прихватили изазов судбине и дали животе у борби код Сентомаша. Борили су се раме уз раме, иако је један био Србин, а други Буњевац и као да је тиме Атанацковић желео да каже да је и то могуће. Високи идеал родољубља био је прави разлог писања ове новеле и портретисање мушких ликова било је у функцији те Атанацковићеве идеје и из тог разлога и Милош и Јаков делују књишки и помало неуверљиво.

Наш писац као да је желео да сачини и свој аутопортрет када је у новели „Рукавице“ писао о томе ко је и какав је јунак Милан. Да би објаснио ко је записао у свој дневник љубавни запис о Павлини, Атанацковић каже следеће:

Ове је речи писао у свој дневник младић који имађаше 22 године, а био је стаса гиздавог, имао је црне очи и власи, обично блед лик, ал' у ово магновење образи су му румени били као жеравице, а очи му сипаше живу ватру. (Атанацковић, 1928, стр. 172)

Да та претпоставка није сасвим без основа, може се лако открити на основу других дневничких бележака Атанацковићевих о којима је раније било речи у овом тексту. Даљи развој Милановог портрета имамо у 2. поглављу новеле где се каже:

Док је на наукама био, увек се најбоље учио, а није баш имао особити дар за науку, није био ни врло угледан, није се баш ни китио, ни хаљинама поносио, његово одело је увек било у средњу руку. Он ни у чему није врло отличан био, до у своме срцу и чувствувању.

Бејаше преко мере нежан и чувствителан; ако му је тко најмање пријатељство учинио, то никад није заборављао; ако га је тко најмање увредио, одмах је своме срцу примио, и с тиме се никад није пријатељио. (Атанацковић, 1928, стр. 176)

На основу биографије нашег писца нема никакве сумње да су се и ове речи односиле не само на Милана, већ и на самог аутора тих редова. Да није било тако, тешко да би неко безосећајан и окорелог срца могао да напише онолико љубавних приповести колико је

наш аутор написао и са толико емоција које је у њих унео, понекад невешто, али очигледно са намером да изазову сентименталну реакцију код његових читалаца.

Други позитиван мушки лик нема детаљног описа у „Рукавицама“. О Ђорђу, дакле, сазнајемо да је био Миланов пријатељ, да је био донекле разборит, јер није хтео да улази у непотребне сукобе са својим другом, али и да је био помало лакомислен, јер је подметнуо Павлинину косу у Миланов дневник, што је овог довело до још већег степена љубавног лудила од оног у којем је већ био. Међутим, његова оданост према Милану показала се у више наврата. Прво, када је Милан одлучио да остане уз девојку, Ђорђе је пренео поздраве Милановим родитељима, кад је дошао у посету и затекао Милана у лошем стању, покушао је да га наведе на нормалан разговор помињући му мајку и оца и бол који су они осећали што им се син одметнуо, а када је Милана нестало, Ђорђе је осећао моралну обавезу да освети свог друга и тако је изазвао Јована на двобој и унаказио га. Ђорђев портрет се може правити на основу психолошког профила који нам је сугерисао наш писац, а не на основу спољног изгледа овог младића.

Оно што није требало да изазива никакве ни интелектуалне, ни емотивне реакције, али је ипак нашло своје место у овој новели, јесте опис уживања ова два мушкарца у чају и дувану, односно у пушењу цигара. Ево како се први пут помињу цигаре у том опису:

„Хајде да пијемо чај, ево красне американске цигаре, запалићемо их, па да видиш славе...“

Шпиритус је пламтео, Ђорђе узме две цигаре, запали једну, а другој одгризе крај, па је тури у Миланова уста, и овај запаливши, почне пушити као Турчин, а ја бих се опкладио да ни сам није знао шта ради. (Атанацковић, 1928, стр. 180–181)

Реченице у којима се описује како Милан и Ђорђе пуше, спадају у ретке описе те појаве у српској књижевности средином XIX века. Очигледно је да се овде радило о прихватању лоших обичаја који су долазили из Западне Европе. Иако се пушач поредио са Турчином, сама процедура паљења цигара није део турског, већ западноевропског миљеа. То је Атанацковић могао видети и попримити на бројним својим путовањима по Европи, па је искористио да дода мало модерног колорита новели.

Трећи лик у новели је Јован. Њега је Атанацковић описао као онижег, црномањастог младог човека. Што се Јовановог карактера тиче, он је био сасвим другачији од Милановог:

Он је био од природе бистар, био је пун натучен враголије и досетљивости, он би био знатан човек постао, да је што учио и да је поштен био.

Али он, свршивши све школе које се код нас уче, толико је знао, као кад је почео у школу ићи, јер никад ништа није учио.

Што се части тиче, ту он није био баш чегљикав. (Атанацковић, 1928, стр. 186)

Када се посматра Јовин лик, не треба заборавити да се овде можда радило о опису реалног супарника Атанацковићевог, те да је он успео да се суздржи и да не оцрни овог јунака више него што је било неопходно. Чињеница је, такође, да се Јован у приповести понашао подмукло и непоштено, као да је желео само кавгу, а да му до девојке и није баш било превише стало. Чак и кад се Милан отровао, Јован се није оженио Павлином, јер га она није волела, као ни он њу.

Из свега реченог види се да је Атанацковић новелу „Рукавице“ радио са великом пажњом, ликове је желео да портретише и по њиховом спољашњем изгледу и по унутрашњим, карактерним особинама, као и по међусобним односима и у том је, добрим делом, и успео. За разлику од многих претходних јунака, двојицу главних ликова могуће је живо представити у мислима на основу података које добијамо од писца. То би могло да значи да кад је имао пред собом конкретну особу, прототип који портретише,

Атанацковић је давао бољи лик, него када је хтео да прикаже само измишљени тип, само једну идеју коју је лик требало да понесе. Проблем са овом новелом је што није јасан мотив девојке која одбија главног јунака и то је многе критичаре нагнало да читаву новелу негативно оцене.

У „Три зелене шибљике“ имамо неколико јунака који долазе из потпуно различитих животних окружења. Први лик који се помиње у приповеци јесте калуђер. Његово име Атанацковић не помиње, али га егзалтирано описује и тиме смо добили красну слику коју су о калуђерима имали Срби половином XIX века. Наш писац каже:

Овај калуђер бејаше прави калуђер, који се отказао свог оца и матере, браће и сестре, сваке светске радости и весеља овога света; њему је био отац Бог, мати света црква и вера, браћа и сестра сви који пате, па им треба помоћи, или их треба научити и упутити на добро; он је више дух него човек, он се само толико разликује од анђела хранитеља и наставитеља, што је видим (тј. видљив). (Атанацковић, 1928, стр. 209–210)

Калуђер је желео да помогне Лазаревој породици и да их утеши, а кад је видео да је то немогуће, дошао је у манастир и почео да се моли Богу за њих. Када му се на прагу појавио Лазарев убица, калуђер ни њега није одбио, већ га је упутио да се моли и каје за своја недела, те да ће тако можда добити опроштај од Бога. Колико је вере потребно да се и оваквом окорелом зликовцу помогне, показује Атанацковић кроз предивни лик овог богобојажљивог и доброг створења.

Лик Лазара, који потиче из световне средине, такође је идеализован. За њега наш писац каже да је био богат трговац, али поштен и милосрдан човек, који никада није ни од кога закидао новац, да његов иметак није стечен туђом муком и да никад другима није наносио бол и отимао од њих. Све што је поседовао, другим речима, Лазар је стекао сопственом муком и божијом милошћу, каже наш писац. Свој иметак Лазар није чувао и цицијашио, већ је чинио добра дела и градио задужбине, као што је то у оно време био обичај, делио милостињу сиротињи. Своје четворо деце Лазар је сматрао већим благом од свих својих материјалних добара, те се мучио и радио више него какав сиромашак, како би својој деци што више оставио у наследство. Таквом човеку је сваки посао на добро ишао, све док га није убио Гавран-харамбаша. Стиче се утисак да је Атанацковић намерно осликао Лазара овако дивним бојама, како би изазвао тим јачи ефекат контраста са ликом његовог убице.

Трећи позитиван лик јесте Бошко, младић у којег је била заљубљена Јелена, а који је био син некаквог човека из села Р*. По обичају, Атанацковић не описује овог младог човека детаљно, подразумевајући да је он наочит и добар момак.

Први негативан лик у овој приповеци јесте помињани Гавран-харамбаша. Ово је, по нашем аутору, био крајње немилосрдан човек који је убио деведесет деветоро људи и ниједном се није покајао, све док није убио Лазара. Ево како га је описао Атанацковић у тренутку доласка код калуђера:

Бејаше скоро од фата висок, бејаше широких плећа и снажан у телу, лице му бејаше дугуљасто и црно, коса црна као угљен и мало коврцава, обрве простране уједно скопчане, брци мрки и дугачки, очи оштре. (Атанацковић, 1928, стр. 213)

После шест година кајања, поста и молитви, Гавран се знатно и физички променио, „лице му је увело, по власима ударила седина, тело му се погурило, очи усахнуле“ (Атанацковић, 1928, стр. 216). Ову промену наш аутор није коментарисао много, али очигледно је да је желео да нас увери да је чак и такав негативац какав је био Гавран почео да заслужује наше сажаљење и опроштај.

Последњи лик у приповеци и други негативац, јесте богати комшија Лазарев. Он је био омален човек, каже Атанацковић, а не би му било први пут да некоме „сломи врат“ ко му се замерио. У жељи да спречи Јелену да се уда за Бошка, био је решио да оде до Бошковог оца и да младима поквари планове. Да би га још више оцрнио, Атанацковић наводи и то да старог богаташа није ни најмање интересовало што се његов син и Јелена не воле, већ је стално истицао како се Лазарева удовица дичи својом будућом тазбином само да би њему чинила нажао.

Ликове који се јављају у новели „Три зелене шибљике“ Атанацковић је градио самостално, иако је као предложак имао народну приповетку. Њему је било важно да подвуче подмукао карактер Лазаревог комшије и блистав карактер самог Лазара и да из ова два супротстављена лика читалац увиди да убиство Лазаревог комшије и није толико неоправдано колико би се у први мах могло чинити. И овде имамо поступак контрастирања по два лика, јер, осим ове двојице, јасно је да су на контрасту грађени и ликови праведног калуђера и лик вишеструког убице.

У новели „Два пољупца“ истиче се главни мушки лик – Владимир. Његов портрет Атанацковић је урадио уз помоћ реминисценција на славне уметничке предмете. Чим је сачинио Анђелијин портрет, он је наставио да гради Владимиров:

Пред девојком стоји млад човек у путничком оделу.

У стасу је висок и витак, лице му је дугуљасто и бледо, коса дугачка, смеђа, а мекана као свила, очи велике, плаве и бистре као вода у Циришком језеру, по лицу му је ударила свилена смеђа брада, која тако стоји уз бледо лице као сенка на лепима иконама Алфонза Кано. (Атанацковић, 1928, стр. 231–232)

Нешто даље у тексту налази се још једна жанр-слика у којој Владимир клечи испред олтара и моли се Богу:

Ко га је видео с прекрштеним на прса рукама, ко је видео на његовом бледом, скоро детињском младом лицу озбиљност, тајну тугу и туробност, ко је видео из његових великих плавих очију жалосно меланхоличан поглед, ко је гледао пажљиво на његове дугачке смеђе власи, које бејаху меке и танке као свила, тај се нехотице сетити морао лепих млађаних мушких ликова, које у својим историјама Карл Долче тако дивно пише. (Атанацковић, 1928, стр. 236)

Шта је под тим посредним описима мислио Атанацковић, покушаћу да одгонетнем дајући само по једну илустрацију која би могла да објасни зашто га је Владимирова брада асоцирала на иконе Алфонза Каноа и о каквим мушким ликовима је реч на сликама, историјама како их зове наш аутор, Карла Долчеа:

Слика 34, Алфонсо Кано, *Св. Јован евангелиста и чаша отрова*

Слика 35, Карло Долчи, *Портрет Стефана Дела Бела*

Ако се вратимо на унутрашњи портрет Владимирова, видећемо да је кроз њега Атанацковић покушао да да слику доконог, богатог, образованог, младог човека, који бесциљно лута и тражи пустоловине, а подсвесно тражи искрену девојачку љубав. Ако се сада сетимо бројних дневничких записа нашег писца, неће нас чудити што је баш таквог младића одабрао да опише. Владимир је посебан, јер су његови родитељи већ умрли, прво отац, а касније и мајка. Као сироче без оца, а посебно као болешљиво дете, био је мезимац своје мајке. Тако одгајан у љубави и побожности, он је био склон полагању заклетви које су биле и непотребне, и погубне.

Атанацковић је у новелу „Два пољупца“ увео и Владимировог кума и старог свата, потом два безимена рибара, али о њима сазнајемо врло мало, тек нешто више о старом рибару који је покушао Владимира да пренесе преко Дунава. Тај човек се жртвовао како би својој породици обезбедио новац да би се отплатио дуг који је направио када је сина новцем ослободио служења у мађарској војсци, о чему је раније било речи. Из реченог се види да је Атанацковић Владимиров портрет радио веома пажљиво и имајући у виду одређен слој читалаца којима се обраћао о чему ће више речи у одељку о роману Б. Атанацковића.

Мушке портрете у својим новелама Атанацковић је радио користећи неколико стилских поступака. Најчешће, то је поступак контрастирања добрих и лоших јунака, потом, ту је поређење јунака са познатим уметничким делима и ликовима приказаним на сликама или скулптурама, а најчешће аутор је анализом спољашњег изгледа или унутрашњег света својих јунака покушавао да одгонетне или оправда њихове поступке. Постоје и они јунаци код нашег писца који су били само типови или идеални представници одређене врсте људи или категорије и они су били најмање анализирани као посебне личности.

6.4. *Схематски прикази ликова у приповеткама*

Поетика ликова остварена у новелама Б. Атанацковића може бити приказана и схематично. Иако је овде реч о анализи приповедне структуре, сматрам да је схематски, упрошћен приступ добар начин да се покаже колико се наш аутор трудио да у својим књижевним делима разради најразличитије односе у које ступају актери његових новела. Непосредан повод да сачиним схематски приказ односа између ликова у Атанацковићевим новелама био је рад Ј. А. Греимаса, како га је у свом прегледу савремених књижевних теорија навео М. Бекер (Beker, 1986). По Греимасу (Greimas, 1966), свугде у језику постоје бинарне опозиције, а сматрао је да у књижевним делима обично постоје два пара, а не само један, те се добија семиотички четвороугао:

А насупрот Б
– А насупрот – Б

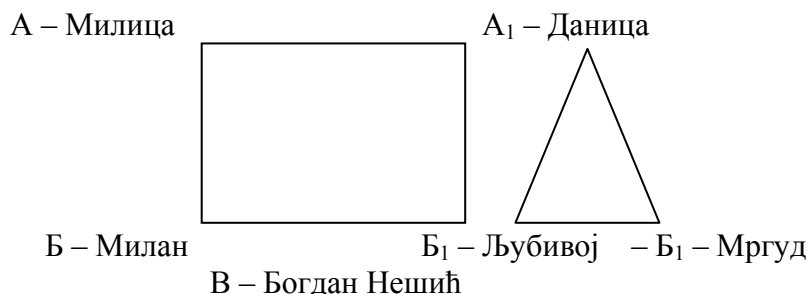
Греимас тврди да сваки наративни текст мора да поприми такву дубинску структуру, без обзира на разноликост приче која се третира у тексту. На површини текста биће бар два актанта, два лика између којих ће постојати однос привлачења или одбијања. Код Греимаса је тај исти четвороугао био приказан на следећи начин:

$$\begin{array}{c} A \text{ vs } B \\ A' \text{ vs } B' \end{array}$$

и аутор у наставку каже: „A et A' sont dits ‚homologues‘ par rapport à B et B’.“ (=„A и A' су сагласни у поређењу са B и B'.“) (Greimas, 1966, стр. 168).

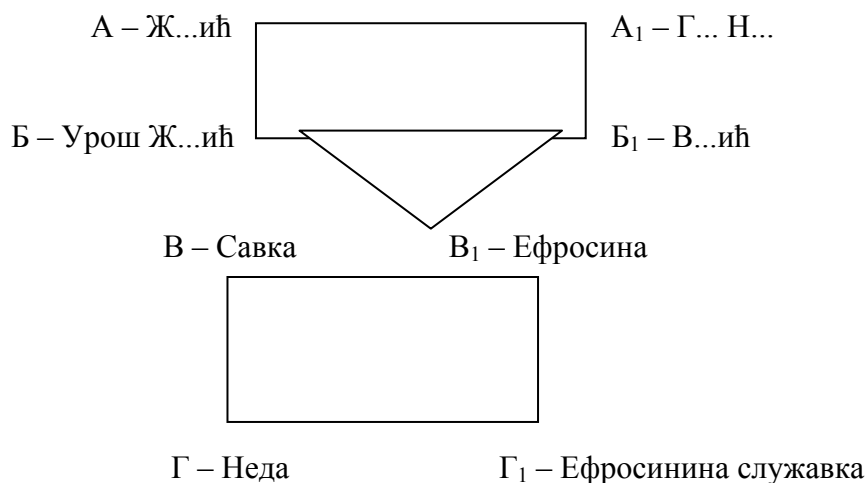
У неким од Атанацковићевих новела постоји мали број ликова, те су и схеме једноставне, а постоје и оне у којима има далеко већи број актера, те су схеме компликоване и односи између ликова изукрштани. И у стварном животу, постоје многобројне и разноврсне релације које повезују људе, па и сами ступамо у најразличитије видове односа који могу бити пријатељски, непријатељски, супарнички, а ретко када размишљамо о томе да су сви они, заправо, схеме по којима се крећемо. Овде приказане схеме треба да олакшају читаоцима да препознају односе који постоје међу јунацима Атанацковићевих приповести.

У новели „Крвава освета“ има само шест актера који ступају у међусобне односе. Они су, углавном, сви повезани, а постоји сасвим једноставна схема која показује како би се ти односи између ликова могли приказати. Ево и те схеме:

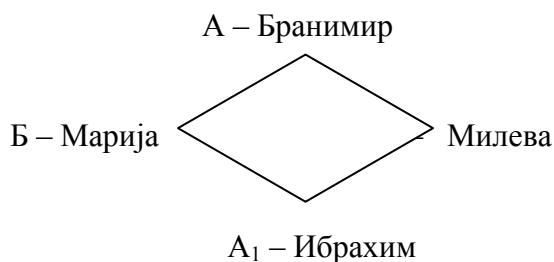
Паралелизам је очигледан, а на левој страни су ликови који су позитивни, десно су они који нису сасвим ни позитивни ни негативни, а сасвим десно је негативни јунак – Мргуд.

У „Ефросини“ ликови се могу схематски приказати на овај начин:

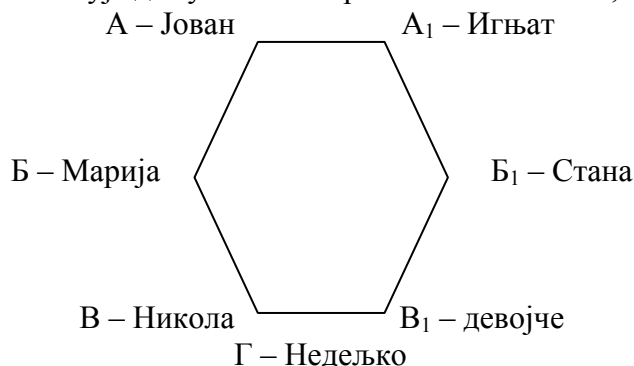

Овде је доследно спроведена паралела између ликова, као што се из схеме може видети, с тим што су Урош, Ефросина и В.ић у љубавном троуглу. Са леве стране остају позитивни, а са десне негативни ликови.

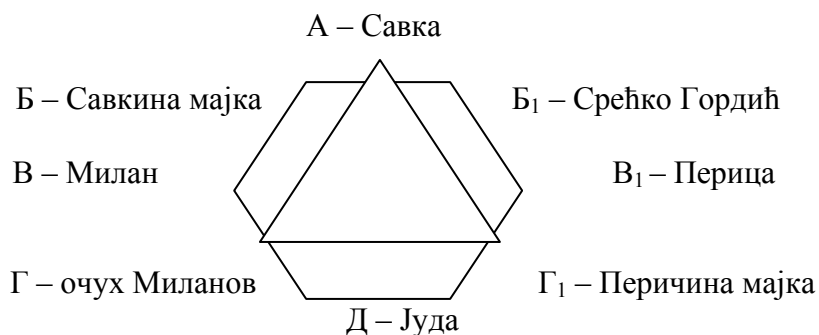
У новели „Две сестре“ нема правог паралелизма. Марија и Милева нису антиподи, видели смо да се сестре веома слично понашају у сличним ситуацијама, док Турчин Ибрахим и старац Бранимир јесу. Та се схема може начинити на следећи начин:

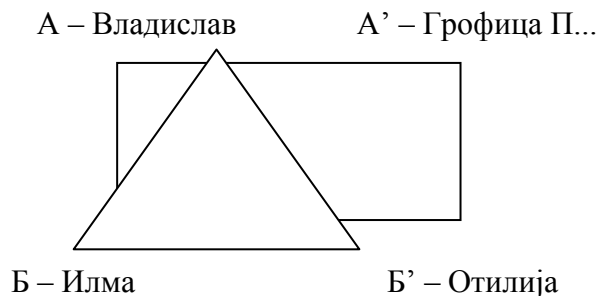
Ако бисмо желели да поделимо ликове из „Љубезника и удварача“ на позитивне и негативне, видећемо да се последњи лик, отац Савкин Недељко, налази на средини, није ни сасвим позитиван, ни сасвим негативан, његова највећа мана је што се толико поносио својом кћери да ју је са самим анђелом поредио. Схема односа између ликова у новели „Љубазник и удварач“ показује да су са леве стране сви позитивни, а са десне негативни:

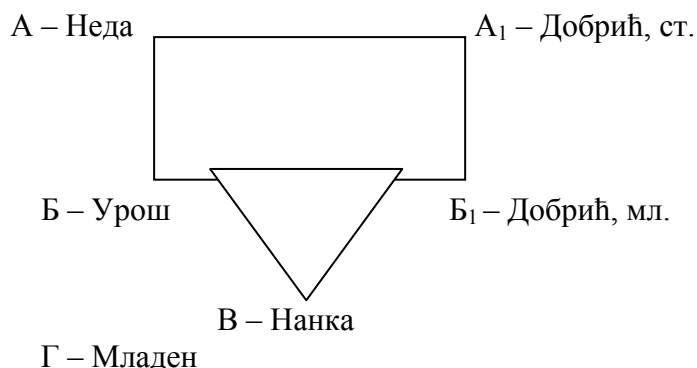
У новели „Убица“ видимо да има далеко више мушких него женских ликова. Колико је Савка у читавој тој приповеци невинна и слична анђелу, толико је насупрот њој Јуда сличан ђаволу, те су они, на неки начин, супротстављени ликови. То се схематски може приказати уз помоћ шестоугаоника, у којем опет постоји троугао у којем су Савка, Милан и Перица.

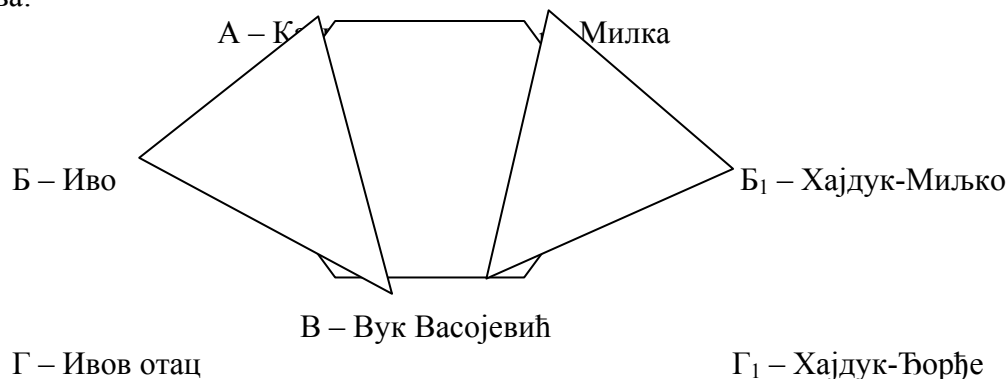
У новели „Мајка и кћи“ имамо љубавни троугао у којем Отилија мора да плати животом то што је хтела да спречи остварење девојачких снова своје кћери. Отилија и Илма ипак нису прави антиподи, јер су обе заљубљене жене. Ипак, с леве стране су позитивни, са десне негативни ликови. Схематски то је једноставно приказати:

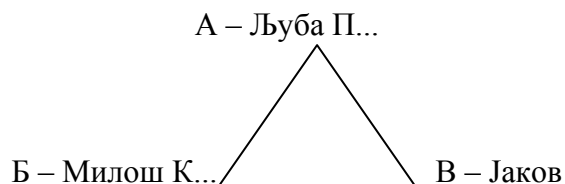
И у новели „Нанка“ имамо класичан љубавни троугао између Нанке, Уроша и младог Добрића, а остали ликови распоређени су симетрично, иако овде немамо ситуацију да су лево добри, а десно лоши јунаци:

У новели „Хајдуци“ ликови се могу сагледати као потпуно паралелни и то се схематски представља тако што свака тачка шестоугла представља по један лик. Лево од шестоугла налазе се позитивни, а десно негативни или, боље речено, условно негативни ликови. Атанацковић је сваком од негативних ликова оставио и довољно позитивних особина како не би били потпуно несимпатични читаоцима. Прави негативац, заправо је централна личност приче и теме чак два троугла, а то је Вук Васојевић, Ивов стриц. Схема би била оваква:

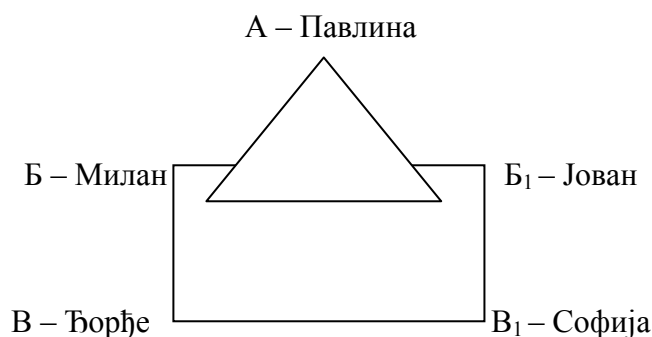

Односе између јунака у новели „Буњевка“ можемо приказати троуглом и то је поново веома једноставна схема:

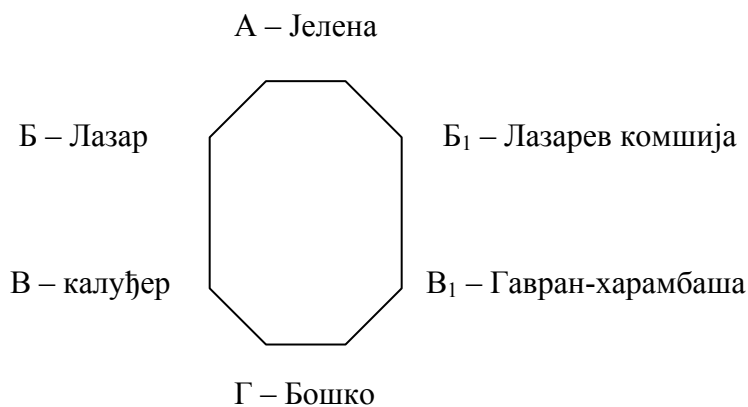
У овој приповеци и нема других важних јунака. Помињу се родитељи Љубини и Јаковљеви, али они нити су подробније описани, нити је писац њима пренео неку битну поруку, више су у функцији етнографског описа буњевачке прошње и других обичаја.

Схема односа ликова у „Рукавицама“ нешто је компликованија, јер и овде имамо љубавни троугао:

али је то, заправо, лажни љубавни троугао у којем су Милан, Јован и Павлина. Милан и Јован су антиподи, док су Софија и Ђорђе антиподи, јер као што је Јован лош човек, тако ће и његова пријатељица Софија бити лоша жена, а Миланов пријатељ може бити само добар човек као Ђорђе.

Ликови из новеле „Три зелече шибљике“ могу се схематски приказати као осмоугаоник, при чему, Јелена и Бошко нису супротности, антиподи, већ чине нераскидив пар.

Јунаци новеле „Два пољупца“ могу се веома лако схематски приказати, али треба додати да на левој и десној страни четвороугла нису супротстављени ликови. Сви ликови су, у суштини позитивни, а судбина је довела до трагичног исхода ове новеле.

Овим би били схематски приказани сви ликови у Атанацковићевим новелама. Као што је на почетку речено, и из овог приказа се види да је наш писац био одличан у препознавању разноликих животних ситуација, односа међу ликовима и компликованих схема у којима се ликови могу наћи. Тек поједини ликови остају изван схема, али и у стварном животу то се почесто догађа, те то не сматрам пропустом нашег аутора.

6.5. Мотиви

Термин мотив је у истраживању литерарних дела довођен у питање, јер је могуће читаоца довести у забуну да ли се ради о мотиву или о мотивацији поступака појединих ликова. Ипак, као инструмент анализе фабуларно-сижејних структура показује се као погодан елемент. Уобичајено је да се од многих могућих дефиниција мотива прихвати она коју је дао руски формалиста А. Н. Веселовски (2005) који је анализирао бајке на основу коришћених мотива, као њиховог најмањег елемента. Његова дефиниција гласи:

Под *мотивом* подразумевам најпростију приповедну *јединицу*, која је сликовито одговарала на различите захтеве првобитног ума или свакидашњег опажања. Приликом сличности или јединства *животних* и *психолошких услова* на првим стадијумима човековог развоја, такви мотиви су могли да се стварају самостално и уједно да представљају сличне црте. (Веселовски, 2005, стр. 599)

У наставку ћу дати преглед основних мотива као најмањих тематских елемената који се јављају у Атанацковићевим новелама. Види се да их има релативно мало, те се самим тим понављају, о чему је било речи и у неким ранијим анализама његовог прозног рада када су критичари и историчари истицали да у Атанацковићевом делу постоји тематско и мотивско сиромаштво.

6.5.1. Мотив љубави између мушкарца и жене

Без икакве сумње, основни мотив којим се бавио Атанацковић јесте љубав између мушкарца и жене. Како је и сам био у више наврата повређен због неузвраћене љубави или је морао одустати од брачних планова због утицаја родитеља на девојке које је волео, у највећем броју случајева љубав између младића и девојака, ликова у његовим новелама, завршавао се несретно. То има за поседицу или освету младића чије наде су изневерене, лудило или чак и смрт једног или обоје љубавника. Из овог се види да је централни проблем који је мучио нашег писца у младости, а који је он транспонован у низ новела које је оставио за собом, био како да се приближи девојци и саопшти јој своја осећања, како да освоји њену љубав и, коначно, како да је задржи. Колико је утицаја на прозни рад

нашег аутора имала његова интимна историја, види се и из чињенице да се главна јунакиња једне од новела зове именом његове прве љубави, да се низ љубавних парова упознаје и заволи на балу, а да се тек накнадно јављају непредвиђене препреке и њихова се љубав најчешће не завршава срећно.

Атанацковић је у више случајева у своје новеле уводио спомен љубави који љубавници размењују и по којем се касније или препознају, или пак препознају тај спомен код неког ко га поседује и злоупотребљава као доказ наводне прељубе друге особе. Такве симболичне предмете налазимо у следећим новелама:

- прстен који Милан даје Савки као спомен своје љубави и исти тај прстен као лажни симбол Савкине љубави према Перици („Убица“),
- бурме које размењују Милош К... и Љуба П...ћа („Буњевка“),
- прамен Павлине косе као лажни знак њене љубави према Милану („Рукавице“) и
- рукавица као спомен Миланове љубави према Павлини и лажни доказ Павлине љубави према Јовану („Рукавице“).

На основу свега онога што је Б. Атанацковић написао у својим новелама, могуће је направити систематизацију различитих врста љубавних односа и могућих исхода тих и таквих односа.

А. Неостварена љубав

А.1. Љубав је неостварена због спољашње препреке

Ово је најчешћи случај у Атанацковићевим новелама и у седам случајева имамо варијанту да је љубав неостварена због различитих спољашњих препрека. Најчешће је то различит социјални статус љубавника, с тим у вези и пристанак родитеља да дају девојку сиромашку, али има и другачијих ситуација. Неостварена љубав постоји између следећих ликова:

- Милан и Милка имају благослов од родитеља, али Милку убија Мргода („Крвава освета“),
- Ефросина се удаје за Ви...ћа, иако јој се допада Урош, али је први младић богат, а други сиромашан („Ефросина“),
- Савка и Милан се искрено воле, али не могу да се венчају, јер је он сиромашан, а она богата, тако да немају благослов њених родитеља („Убица“),
- Нанка и Урош се воле, али она се удаје за Добрића из осећања дужности („Нанка“),
- Миљко и Милка се воле, али не могу да остваре своју љубав, јер је Милку обешчистио Вук Васојевић („Хајдуци“),
- Милош К. допао је у затвор и зато не може да ожени Љубу коју воли и која њега воли („Буњевка“),
- Владимир не може да ожени Анђелију, иако се они искрено воле, јер се он удавио у Дунаву („Два пољупца“).

Последњу ситуацију Атанацковић коментарише на следећи начин у епилогу новеле „Два пољупца“ као да је хтео да коначно дефинише шта је то врхунски идеал љубави која ће трајати и после смрти љубавника:

Не бејаше му суђено да га грли Анђелија. Анђелија, чиста верна љубовца, која га је љубила с таквом љубави коју је Бог тек изјатија ради створио, и зато је у женском срцу тако ретка. Али баш зато што је тако ретка, зато не пропада. Ако друго ништа и није вечно, али така љубав је јамачно вечна. (Атанацковић, 1928, стр. 252)

Неостварену љубав, дакле, у новелама Атанацковић је приказао у 58,33%, док се љубав срећно завршава само у 41,66% случајева. То није неважно, јер се из самих процената види да наш аутор ипак није сасвим изгубио веру у људе, у љубав, у срећу, јер и тих 41,66% казује да је срећу могуће пронаћи уз прави избор партнера.

А.2. Љубав је неостварена због унутрашње препреке

Ова ситуација је, такође, честа у новелама нашег аутора. Готово увек је то зато што један од потенцијалних љубавника већ воли неког другог и не може да погази своју реч и угуши своје емоције. Унутрашњу препреку за остварење љубавне везе имамо у следећих шест случајева:

- Даница се није удала за Мргоду, јер је волела Љубивоја („Крвава освета“),
- Марија не може да заволи Игњата, јер искрено воли Јована („Љубезник и удварач“),
- иако Отилија воли Владимира, он је не воли и не одговара јој на љубав, зато што воли Илму („Мати и кћи“),
- Вук Васојевић не може да освоји Катицу Љубићеву, јер она воли Ива („Хајдуци“),
- Јаков жени Љубу, али она њега не воли, јер воли Милоша К., што је Јаков и сам увидео („Буњевка“),
- Павлина одбија Милана и тражи од њега да буду само пријатељи, јер га она не воли („Рукавице“).

Атанацковић је искористио ову могућност и у 50% случајева имамо верност некоме другом што спречава младића или девојку да прихвате нечију љубав, док је у осталих 50% неки други разлог био неопходан да се љубав не оствари.

А.3. Освета због неостварене љубави

И овај мотив се релативно често јавља код Атанацковића, чак седам пута у његовим новелама. Свете се или напуштени љубавници, или пријатељи или рођаци једног од припадника љубавног пара. То су следеће ситуације:

- Мргода се осветио Даници што га је напустила пред олтаром убивши јој јединицу кћер („Крвава освета“),
- Турчин Ибрахим одбацује Марију са њиховим заједничким дететом због издаје, али се њему свети Милева, сестра Миличина („Две сестре“),
- судбина се побринула да Стана, слушкиња која је изиграла поверење свог послодавца, заврши као просјакиња („Љубезник и удварач“),
- Милан убија Перицу због прстена који је био спомен његове љубави према Савки („Убица“),
- Отилија хоће да усмрти своју кћер Илму, али њу убија гром и тако виша сила спречава још већу трагедију („Мати и кћи“),
- Хајдук-Миљко прво пали село, а касније убија Вука Васојевића како би осветио своју девојку Милку („Хајдуци“),
- Ђорђе се осветио Јовану што је проузроковао Миланову смрт, тако што му је у двобоју одсекао уво и тиме га тако унаказио да га ниједна девојка више није желела („Рукавице“).

И овде су проценти јасно подељени. У 58,33% у новелама због неостварене љубави несрећни удварач или одбијени љубавник, односно љубавница осветиће се оној или оном који не прихвата љубав.

A.4. Смрт због неостварене љубави

Ово је група од шест новела у којима се јавља смртни исход због неостварене љубави било због спољних, било због унутрашњих препрека, при чему некада умире један актер, а понекад и оба актера љубавне приповести:

- Милан се убио, а Савка се разболела и умрла због неостварене љубави („Убица“),
- Урош се разболео и умро, јер га Ефросина не воли („Ефросина“),
- прво умире Урош који је полудео због неостварене љубави према Нанки, а потом се и она разболи и умре („Нанка“),
- у борби код Сентомаша погинули су и Јаков и Милош, тако да Љуба остаје сама („Буњевка“),
- Милош полуди због љубави према Павлини, а кад га она одбије, он испија отров („Рукавице“),
- Анђелија је због Владимира прво полудела, а потом се смрзла у снегу, а он се удавио у Дунаву („Два пољупца“).

И овде су равномерно распоређени исходи. Смрт због неостварене љубави јавља се у 50% случајева у Атанацковићевим новелама, док се у осталих 50% налази другачији исход. То није реална ситуација и Атанацковић је у овоме претерао, али то управо и даје тај патетичан тон његовим новелама и чини их претерано сентименталним, јер се многе љубави у животу заврше несрећно, али ипак због тога не умре сваки други љубавник или љубавница чији се снови нису остварили. Овако непримерен исход неузвраћене љубави можемо протумачити код нашег аутора његовом младошћу, наивношћу, повређеним емоцијама, али и помодарством и жељом да се изађе у сусрет књижевном укусу оног времена.

A.5. Мотив завођења

У новели „Љубезник и удварач“ Атанацковић је описао понашање типично за заводника од којег би српске девојке требало да се чувају и да прозру његове намере на основу ласкавих речи које им упућује. Тај коментар почиње овако:

Где цвет мирисави видиш, откини га и накити се њиме, а кад венути почне, баци га и тражи други. – Овако мисле неки људи, који кад опазе цватућу деву, којој невиност на образи у руменој се боји развија, која са чистим срцем и лепом душом спокојно у будућност гледа, кад такову деву опазе, не мотре шта је добро и поштено, но наличије умиљатости и љубазности на себе узму, пузе пред њом, и ако је ова толико лакоумна, да поверује слатким њиховим речима, онда тешко њој; лишена ће бити најдрагоценијега свога блага. (...) Српкињо, мила Српкињо! Чувај се, о, чувај се лепих и слатких речи, које не ретко јесу горе него отровне жаоке! (Атанацковић, 1928, стр. 48–49)

Види се из начина на који се обраћа својим сународницима да је наш писац желео да их упозори да оно што у романима може бити лепо и лагодно за читање, као што су и саме његове романтичне приповести у којима лако откривамо лепе и слатке речи, ипак у животу ласкање управо таквим речима може да нанесе бол и доведе до пораза врлине код наивних девојака које су неспремне да се одупру ласкатељима.

Б. Остварена љубав

Свака Атанацковићева новела у којој је остварена љубав двоје младих има срећан крај, односно исход је брак двоје љубавника. То је, дакле, према Атанацковићу, онај

степен на који се свака срећна љубав уздиже, јер више од тога не постоји. Оваквих ситуација у његовим новелама имамо укупно шест, што је двоструко мање од несрећног исхода везе где је било укупно тринаест случајева.

Б.1. Обострана брачна љубав

- Даница је побегла од Мргуда са Љубивојем, удала се за Љубивоја и са њим добила кћерку („Крвава освета“),
- Марија се удала за Јована и добила са њим сина, упркос настојањима слушкиње да је подведе Игњату („Љубезник и удварач“),
- Владислав и Илма су се волели и венчали након што су преминуле њихове мајке („Мати и кћи“),
- Иво Васојевић и Катица Љубићева који се искрено воле, венчавају се након смрти Вука Васојевића („Хајдуци“),
- Јелена, Лазарева кћерка, воли Бошка и они се на крају венчавају („Три зелене шибљике“).

Б.2. Једнострана брачна љубав

- Добрић жени Нанку коју воли и која показује знаке да би и она могла да заволи њега, иако је претходно дубоко волела Уроша („Нанка“).

6.5.2. *Остале врсте љубави*

В. Љубав према отаџбини

Родољубље или љубав према отаџбини било је ново осећање о којем се много писало и говорило у Атанацковићево време. Буђење националних осећања, формирање националне свести, било је толико актуелно у његово време, да није било песника или писца који није написао бар једну патриотску песму или причу на ту тему. Романтизам који је цветао у Европи, у наше крајеве стизао је са малим закашњењем, а љубав према драгој и љубав према домовини свакако спадају у праве романтичне мотиве. Код Атанацковића имамо два вида односа према родољубљу – одазив том пориву и одбацивање националних осећања и симбола. С обзиром на политичке ставове и национални ангажман нашег аутора, сваки лик који се одазове родољубљу, унапред има предуслов да постане позитиван лик у Атанацковићевим делима.

В.1. Испољавање родољубља

Иако је нашем аутору било веома мило да пише о родољубивим Србима и Српкињама у оно време, није имао превише дара да то учини на разноврстан и леп начин. Његови описи углавном се свде на то да се родољубиве Српкиње облаче у виду српске тробојке и не стиде се да заиграју у колу, док младићи учествују у револуцији 1848–1849. године. Остали видови испољавања родољубља помињу се само у по једном случају. Ево тих примера:

- Марија се удала за Турчина да би спасла све остале Србе од његове тираније („Две сестре“),
- Савкина одећа и игра у колу („Убица“),
- родољубље грофице П... („Мати и кћи“),

- забава у Пешти са свим елементима оновремених српских балова, Нанкина одећа и игра у колу („Нанка“),
- Милош и Јаков одлазе и боре се заједно, све док не погину код Сентомаша („Буњевка“),
- Павлинина одећа и игра у колу („Рукавице“).

В.2. Одбацивање родољубља

Наш писац је имао веома истанчан осећај за издају и стога је са великим презиром описивао сваки случај однорођености који би запазио. Овај мотив је разрадио у три новеле и сваки пут јунаци који одбацују родољубље истовремено представљају и главне негативне ликове у тим делима:

- Ефросина говори у српском друштву на немачком језику, чита књиге на том језику, а српске младиће ословљава са „Herr von...“ као да су Немци („Ефросина“),
- Атанацковић презире потурчењаке који су изабрали да издају своју нацију како би живели у благостању и изобиљу уместо да чистог образа гладују и пате са другим Србима („Две сестре“),
- Пера је негативан јунак који стално прича на немачком језику, а презире коло као игру сељака и простих људи („Убица“).

Г. Породична љубав

Странице на којима Атанацковић описује различите видове изражавања породичне љубави спадају у најлепше странице које је написао. Вероватно је ту врсту привржености најбоље познавао из личног искуства, те ју је са толико нежности и топлине и описивао. Ево најтипичнијих примера из његових новела:

- љубав старог учитеља и његове сестре Неде према Урошу и Савки („Ефросина“),
- Марија толико воли своје рођено дете да би га и крвљу својом подојила само да га спасе од сигурне смрти, а њена сестра је спремна да постане убица да би осветила њену смрт („Две сестре“),
- Миланова љубав и приврженост према сиромашном очуху („Убица“),
- Неда са сузама испраћа сина Уроша на годину дана у град; Нанка исказује љубав и захвалност према својем очуху пристајући да се уда за његовог сина, упркос чињеници да искрено воли другог младића („Нанка“),
- отац Јозо П...ћ пита кћерку Љубу да ли се радо удаје за Јакова, јер не би желео да је неко присили на брак („Буњевка“),
- Миланов отац умире кад схвати да му се син отровао („Рукавице“),
- Лазарева љубав према деци и породици („Три зелене шибљике“)
- љубав мајке према Владимиру коштала ју је живота; љубав рибара према својој породици због које ризикује живот и губи га како би их материјално обезбедио („Два пољупца“).

Д. Пријатељска љубав

Код Б. Атанацковића често се наилази и у његовим новелама, а и у роману, на мотив српског пријатељства. И ово је врста љубави коју је наш аутор одлично познавао и о којој је веома радо и са топлином писао. Пријатељи никада нису покретачи радње у његовим причама, али су веома често помагачи главних јунака и служе да убрзају радњу. Пријатељска љубав описује се у следећим случајевима:

- Јован жели да пређе Дунав, иако је залеђен и веома опасан за прелазак, а Никола му не дозвољава да се у ту авантуру упусти сам („Љубезник и удварач“),
- Хајдук-Миљко и Ђорђе неће да оду један без другог из шуме и да оставе у животу Вука Васојевића, те Ђорђе погине, а Хајдук-Миљко га једва однесе одатле („Хајдуци“),
- Милан има најбољег пријатеља Ђорђа који пази на њега када му се разум помутити од љубавне патње, који обавештава Миланове родитеље шта се дешава са њиховим сином и, коначно, Ђорђе се свети Јовану након Милановог самоубиства („Рукавице“).

Ђ. Љубав према животињама

Ова врста љубави посебно се описује само у новели „Хајдуци“ у којој Атанацковић разрађује мотив оданости коња господару и привржености господара, у овом случају Хајдук-Миљка, животињи, тј. коњу.

6.5.3. *Остали мотиви*

Е. Етнографски мотиви

Српски романописци XIX века у своја дела уносили су обиље етнографске грађе. Постојала је очигледна тенденција да се детаљно опишу националне и историјске карактеристике становништва, амбијент, фолклорна традиција, обичаји и све остало што је одавало локалну боју у којој се одиграла романескна фабула. Готово је немогуће у српској реалистичкој прози наћи роман који се не бави овом врстом дескрипције или коментара. Према Милосављевић-Милић (2006), у делима Б. Атанацковића, М. Поповића Шапчанина и Ј. Веселиновића, етнографски коментар има примесе националног заноса и апологетике, с тим да се „готово увек ради о стереотипима, о некој врсти патриотских топоса, какви су српско гостољубље, српско пријатељство, српска вредноћа“ (Милосављевић-Милић, 2006, стр. 152).

Као припадник једног од словенских народа који су живели у Аустрији, Атанацковић је имао потребу да опише обичаје српског народа који нису били опште познати. Тек пробужена национална свест код грађанске класе, књижевна и културна активност В. С. Карацића, романтичарско интересовање за далеко, необично и егзотично, несумњиво су утицали на коришћење ових мотива у новелама нашег аутора. Тако у Атанацковићевим новелама имамо следеће етнографске описе:

- бајалица против грознице у „Ефросини“ (Атанацковић, 1928, стр. 29),
- приче о вештицама и вилама, као и друга празноверја у новели „Љубезник и удварач“ (Атанацковић, 1928, стр. 47),
- балови у време месојеђа у новели „Убица“ (Атанацковић, 1928, стр. 62),
- народно веровање да не треба растављати мило и драго, јер ко то учини, снаћи ће га клетва у „Убици“ и у „Три зелене шибљике“ (Атанацковић, 1928, стр. 70, стр. 223),
- берба винограда у новели „Хајдуци“ (Атанацковић, 1928, стр.115),
- опис просидбених обичаја код буњевачког становништва у „Буњевци“ (Атанацковић, 1928, стр. 148–149, стр. 152–153),
- веровање у исцељење лековитом водом налази се у два случаја: лековита вода у близини Баје у новели „Убица“ (Атанацковић, 1928, стр. 55) и исцељење лековитом

водом која извире између Баје и Моноштора уочи Преображења и Ђурђевдана у „Буњевци“ (Атанацковић, 1928, стр. 155–156),

- опис сватова у новели „Рукавице“ (Атанацковић, 1928, стр. 187),
- народно веровање да се душа може продати ђаволу у „Убици“ (Атанацковић, 1928, стр. 68),
- народно веровање да је могуће окајати и најтежи грех – убиство, у приповестима „Хајдуци“ (Атанацковић, 1928, стр. 145) и „Три зелене шибљике“ (Атанацковић, 1928, стр. 223).

С обзиром на чињеницу да је Атанацковић био у раном периоду својег стваралаштва под значајним утицајем В. С. Караџића, покушаћу да дам одговор на то какав је став имао овај реформатор српског језика о уношењу етнографских мотива у књижевна дела, а какав његов опонент по овом питању М. Видаковић. У више полемичких написа на тему Видаковићевих романа које је Караџић називао „Рецензијама“, налази се низ питања на које се осврће овај аутор, а међу њима су чистота језика, стил, садржај романа, истинитост романа, па и коришћење етнографских мотива. Познато је да је полемику започео Видаковић својим предговором уз први део романа *Љубомир у Јелисијуму* који је насловио као „Примечаније о српском језику“ и објавио 1814. године. У Караџићевом одговору или првој рецензији о *Усамљеном јуноши* из 1815. године највише је било речи о Видаковићевим грешкама у језику којим је писан роман. Видаковић је на ову критику одговорио са два текста у *Новинама српским* од којих је први насловљен као „Отговор на критическу рецензију“ (20. октобра 1815), а други је „Закљученије Отговора...“ (22. октобра 1815).

Међутим, Видаковић се није ту зауставио. У предговору уз другу књигу *Љубомира у Јелисијуму*, поново се осврће на Караџићеву рецензију из 1815. године. Караџић на тај предговор одговара текстом „Друга рецензија српска“ који је излазио у *Новинама српским* 1817. године, а који је приказ првог и другог дела романа *Љубомир у Јелисијуму*. Ту је Караџић изнео следећи став:

Тако и наш Љубомир, ваља да је чуо гђе Доситеј и Рељковић (и јошт гђекоји) вичу на обичаје народне, а није знао расудити да су они у том сви лудовали. Код свакога су народа најсветије ове три ствари: *закон* (= религија, прим. М. Б.), *језик* и *обичаји*: тим се народи један с другим рођакају, и један од другог разликују. Како народ изгуби те три светиње, он изгуби и своје име. Но, [х]ајде да речемо да ми не бисмо изгубили нашег имена ако би и оставили наше старе обичаје, али нека нам каже Љубомир: 1) *Шта бисмо добили с тим?* (...) Волони могу бити без овакови[х] ствари, али људи не могу; то знају, и знали су свагда, сви прави филозофи, али не знају овакови луди реформатори. (Караџић, 1979, стр. 103–104)

Вук Караџић, другим речима, устаје у одбрану вере, језика и народних обичаја које, наводно, Видаковић квари у свом роману, а без којих један народ више не постоји. Караџић наводи примере супротне српским обичајима које описује Видаковић, при томе се подсмевајући старом романописцу.

Видаковић се још неколико пута враћао на полемику и то не више само са Караџићем, већ и са Георгијем Магарашевићем, а у предговору под насловом „Ко благоохотним читателем“ у трећој књизи *Љубомира у Јелисијуму* читамо Видаковићеве речи:

Ја пишем, како могу, а који зна боље, ја молим, нек' ме исправи, ја ћу то драговољно примити, само нек' ми управ докаже и пристојним начином, а не као мој Реценсент, који диже глас, као некиј диктатор, и рад је зар све Сербске главе под свој шешир узети, пак виче и псује! Види ивер у туђем оку, а не види балван у свом. (...) Ја судим, да једно дело, кад на свет изиде, публикум најбоље ценсурирати уме. И је ли дело добро, таково више их – да не

рекнем сви – радо читају; је ли дело худо, гдикоји само и зевајући га чита. (Видаковић, 1823, стр. [36–37])

Са позиција романописца Видаковић се никако није могао у свему сложити са Вуком и до краја су остали на различитим позицијама. Став Саве Дамјанова (2002) који се позабавио овом полемиком је да је Видаковић имао далеко модерније, европске ставове о литератури и о естетском у књижевности. Он с правом узима у одбрану Видаковића, а Караџићев став о етнографским мотивима у Видаковићевим романима тумачи на следећи начин:

(...) као да је Видаковић писао не роман већ дело о „животу и обичајима народа српског“, па се од њега очекује да – ако већ додирне неку блиску тему – тачно опише најразличитије народне обичаје, и то у верзији која се апсолутно поклапа са *Вуковим* искуством и поимањем појма *народно*, а не онако како одговара самој романескној концепцији (...) (Дамјанов, 2002, стр. 65)

Ако са тог аспекта сада сагледамо и стваралаштво Атанацковића, видимо да је он ближи Видаковићу него Караџићу, из једноставног разлога што ни он није литературу схватао као етнографски фелтон, већ би понегде, по потреби, споменуо етнографске мотиве, али није дубље залазио у њихово тумачење или детаљно описивање. Њему је било далеко важније да се опис естетски уклопи у новелу, или у роман, а не да опише неки обичај прецизно, верно и детаљно, како је то тражио Вук. С друге стране, очигледно је да је Атанацковић поштовао и народну традицију и народну поезију и слепце певаче и певачице, познавао је и пуно народних умотворина које је цитирао у свом делу, али није био спреман да да превласт овим елементима у односу на сопствене идеје и друге мотиве.

3. Мотив преласка чамцем преко Дунава којим плове санте леда

Овај мотив је Атанацковић искористио у две новеле. У једној од њих прелазак је успешан („Љубезник и удварач“), док је у другој неуспешан („Два пољупца“). Већ је раније у литератури уочено да се опис преласка готово уопште не разликује, чак до те мере да се и у једном и у другом случају понављају узвици „Љуљај, љуљај!“ којим главни јунак покушава да ободри сапутника. Без обзира на то што је поновио овај мотив, у оба случаја наш аутор га је обрадио са пуно динамике и језовитих детаља. Оваква врста смрти у леденим таласима вероватно није била редак случај у оно време када се са једне на другу обалу залеђеног Дунава стизало једино помоћу чамца. Данас смо ми, углавном, заборавили како изгледа ноћ у слабашном чамцу на залеђеној реци, док је то за Атанацковића могао бити свакодневни приказ.

6.6. Фабула и суже

Код Б. Атанацковића у новелама увек постоји једна веома слична схема по којој се одвија фабула. Могло би се рећи да уместо причања приче од почетка до краја, код нашег аутора причање приче почиње од средине и на њега се надовезује један део приче, поглавље или два, која ће се тицати прошлости или се даје ретроспектива низа претходних догађаја, а потом се приповедање наставља до коначног расплета. Веома се ретко срећу антиципације у његовим приповеткама. Сматрам да је овакво формирање сужеа било условљено тиме што је наш аутор од самог почетка књижевног рада објављивао новеле у наставцима у разним периодичним публикацијама. У жељи да повећа интересовање за своје радове прибегавао је том једноставном трику да прекине причу управо у најинтересантнијем или најтајновитијем делу.

Да то није ништа ново у нараторолошком смислу, потврђују и речи Захарије Орфелина, писца који је стварао у другој половини XVIII века, објављене у предговору првог српског часописа *Славено-сербског магазина* (1768) чији је био уредник и издавач. Орфелин тамо каже:

А сада мудри људи не гледају на сопствену славу и похвалу, коју први од опширних и дубоких својих дела толико жудно су себи прибављали, но старају се о томе да се њихова похвала састоји у ползи ближњих њихових, и на тај крај полажу крајње своје напоре у кратка колико је могуће, и једноставна дела, која би свакоме који је жељан њихове књиге биле доступне и да им за разумевање не би било потребно пуно труда. (...) Они су приметили, да читалац неосетно наставља са читањем, када у одређено време добије не много листова одједном, и ово настављање у навикнутом периоду тврђе се у њему укоренењу, него читање великих и опширних књига. Љубопитство његово при томе сваки пут се умножава, када настане време, у које нови лист или нова свеска таквог дела из штампе треба да изађе. Ретко ко не би пожелео онога читати; а због краткоће своје не може оно никоме досадити; и једва да ко хоће да баци из руку не прочитавши га од почетка до краја. Шта више треба желети, кад сваки пут ма и најмање нешто се нађе, чиме сваки читалац, по своме љубопитству и жељи ка наукама задовољен буде. (Орфелин, 1768, стр. 6–7)

Атанацковић је имао потребу да исприча догађај са свим приликама и узроцима који су му претходили, како би читаоцу било јасније зашто је до неког заплета дошло. Тиме се он, према П. Рикеру (Riker, 1993) упуштао у стварање семантичке иновације, односно, смишљању заплета који је и сам чин синтезе, јер заплет обухвата и циљеве, и узроке и игре случаја, а та *синтеза разнородног* приближава причу метафори. Свет који приказује свако приповедно дело је временски, а време постаје људско време у оној мери у којој је артикулисано на приповедни начин, док с друге стране, прича постаје онолико богата значењем колико оцртава карактеристике тог временског искуства. Покушај Атанацковића да осмисли нови временски ток радње даје свежину његовим делима, а саму структуру приповетке чини компликованијом и занимљивијом за читање.

Према објашњењу М. Бекера (Beker, 1986), *фабула* би била грађа у каузално-темпоралном смислу коју писац узима у обраду, док је *сиже* начин на који је та грађа обрађена. Имајући на уму такве теоријске поставке о разлици између фабуле и сижеа, покушаћу да одредим шта се може у Атанацковићевим приповеткама схватити као фабула, а какав је сиже или сижејна конструкција у њима.

6.6.1. Фабула

У новели „Крвава освета“ основна фабула је следећа: прича стварно почиње када се Даница Нешић заволела са момком Љубивојем. Међутим, њу је испросио Мргода и отац ју је обећао недрагом. Дан уочи свадбе са Мргодом, Даница је побегла преко границе у Хабсбуршку монархију са својим Љубивојем. Тамо је родила кћерку Милку, али је Љубивој погинуо у рату, те је она подигла кћер сама. Кад је одрасла, Милка се упознала са младим ловцем Миланом и они су се заволели. Даница је дала благослов њиховој љубави, али се изненада појавио Мргуд и из освете убио Милку. Милан је убио њеног убицу, потом отишао у војску и погинуо 1716. године у бици код Петроварадина. Остала је само мајка Даница која је обилазила Милкин гроб и ускоро и сама преминула.

Новела „Ефросина“ такође има релативно једноставан заплет. Прво се млади Урош одвојио од своје породице, оца и сестре Савке, и дошао код тетке код које ће становати током студија. Тетка га је упознала са Ефросином, кћерком богатог трговца и њеног

пријатеља, у коју се одмах заљубио наивни Урош. Ефросину је једно време забављала Урошева пажња, али кад јој је стигло време за удају, она је одабрала младог господина В...ћа који је, вероватно, био боље стојећи од Уроша и племићког порекла. Урош се на ту вест разболео, пао у кревет и умро у очајању на дан Ефросинине удаје. Тетка Неда није могла да преболи његову смрт, као ни сестра му Савка.

У новели „Две сестре“ говори се о старцу Бранимиру Мирославићу који је живео сам са две кћерке – Маријом и Милевом. Имао је и сина који је погинуо борећи се уз Хајдук-Вељка. Када су Срби изгубили превласт у Првом српском устанку, Турчин Ибрахим почео је да чини различите зулуме над рајом, све док му нису довели породицу Мирославић као робље. Чим је угледао Марију, Турчин је постао мекши, те је затражио да му она постане љуба. Марија је пристала да би спасла своје сународнике од турског насиља. Из ове везе родило се дете, али је Марија само мислила о томе како ће дете васпитати у српском духу, што је Ибрахим дознао и отерао је од себе. Дете је након неколико дана преминуло од глади на Маријиним рукама. Нашла их је Милева. Кад је сазнала од своје сестре на самрти шта се догодило, Милева се одмах вратила код Турчина и убила га како би осветила своју родбину, али и да би га спречила да чини даља злодела.

Фабула новеле „Љубезник и удварач“ објашњена је самим насловом. Марија је волела Јована и он њу. Једне зимске ноћи кад је Јован са својим другом Николом кренуо преко залеђеног Дунава ка Марији, дадиља Стана одвела је на превару Марију у колибу у којој ју је, наводно, повређен очекивао Јован. Марију је у колиби сачекао покварењак Игњат који је желео прво ласкањем, а потом на силу да је приволи да га она прихвати за љубавника. У том тренутку наишли су Јован и Никола и спасли Маријину част и живот. Све се завршава сценом у Будиму у којој се Марија шета са својим и Јовановим сином, а Стана је заустави просећи од ње. Игњат се оженио кокетном женом, а самог га је мучила костобоља.

Савка и Милан били су јунаци новеле „Убица“ који су се заволели на извору крај места Б..., али нису могли да буду заједно, јер нису имали благослов Савкиних родитеља. Милан је у очајању отишао у Пешту и запослио се код Јеврејина Јуде, који је држао коцкарницу, мислећи да ће се ту обогатити и успети да добије Савку за жену. Савка је чувала прстен који је добила од Милана као залог њихове љубави. Није излазила из куће, туговала је и копнела за Миланом. Родитељи су једва успели да је одведу на бал на којем није хтела да игра ниједну другу игру осим српског кола. Младић по имену Перица јој се удварао, али она није хтела да га прихвати. Међутим, њени родитељи су одлучили да је удају за Перицу, јер су били задовољни његовим имовинским стањем. Перица је на превару узео од Савке прстен и после неколико дана заложиио га коцкајући се код Јуде. Кад је Милан угледао прстен, извукао је пиштољ и убио Перицу. Савка је очајавала што јој је нестао прстен, а потом се разболела и пала у кревет. Последње о чему се бринула на самртној постељи био је прстен са којим је желела да је сахране.

Фабула новеле „Мати и кћи“ је бизарна. Ради се о љубави коју је осетила Отилија према Владиславу, младићу који је заволео њену кћер Илму. Илма је узвратила љубав Владиславу који је почео да јој даје часове клавира и не слутећи да јој је мајка постала супарница. Отилија је изјавила љубав Владиславу, али ју је он одбио због љубави према Илми. Разгнењена што није успела да реализује своју позну љубав, Отилија је одлучила да убије кћер на спавању и тако ослободи Владимира за себе, али је њу у том моменту убио гром. Владислав и Илма се на крају венчају у истој цркви у којој су се и упознали, након што је Владислав сахранио своју мајку која га је силила да иде у рат за отаџбину.

Делује као да је фабулу за новелу „Нанка“ Атанацковић пронашао у оновременим круговима у којима се кретао, јер се она у потпуности уклапа у начин размишљања и моралисања оновременог друштва. Мајка Неда испратила је свог јединца Уроша на школовање у град. Он је на балу упознао девојку у коју се заљубио. Открио је уз помоћ свог пријатеља Младена, Нанкиног рођака, да и она њега воли, али ускоро је она обећала очуху да ће се удати за његовог сина. О томе је обавестила Уроша, који је потом отишао у планине да би се одвојио од света, али тамо је сишао с ума тугујући за Нанком. Нанка је са својим мужем отишла на исто место након венчања и зачула звук Урошеве фруле и пошла да га нађе. Ушла је у собу у којој је он проводио дане и затекла га потпуно ван себе. Урош је умро на њеним рукама, а она се након тога разболела и признала мужу да их је обојицу на неки начин волела. На крају је умрла на мужевљевим рукама.

„Хајдуци“ спадају у подуже новеле Б. Атанацковића. У њима се говори о Хајдук-Миљку који је изгубио своју девојку Милку након што ју је обешчистио неки Васојевић, а Миљко је из освете запалио кућу Васојевића и цело село. Касније је сазнао да је убио погрешног Васојевића, а да се Вук Васојевић, прави кривац, спасао. У жељи да му се освети, обећао је Иву Васојевићу, братићу Вуковом и сину убијеног Васојевића, да ће га ослободити стрица-супарника како би могао да буде срећан са девојком Катицом. Миљко је убио Вука Васојевића, а при томе му је погинуо најбољи друг Ђорђе и коњ Лабуд. Хајдук-Миљко је покушао да окаже своје грехе исповедивши се Иву, који му је за узврат послао попа да сахрани Ђорђа.

И фабула новеле „Буњевка“ је нереална и немогућа за оно време, али је због начина на који ју је Атанацковић испричао освојила симпатије многих критичара. Девојка Љуба је била Буњевка која је заволела Србина Милоша К., као и он њу током свећења водике о Ђурђевдану. Разменили су бурме и после неког времена договорили се да Милош дође по њу да је испроси. Уместо Милоша, стигла је његова бурма до Љубе и она је схватила да је њен вољени у невољи. Одмах је прихватила да се уда за Јакова, богатог Буњевца, који јој је даривао дукате. Тражила је од свог новог мужа да је одведе у Милошево село и тамо потрошила све те дукате на мито, како би ослободила Милоша из тамнице. Кад су се у тамници нашли Љуба и Милош, он јој је пребацио што се удала, али ју је у заштиту узео Јаков, рекавши да се Љуба због њега жртвовала и да нема права да је осуђује. Љуба их је обојицу послала у борбу с обећањем да ће припасти оном који се врати из рата, али ниједан јој се није вратио жив. Обојицу је сахранила и остала да их жали до краја живота.

И „Рукавице“ су из групе подужих Атанацковићевих новела, али су, као његов младалачки рад, нешто слабије од других. Милан је двадесет двогодишњи младић који је положио адвокатску цензуру, испит, и са својим другом Ђорђем који је баш положио докторски испит на повратку кући свратио у градић Н... где су имали пуно пријатеља и у којем су присуствовали игранци. На тој игранци Милан је заиграо коло поред девојке Павлине, Ђорђеове сестре од ујака. Милан се толико заљубио у њу да уопште није желео да оде кући и да се јави родитељима, стално је очекивао да се сретне са Павлином и да јој изјави своју љубав. То се никако није догодило, једино су у неким сватовима били и Милан и Павлина, те се тамо Милан није одвајао од ње. Те ноћи обрео се Ђорђе у истом граду Н... и почео је пребацивати Милану што је потпуно заборавио на своје родитеље који туже за њим. Како се Милан на то није много освртао, већ је само о Павлини говорио, Ђорђе је открио Милану да му је Павлина сестра и предложио му да га уведе у њен дом. Милан је тек приликом једне поподневне шетње изјавио љубав Павлини, али она му је рекла да би више волела да остану пријатељи, а он је на то узео њену десну рукавицу и

рекао јој да кад код неког угледа такву исту, да ће знати да је то изабраник њеног срца и да ће он тог човека третирати као искреног пријатеља. Поред Милана, на Павлину је бацио око и неки Јован, који је више жудео за њеним богатством, него за њом, а који је савезника нашао у Павлининој рођаци Софији. Она га је обавештавала о свему што се у Павлининој кући дешавало, а када је чула разговор између своје рођаке и Милана, исте је вечери украла леву рукавицу од Павлине и дала је Јовану да је покаже Милану као знак Павлине љубави према њему. Јован је стварно показао рукавицу Милану и овај се разбеснео због тога, јер је и пре тога мрзео Јована, а сада је требало да га воли као пријатеља због обећања датог Павлини. Изгубивши разум у потпуности, Милан је уз шампањац испио отров у моменту када је његов осамдесетогодишњи отац дошао да га види. Замолио је оца да га сахране са праменом Павлине косе који је Ђорђе у шали ставио у Миланов дневник уз речи да ће Павлина његова бити. Схвативши шта је син учинио, старац паде мртав крај њега. Једино је Ђорђе знао истину о правим разлозима Милановог самоубиства и зато је изазвао на двобој Јована и одсекао му десно уво да би осветио свог пријатеља. Ни Ђорђе, а ни писац нису нам открили зашто је Павлина одбила Миланову провидбу.

Као и друге народне приповетке и Атанацковићева прича „Три зелене шибљике“, која је рађена по народној, има једноставан заплет. Овде се ради о разбојнику који је убио 99 људи и при последњем убиству се покајао и пожелео да се искупи. Стари калуђер му је рекао да ће искупљење постићи молитвом и постом, а да украдено мора да врати, кад већ не може да врати убијене у живот. Знаће да му је Бог опростио уколико на сувом дрвету израсту три зелене шибљике. Разбојник је учинио све како му је калуђер рекао и једне ноћи код њега је дошао непознат човек који је у разговору поменуо како хоће да растави двоје младих који се воле. Чим је то чуо, разбојник је изгубио стрпљење и наредио човеку да одустане од своје замисли, а кад га овај није послушао, разбојник га је убио. Очајан што је извршио и стото убиство, разбојник се срушио плачући, али је ускоро видео да су из старог храста истерале три младице и он је сав срећан преминуо. Поука ове приче је да се не сме растављати мило и драго.

Новела „Два пољупца“ је још једна дуга Атанацковићева приповест. У њој празноверје има улогу покретача радње, а не како је уобичајено у књижевности улогу стилског уметка или дигресије. Прича се одвија тако што се сусрећу младић Владимир и девојка Анђелија. Владимир је одрастао само са мајком која је животом платила љубав према своме детету, јер кад је био болестан, она га је пољубила и он је оздравио, док се она разболела и умрла. Владимирова једина жеља била је да на својим уснама осети још један тако искрен пољубац. Он се понашао као светски човек и прави кавалер, јер кад је угледао две жене како треба да пређу преко пута на којем је била барица, он је зауставио кочијаша, сишао са кола, дао руку старици, а потом и девојци да би им помогао да пређу пут не укаљавши се. Оне су га позвале у своју кућу и ту је почела да се развија љубав између двоје младих. Владимир је испросио девојку и своју љубав млади су потврдили једним пољупцем, али он се сетио своје заклетве да може и да умре кад буде осетио такав пољубац и рекао је Анђелији да се моли Богу да им помогне. Владимира су невреме и санте леда на Дунаву спречиле да пређе из Новог Сада у Каменицу и да испуни дату реч да ће доћи по Анђелију са сватовима. Он је на силу покушао да пређе Дунав, пуно новца је платио једином рибару који је пристао да га пренесе на другу страну, али нису успели. Анђелија га је чекала, а кад је схватила да не долази, помислила је да ју је заборавио и

полудела је. У свом лудилу изашла је само у танкој кошуљи на снег и тако се смрзла у близини манастира између две планине.

6.6.2. Сиже

У савременој теорији прозе пуно се говори о сижеу и сижејним конструкцијама. У суштини, сиже би био представљање издвојених догађаја којима се додељује одређен смисао, с једне стране, и временска, каузална или нека друга уређеност, с друге стране. Током уметничког преобликовања стварности и креирања текстова, људи су научили да разликују сижее и у стварном животу и, самим тим, и да тумаче живот. Стога није неважно како је конструисана свака новела нашег писца, јер управо њиховим сижеом он је покушао да подвуче и истакне различита значења у њима.

Новела „Крвава освета“ почиње сценом у којој се срећу Милка и Милан, наставља се просидбом Милкином, а потом се појављује Мргуд. Наш аутор се окреће прошлости и прича како је дошло до расанка између Данице и Мргуда. Тек тада се наставља прича о Милки, Милану и Мргуду у којој сви гину, Милка и Мргуд одмах, а Милан нешто касније.

Сви делови приче о Ефросини ређају се хронолошки и композиција ове приповетке је изузетно једноставна.

Сиже новеле „Две сестре“ је компликованији од претходног. Прва сцена је како Марија лута по путу са дететом на рукама, а обоје су изгладнели, али не сазнајемо како је она доспела у то стање. Дете умире, а Марија пада изнемогла на земљу. У следећем поглављу Атанацковић прича предисторију претходне сцене и тако се открива истина о томе како је Марија ступила у везу са Турчином. У трећем поглављу наставља се радња из првог поглавља и видимо да за Маријом трага њена сестра Милева, која је ускоро затиче са мртвим дететом на рукама. Марија издише у Милевином присуству и то подстиче Милеву да нагло оде са тог места. Тек у последњем поглављу сазнајемо да се Милева упутила ка Ибрахимовом шатору, а да је он истовремено послао своје људе да је траже и да је врате како би она постала његова љуба уместо сестре. Завршна сцена је Ибрахимово убиство.

Атанацковић је изградио компликован сиже и у новели „Љубезник и удварач“. У првом поглављу Јован и Никола се расправљају око тога да ли да се отисну чамцем преко залеђеног Дунава, али Јован није одустао од преласка, тако да му се придружио и Никола. На крају поглавља они су у чамцу на средини Дунава окружени сантама леда, а један од њих узвикује да су пропали и да ће обојица изгинути. Ту се радња прекида. У другом поглављу видимо како Стана и Марија одлазе у ноћ да пронађу колибу у којој је Јован. Следећа сцена нам открива да су нека два човека срећно стигла на другу обалу Дунава, али да су се изгубили лутајући планином кроз снег. Кроз ноћ су чули позив у помоћ и појурили ка том месту. У четвртном поглављу Атанацковић се враћа мало у прошлост и прича како се Марија осећала ходајући за Станом кроз планину и како се обрадовала кад је угледала колибу у којој их је дочекао неки мушкарац уместо Јована. Тек у петом поглављу открива се да је неколико дана пре тог догађаја Игњат упознао Марију и да ју је одмах почео заводити, а кад није могао тако да је наведе на грех, онда се договорио са Станом како да то учини. Наш писац тек на том месту каже да су она два човека у планини били Јован и Никола. У шестом поглављу разговарају Игњат и Марија, он јој ласка, али га она одбија, а кад почне силом да јој се намеће, она позове у помоћ и као неким чудом ту се створе њен Јован са пријатељем и спасу је. Наставка приповести нема,

а седмо поглавље је епилог који Атанацковић смешта у време далеко након описаних догађаја.

Догађаји у новели „Убица“ ређају се, углавном, хронолошким редоследом. У првом поглављу видимо како су се сусрели Милан и Савка, у другом како су открили једно другом своју љубав, у трећем се описује неуспела прошња Миланова. Ту се Милан сећа свог несрећног детињства и препричава га својој љуби, а потом се растану. У четвртом поглављу Атанацковић описује месојеђе и бал који је приређиван том приликом, а у петом дан након бала у којем Савка не може да пронађе прстен и тада сазнаје да је испрошена и да је њен назови-вереник узео прстен који је добила од Милана. Шесто поглавље посвећено је догађајима у коцкарници када је Милан убио Перицу, а тек у седмом нам писац објашњава како је Милан уопште доспео на то место и завршава речима да је он постао грозни убица. Осмо поглавље служи као расплет ових несрећних догађаја у којима умире Савка и сахрањују је са Милановим прстеном на руци.

Сиже новеле „Мати и кћи“ спада у оне компликоване у којима књижевни поступак нашем аутору служи као средство којим се повећава напетост. У првом поглављу упознајемо Отилију и њену прошлост и видимо је како изјављује љубав Владиславу који је без речи одбија. У другом поглављу сазнајемо нешто више о Илми и видимо колико она воли Владислава и он њу. Тек у трећем поглављу говори се о разлозима Владислављевог доласка у Пешту, а ти догађаји су се десили нешто раније од претходних. У четвртом поглављу радња иде мало унапред у односу на треће поглавље, али и даље је радња која се дешавала пре догађаја из првог и другог поглавља, јер се описује тренутак у којем су Отилија и Илма угледале у цркви Владислава и обе се заљубиле у њега. Радња се наставља тек у петом и шестом поглављу, када Отилија схвата ко јој је супарница и бори се са собом да одустане од своје љубави, али ипак се одлучи на детеубиство, што је кошта живота. Последње, седмо поглавље јесте кратак епилог о томе како су се венчали Владислав и Илма 14 месеци касније и како живе срећно до тренутка у којем се прича прича.

У новели „Нанка“ догађаји се нижу хронолошким редоследом, једино што поједина поглавља говоре о Урошу, а друга о Нанки од момента њене удаје, јер је пре тога све причано из Урошевог угла. У епилогу се говори о Нанкиној судбини након Урошеве смрти.

Заплетена је радња и у новели „Хајдуци“, што је служило нашем писцу да задржи пажњу читалаца, као и у неким претходним случајевима. Приповедање започиње описом бербе у којој учествују Иван Васојевић и Катица Љубићева, двоје заљубљених који не знају како да добију благослов од Ивановог стрица Вука за свој брак, зато што је Вук намерио да задржи Катицу за себе. Усред тог разговора појавио се Хајдук-Миљко са чудним захтевом да се он и Иво нађу на истом месту недељу дана касније. У другом поглављу се договарају два хајдука како да се освете Вуку Васојевићу, а у трећем се описује како су на превару измамили Вука у шуму. И у четвртом и у петом поглављу сведоци смо хајке на Вука Васојевића, погибије Вукове, али и Ђорђеове. У шестом поглављу види се да Иво Васојевић упорно чека хајдука, али и даље се не зна зашто. У седмом поглављу наш писац довршава причу о потери за Хајдук-Миљком и приказује његов стан, његово понашање према другу и верном коњицу, да би тек на крају Миљко кренуо ка Ивану. У седмом и последњем поглављу разрешава се читава загонетка о томе зашто је Хајдук-Миљко по сваку цену желео да се нађе са Ивом и зашто се светио Вуку Васојевићу. Тиме што је Миљко испричао своју животну причу, заправо је осмислио читав

догађај и сопствено понашање које би иначе било потпуно немотивисано и необјашњиво. Сиже ове новеле је увод у начин на који ће касније Атанацковић конструисати радњу у роману *Два идола*.

Позната новела „Буњевка“, као и неки други радови Атанацковићеви, почиње *in medias res*, односно усред збивања и одмах уводи читаоца у средиште радње. У првом поглављу видимо да се Љуба одлучује на удају када је примила Милошеву бурму, а у другом се детаљно описује просидба у Љубиној кући. Тек кад смо сазнали да се она удаје за Јакова, Атанацковић нам открива ко је Милош за чију смо бурму већ чули, те описује рађање Љубине и Милошеве љубави. У четвртном поглављу видимо да је Јаков открио да га будућа жена не воли и помирио се с тим. У петом се даје одговор на питање како је Милош доспео у затвор и тиме се радња поново враћа у време пре Љубине веридбе. Шесто поглавље је веома динамично и ту се расплиће љубавни чвор тиме што Јаков и Милош одлазе у рат. Први епилог казује да је Милош успео да се ослободи тамнице и тиме се оправдава Љубин поступак, док се тек из последњих пасуса у другом епилогу сазнаје да су обојица погинула на Сентомашу, дакле прича се оно што се десило много касније.

„Рукавице“ су најкомпликованија и најамбициозније замишљена новела Б. Атанацковића. Почиње сценом у којој Милан пише свој дневник у који је Ђорђе нешто раније уметнуо Павлинину косу. Кад се поздраве два пријатеља, констатују да је Павлина Ђорђева сестра. Тек тада Атанацковић исприча почетак приче, односно како су се упознали Милан и Павлина, као и први Миланов сусрет са Јованом, будућим супарником. У продужетку се описује како Милан ишчекује сусрете са Павлином и коначно се описују српски сватови у којима су они били заједно. Овде се описује тајанствени сусрет Јована и неке женске особе испред Павлинове куће. Писац се изненада враћа на сусрет и разговор Милана и Ђорђа и Ђорђев предлог да Милана уведе у Павкину кућу. Поново се описује тајни сусрет Јованов са оном женом. Следи Миланова просидба Павлинове руке и долазак Јованов у Миланову собу, Миланова одлука да се убије, сусрет са оцем, Миланово самоубиство и очева смрт. У епилогу приповетке Ђорђе објашњава ко је била женска особа са којом се Јован састајао пред Павлинином кућом, као и узроке који су довели до Милановог самоубиства. Ту он помиње и свој двобој са Јованом, али се прича завршава речима о готово савременом тренутку пуним оптимизма: „Пароплов дође, поприма путнике, који одоше срећно и весело у Беч“ (Атанацковић, 1928, стр. 208).

„Три зелене шибљике“, приповетка по народном мотиву, код Атанацковића има нешто другачији распоред догађаја него како је то описано у народној причи. Овде се прича започиње од описа манастира и монаха који се предано моли, а затим се описује породица трговца Лазара којег је убио неки разбојник. То је било оно 99-то убиство Гавран-харамбаше због којег се покајао и дошао у манастир да тражи опроштај својих грехова. После шест година видимо истог харамбашу како окајава своје грехе и постепено губи наду да ће му бити опроштено. У том моменту у причу Атанацковић уводи Јелену, Лазареву кћерку, и њеног љубљеног момка Бошка. Прича се наставља сценом у Гаврановој колиби у којој се због олује обрео Лазарев комшија. Он је био тај који је намерио да поквари планове Јелени и Бошку, али га је Гавран-харамбаша убио да би га у том спречио. Атанацковић не крије извор своје приповетке, а не преза ни да подражава стилу усмене књижевности, па и сам каже по угледу на народног приповедача: „Тако вели народна скаска... Онда било сад се приповеда. – Нама, браћо, здравље и весеље!“ (Атанацковић, 1928, стр. 223)

И у новели „Два пољупца“ Атанацковић је испретурао делове сижеа како би заголицао машту својих читатељки. Све почиње детаљним описом Владимирове возње у колима кроз сремске пределе, потом се описује сусрет Владимира и Анђелије, како се развија њихова љубав и како је он проси. Готово одмах након тога Анђелија почиње да сумња у Владимиров поновни долазак, а писац нам објашњава ко је Владимир и шта је претходило његовом доласку у то место и како је живео до тренутка у којем је испросио девојку. Видимо Анђелију која губи разум, јер се Владимир не појављује, а она халуцинира да чује сватове и сватовску песму. Кад у собу уђе њена тетка, она се отргне и истрчи неодевена на улицу. Готово истовремено Владимир покушава да пређе Дунав, са њим су кум и стари сват, али их он шаље кући, а сам иде да пронађе неког да га превезе преко реке. Проналази рибара који због своје породице пристане да оде у смрт са њим. У смрт је отишла и Анђелија која није могла да дочека свог вереника. Атанацковић у епилогу закључује да ће Владимир своју вереницу чекати вероватно и са оне стране гроба, те тиме ова новела добија и филозофску димензију са темом вечне љубави.

6.7. Цитати и други коментари у новелама

У појединим новелама Атанацковић је цитирао или одломке песама, грађанских и народних, или је користио устаљене форме и фразе из народних песама и приповедака. Такође, поједине новеле и поглавља у роману носиле свој мото, чиме је желео да најави садржину, смисао или циљ онога што ће да напише. Овде ћу навести примере цитата које је користио, а који истовремено говоре о омиљеној лектури и укусу нашег аутора.

У новели „Ефросина“ цитирана су два стиха:

Мени дајте Српкињу,
За њу живим, мрем за њу. (Атанацковић, 1928, стр. 28)

Ово је цитат из песме „Србин“ Јована Суботића која у целини гласи:

Србин

Ја сам Србин, Србскиј син,
Име м' Радивој;
Првиј ми је завет тај:
„С Србством падај, стој!“
И тог' ћу се држати,
Док год будем дисати,
Србског отца правиј син,
Правиј Србскиј син.

От отца ми остала
Лепа дара три.
Име Срба, мач и крв,
Што м' у срцу ври,
От матере светиј дар
Србскиј језик и олтар
Има сваки Србскиј син,
Правиј Србскиј син.

Турчин има Цариград.

Француз Парис свој:
 Мени све је Србину,
 Име, језик мој!
 Зато свакиј нека мре,
 Кои м' име, језик тре,
 Вели Србског отца син,
 Правиј Србскиј син.

На част Немцу Немица,
 И те плава влас,
 А Енглезу Британка
 И њен гордиј стас:
 Мени дајте Србкињу,
 За њу сејем, жњем за њу,
 Вели Србског отца син,
 Правиј Србскиј син. (Суботић, 1843, стр. 78–79)

Види се да су Атанацковићеви стихови варијанта у односу на оригинал који је објављен у збирци *Босиље*, а о самој песми биће више речи у одељку о роману *Два идола*.

Следећи цитат наведен је као песма коју пева Савка у новели „Убица“ и то су ови стихови:

Волим једног Србина,
 Нег' туђ цео свет,
 Макар да га одева
 Свила и скерлет – (Атанацковић, 1928, стр. 57) и
 А кад будем умрети,
 Кћер ћу моју заклети
 Нека љуби Србина,
 Правог Србина. (Атанацковић, 1928, стр. 59)

У време објављивања новеле „Убица“, ови стихови певали су се, највероватније, као још једна грађанска песма забележена у бројним рукописним и штампаним песмарицама, а то је, заправо, био одломак из друге Суботићеве песме:

Србкиња

Ја сам млада Србкиња,
 Милком ме зову,
 Имам другу Србкињу,
 Анку кумову:
 Имам драгог воина,
 Србског сина, Србљина,
 Лепог доброг Србљина
 Дичног Србљина.

Мати ми је Србкиња,
 Србског отца уд;
 Отца ми је доила
 Србске мајке груд;
 Срб Србљина родити

Србска сиса доити
 Мора новог Србљина,
 Новог Србљина.

Ја ћу младом Србљину
 Србче родити,
 Србским ћу га Србљина
 Млеко доити,
 Нека и он Србству да
 Новог опет Србљина,
 Доброг, дичног Србљина,
 Правог Србљина.

Волем једног Србљина
 Нег туђ цео свет,
 Макар да га одева
 Свила и скерлет;
 И кад' будем умрети,
 Кћер ћу моју заклети,
 Нека воле Србљина
 Сладког Србљина! (Суботић, 1837, стр. 356)

Јасно је да стихови које је Атанацковић цитирао чине читаву последњу строфу песме „Српкиња“ коју је он поделио на два дела.

О ове две песме писао је М. Поповић у књизи *Romantizam. Knj. 2* (1975), где каже да се Суботић већ на самом почетку своје каријере прочуо по патриотским песмама, од којих су најпознатије биле „Србин“ из 1840. године и, горе наведена, „Српкиња“ из 1837. године. Колико су те песме биле популарне, види се и по цитату који Поповић наводи из мемоара Ј. Игњатовића, да су тим песмама успављивале српске мајке своју децу. Ове две песме утицале су на стварање патриотског заноса међу Србима, иако саме по себи нису нарочито успешне, нити представљају висок уметнички домет. Написани без „унутрашњег полета“ и „правог романтичарског патоса“, како тврди Поповић, ови стихови доживљавани су више као политичка декларација и проглас, а мање као чиста поезија. И Атанацковић их користи управо са тим намерама – да подвуче патриотизам својих јунака и јунакиња, а не изузетност Суботићевог уметничког дела.

У новели „Нанка“ Атанацковић парафразира народну песму о девојци која „љубавнику свом прстен повраћа“; а потом и стих из те песме:

Ој, пелен пеленче, моје горко цвеће! (Атанацковић, 1928, стр. 101),
 као и део стиха као одјек:

Ој, пелен пеленче! (Атанацковић, 1928, стр. 109).

Касније у истој новели квари се стих, од десетерца прави се деветерац, а Урош га у свом бунилу преправља у следеће стихове:

Ој, пелен, пелен, пелен цвеће... (Атанацковић, 1928, стр. 110).

Песма је објављена у *Српским народним пјесмама* које је сакупио В. С. Карацић (1969а) у књизи 1, као део циклуса љубавних песама под бројем 609 и са насловом „Несрећна девојка“. Шести стих песме цитиран је доследно када је наведен први пут у новели „Нанка“. Иако није било речи о томе да је Урош прстен давао Нанки, сваки читалац који је

знао ове народне стихове, лако је могао да се уживи у атмосферу коју су дати стихови сугерисали.

Јаков пева две народне песме у новели „Буњевка“. Прва је парафразирана и каже се да у њој мајка нежно љуби своје дете, а дете је питало зашто га тако љуби, да би му мајка одговорила да га после њене смрти нико неће тако нежно неговати, а ни љубити. Друга песма је цитирана кроз стихове:

Сјај, месече, што лепше довече,
 Душо, Јуло, срце увенуло!
 Да ми види путовати душа,
 Душо, Јуло, срце увенуло! (Атанацковић, 1928, стр. 162)

Ове последње стихове прославио је касније Стеван Сремац у роману *Поп Тира и поп Спира*. Последњи стих у Сремчевом роману казује и кочијаш Рада уз коментар о имену Јула, а стихове цитира баш према Атанацковићу.

И поред најбоље воље, нисам успела да пронађем идентичан текст ни у једном зборнику, нити песмарици које сам прегледала. Ипак, наишла сам на две песме које имају понеки заједнички стих овој Атанацковићевој песми. Прва песма је објављена у штампаној збирци под насловом *Банатске песме* које је сакупио неки П. Т. (1866), а под бр. 141 налази се следећи бећарац:

Сјај, месече, да љубим анђелче!
 Да ја видим ди је дика лег'о,
 Ди је лег'о, ди је шешир мет'о.
 Да ја могу до шешира доћи.
 До шешира и до гранатира (*Банатске песме*, 1866, стр. 35)

И у другом случају ради се о бећарцу који је забележен у рукописној *Песмарици М. Д. Дејановића*¹⁰⁵ о којој су детаљније писале М. Клеут и М. Стефановић (1984). Стихови песме под бр. 172 гласе:

Сјај месече ал' немој довече
 Довече ће моја дика доћи
 Дика ћ' доћи и кошар пронети
 Кошар ће о дуд наш запети
 Да не жалим дуда нашег грану
 Срдце вуче поред твоје куће
 Зашто вуче кад је било јуче.

У сва три случаја апострофиран је месец, али се наставак самог стиха разликује, као и садржај и смисао песме до краја. Мени се чини да је верзија коју је Атанацковић забележио најлепша. И Скерлић (1903а) је за „Буњевку“ рекао да је добра приповетка, јер је у њој забележена мање позната народна песма, при том, вероватно, мислећи на ове стихове.

Овде је потребно поновити раније речено да је у „Буњевци“ као наслов 5. поглавља Атанацковић цитирао мото Француске буржоаске револуције који је гласио: „Слобода, једнакост и братство“, што само говори колико је дубок био одјек ове револуције међу Србима у XIX веку. Исти наслов носиће и једно од поглавља у роману *Два идола*.

Мото на француском језику о којем је неколико речи рекао и Савковић (Savkovitch, 1935) носи новела „Рукавице“ и он гласи:

„Soyez fière de cet amour, / car il est noble et pur“ (=„Буди поносна на ову љубав, / јер она је племенита и чиста“) (Атанацковић, 1928, стр. 171).

¹⁰⁵ *Песмарица М. Д. Дејановића*, РОМС, сигнатура М. 417.

То је одломак из романа Ежена Сија (Eugène Sue) под насловом *Јеврејин луталица (Le Juif errant)*, из шеснаестог дела, поглавље 25, који је први пут објављен у Паризу 1845. године. Атанацковић је то могао читати само у оригиналу, јер се превод романа појавио тек десетак година након смрти нашег писца.

Новела „Три зелене шибљике“, за коју сам раније рекла да је инспирисана народном приповетком, носи као мото одломак народне песме:

Бог убио и стара и млада,

Ко раставља два мила и драга! (Атанацковић, 1928, стр. 209)

Песму из које су цитирани ови стихови објавио је В. С. Карацић (1969а) у првој књизи *Српских народних пјесама* под бројем 342 са насловом „Смрт Ивана и Јелине“. Атанацковић је тачно цитирао последња два стиха из те песме која припада циклусу љубавних песама, а за коју и Вук каже да је „између женскијех и мушкијех“, односно да спада у баладе заједно са чувеном песмом „Смрт Омера и Мериме“.

Иста приповетка „Три зелене шибљике“ завршава се речима:

Онда било, сад се приповеда. –

Нама, браћо, здравље и весеље! (Атанацковић, 1928, стр. 223)

И то је Атанацковић сачинио по узору на народну поезију, тачније на неку од песама из збирки које је сакупио и објавио Карацић. Овај типизирани завршетак народне песме јавља се у више варијанти, те ћу навести варијанте који се налазе у Вуковим збиркама. Прво у песми „Душан хоће сестру да узме“ у *Српским народним пјесмама*, књ. 2, под бр. 26 читамо стихове:

То је било када се чинило,

А сада се тек приповиједа. (Карацић, 1969б, стр. 83)

Потом, сличан завршетак има и песма „Бан Милутин и Дука Херцеговац“ из исте књиге под бр. 30:

Бог му дао са животом здравље!

Нама, браћо, на сретно весеље! (Карацић, 1969б, стр. 115)

У песми „Ропство и женидба Јакшића Шћепана“ постоји ова варијанта завршетка у књизи 2, под бр. 94:

То је било кад се и чинило.

Већ за славу Бога да молимо

И за здравље владике светога,

Амин, Боже, вазда те молимо! (Карацић, 1969б, стр. 385)

Исти стих налази се и у *Српским народним пјесмама* из књиге 3, под бр. 15 „Московски дарови и турско уздарје“ и из књиге 4, под бр. 2 „Погибија Вука Мићуновића“:

Нама, браћо, здравље и весеље! (Карацић, 1969в, стр. 60; Карацић, 1969г, стр. 13)

У књизи 3 под бр. 72 је песма „Сестра Ђурковић-сердара“ која се завршава стиховима:

Бог сам знаде је ли тако било,

А ми, браћо, да се веселимо! (Карацић, 1969в, стр. 321)

Познат је и завршетак песме „Женидба бега Љубовића“ из *Српских народних пјесама*, књ. 3, под бр. 82:

То је било, кад се и чинило,

Нама дружба, здравље и весеље! (Карацић, 1969в, стр. 360)

Типизиран је и завршетак песме из књиге 4 под бр. 6 која носи наслов „Пипери и Тахир-паша“, а који гласи овако:

То је било кад се и чинило,

Тек велимо да се веселимо! (Карацић, 1969г, стр. 28)

У песми „Бој Црногораца с Махамут-пашом“ из књиге 4, бр. 10 имамо овакав крај:

Бог им дао у рају насеље,
А осталим здравље и весеље! (Карацић, 1969г, стр. 53)

Варијација претходних стихова постоји у песми „Петар Бошковић и Гарван барјактар“ у књизи 4, под бр. 47:

Бог му дао у рају насеље,
Нама, браћо, здравље и весеље! (Карацић, 1969г, стр. 228)

Као што је познато, сами певачи имали су више оваквих стихова којима су довршавали епске песме и којима су успостављали дистанцу у односу на догађаје описане у њима. Атанацковићу, за којег је раније речено да је одлично познавао народну поезију, није било тешко да сачини сличан завршетак своје приповетке у десетерцу, што је било изузетно блиско оновременом читаоцу и тачно је погађало у циљ – оно о чему се писало у приповеци не тиче нас се директно, већ је само приповест која треба да послужи као пример.

Анђелија у свом лудилу у новели „Два пољупца“ пева одломак из народне песме који гласи:

Заран', куме, заран', стари свате,
Стари свате, свате... куме... девере!“ (Атанацковић, 1928, стр. 241)

Први стих је тачно наведен четврти стих из познате песме објављене у књизи *Српских народних пјесама* у којој је В. С. Карацић (1969а) објавио „различне женске пјесме“. Песма припада циклусу сватовских песама и објављена је под бројем 24 са насловом „Сватовима, да се опремају“ где гласи овако:

Заран', куме, заран', стари свате!
Моли вам се женикова мајка:
зарана јој снау доведите,
да донесе сунца у недрима,
у рукав' ма сјајне месечине! (Карацић, 1969а, стр. 17)

Веома лепу варијанту ове песме објавила је М. Клеут (1995) и она гласи:

Заран', куме, заран', стари свате,
Зарана нам снају доведите!
Нек' донесе сунца у недарца
И месеца у десном рукаву! (Клеут, 1995, стр. 274)

Други стих код Атанацковића јесте варијација првог и са својих 11 слогова представља кршење десетерачког стиха с намером да се покаже да је Анђелија већ почела да се губи и да попушта под налетима лудила.

Може се закључити да је Атанацковић веома добро познавао и грађанску и народну поезију свога времена и није му било тешко да одабере праве стихове које ће или уметнути у своју прозу или их додати као мото на почетку појединих новела или појединих поглавља у новелама. Можда је важније додати да је наш аутор цитирањем ових стихова покушао да обезбеди публику својем уметничком раду, јер се тиме уклапао у хоризонт њиховог очекивања. Такође, може се наслутити и да је желео својој прози да придода квалитет блискости са стварним животом. На основу многих извора зна се да се млада грађанска класа у XIX веку забављала управо певањем уз гитару или клавир познатих и омиљених грађанских песама, а о популарности усмене народне поезије у времену пре, за време и након В. С. Карацића није потребно ни говорити. Цитирањем, варирањем или позивањем на стихове народних или грађанских песама, Атанацковић се уклапао у сувремену литерарни укус.

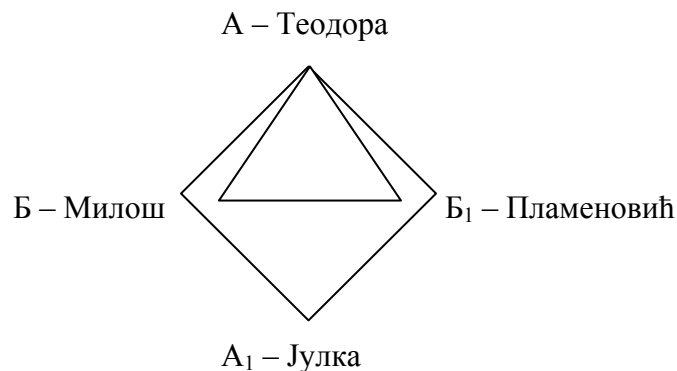
6.8. Преведена новела

Иако није оригинална творевина Б. Атанацковића, већ његов превод са мађарског језика, и новела „Љубав истиног срца“ има све елементе као и претходно описане изворне новеле. Још је Скерлић (1925) написао како је сентиментална историја која је овде преведена била клица и образац Атанацковићевих оригиналних новела.

Овде су главни јунаци Милош и Теодора који су заљубљени једно у друго, али препрека за њихову срећу је то што немају благослов Теодориног оца. Отац је од неког Пламеновића позајмио новац, јер је рачунао да ће му се кћер удати за тог човека, али када је Пламеновић схватио да је она заволела другог, тражио је новац назад. Теодора се жртвовала и решила да се уда за недрагог како би помогла оцу. Милош је био на путу, али чим се вратио у отаџбину, Пламеновић се уплашио да би се она могла предомислити, те је затражио да Теодора одмах крене у Хамбург како би се удала за њега. Јулка, девојка коју је усвојио Теодорин отац, кренула је са Теодором у Хамбург као дружбеница, али је на путу изненада преминула и Теодора је заменила идентитет са њом. Јулку је сахранила, оцу јавила да је она лично умрла, а потом је отпутовала да се састане са Милошем. Заједно су се из Угарске преселили у Швајцарску да их нико не би могао препознати и тамо су срећно живели све док Теодора није преминула деценију касније.

И овде имамо љубав између младића и девојке као основни мотив, препреку тој љубави, поштену девојку која се жртвује како би испоштовала жељу својих родитеља, али и срећан исход те љубави. Ипак, главна јунакиња умире на крају, упркос чињеници да је остварила свој сан.

Схема односа у преведеној новели је следећа:

Види се да су Теодора, Милош и Пламеновић у троуглу, а Јулка је само пандан Теодори, једна поштена и добра девојка која слуша старије и рано умире.

На основу свега реченог, можемо извести неколико основних закључака о раду нашег писца на кратким приповедним формама. Новеле Б. Атанацковића налазе се на самом почетку развоја приповедног жанра у српској књижевности. Оне имају низ негативних особина, али су, ипак, донеле и пуно новина у корпус српске прозе. Од негативности истакла бих релативно слабо развијене ликове, нелогичности у развоју догађаја, недовољно стилски обликовано позивање на уметничке предмете и појаве и неуспеле компарације које делују усиљено, а од позитивних особина Атанацковићевих

новела истакла бих узимање тема из сувременог живота, избегавање псеудоисторијских садржаја, умерену дидактичност. Код описивања лудила појединих ликова, нарочито ми се необичним и привлачним чини покушај Атанацковићев да то дочара променама на општепознатим песмама које лик у свом лудилу погрешно интерпретира, тако да из тога лако препознајемо ненормалну особу. Дакако, склоност ка описивању необичних, поремећених личности код нашег писца има корене у романтичарској поезици и укусу за неочекивано и странно.

У свим новелама основна тема је љубав двоје младих и веома често је прати родољубље. Поред те две основне теме, варирају се и други мотиви који су типични за време у којем су настале новеле, а то су пријатељска љубав, љубав између родитеља и деце, етнографски мотиви и један мотив типичан за нашег писца који сам назвала мотив преласка чамцем преко залеђеног Дунава. Овакво тематско сиромаштво може се протумачити релативно слабо развијеном прозном продукцијом у то време, те Атанацковић у српској прози и није имао правог узора за писање новела.

Малобројност тема и мотива којима се бавио Атанацковић је намеравао да надокнади компликованошћу сижејних конструкција и заплетима који су се разрешавали тек на крају новеле. Увек би се у новели јављала нека мистерија коју би само пажљив читалац могао одмах да разреши или да наслути у ком правцу ће се прича даље одвијати, а те и такве читаоце Атанацковић би похвалио у својим коментарима. Неким критичарима се овакво испретурано и нехронолошко писање нашег аутора није допадало, али са становишта данашњег прозног искуства, може се рећи да је ово одлика само врских приповедача да радњу не воде праволинијски, већ да се временски ток подудара са унутрашњом логиком приче и током који приповедање намеће, а не са стварним временом дешавања.

Схема односа између ликова показује да се готово у свим новелама нашег писца јављају љубавни троуглови, из којих ће, додуше, неки ликови наћи излаз, а други не, али се испоставило да је Атанацковић ипак невешт да сваком јунаку или агенсу створи антијунака, односно противагенса. Постоје и ликови који су антиподи главном лику или главној хероини новеле, али то није правило и није доследно спроведено у свим новелама. Но, и као покушај довољно је, ако се има у виду да су све то почетнички експерименти једног младог, образованог човека.

Конечно, потребно је рећи и какав је смисао ових новела, шта је наш писац желео њима да постигне, о чему је нешто мало речи било и у одељку о томе шта је Б. Атанацковић писао о књижевности. Након пажљивог читања новела, остаје утисак да је писац имао на уму да својим читаоцима, пре свега, пружи забавно штиво, друго, да упозори родитеље да о својој деци брину и да им поред иметка пруже и пуно разумевања и љубави, јер и богати су врло несрећни, како се види из неколиких новела о којима сам напред говорила, треће, да и сами млади људи морају бити веома опрезни приликом избора особе коју ће заволети и према којој ће усмерити своје емоције, јер се веома често лош избор завршава кобно, четврто, да су млади људи и младе девојке најплеменитији онда када у свом срцу носе и родољубива осећања и не стиде се да их покажу јавно.

Српско грађанско друштво, његова елита, младићи који су се школовали по мађарским и аустријским градовима кроз Атанацковићеве новеле овековечени су у српској књижевности. С друге стране, ту су и девојке које су одрастале по институтима, које су одгајане по градовима у којима су живели Срби у јужним пределима Мађарске, али и неке које су чеда природе и сеоске слободе, све оне су нашле своје место на овим

страницама нашег писца. То је још један од разлога којима се може објаснити огромна популарност Атанацковићева у своје време, поред често истицаног новог језика и правописа. Јунаци Атанацковићевих новела имали су своје узоре управо у оном слоју становништва који је читао његову прозу и уживао у тим новелама.

Већина новела је данашњем читаоцу потпуно непозната, иако се данас чине покушаји да се кроз антологијске изборе на њих скрене пажња и да се оживи интересовање за Атанацковићеве теме и прозни рад. Ја бих рекла да то није без разлога, ако се има на уму неколико одличних његових новела у које спадају „Буњевка“, поново штампана „Два пољупца“, као и мени нарочито драга новела „Убица“ која би се веома лако дала осавременити и екранизовати.

7. РОМАН БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Последње књижевно дело за које се зна да је објавио Б. Атанацковић за живота је једини његов роман *Два идола*. Иако су различити аутори давали позитивне и негативне критике на овај роман, ипак се на детаљну анализу романа ретко наилази. Неки од аутора сматрали су да је овај роман важна новост у српској књижевности, али нису побројали све елементе новог у њему. Овде ћу покушати да размотрим Атанацковићев допринос српској књижевности са различитих аспеката и да дам потпунију анализу романа узимајући у обзир налазе до којих је дошла савремена теорија књижевности.

Прво желим да одредим да ли жанровски *Два идола* заиста припадају роману. Основна разлика између романа и приповетке или новеле као типичних проних творевина јесте њихова дужина и обухватност. Атанацковић је у делу *Два идола* обухватио не само животе своја два главна лика, него је дао и њихове предисторије, а чињеница је и да је то његово најобимније дело. Стога сматрам да *Два идола* припадају жанру романа и тако су током историје српске књижевности и третирана. Према садржају и начину третирања тог садржаја, роман *Два идола* могао би припадати различитим врстама романа:

- делимично би се могао окарактерисати као породични роман – јер догађаји који се описују обухватају дуг временски период у којем пратимо породичну историју од пре Смиљиног рођења, преко рођења њене кћерке Руже и коначно до рођења Смиљиног унучета, односно сина Ружиног Младена, на основу чега закључујем да би то могао бити породични роман;
- делимично има карактеристике и авантуристичког романа – јер су хероји авантуристичких романа храбри људи који се боре против убица, гангстера, лопова, шверцера, итд. Увек су приказани у лепом светлу и увек су симпатични. Хероји ових романа, доживеће много перипетија стављајући живот на коцку, да би на крају били победници. Младен, главни јунак романа, не само да је путовао у жељи да заборави на свој јад, него је при томе исказивао невероватну храброст када је доживео буру на мору, током преласка преко Алпа, чак је учествовао у рату у Алжиру и касније у револуцији 1848–1849. године, чиме је доказао да је јуначног срца и неустрашив;
- роман има одлике и друштвеног романа – јер је наш писац покушао да прикаже верну слику друштва у којем је живео. Основна карактеристика друштвеног романа је непосредно, верно и аналитичко сликање савремености и критички однос према њој, што се огледа у пишчевим коментарима и кроз саму фабулу дела. Ту би спадали примери следећег типа: део српског народа стао је уз несрпску власт 1848. године, сељаци су око 1848. године доживљавали многа понижења и неправде, многи револуционари били су осуђени 1848–1849. године на смрт без правог суђења и слично. Друштвена типизација карактера јасно се огледа у ликовим Младена и Ружиног мужа Лацике, јер први представља један политички поглед на друштвену стварност, а онај други сасвим другачији поглед. Ова врста романа полази од претпоставке да се појединачна судбина људи огледа у друштвеној судбини човека, те тако и Младен и Лацика морају до краја да прате друштвену судбину свог народа;
- припада по неким цртама и роману о образовању или васпитању у коме се духовни развој јунака приказује путем учења и животног искуства и прати од детињства до

доба кад његова личност достигне одређен образовни ниво и оспособи се да испуњава моралне захтеве према себи и друштву. То се може показати на примеру Петра, који се развија од малог детета, преко карловачког богослова, до убице и паликуће, те коначно до револуционара који је спреман да да и свој живот за свог саборца и за општу ствар. У раним романима А. Стојковића и М. Видаковића у односу на касније српске романе мотивацијски систем подређен је био дидактичком концепту. Код Видаковића постоји и много упадљивија неусаглашеност између дидактичког коментара и сижеа приче, него код Атанацковића који не пише праве дидактичке романе, иако ми лако откривамо шта он очекује да постигне својим романом у васпитном смислу;

- може се сврстати и у романе с тезом у којима се доказује ваљаност неког учења, схватања, погледа на свет, моралног или политичког начела. Видели смо да и Младен и Лацика имају и своје политичке и опште погледе на свет и живот који ће определити и њихове судбине, али и судбине читавог народа. Историјске истине које Атанацковић доказује и показује кроз роман, свакако да овај роман сврставају и у историјски роман, као подврсту романа с тезом. Најтенденциознији би били идеолошки коментари нашег аутора у којима казује свој став о некој друштвеној појави, неком историјском догађају или некој личности. У тенденциозном коментару највидљивији је аутобиографски елемент. Тенденциозност је нарочито изражена у патриотским коментарима у роману *Два идола*. Теме националне борбе и јунаштва провоцирале су нашег писца да коментарише и у првом лицу множине, па чак и да поентира своје дело. Ова врста тенденциозности типична је за романтизам. Тенденцију имамо и у различитим типовима коментара на јунакове поступке у виду атрибута или читавих реченичних делова. Тенденција се може открити и у наслову романа који је ојачан гномским поднасловима, а све заједно то сведочи о неприкривеној тежњи аутора да се са друштвено-историјским злом бори књижевним средствима;
- има и неке одлике сентименталног романа, јер се приказује живот обичних и једноставних људи из средњег, грађанског сталежа и из простог народа, али и по другим особинама као што су наглашена осећајност, плачевна разнеженост, патетичан и морализаторски тон што је одговарало укусу грађанских читалаца средином XIX века. Сентименталистички романи су имали дидактичке тенденције, што је имало своје жанровско оправдање, а тематска тежишта српског романа из времена сентиментализма били су брак, породица или пријатељство. Ни Атанацковићу ове теме нису биле стране;
- коначно, могло би се рећи и да спада у идеалистички роман по односу аутора према приказаној слици света у роману.

Роман *Два идола* је једини који је наш аутор написао и објавио, након низа путописа и новела које је створио. Могуће је да је Атанацковић са мање прешао на већу форму, јер половином XIX века у време када је он стварао није било у српској књижевности ни много новела, а још мање реалистичких новела, а роман је стваран спорадично. У класичном реализму XIX века у свету је превладао роман, а новела заузела маргинална позиције, за разлику од ситуације у српској књижевности где је реалистичка приповетка била најраспрострањенији жанр тек у другој половини XIX века. Постоји социјално-историјска условљеност настанка романа, јер анализа карактера и радњи захтева епски простор којег нема у новелама. Иако је на зачетак реализма у

Атанацковићево време требало још да се чека, ипак је он напустио форму новеле као недовољне и прекратке, напустио је чисто романтични садржај и окренуо се и неким много дубљим социјалним и историјским темама које су и даље имале романтичан оквир, али реалнију садржину.

Атанацковићев роман по ономе што је желео да постигне спада у сентиментално-дидактичке романе, по маштовитим детаљима, љубави и родољубљу у романтизам, али неке од сцена ипак спадају у почетну фазу реализма, на пример, сцена са човеком који умире у тамници пред крај романа потпуно је реалистички описана. Дакле, аутор није имао намеру да начини одређен тип романа, нити се придржавао унапред датих теоријских начела, већ је радио на основу својег литерарног искуства и укуса, као и са жељом да задовољи хоризонт очекивања своје публике.

Поставља се и питање којој стилској формацији припада роман *Два идола*. Поетски топоси из периода романтизма у роману *Два идола* Б. Атанацковића јесу мото на почетку поглавља, епитети из српске усмене поезије, метафоричан опис јунакових емоција, нарочито љубави и родољубља, те их треба и посматрати у оквиру ове стилске формације. Сличне закључке можемо донети и ако посматрамо коментаре које је унео у свој роман и погледамо како су исти такви коментари у романима коришћени у ранијим или каснијим стилским епохама.

Између Атанацковићевих коментара и приче не постоји висок степен усаглашености као код неких других аутора, те стога они ни не постижу врхунске естетске домете. С друге стране, у дидактичким романима нема редуванности коментара, јер је он оквир приче и примарно поетичко средство. Почевши од Атанацковићевог и Игњатовићевих романа коментар и прича се одвајају, прича добија свој ток, те се и коментар почиње доживљавати као редуванца или као таутологија, јер се у коментару понавља експлицитно оно што је већ имплицитно испричано причом.

Дидактички тип коментара јавио се први у српској књижевности још у аутобиографији Д. Обрадовића, а наставили су да га негују и А. Стојковић, М. Видаковић и други аутори. У првој фази развоја српске књижевности овај тип коментара требало је да служи морално-васпитном побољшању стварности, недвосмислен је и есејистички развијен у складу са старијим типом реторичких правила у виду топоса. На њега је највише утицала поетика просветитељства и сентиментализма. У роману Б. Атанацковића коментар је или мотивисан исповешћу јунака – трактат о васпитању женског детета – или је то идеолошки коментар приповедача који глорификује особине српских јунака и бораца. Овим романтичарским и реалистичким коментарима Атанацковића заједничко је са претходном стилском епохом то што су утилитарни.

Хиперболички тип коментара прве назнаке има код Стојковића и Видаковића у историографским пасажима у којима се велича славна српска прошлост. Код Атанацковића у хиперболичном типу коментара све чешће се јављају романтичарске конвенције. То се огледа на тематском плану, јер његов роман говори о љубави и родољубљу, на морфолошком плану, јер се у роман уносе стихови из народне и романтичарске поезије, па и на стилском плану где постоји метафоричност, контраст и хиперболизација, па чак и коментари о уметничким делима код Атанацковића имају своје порекло у романтичарској поетици, јер тада су настајали романи о уметницима. Хиперболички тип коментара разликује се од дидактичког по томе што је много субјективнији и говори о емоцијама, тако да наш приповедач полази од свог субјективног емоционалног става да би завршио у апотеози или критици, па чак и клетви. Овај тип

коментара отвара далеко шире тематске могућности у односу на причу, а дидактички је увек везан за етичка питања.

Рефлективни коментари су кратки и тичу се или емоција јунака или његовог морала. Код Атанацковића се среће и овај тип коментара, а може се као пример навести овај одломак из романа:

А и иначе, где су речи које могу исказати необично чувство?

Та разговор је врло сиромашан кад човек у говору неко само мало необичније осећање 'оће коме да саопшти. Ако овај и сам већ тако није осећао, неће се разумети. (Атанацковић, 1928, стр. 352; Атанацковић, 1982, стр. 99)

Кратки су и коментари о причи, док се апелативни и метатекстуални коментар поново срећу у сентименталистичкој парадигми. Атанацковић је уносио готове стихове народне поезије у своје дело, што је такође типично за романтизам, али је повремено и сам уместо прозног текста ритмизовао реченицу и градио десетерце. Такав пример имамо у последњем делу завршне реченице овог пасуса:

Што је љуто море, шта су раздражени рисови, шта је лавица кад јој дирају лавчиће према тој војсци? А особито народни српски батаљон! – Јао муке што почини од Мацара, који шћа'у заробити бана! (Атанацковић, 1928, стр. 454; Атанацковић, 1982, стр. 202)

Миметички тип коментара био је близак поетици реализма, јер је тежио да подражава стварности, да јој буде што вернији, али је без обзира на ту његову миметичност, он и даље ствар књижевне поетике и конвенција. Овде долази до изражаја ауторова тежња да исцрпно сачини опис стварности и зато га срећемо у готово свим видовима коментара – од информативног, преко коментара о причи, до филозофског, па и до апелативног коментара. Овај тип коментара обично је озбиљан по тону и веома је селективан при избору тема. Овог типа коментара има у свим романима од половине до краја XIX века, док се у роману нашег писца најређе среће, што је још једна потврда да његово дело не припада епохи реализма.

Материјал у роману *Два идола* повремено је просто уметнут, а не сливен, а видели смо да се истим поступком уметања или преметања делова наш аутор служио и у новелама. Важно је нагласити да Атанацковић ни на који начин није покушао да повеже своје новеле у једну целину, да створи циклусе које би повезивали исти ликови или иста оквирна прича, осим што их је повремено формално објављивао у истој збирци. Свака његова новела је потпуно самостална, као што смо видели, а до понављања имена долазило је више због моде, него због жеље да се у више приповести прича о истом карактеру. Сваки његов јунак или јунакиња припада само једној новели и та прича се завршава на последњој страници датог текста.

Током анализе новела Б. Атанацковића већ је било могуће уочити до које мере се наш писац бавио претварањем фабуле у сиже, колико му је било важно да се необичним распоредом поглавља допринесе заинтересованости читаоца за његове текстове и до очућавања радње, али тек ће у роману *Два идола* његово мајсторство у конструисању заплета доћи до пуног изражаја. Истовремено, Атанацковић је покушао да нам пренесе чисто осећање патње својим новелама и романом и да у нама изазове саосећање и дубоко проживљавање оних осећања која је описивао код својих јунака и јунакиња. Његов приповедачки субјекат неретко позива читаоце и читатељке да пусте сузе због описаног догађаја. Код нашег писца интензитет радње романа потпуно је ослабљен на крају, тако да се у епилогу говори о томе шта раде две главне јунакиње дела, а главни јунаци су у претходним поглављима већ нестали са сцене. Читалац је на крају првог дела романа *Два*

идола свестан да ће Младен бити погубљен, али свеједно он чита роман до краја, прати кретање радње ка том трагичном исходу.

Може се видети како елементе конструкције које је упознао читањем Видаковићевих и других оновремених романа, Атанацковић актуелизује и деаутоматизује. Он један језички код користи кад говори у име приповедачког субјекта, другачије говоре у роману сељаци, а од претходних највише се разликује говор Буњеваца или Мађара у *Два идола*. Такође, наш аутор понавља неке језичке фигуре или лајтмотиве, што је покушао да искористи и у неким од својих новела, да би у роману већ са много већом сигурношћу користио овај литерарни поступак. У наставку рада, покушаћу да одредим прозне елементе од којих се састојала структура Атанацковићевог романа *Два идола*, као што су простор, време, ликови, мотиви и друго.

7.1. Простор

Простор или место на којем се одвија радња у српском роману најчешће се наводи у виду назива реалног топонима и тиме се радња смешта на одређено географско место, без уношења коментара. С друге стране, постоје примери у којима су приповедачи осећали потребу да дају више од тог основног податка, те су наводили структуру становништва, туристичке знаменитости, неко своје запажање и друге информације које нису неопходне за разумевање самог романа, али му дају одређен колорит, јер су тиме поштоване конвенције приповедачког поступка стилске оријентације којој роман припада. Географски коментари су, другим речима, експлицитни и опширни описи појединих топонима.

Радња романа *Два идола* дешава се на више различитих локација од којих су неке детаљно описане, док друге знамо само по називу географског појма. Државе у којима се дешава радња су: Аустријска монархија, Швајцарска, Италија и Алжир. Али најважнији топоним за Атанацковића представља Српско Војводство како је у оно време називана територија на којој је живело претежно српско становништво у јужним крајевима Угарске у саставу Аустријске монархије.

7.1.1. Простор који је идеализован

Прве реченице у роману посвећене су управо Српском Војводуству, као топониму који има све најлепше одлике којима један крај може да се подичи. Ево како ускликује Атанацковић тој земљи која је за неколико година била идеал свих учесника револуције 1848–1849. године:

Ала је лепа земља то Српско Војводство – право да је српска земља, ал' и јесте гнездо од соколова – баш је Бог красну земљу створио за красан народ!

Лепо је, лепо то Српско Војводство. У њему је Бачка и Банат, пространа равница, или боље рећи голема башча од сваког биља, а особито од пшенице и друге хране, са ливадама, пашама и пољанама, које око не може прегледати, по којима се отхрањују силне ергеле коња и чопорови друге стоке, којој броја нема. У њему је Срем са својим горама и долинама, брдима и планинама, са својим лепим воћњацима и виноградима, са шумама које су непроходне.

Плахо Дунаво, плава Тиса и друге поносите реке јесу богаштина Војводства, какве нема свака земља.

У Војводуству има белих градова, лепих и убавих села.

У Војводуству има сваке природне красоте.

Каквих предела! Око их се од милине не може да нагледа – тако су дивни и красни. (Атанацковић, 1928, стр. 259–260; Атанацковић, 1982, стр. 7)

Данашњим читаоцима може се чинити овакав опис претерано поетичан, помало застарео, готово детињаст, али из перспективе ондашњег читаоца то је апотеоза једном крају који пре тога није имао никакве географске координате, који раније није имао ни песника који би га опевао, нити писца који би га описао. Б. Атанацковић тако спада међу прве литерате који су из дубоких, патриотских осећања описивали лепоте Војводине какву је и ми данас препознајемо по њеним саставним деловима – Срем, Банат и Бачка, по равницама и по брдима, по рекама које је плаве, по народу који је насељава. Није нимало чудно да Атанацковић као учесник мајских догађаја у Сремским Карловцима овако описује Војводину. Занимљив је и речник који користи у опису. У тих неколико редака употребио је чак неколико синтагми из усмене поезије: „гнездо од соколова“, „плахо Дунаво“, „убава села“, што још једном потврђује његову ранију лектуру.

Међу најупечатљивијим описима у роману *Два идола* требало је да буде опис Сремских Карловаца на тим првим страницама романа. Наш аутор не крије своје одушевљење Карловцима које је изабрао да опише и да у њих смести почетак радње. Међутим, он се оградио од овог описа топосом неизрецивости, да као писац не може да опише лепоту тог места, што је стилска одлика сентиментално-дидактичког периода у књижевности. И поред тога, његов исказ је крајње патетичан.

Да би себи олакшао посао, Атанацковић се на овом месту позива на поезију Б. Радичевића како би његовим стиховима описао топос који жели. И не само да се позива на стихове, већ наводи и наслов Радичевићеве песме и каже да је „Бачки растанак“ тако нежан, а да је опис карловачке околине исти као и природа о којој Бранко пише у тој песми: „умиљат, питом, поетичан и дражестан“ и додаје следећи коментар:

Да је Бранко још у својим песмама напоменуо изгледе, које човек има идући од Варадина Карловцима по лепом друму – да је споменуо чесму, којој путник доспе идући овим путем, и пивару, поред које се пролази пре него што се у Карловце спусти, то бих ја утешен био, јер бих овај опис метнуо за увод овом што сам науимио лепим својим читатељкама приповедити – па онда, ако и ништа друго из мог дела не би честито било, увод би сигурно ваљан био. (Атанацковић, 1928, стр. 260; Атанацковић, 1982, стр. 8)

Како Радичевић заиста никад о томе није писао, наш писац је остао без те помоћи и морао је да се позове на машту читалаца. Овај коментар спада у не тако ретке аутопоетичке и ретке аутоиронијске коментаре нашег писца. Такође, могло би се рећи да овде имамо и старински топос скромности, који се веома често јављао у средњовековној књижевности, а одатле је преношен и у касније стилске формације.

Веома успео географски коментар дат је у опису планинског прелаза Сент Готхард у Алпима у другом делу шестог поглавља романа *Два идола*.

Слика 36, Сент Готхард (St. Gotthard), Швајцарска

Овај опис Атанацковић није дао на основу литературе, већ на основу сопственог искуства, те му то даје ноту веродостојности и реалистичности. Он тачно наводи како се тим путем иде од Швајцарске за Италију, до Милана, а да се прелази преко вечним снегом прекривене и страховите, високе планине која се зове С. Готхард и додаје да „који преко ове горе прелазити мора, тај види величанствену и стра’овиту природу, али се и назебе, нагладује и напати“ (Атанацковић, 1928, стр. 315; Атанацковић, 1982, стр. 63).

Испод те горе, у сеоцету Опседал путници су се окупљали како би прешли преко опасног планинског превоја, а ту им се придружио и јунак романа – Младен. У продужетку, наш писац читаоцима скреће пажњу на гостионицу која се налази на самом врху планине. Навешћу тај опис у целости, јер је по мом мишљењу то један од најлепших топоса у роману *Два идола*. Ево како он гласи:

На врху горе С. Готхарда има једна гостионица, или боље рећи крчма, у којој су швајцерски простаци крчмари; у овој гостионици, која на врху ове стрмените и снежне горе као између неба и земље да виси, има само једна соба, која је у свему налична обичнима швајцерским простијим собама; она је велика, зидови су јој од сами’ чамови’ дасака. Даске су лепо углађене, али чађаве, црне од силног дима који се диже из камина, у ком без престанка ватра гори, и из силни’ лула које се увек диме у овој соби; јер један путник не прође преко горе С. Готхарда да се овде не сврне и мало догрије, а који се овде сврати, тај сваки попуши ту по неколико лула дувана или неколико цигара – дуван и цигаре су у Швајцерској добре и јевтине – а који се одважи да преко С. Готхарда путује, тај је заиста и дуванџија.

А сваки овде пушећи, кравећи се и одмарајући се, захваљује Богу, што га је срећно доведе сачувао, те се није смрзнуо, и у снегу навеки изгубио, и што није скапао од глади. (Атанацковић, 1928, стр. 310–320; Атанацковић, 1982, стр. 67)

Може се само замислити како је егзотично тај опис деловао оновременим читаоцима који нису имали прилике да уживају у тој врсти пустоловине, а посебно нежним и саосећајним читатељкама. У овом опису поново пада у очи и склоност нашег писца ка дувану, пушењу, лулама, цигарама, јер се, вероватно, то тада сматрало веома отменим.

7.1.2. Конкретан простор

Поред ових тако детаљних описа Атанацковић има и низ мање разрађених, али и даље конкретних места радње. Тако се веома кратко напомиње да је главни јунак Младен стигао у италијански град Милано и да су лака кола којима је путовао стала на пијаци С. Феделе, пред гостионицом „Бела Венеција“, а у наставку поглавља даје се детаљан списак улица кроз које је пролазио да би стигао до касарне у коју се био запутио. Ево како се он кретао:

Ишао је нагло кроз „Контрада С. Марино“, па онда се сврати десно у „Корзија дел’ Цардино“, прође поред гласовитог и великог театра „Ла Скала“, уђе у улицу „Фате-бене-фратели“, прође поред болнице истог имена, која је на углу од „Страдоне ди С. Анцело“, па се заустави пред касарном „С. Анцело“. (Атанацковић, 1928, стр. 322; Атанацковић, 1982, стр. 70)

И овај опис путање којом се кретао Младен делује као да је требало да послужи као доказ да је све то о чему пише веродостојно, истинито, јер је сам аутор све то својим очима видео и да зато може тако суверено да води свог јунака кроз миланске уличице.

Четврти део шестог поглавља садржи опис најегзотичнијег простора у читавом опусу Б. Атанацковића. Читалац је већ сазнао да је Младен 21. децембра 1845. или 1846. године помоћу брода „Ла Хирондел“ отпутовао у Алжир, али шта је тамо требало да види то се сазнаје тек из крајње егзотичног и романтичног описа овог краја који наш писац даје на следећи начин:

У најпоследњим колонијама алжирским, где се најопасније живи због нападања бедујинских чета, где се припека африканског сунца скоро сносити не може, где се становници по сата не могу упустити без доста повеликог оружаног друштва, ту по пустим песковитим пустињама, по највећој припеци шеташе се обично један блед и висок млад човек... (Атанацковић, 1928, стр. 322; Атанацковић, 1982, стр. 74–75)

Јасна је намера нашег аутора да у роман због разноврсности и занимљивости унесе и опис ових, српском читаоцу потпуно страних предела и људи који их насељавају, али како ни сам о томе није имао превише знања, веома брзо је свог јунака вратио у његову природну средину, тако да се ова епизода може сматрати Атанацковићевим данком помодарству и књижевном укусу оновремене публике. Авантуристички дух који је он овим описом унео у роман није одговарао његовом личном укусу и способностима, тако да је права срећа да на том путу није истрајао. Младеново право окружење, као и истинско интересовање аутора *Два идола*, види се са сваке странице романа које следе након описа „алжирског периода“ у Младеновом животу.

Није јасно како је Младен сазнао у којем месту живи Ружа са својим мужем, јер нам то приповедач не казује, али зато Атанацковић даје прецизан опис места на којем се уздиже њен дом:

(...) покаже му једну господску кућу која се поносито уздизала међу другим ситнима и простима кућама као што бео лабуд високо и поносито диже своју главу кад међу другима ситнима тичицама по тијом језеру плови.

Кућа ова бијаше од реда једно три фата даље ушла него друге – а пред њом беше лепа башча са малим парком. Све ово беше ограђено високим гвозденим копљима, и у среди од те гвоздене ограде бијаше опет једна капија од таког истог посла као и ограда, само што је на неким местима и позлаћена била. (...)

Бијаше тек два корака пред кућом, здесна до њега један „рон појен“, на њему дрво јадиково (...) (Атанацковић, 1928, стр. 335; Атанацковић, 1982, стр. 82)

Како је наш аутор тежио да реалистичним и детаљним описима конкретних места радње убеди читаоца да је то све својим очима видео, видимо да он овде наводи и каква је кована ограда била на тој кући, и каква је капија, а није му стран ни опис вртне архитектуре, чак наводи и које дрво је јунакиња имала у својем парку. У то време свака господска кућа морала је имати врт, како би се на основу његове лепоте, уређености и реткости биља у њему могло судити и о богатству и моћи становника куће, тако да ни наш писац није хтео да пропусти овим описом да нам стави до знања да се Ружа веома богато удала.

Атанацковић се на неколико места огледао и у вештини описа ентеријера. Опис спаваће собе главне јунакиње који је дат на почетку десетог поглавља романа *Два идола* почиње констатацијом да је соба била спретна, красно и укусно намештена. Наш аутор је овде покушао да оствари савез између себе и читаоца, јер делује да са читаоцем заједно разгледа Ружину собу. Главна јунакиња романа се заиста удала за богатог човека, као да намерно подвлачи наш аутор, а собе је уредила по свом укусу, те је на зидовима спаваће собе уместо тапета имала свилене засторе угаситоплаве боје. Атанацковић каже да су гредице биле ситним украсом искићене, што може значити или да су обојене и ишаране, или пак да су урађене у дуборезу, али зид између гредица и свиле био је украшен, поново, златним первазом.

По свом обичају, Атанацковић је и овде желео да истакне познавање оновремених уметничких прилика, као и експоната који су се по различитим палатама и галеријама у Европи чували, те тако тврди да су се изнад врата у Ружиној спаваћој соби налазиле „лепе копије од икона које је Албани исписао и од који’ је ориђинал сад у Турину, у двору који се ’Палацо мадама’ зове“ (Атанацковић, 1928, стр. 343; Атанацковић, 1982, стр. 91).

Слика 37, Палата мадама (Palazzo madama), Турин, Италија

Касније током историје, ове слике познате под заједничким насловом Албанијева *Четири елемента*¹⁰⁶ нашле су се у Галерији у Турину (Pinacoteca, Turin или Galleria Turin), да би касније биле продате Лувру. Једна од познатих Албанијевих слика које се чувају у Лувру сликана је уљем на платну. Наш аутор је слике могао видети или у Турину или у Лувру и оне су сигурно на њега оставиле дубок утисак или му се, пак, чинило да би то могао бити укус оновремених дама из високог друштва. Ово је слика из Лувра:

Слика 38, Франческо Албани, *Венус се купа или Алегорија Ваздуха*

Прави увид у остале слике које помиње Атанацковић на овом месту у роману може се добити тек када се погледају све фотографије слика које је урадио Д. Рајкнер (D. Rykner) у чланку о сликама из француског замка Фонтенбло (Château Fontainebleau). Он приказује две слике из колекције *Четири елемента* које су већ у Француској, али и трећу која се налази у САД-у, у приватној колекцији, али постоји велика вероватноћа да ће се и она прикључити осталима. Ово би биле преостале три Албанијеве слике:

Слика 39, Франческо Албани, *Сибела и годишња доба или Алегорија Земље*

¹⁰⁶ Франческо Албани (*Francesco Albani*) живео је од 1578–1660. године. Био је италијански сликар који је обрађивао углавном религиозне и митолошке мотиве. Студирао у школи фламанског сликара Дениса Калваерта у Болоњи, а касније се прикључио школи Карачијевих. *Четири елемента* сликана су 1626–1628. године и веома су типична за његов стил. Грациозност композиција на сликарском платну донела му је надимак „Анакреонт међу сликарима“. Често је сликао младалачке фигуре за које су му модели били његово дванаесторо деце. Био је популаран у Француској у време Луја XIV, тако да је заступљен у колекцији у Лувру. На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Al bani

Слика 40, Франческо Албани, *Аполо и Меркур или Алегорија Небеса*

Слика 41, Франческо Албани, *Нептун и Афитрита или Алегорија Мора*

Опис Ружине собе наставља се детаљима о широкој постељи уза зид над којом су плаве завесе, а преко пута су два прозора са погледом на врт, оба застрта завесама исте боје као што су оне над постељом. Са једне стране је камин са мермерним украсима, над којим је огледало оперважено златом, а преко пута њега је копија иконе Мајке Божије коју је сликао Карло Долче.

Ако хоћемо да утврдимо која је то могла бити икона, видећемо да их има више од једне и да би по логици свака од њих могла да буде део тог декора каквим га је замислио Б. Атанацковић, али ипак ми се чини најлогичнијом претпоставком да је то била икона под насловом „Мадона у слави“ с обзиром на чињеницу да је и све остало у соби било у плавим нијансама. Ова Долчеова икона је могла красити Ружину собу, иако је било и других Долчеових Мадона:

Слика 42, Карло Долче, *Мадона у слави*

До одвођења главног јунака у тамницу, није било речи о таквом језивом месту у Атанацковићевом роману, иако је сличан опис тамнице дао и кад је приказивао место на којем су се срели актери новеле *Буњевка*. Због повећања драматичности самог романа, наш писац је тамницу и овде описао као најстраховитије место по којем ни Рибеира не би

могао да наслика икону, јер се ти призори ничим нису могли описати (поново имамо топос неизрецивости, како је раније речено). У први мах човек који крочи у њу није могао да види ништа, јер је био готово потпун мрак, а с тим у вези био је и задах на мемлу и плесан. Друго, у тамници су били људи који су знали да им нема спаса, јер ниједан од њих није желео да изда свој народ и коначно, онај ко се ту разболео, никакву негу није могао ни очекивати, тако да су заробљеници умирали или на вешалима како им је пресуђивано или од рана задобијених у борбама, али у најтежим мукама. Дакле, овде се физичка језа од мрака и мемле комбиновала са психолошким моментима страха од болести, болова, мука и смрти.

Следећи конкретан простор који је описан у роману јесте пијаца у Суботици у осамнаестом поглављу. Тако се каже да је време било хладно и кишовито, па је и пијаца као и обично у то време била преко мере блатњава, што није годило онима који су стајали и продавали робу на пијаци. Али тог дана у мају када су Младена, Ивана и Ђорђа водили на губилиште, ту је било толико света да се није могло проћи. Они, којима је било тешко да стоје напољу и чекају, улазили су у многобројне кафане, винарије, где су чекали заказано време за погубљење заробљеника. И у винаријама је стога била велика гужва тог дана, већа него обично, коментарише приповедачки субјекат. Дакле, читалац који никад није био у Суботици лако би могао представити себи пијацу у њој.

У претпоследњем поглављу романа постоји опис још једне мађарске богаташке куће, нешто другачији од дескрипције Ружине куће. Кућа је, према Атанацковићу, била лепа, имала је високу ограду око себе и велико двориште са два пса. Али то је било споредно. Прави опис дат је када је Стеван ушао у унутрашњост куће судије А. Јаноша. Овако наш писац описује ентеријер који је угледао Стеван:

А** Јанош, бивши судца, који је Стеванову породицу до паса дотерао и многа друга безделства починио, сеђаше у једној соби која у авлију служи и с те стране само један прозор има; на асталу пред њим у два сребрна чирака гору мирисаве свеће; на зиду с једне стране виси много убојито оружје.

Он сеђаше за једном трпезицом. Пред њиме бијаше једна гомила блага, све сами' жути' дуката и аустријски' банака, које је он с особитом пажњом пребрајао. (Атанацковић, 1928, стр. 446–447; Атанацковић, 1982, стр. 193–194)

Убојито оружје на зиду требало би да докаже да се радило о господству власника куће.

Постоје у роману и конкретни топоними толико познати да је Атанацковић проценио да би их било сувишно описивати или, пак, да је опис небитан. Стога се у таквим ситуацијама само помиње назив топонима. Целокупну радњу првог поглавља романа *Два идола* Атанацковић смешта у пивару на уласку у Сремске Карловце, док се на крају тог поглавља помиње двор „у којем је била света глава српског народа и православне цркве“, а испред које је требало да се одржи Народна скупштина 1. маја 1848. године. И пивару и Патријаршијски двор у Карловцима Атанацковић је могао видети и лично као учесник Мајске скупштине, што је помињано раније, али се њиховим било спољним, било унутрашњим изгледом није позабавио.

7.1.3. Неодређен простор

Место на којем се одвијала љубавна историја Младена и Руже, односно Ивана и његове будуће супруге, у другом поглављу романа *Два идола* за читаоце ће остати потпуно непознато, јер Атанацковић је о томе рекао само да се то одиграло у једној отменој кући у којој се припремала играчка. Наш аутор као да подразумева да се у сваком

месту у Војводини могао десети сличан низ догађаја. Догађаји који су описани у роману одредили су судбину четворо младих људи.

Још неодређеније је дат опис места у којем се одвијала историја Бачванина Стевана и његове породице. Стеван сам за своју породицу каже да су били добре газде у селу, али не наводи ни име села, нити било каква његова обележја по којем би се могло препознати где се десило све то о чему прича. Такође, веома неодређено помиње се и Србија у објашњењу да се Стеванов стриц борио дугом србијанском пушком када се Србија ослобађала од „турског зулума“.

Сасвим кратко помиње се и кућа Ружине мајке. Делује као да је Атанацковићу било небитно да опише како изгледа та кућа, а не сазнајемо превише ни о њеном ентеријеру. Писац не описује ни салон ни примаћу собу, тек помиње да је ту постојао један фортепијано на којем је Ружа свирала. Касније, помиње се и „спретан“ диван од „плаветног свиленог предива са белим шарама“ и поред њега столица са „наслонком“, а како би то приближио свом читаоцу наш писац преводи реч на француски и пише „*fauteuil*“.

Атанацковић напомиње да је Младен становао у једној соби која је била изнајмљена, али се није задржавао на њеном опису. Није имао пуно тога да напише ни за кафе на хамбуршком морском пристаништу који се звао „*Cafee of the Great Britain*“, а у којем је главни јунак романа био предмет разговора „морског лађара“, односно морнара. Поменуто је и да је Младен путовао од Хамбурга у Хул и да је том приликом преживео буру, али се не каже ништа прецизније ни зашто је тамо путовао, ни кога је у тим градовима тражио. Такође, помиње се сасвим уопштено да су истог тог путника и на Источном и на Северном мору виђали. Овде се може претпоставити да је Атанацковић преузео идеју о путовањима далеким пределима из литературе, да је то стварно бајроновски мотив, али није имао вољу да се упушта у опис тих свих путовања и градова које је Младен успут могао видети, иако је опис таквих егзотичних крајева типичан за романтизам.

У деветом поглављу помиње се топоним Суботица, али се не даје никакав ближи опис тог места. Аутору је било битно само то да је у Суботици изгубљена прва битка са Мађарима и да се ратна срећа од тог момента и на том месту за Србе променила.

7.2. Време

Како се сваки роман одвија у неком времену и на неком простору, тако се и у Атанацковићевом роману на више места помиње време у којем се дешавају догађаји о којима је реч. Видећемо касније да роман *Два идола* није писан у хронолошком редоследу, али је Атанацковић време радње сместио у временски период који започиње пре револуције 1848–1849. године, а завршава се после њеног краја. Историјско-географски коментари код Атанацковића смештају причу у роману у сасвим реалистичан контекст, чиме се много доприноси економисању, јер често није било ни потребно да се аутор упушта у дубља разматрања о тим аспектима дела, јер су била општепозната.

7.2.1. Време пре револуције 1848–1849. године

У групу догађаја који су претходили револуцији, спадају догађаји о којима прича Бачванин Стеван и он прецизира да се оно о чему прича десило 5 година пре тога дана, тј. пре Мајске скупштине у Карловцима. Породична историја коју Стеван описује пада у

време, како он каже, кад се у вармеђи мењала господа. То је време је било важно за Србе у Аустријској монархији зато што су промене настале тада проузроковале не само социјалне, већ и националне потресе. Узрок сукоба између српског живља са Мађарима Стеван налази у националној и језичкој баријери, што се види из следећег одломка:

Пре је још како-тако било док су нам заповедала наша господа. Јесу и они многим жао учинили, али су наши били, а тек свој свога већма жали. Али како су дошли они да заповедају које ми не разумемо, ни они нас, од то доба зло и наопако (...) (Атанацковић, 1928, стр. 271; Атанацковић, 1982, стр. 18–19)

Наравно, некадашњи читаоци романа *Два идола*, одмах су могли знати да су се ова нова господа што не разумеју српски језик служила мађарским службеним језиком. Поставља се питање како су онда у деловима аустријске империје у којима су живели Срби на власт дошли Мађари. Атанацковић кроз лик Стевана то објашњава намештеним изборима:

То беше један чопор изопијаних људи, који се са свирком пратише: није било једног поштеног лика међу њима, половина између њих тако изгледаше, као да су тај дан спали с вешала. Ово беху људи који имађаху право бирати госпуду за нас, а и беху се упутили у варош, да уживају то своје право. (Атанацковић, 1928, стр. 272; Атанацковић, 1982, стр. 19–20)

Да ли је опис овог догађаја имао реалну подлогу или не, данас је тешко рећи, али је веома илустративан када се има у виду даљи развој догађаја с обзиром на осећања која је такво понашање изазивало међу српским слушаоцима присутним у карловачкој пивари.

Слична осећања изазивало је код слушалаца и помињање одлуке која је донета на Дијети још 1843. године, а потврђена је на Пожунском сабору 1847. године уношењем те одредбе и у законске предлоге које је с пуно жара бранио Лајош Кошут, тада заступник пештански, када су се српска и мађарска господа, како каже наш писац, договорили да се у матичне књиге сва имена пишу у мађарском облику, то јест да се дају мађарска имена и деци рођеној у српским, хрватским, словачким и другим немађарским породицама. То је, како знамо и из списка Сигфрида Капера (1996), савременика тих догађаја, изазвало буру негодовања међу Србима, који су по верским и националним питањима били веома осетљиви о чему ће више речи бити касније.

И Младен, главни јунак овог романа, имао је предисторију која је почињала „једно пет година пре овога догађаја“, односно 5 година пре 1848. године. То је време у којем се одиграо бал на којем је Младен срео девојку Ружу за коју ће га читавог живота везивати најнежнија осећања. Тада се одиграла игранка на којој је Иван, његов најбољи друг, ступио у везу са својом будућом супругом. Међутим, никаквих конкретних назнака о времену дешавања бала није било, осим да се одржавао у време Месојеђа. Ако се пажљивије погледа, види се да се бал одвијао у доба Месојеђа 1844. године, а то је исто оно време када је одржан бал који су организовали наш писац и његови пријатељи о чему је било речи у његовој биографији. Након овог временског одређења, радња се у следећих неколико поглавља развија проспективно у односу на тај бал, али ретроспективно у односу на прво поглавље романа и Мајску скупштину.

У другом поглављу описани су догађаји на балу, у следећем аутор каже да је прошла зима и пролеће и да је наступило лето. Типично за романтизам било је у књижевности поређење временских прилика и унутрашњих расположења јунака романа, па такав случај имамо и у *Два идола* када наш аутор каже следеће:

Хеј, ал' што Младена уморити шћаше, то не беше пуста врућина и припека од сунца, већ то беше грдна и страсна ватра љубави, која му је срце спаљивала, јер је он у свом срцу притајити шћаше. (Атанацковић, 1928, стр. 300; Атанацковић, 1982, стр. 47)

Ни за четврто поглавље не знамо са сигурношћу да одредимо време, али радња се дешавала у недељу, то је све што нам каже Атанацковић, јер су се у то време тако склапали бракови, док следеће поглавље пада у време после Иванове свадбе, али наш аутор, такође веома неодређено, каже „од дана на дан одлагао је поход“, потом „први пут отишао је са Иваном“, касније „после је ишао још неколико пута“, затим „једном цео месец дана није био код њих, а кад их је после месец дана походио (...)“ десило му се нешто крајње неочекивано. Дакле, ово су све назнаке из којих се види да је време протицало, али аутор не инсистира на тачним датумима.

У шестом поглављу се каже да је следећих недељу дана Младена тражила на стану нека жена, Ружина дојкиња, али је сазнала само да је прве ноћи након неочекиваног догађаја у Ружиној кући Младен целу ноћ пробдио, али да је у зору напустио изнајмљену собу у којој је становао и потом нико није знао где је он, током следеће две године. У истом том поглављу, међутим, у пристаништу на мору у Хамбургу потврдили су морнари да су видели Младена на више бродова на Северном и на Источном мору управо током те две године након одласка из Ружиног места. У наставку поглавља каже Атанацковић како је Младен на недељу дана пред Божић чекао да пређе преко Сент Готхарда. Датуми се овде не наводе, јер је битније да је тај период Младеновог одсуства трајао две године, колико је покушавао да преболи своју вољену.

Потом је Атанацковић од потпуне непрецизности прешао у навођење конкретних датума када су се одвијали поједини догађаји, те имамо и прецизно одређен датум Младеновог путовања. Наш писац је констатовао да је тог дана кад је Младен стигао у Италију био 19. децембар, а да је 21. децембра у поноћ кретао брод за Алжир у којем је Младен намеравао да буде. Већ сутрадан, дакле 20. децембра, Младен се обрео у Милану, а 21. у броду за Алжир. На самом крају овог поглавља стоји реченица да Младенов боравак међу бедуинима „трајаше по године дана“. Бедуини су мислили да је Младен нестао, јер никоме није рекао куд путује и какве су му намере, а он се вратио у своју постојбину.

Тиме се повезало време од 5 година пре Мајске скупштине са временом Скупштине. Радња седмог поглавља дешава се у преосталих неколико месеци пред Мајску скупштину. Ништа одређено о самом времену или догађајима који би се тicali историје ни овде се не помиње, само се прича о Младеновом животу, те се посредно може одредити време догађаја и у том поглављу.

7.2.2. Време револуције 1848–1849. године

У другој половини XIX века писци су покушавали да задовоље реалистичке поетичке претпоставке, а то је да романописац треба да представи свеукупност друштва и живота у свим његовим облицима. То је изазвало појаву политичке и дипломатске историографије која је препуна документарних приказа и фактографије. Како су писци били савременици догађаја о којима су писали, није било логично да их не коментаришу. Ти коментари су најчешће добијали родољубив тон, а један од таквих примера је и опис историјских догађаја из времена револуције код Атанацковића. Иако је основни сиже Атанацковићевог романа била авантуристичка прича, типична за романе ранијих епоха, он је највећи број коментара ипак посветио историографским расправама о догађајима из народног покрета 1848–49. године. Како су и његови савременици, а и каснија критика

знали да је био сведок неких од описаних догађаја, није било сумње да их је искористио да начини описе и да да коментаре на основу свог личног искуства.

У досадашњој литератури највише се говорило о томе како Атанацковић описује и како оцењује време револуције 1848–1849. године у једином свом роману. Сматрам да је за разумевање романа неопходно исцрпније се осврнути на историјске догађаје из овог турбулентног и за Србе у јужним крајевима Угарске пресудног времена. Роман управо и започиње причом о Мајској скупштини и о томе како се народ сакупио у Сремским Карловцима 1. маја 1848. године. Ово је тај ређи случај за нашег писца да овако прецизно одреди датум почетка радње, али с обзиром на значај самог датума за историју Срба у Војводини, није ни чудо да се одлучио да га забележи и у роману као време започињања своје приче.

Осмо поглавље романа *Два идола* „Борци и мученици“ дешава се након 1. маја 1848. године и ту је и најзначајнији историографски коментар у роману *Два идола* Б. Атанацковића који гласи:

Прошао беше 1. мај 1848. године. Српски народ у Карловачкој скупштини изрекао беше своје тегобе и своје жеље, и тим изјаснио свој ултимат.

Властољубље, надувена о’лост и пакосно напрезање Мацара одговори праведним српским жељама са мачем, пушком – и ужетом.

Лицем на Ду’ове пале су прве српске жртве; тог дана управо се и заметнуо рат између српског и мацарског народа.

А како се овај рат започе, одма’ у целом Српству закуца једно срце; од тог дана сви Срби имађа’у једну намеру, једну жељу. Којима је могло бити, скупља’у се уједно и диза’у оружје на обрану своје народности.

А којима ово не могоше бити, они се моља’у Богу за своју браћу у боју и жеља’у да дође згода и њима показати се и – умрети за народ. (Атанацковић, 1928, стр. 339; Атанацковић, 1982, стр. 86)

Све што је овде Атанацковић навео историјски је тачно. Пре избијања револуције и оружаних сукоба на Народном сабору у Сремским Карловцима донета је одлука да се у складу са старим српским привилегијама обећаним од аустријских царева прогласи митрополит Јосиф Рајачић за патријарха, а Стефан Шупљикац за војводу. Трећег дана од почетка Скупштине проглашена је Српска Војводина, која је одмах ступила у савез са Троједном Краљевином Хрватском, Далмацијом и Славонијом, и изабран је Народни одбор као нови облик политичке власти у Војводини. Према С. Гавриловићу (Gavrilović, 1976), познато је да је министар Семере 23. маја 1848. године обавестио комесара грофа Чарнојевића да је мађарска влада све одлуке Мајске скупштине прогласила незаконитим, а уз Чарнојевића поставила је и познатог мађарофила Саву Вуковића на место комесара са овлашћењима да спрече буну међу Србима, што се и чинило преким судовима и вешањима. Српско-мађарски оружани сукоб отпочео је када је генерал Храбовски као командант Петроварадинске регименте 30. маја, односно 12. јуна 1848. године послао одред војника да нападне Карловце и заплаши побуњенике. Дочекали су их Ђорђе Стратимировић и Вук Црногорац са својим људима и присилили их да се повуку у Петроварадинску тврђаву. Пале су прве српске жртве, а то се збило на Духове, како каже Атанацковић. После ових догађаја мржња и неповерење између Срба и Мађара порасло је и, по истеку краткотрајног примирја, започео је прави, крвави, грађански рат.

У наставку осмог поглавља Атанацковић тврди да је било и оних Срба који су чинили следеће:

Но, међутим, док су се гдекоји борили и крв лили за Српство, бе'у у српском народу многи који би драговољно били оружје дизали и са својом се браћом сајединили, али то не мога'у чинити по положају у коме се налажа'у.

Ови се моља'у Богу за срећу и напредак своје браће који носе оружје на обрану српски' народни' права и на обрану цара свога. (Атанацковић, 1928, стр. 341; Атанацковић, 1982, стр. 88)

Трећа група у српском народу описана је у коментару нашег писца на следећи начин:

Али било је и божији' несрећника који су се отпадили били од свога рода и одрекли своје крви – ти се бе'у одавна већ отпадили и од Бога и свог поштења. (...)

Ови, ови су много криви што је српски народ тако љуто пострадао; ови су много криви том несрећном рату, у коме се толико крви пролило, у ком је толико народа пропало! (Атанацковић, 1928, стр. 341–342; Атанацковић, 1982, стр. 88–89)

Већина Срба који су у то време живели у Аустријској монархији имала је за циљ да оствари аутономност Војводине, очување српских привилегија, очување цркве, језика, националних институција, уз савез са Хрватима, лојалност према цару и подршку Србије. Дакле, тачно је и то што је навео Атанацковић да се Срби нису борили против аустријског двора, јер су сматрали да своја права могу да остваре у оквиру Монархије на основу привилегија која су имали још од краја XVII века.

Према Гавриловићу (Gavrilović, 1976), овај први период српске револуције може се окарактерисати на следећи начин:

Do sredine jula [1848. godine] (...) srpski pokret se razvijao dosta samostalno; moralnu podršku je imao samo kod demokratske struje u Hrvatskoj, a od Srbije je, pored moralne, dobijao pomoć u dobrovoljcima, oružju i municiji. Taj pokret je imao nesumnjiva revolucionarna i demokratska obeležja: rušio je feudalnu a stvarao novu, narodnu vlast i narodnu vojsku. Izvojevao je i prve pobjede na bojnopolju, dobrim delom vezane za ličnost mladog „vožda“ Đorđa Stratimirovića. (Gavrilović, 1976, str. 270–271)

Читаво девето поглавље романа *Два идола* може се узети као историјски коментар нашег аутора. Иако се трудио да остане објективан у приказивању историјских догађаја, у једном тренутку аутор је из 3. лица, прешао на 1. лице множине, па каже:

Чињаше се, Бог је окренуо своје лице од српског народа ради неслоге и кавге која се у њему заметати стаде.

Срећа нас сасвим остави.

Суботица!

Ах, овде се разбише наши леви сани!

Наша је војска први пут побијена под Суботицом.

Од оног дана у ком су наши Суботицу 'тели освојити, почеше се наше беде и наши јади. (Атанацковић, 1928, стр. 343; Атанацковић, 1982, стр. 90)

Ова прва Атанацковићева реченица тиче се неслоге по питању окретања Срба према Аустријанцима или према Мађарима, али и у редовима самих револуционара показало се да не постоји слога. Аустријски конзул у Београду Фердинанд Мајерхофер добио је средином августа 1848. године наређење од двора да са Србима крене у рат против Мађара. Пре него што је са италијанског фронта у Војводину послат војвода Стефан Шупљикац, Мајерхофер је намеравао да искористи нетрпељивост између патријарха Ј. Рајачића и младог војводе Ђ. Стратимировића и да се Србима натура као врховни командант.

Патријарх Рајачић се поводио за Мајерхофером и баном Јелачићем у жељи да себи прибави што већу власт, а да маргинализује Стратимировића, иза којег су стајали народни одбори и читава војска, као и српски народ, у чему ће и успети. Стратимировић, као бивши аустријски поручник, био је превише револуционаран за све бивше аустријске

официре који су учествовали у Српској револуцији, као и за самог патријарха. Сви су се бојали да би он могао да склопи савез са Мађарима и окрене се против аустријског двора. Већ 31. јула 1848. године Рајачић је добио титулу „управитељ народа“, а Стратимировић је смењен са места команданта. Уместо њега именован је Мајерхофер. Стратимировић се нашао у незавидном положају. Народна скупштина која је одржана 27. септембра 1848. године прогласила га је за потпредседника Главног одбора, а потом је послат у дипломатску мисију у Беч. По повратку из Беча, Стратимировић је тражио од патријарха да сазове нову Народну скупштину, али је овај то одбијао све док 9–10. фебруара 1849. године на седници у Темишвару за управитеља Војводине није проглашен патријарх, да би потом Рајачић сменио све себи нелојалне чланове Главног одбора. О свим овим догађајима Атанацковић се сигурно информисао из оновремене штампе и несумњиво је помно пратио све политичке промене у српском народу, јер су одређивале судбину и појединаца и народа у целини.

Током јануара и фебруара 1849. године српско-аустријски корпус напредовао је по две линије на север с тим што је једну предводио Стеван Книћанин, а другу генерал Кузман Тодоровић. Срби су почели да освајају градове у Банату, а Книћанин је одбио Мађаре који су нападали из Сегедина, тако да је 12. фебруара 1849. године освојен Сомбор у који је ушла српска војска. Са југа се Книћанин приближио Сегедину, као важном упоришту мађарске војске, али није успео да освоји Суботицу. То је моменат који Атанацковић препознаје као преломну тачку након које је уследила пропаст српске војске. Међутим, историјски, распоред војске остао је непромењен на овој територији све до краја марта 1849. године.

Србима је сметало што се уместо револуционарних народних одбора у ослобођеним местима рестаурише стара аустријска власт, али још више им је сметало што је дошло до важне промене у војсци. Наиме, војска је од национално-револуционарне под Стратимировићем и другим српским командантима претворена у Јужни корпус Царске-краљевске армије под Мајерхофером у којем су командовали аустријски официри, на немачком језику, а уместо српске тробојнице у борбу се сада носила црно-жута аустријска застава. Народна војска је у оваквим околностима изгубила сваки полет. Двор је донео Октроисани устав 4. марта 1849. године у којем није било ни речи о одлукама и захтевима Мајске скупштине, а Војна граница је издвојена из Војводине и враћена под аустријску управу. Срби су увидели да су поново изиграни. Већ 2. априла 1849. године аустријски двор поделио је Угарску на 7 области од којих је једна била Војводина која је била под управом кнеза Виндишгреца, командант је био Мајерхофер, а комесар за цивилна питања постао је патријарх Рајачић. Срби су били револтирани, али нису имали могућности да ишта промене. У време ове политичке кризе почели су да се нижу српски војни порази.

Радња у последњем поглављу првог дела романа *Два идола* дешава се тачно одређеног дана, што је заиста била реткост у Атанацковићевом начину приказивања времена и што је користио само када је сматрао да је датум од изузетне и опште важности за српски народ. На почетку поглавља наш писац каже да је била тиха ноћ, да је сат у суседној соби избијао дванаест, да бисмо тек нешто касније из разговора Руже са Младеном сазнали да је тог дана пао Сентомаш. И други део романа *Два идола*, поглавље под насловом „Сентомашка пропаст“, почиње у тачно одређено време и може се читати као опис историјских догађаја помешан са идеолошким коментарима аутора. Ту се на самом почетку поглавља даје позиција српске војске и народа пред битку код Сентомаша, а потом наш писац каже:

Мацари, видивши да се Србљи неће хтети предавати, ударе на С. Томаш да га силом отму.

То је било 2. априла 1849. године око 8 сати ујутро.

Време је љуто било, ветар је беснио и прашину дизао до неба; човек би рекао небо се разљутило или зато што су се Маџари опет усудили ударити на С. Томаш, где су толико пути сломијени били, или зато што су Србљи С. Томаш оставили на мало војске која је зло оружана била. (Атанацковић, 1928, стр. 365; Атанацковић, 1982, стр. 110)

Из овог кратког одломка видимо како Атанацковић покушава да дочара реалан опис битке, јер наводи и тачан сат и тачан дан почетка битке, описује какве су временске прилике биле у том тренутку, али већ у истој реченици не може да се отме жељи и да прокоментарише позиције обе стране у сукобу и да дâ своје тумачење основних узрока пропасти Сентомаша. Ово би се могло протумачити и као реалистички проседе помешан са романтичарским заносима. Временске прилике такође се наводе као да учествују у догађајима који су уследили, што је типично романтичарски проседе.

Историјски гледано, према Гавриловићу (Gavrilović, 1976), борба за Сентомаш вођена је у неколико наврата. Маџари су покушали да освоје овај српски логор три пута у току 1848. године, али су га српски војници сваки пут одбранили. Тек када је царска војска почела да губи битке на другим фронтима, Маџари су одлучили да поново покушају да освоје Сентомаш. Генерал Мавро Перцел требало је да пробије бачки фронт, заузме Сентомаш и споји војску са Петроварадинском региментом, а потом да пређе Тису и пресече одступницу генералу Тодоровићу и српској војсци у Банату коју је напао мађарски генерал Бем. Генерал Перцел напао је Сентомаш са 11.000 војника и 24 топа 3. априла 1849. године. Сентомаш је пао после четворочасовне очајничке борбе у којој је бранилаца било премало за такав напад. Перцел је потом освојио и Турију и Надаљ и побио око четири-пет хиљада становника. У Сентомашу се задржао четири дана и тако пропустио да у том налету заузме и Тител, последње српско и шајкашко упориште. Како се види, поново је Атанацковић дао потпуно тачну оцену и узрока и последица пада Сентомаша. Атанацковић је у наставку поглавља описао и реке избеглица које су настале након пада Сентомаша, а о чему имамо потврде и у званичној историографији.

Радња следећег поглавља наставља се тамо где се завршило претходно, односно исте оне вечери када је пао Сентомаш. Следеће се надовезује хронолошки на то поглавље и каже се да је зора дошла након Младеновог одвођења у ропство и Ружине несвестице. Потом се описују историјски догађаји након сентомашке пропасти и формирање и рад крвавог, преког суда, док су следећа два поглавља посвећена опису последњег дана у животу осуђеника на смрт. За осамнаесто поглавље знамо да се дешавало у мају месецу 1849. године када су сужњи поведени на губилиште и успут убијени.

Претпоследње поглавље дешава се у ноћи након тога, али се овде даје друга врста индикације, а то је да је тачно време када је радња започела било десет сати увече. Та је информација била преко потребна Атанацковићу да би показао какве су се језиве ствари тих година могле ноћу догађати док су становници насеља мирно спавали у својим домовима. Овде је аутор имао потребу да проговори и о временским условима, па је рекао да је мрак био густ као тесто, да се небо наоблачило и чинило се да ће киша, да је ветар тако јако дувао да је носио црепове са кровова. Стога не чуди коментар да није било никога на улицама, јер мирни грађани нису смели на улицу баш много ни дању да излазе, а поготово су се тога клонили ноћу, јер су се плашили напада скитница из мађарске војске. А те вечери која се описује није било ни ових скитница на улицама због пасјег времена.

Последње поглавље романа дешава се пред зору следећег дана, док сам крај романа са описом битке код Хеђеша спада у опис историјских догађаја помешан са идеолошким коментарима аутора. Битка код Хеђеша одиграла се у такозваном Киш-Хеђешу, данас

Малом Иђошу, месту на северу данашње Војводине. Историјски гледано, претходница аустријске војске је са баном Јелачићем на челу, ушла у ово место 14. јула 1849. године пред зору и ту је изненада нападнута од Мађара. Аустријска армија под Јелачићем бројала је око 7.000 људи, док су Мађари под командом Антала Ветера имали 30.000 људи и 100 топова. У свануће Мађари су отворили артиљеријску ватру уз истовремени јуриш шест ескадрона. Личним залагањем бана Јелачића спречена је пометња у аустријским редовима, а потом је успостављен ред и извршен противнапад. Нешто касније стигле су вести да ће нове снаге доћи у помоћ Мађарима од Сомбора, тако да је Јелачић одлучио да се повуче у току ноћи 14–15. јула.

Ево како о томе са пуно егзалтације и дивљења према јунацима пише Атанацковић: Код Хеђеша је наша војска зло страдала, многи наши изгинуше, и умало што сам бан не паде непријатељу у руке.

Али није тако лако заробити јуначкога бана, кад га Бог и његова верна војска чува, војска од које је сваки поједини јунак над јунаком.

(...) А особито народни српски батаљон! – Јао муке што почини од Мађара који шћа'у заробити бана!

Бана сачуваше здраво и весело. (Атанацковић, 1928, стр. 454–455; Атанацковић, 1982, стр. 201–202).

У читавом одељку осећа се и снажан утицај српске народне епске поезије, нарочито у формулацијама „јуначкога бана“, „јунак над јунаком“, „који шћаху заробити бана“, „здрово и весело“ које су или полустих после цезуре или читав мушки десетерац.

У последњем пасусу се каже да Иванова удовица и Ружа и данас живе. Тиме Атанацковић смешта ово последње поглавље или епилог у време када је настао роман *Два идола*, односно у 1852. годину, иако се то нигде експлицитно не каже. Тиме се потврдила тврдња Атанацковићевих критичара да је ово први српски роман који се бави сувременошћу писца.

7.3. Ликови

Атанацковић је у свом роману покушао да да детаљну карактеризацију ликова који су за сам роман били најбитнији. За разлику од портретисања у новелама, овде је створио и групне портрете и то му је одлично пошло за руком. Групни портрети су веома уверљиви, посебно зато што је наш аутор показао смисао за типичне одлике приказаних социјалних или националних групација. Код појединачних портрета било је мање и више успешних о чему ће бити више речи у наставку текста.

7.3.1. Групни портрети

Као да је желео да и кроз лица у својем роману прикаже све различитости између појединих крајева Војводине, Атанацковић у пивару у Сремским Карловцима смешта и Сремце, и Бачване, и Банаћане, те још за становнике ових крајева говори и како су обично били обучени, да би се видело да су оновремени људи могли да одреде ко одакле долази по начину облачења које је било типично за поједине крајеве Српства.

Прво је описао Сремце простаке, данас бисмо рекли сељаке, за које каже:

У Карловачкој пивари беше до 15 простака, сами Сремци, лепи, високи људи, јуначког стаса и здравог и ведрога лика.

Одело у свију њих беше једнако, по ногама платнене гаће, по телу бела дугачка кошуља од ћерћелије, сврх кошуље шарена вунена тканица, на глави шешир мало повисок са широким ободом, а на ногама преко вунених чарапа лепи сремски опанци. (Атанацковић, 1928, стр. 261; Атанацковић, 1982, стр. 9)

Наш писац као да је хтео да истакне да ће главни носилац догађаја у роману и бити народ који се усталасао на позив свог духовног вође.

Следећи који је заслужио да буде описан јесте представник народа који је живео у Бачкој:

(...) на себи је имао кратку платнену кошуљу, која му је једва допирала до појаса, тако да му се између кошуља и гаћа – које беху од грубог платна и врло кратке – голо тело видело, на врату је имао црну уску пошу, од које крајеви падоше му по прсима, на глави је имао мали шешир са округлим данцем и уским ободом, као што носе Бачвани и Шајкаши, ноге су му биле босе, без обуће, а у руци је држао једно држаље од канције. (Атанацковић, 1928, стр. 262; Атанацковић, 1982, стр. 10)

На једном месту касније у роману Атанацковић ће дати и следећи коментар о људима из дела Аустрије који је био насељен хришћанским становништвом пребеглим северно од Саве и Драве познатим под именом Војна граница, а које је Аустријска монархија користила као бедем пред најездом Турака. Познато је да су се људи у том делу називали граничарима, а Атанацковићев лик за њих у једном тренутку каже: „Граничари не чине љубави за новце“ (Атанацковић, 1928, стр. 324; Атанацковић, 1982, стр. 71).

Имамо и групни портрет групе људи мађарске националности који гласи:

Пред њима на коњу је јахао један који је био обучен у чојане мацарске чакшире, на себи је имао плаветну доламу, на глави калпак, за калпаком белу и зелену перјаницу; за овим су ишли други руљом пешке, а најпосле опет један на коњу, у онаком истом оделу као и онај први. (Атанацковић, 1928, стр. 272–273; Атанацковић, 1982, стр. 20)

Да је Атанацковић знао веома добро и обичаје и ношњу припадника мађарске националности у оно време, не треба нимало сумњати, јер је од најранијег детињства живео и одрастао међу њима. Стога се овај опис може сматрати аутентичним.

Од националних групација из оног времена, Атанацковић је одабрао да опише у осамнаестом поглављу и групу Буњеваца који су се окупили у једној од винарија да виде како ће обесити утамничене противнике мађарске буне. Ту су се наша три Буњевца који су у почетку жалили и господина Ђорђа и господина Ивана што ће бити обешени, јер су обојица према Буњевцима били добри, међутим, пропаганда је учинила своје и они су заплашени ширењем православља и страхом од економских промена у којима би изгубили своја имања, јер би их морали уступити Србима, закључили да је потребно што пре убити све господаре Србе, а подржати све Кошутовце, јер ће они донети социјалну правду тиме што ће узимати од спахија и делити сиротињи. Исти они који су познавали и ценили и жалили Ђорђа и Ивана лично, сада су једва чекали да их погубе. Атанацковић је овде учинио изванредан искорак у односу на литературу оног времена, јер је описујући Буњевце искористио језичка средства да их опише и да их учини препознатљивим својим читаоцима.

У поглављу у којем се описује прелаз преко планине Сент Готхард Атанацковић је дао и један групни портрет људи који су путовали са Младеном. Била је то група од осам путника који су причали један са другим на француском језику, али нису сви родом били Французи што је Младен могао закључити на основу њиховог акцента. Ту су се нашли Енглези, Италијани, Руси, Шпанци, Немци и Французи, Младен као Србин и још тринаест путовођа, очигледно Швајцараца. Са одређеном дозом претеривања Атанацковић је описивао преплашено понашање ових путника током преласка преко планине и проласка

кроз снежну мећаву са циљем да се истакне јуначко и хладнокрвно држање главног јунака – Младена. Та мешовита група требало је да оновременим читаоцима покаже како се у Европи, по којој је сам аутор путовао у више наврата, ретко кад на путовањима дешавало да су људи у групи исте националности. То шаролико више друштво било је мешавина грађанског и племићког слоја, које путује из забаве или због посла. Међу њима није било већег јунака, ни храбријег човека, што је све требало да сугерише како су Срби прави хероји, а не други велики народи побројани на овом месту у роману. Атанацковић је тим контрастом желео још јаче да истакне Младену неустрашивост.

Како би подвукао разумевање и солидарност међу словенским племенима, Атанацковић није пропустио прилику да на истом месту осмисли и наводни разговор између путника након Младеновог напуштања друштва и самосталног одласка за Милано. Тада је Немац коментарисао како је Младен „ђаволски човек“ који није од овога света, којег мора да је ванредна жена родила уколико га је уопште и родила жена, а са чим су се сложили и други путници. На то са радошћу дода Рус да је то славенска крв, што је закључио на основу Младенове одважности, чврсте воље која не гледа на опасност, која не познаје тешкоће и препреке, а коначно и због песме коју је Младен певао на неком од славенских језика, касније ће се видети да је то била руска песма коју је Младен певушио. Из ових неколико наведених коментара о главном јунаку романа, види се под каквим је утицајем свесловенских идеја био креатор његовог лика.

Атанацковић је у свој роман унео и коментаре о јунацима из редова српских бораца током народног покрета 1848–49. године. Коментари овог типа код Атанацковића били су изузетно емоционално обојени, а користио је и „регистар патоса“ који је типичан за романе с тезом. Због овог типа коментара нашег аутора критика је сврставала у „хиперболички стилски комплекс“, како је Д. Живковић дефинисао тај правац у српској књижевности. Навешћемо једно такво место из романа *Два идола*:

Па још да су само они гинули који су изашли на бојно поље за своју народност, за праву и за свога цара! Онда још и боже помози, јер благо онима који гину у јуначком боју, њи' ова се дела славе, њи' ов се прах и пепео благосиља.

Али колико је њи' погинуло који не носише ни пушке, ни сабље, који ништа друго не чинише за свој народ и свог цара но само се Богу молише.

Осим тога, колико је њи' изгубило своју главу на губилишту као највећи зликовци.

Многи! Многи!

Од Бога им у рају насеље!

Од људи на земљи спомен!

А од тебе лепа читатељко, једна суза; твоја ће суза и мртвом награда бити. (Атанацковић, 1928, стр. 342; Атанацковић, 1982, стр. 89)

Истовремено, код нашег аутора јавља се и његова осуда оне друге групе припадника српског народа које третира као издајнице, а што сам цитирала раније. И то је дато као вид идеолошког коментара у којем је Атанацковић поново користио „регистар патоса“ како би коментар добио на уверљивости, па тако за отпаднике од православне вероисповести и за издајнике српског народа наш аутор каже да су несрећници и проклиње их. То је онај слој пребега у српском национу који се увек нађе на „правој“ страни, била она другачије вероисповести, другачијег националног порекла или другачијег политичког уверења, тек они су увек уз власт или на власти. Са великим гнушањем наш писац пише на више места о овим људима, јер су они заиста и довели до раскола међу припадницима српске националне мањине у Аустрији, што је неминовно довело и до пропасти Српске револуције 1848–1849. године. О катастрофалним

последницама раскола међу Србима говори и најкраће поглавље у роману под насловом „Суботица“ у којем се само понавља да је за пораз српске војске код Суботице крива управо неслога и кавга која је тада започела међу Србима.

Један од најтрагичнијих групних портрета које је дао Атанацковић у *Два идола* свакако је онај у којем се описују људи који су преживели пад Сентомаша и који су се морали повући из града остављајући у њему све што су читавог живота с тешком муком стицали. Наш аутор их описује овако:

Страшно је било њи' видити; на једној страни њи' петоро-шесторо, који без капе, који бос, који без другог одела, гдекоји у самој кошуљи, а и та му се на живоме телу запалила.

На другој страни бе'у други још гори и јаднији; жене с расплетеним власима, са раздераним хаљинама, на прсима носећи голо чедо које пишти да му се писка до неба чује.

Једна жена води за руку своје детешце, које може бити од 7 година, па лелече; имађаше петоро, и сад јој остаде то једно – од други' јој нема ни трага ни гласа. (Атанацковић, 1928, стр. 368; Атанацковић, 1982, стр. 113)

Као што најбољи сликари издвоје неки детаљ и посебно га нагласе, тако је акценат на овом групном портрету управо на тој жени која има дете на прсима и тај приказ је требало да изазове најпотреснија осећања код читалаца, а највероватније је наш писац у томе и успевао, с обзиром да су његовим савременицима сећања на то време ратних сукоба, паљења села и избеглиштва још како била жива и свеприсутна.

7.3.2. Самостални портрети

Оно што је веома важан елемент сваког уметничког прозног дела јесу ликови који би требало да оставе снажан утисак на читаоце и ми их, заиста, често још дуго носимо у сећању након што склопимо странице романа. Код Атанацковића се повремено добија утисак да су његови јунаци приказани једнострано, без нијансирања, јер треба да представљају примере и потврде моралних постулата самог аутора. У реалистичким романима, ова морализаторска функција најчешће је коришћена да се критикује нека појава у друштву или појединац као типичан представник друштвеног слоја. Делимично Атанацковић је користио и неке од ликова како би критиковао судско-адвокатски систем у то време. Међутим, и поред ових недостатака, поједини ликови у роману *Два идола* сасвим добро су изграђени, о њима сазнајемо довољно да их можемо замислити у различитим животним ситуацијама и стога делују много уверљивије од оних око којих се аутор није превише трудио.

7.3.2.1. Мушки ликови

А) Позитивни мушки ликови

У роману има највише позитивних јунака које красе значајне врлине. За неке од својих јунака аутор је имао само речи похвале и дивљења. Такве јунаке бисмо могли сврстати у категорију идеализованих ликова, које је аутор *Два идола* креирао налик на савршене људе и обрасце којима је требало да теже његови читаоци. У случају главног јунака у роману, могли бисмо говорити и о покушају стварања Младеновог култа, толико високо мишљење је покушао да изгради аутор стварајући овај лик. За неке од ликова у роману *Два идола* постојали су прототипови у стварном животу, о чему ће касније бити више речи.

Одмах у првој глави упознали смо главног јунака читавог романа, као и два споредна, али делатна лика. Главни јунак помиње се ту само посредно, кроз причу о њему, где Стеван каже да је Младен био млад господин, високог и витког стаса, бледог али поштеног лика, који је био доброг срца и желео да помогне Стевановој породици у невољи у коју су запали. Мало даље Атанацковић и сам даје детаљан опис својег главног јунака који гласи:

(...) зачује се са стране један нежан и умиљат глас, који је сасвим контрастирао са гласом Бачванина (...) За овим гласом уђе усред собе леп млад човек, витког и високог узраста, бледог лика, црне косе, црних обрвица и црних, великих, ватрених очију. (Атанацковић, 1928, стр. 289; Атанацковић, 1982, стр. 35–36)

Од првог тренутка јасно је да је политички став главног јунака Младена био приврженост српском народном покрету, људима који су били верни аустријском цару и српском патријарху и стога се његов политички програм поклапао са ставом људи који су се били окупили на Народној скупштини у Сремским Карловцима 1. маја 1848. године.

Младена, главног јунака, Атанацковић је детаљно описао и у следећем поглављу свог романа. Пре кобних догађаја које ће га задесити, Младен је био добар, разуман, весео и леп двадесетогодишњи младић, омиљен и у мушком и у женском друштву. Иако је и сам уживао у друштву оба пола, он би се ипак теже одрекао мушког друштва, јер је међу мушкарцима имао блиске пријатеље. Живео је срећно и весело, па и поред тога није занемаривао своје школовање, а учио је „свом душом и свом вољом“. Наука није за Младена значила само начин да се дође до извора прихода у животу, већ средство којим би могао да помогне својем народу, јер:

Главни знак у његовом карактеру било је родољубље... красан знак у човечјем карактеру.

Овај знак, природна његова доброта, пламенити његов дух, оштар ум и здраво расуђење у свакој ствари, угледна спољашњост и чудновата хладнокрвност у његовом младом добу, чињаше да су га свуда разликовали и лепе наде зидали о његовој будућности.

Ал' се он није много тр'о за своју будућност – будућност његове народности му једино бreme на срцу било – а прошлости још није имао; он је живео [у] садашњости и уживао власти које садашњост пружа. (Атанацковић, 1928, стр. 292; Атанацковић, 1982, стр. 38–39)

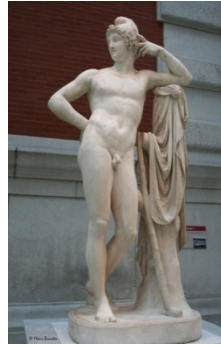
Писац као да од првог момента у причи о Младену жели да подвуче његов позитиван карактер, његове изузетне способности и нарочито хладнокрвност која ће га пратити кроз читав роман, све до смртног часа.

Остале одлике које су красиле Младена, била су два сјајна црна ока којим је оштро гледао на мушкарце, али меко и осећајно на жене. Његово лице било је округло, бело, весело и „љубавно“, каже Атанацковић, а по њему су „цветале руже младости“. Био је гиздав младић и веома поносан, човек који није штедео речи, јер је говорио умиљато, одмерено, доследно, умерено се шалећи и бирајући шта ће рећи. У том одломку за Младена се каже и ово:

Ал' човек би помислио да он није од меса и крви, већ да га је Канова изрезао од белог карарског мрамора као и кип Парисов који се види у Минхену у краљевској клиптотеци, јер он бијаше ладан као и онај кип, а краснији још од кипа оног, јер је био жив. (Атанацковић, 1928, стр. 293; Атанацковић, 1982, стр. 39)

Као што сам и раније, у одељку о новелама нагласила, Атанацковић је не претерано спретно, али често користио коментаре о уметничким делима из разних галерија које је имао прилике да види на својим путовањима, па се то десило и у овом случају. Нашем аутору не само да није било довољно што је упоредио свог јунака са кипом, него је навео и где се тај кип може видети, што пре доликује туристичким рекламама, него роману. Ево

једног Парисовог кипа од Канове који ће нам омогућити да лакше замислимо Младенов стас, што је и била намера Атанацковићева приликом позивања на овај кип:

Слика 43, Антонио Канова, *Парис*, Музеј Метрополитен, Њујорк

На самом почетку романа видимо да је Младен према свим девојкама био исти, ни једној није поклањао сву своју пажњу, свакој је на њен поглед одговарао својим љупким осмехом и обичним „изражљивим“ погледом, јер није имао „идола“ у својем срцу. Међутим, од момента када је упознао Ружу, он је постао другачији. Почео је да се отуђује и од својих пријатеља, а нарочито од пријатељица, живео је повучено, а и кад би изашао у друштво, то је било да би срео своју нову љубав – Ружу. Промене које су се десиле на Младену због љубавних јада виделе су се и на његовој спољашњости, тако да Атанацковић још једном оцртава његов нешто измењен портрет. Истиче да је Младеново лице које је било светло, бело и румено, постало тамно и бледо, пустио је да му израсте дуга коса, а његове усне и чело били су беживотни и без осмеха. Све је указивало на то да је смртно болестан, осим два ока која су и даље била ватрена и жестоког погледа.

Из призора са Иваном сазнајемо и то да је Младен био пушач, као и јунак приповетке *Рукавице*, пушио је америчке цигарете „Хавана регалија“, што је у оно време морало звучати веома отмено младом читалаштву. Али из тог одломка се види и да је Младен лако западао у дневне сањарије. О Младеновом пријатељству према Ивану, Атанацковић има само речи похвале. И поред љубавног бола који га је мучио, Младен је пристао да буде Ивану девер уз невесту, иако је по ондашњим обичајима удовица требало да се уда без девера. Када је требало да опише шта је обукао Младен одлазећи у Иванове сватове, Атанацковић као да је изгубио вољу да детаљно описује мушку модну одећу, те је само толико рекао да је Младен одабрао оно што је имао најбоље од одела и што је било најприкладније, а то је било „чисто, укусно, али просто“ – ово последње додао је да би подвукао скромност својег јунака, његову уклопљеност у средину из које је потицао, као и истанчан укус. Као и сви оновремени младићи који су припадали грађанској класи у успону, изнајмио је фијакер.

Од самог почетка, а нарочито од петог поглавља у роману, описује се Младен и као млад човек који се устеже да отворено покаже своја осећања. Ту стидљивост и сметеност видели смо још у поглављу када се плешући са Ружом толико сплео и збунио да није могао ни да разговара са њом, а касније се устегао да оде до њене куће и проведе онолико времена са девојком колико је желео. Атанацковић не казује како је Младен проводио то време, тек са Ружом је непрекидно одлагао и сусрете и разговор о љубави. То га је довело до љубавног пораза и до губитка Руже као животне сапутнице.

Овде бих се осврнула на теорију коју је изнео Кент Пакет (Puckett, 2009) у делу под насловом *Bad Form*. Увод у књигу носи наслов „Making Mistakes“ („Прављење грешака“)

и овај део романа може се боље разумети на основу оног што је о грешкама у опхођењу и етикецији Пакегет написао:

Вербалне омашке, тикови, промашаји у модном облачењу, лапсуси, гафови, непромишљености, ово су, што се учи на тежи начин, основе живота. Тешко их је предвидети, али лако их је препознати, дешавају се; а, ако су оне неизбежни аспект живота са другим људима, онда су повезане и са потребом да се о том животу приповеда и да се исприповедано саслуша. (Puckett, 2009, str. 3)

Овај аутор, надаље, инсистира да постоји повезаност између прављења погрешака, деветнаестовековног романа и друштвених односа у буржоаском друштву. Систем етикеције или лепог понашања био је веома битан у XIX веку, стога погрешка у социјалним односима открива простор између учињеног и неучињеног, а што има за последицу низ кохерентних ефеката унутар романа на нивоу ликова, радње или нарације.

Ако са тог аспекта погледамо оно што је учинио Младен, видимо да је његова основна грешка била та неспретност у опхођењу са људима, посебно женама. Овде се треба сетити шта је о свом личном односу према женама записао Атанацковић у свој *Дневник*. У том времену, веома добро се знало како се удвара млад човек девојци, као и на који начин она показује да ли прихвата или одбија његову наклоност. Младен је био збуњен, није отворено покушао да стави до знања девојци и њеној мајци своје намере, те је то имало за последицу да је Лацика заузео његово место. Сви каснији догађаји само су последица ове Младенове грешке. И сама Ружа све до вечери након Сентомашке битке није била начисто са тим да ли ју је он волео или не, нити какве су биле његове намере.

Младенова реакција на изненадну вест о томе да је Ружа испрошена за другог била је неочекивано хладнокрвна. Иако наш писац тврди да је у Младеновом срцу настала бура, он то није одмах показао. Тек касније исте вечери, док је Ружа свирала на фортепијану, нашем јунаку суза се искрала из ока. То говори о његовој унутрашњој борби. Кад се Ружа још више отворила, Младен се сломио:

Младена љути болови спопадну, као да му је варница из пакла у глави пла'овиту ватру потпалила; очи као да су му се устаклиле, а срце као да му је ујела љута гуја.

Обадвема рукама стисне своје прси да му се не распадне од љутог бола.

Устане да пође – посрне, после надвлада своју слабост па, поуздано корачајући, остави собу. (Атанацковић, 1928, стр. 310; Атанацковић, 1982, стр. 58)

Знамо да је у наставку романа описано Младеново путовање по Европи и по северној Африци. Сви ови описи имали су само један циљ, а то је да дају доказ како је Младен био велик херој, храбар човек, неустрашив и потпуно предат судбини у руке. Дакле, он не само да се није бојао олује, нити се плашио прелаза преко Алпа, него га није бринула ни чињеница да од бедуинских метака може лако да се погине. То је, опет, произлазило из фаталистичког схватања света које се на више места јавља у роману, а овде, на пример, Младен тврди како неће погинути, јер му није куцнуо суђени час, а да јесте, одавно би био погинуо, али „нема смрти без суђеног данка“, понавља за народним певачем Атанацковић кроз Младеново резонавање.

При описивању Младеновог понашања након губитка родитеља, Атанацковић поново користи стихове из народне поезије у жељи да га прикаже у што идеалнијем светлу и да изазове саосећања код женског дела публике:

Он не имађаше ни брата ни сестрице.

Он не имађаше ни веренице љубе.

Њему је баш приличила она песма:

*У Србина, који рода нема, ни оца ни мајку,
брата ни сестрицу.*

Ах, а тешко је то осетљивом срцу, које је за миловање створено, да не само што оно не може назвати својим што милује него још и оно му се отме што му је радост и миловање било. (Атанацковић, 1928, стр. 330–331; Атанацковић, 1982, стр. 78)

Младен је, у међувремену, још јаче овладао самоконтролом, тако да је стоички поднео овај губитак и наставио даље да живи по свом нахођењу – отуђен од својих некадашњих пријатеља у скромној кући у неком малом селу.

Битно је напоменути да је у време настанка романа *Два идола* постојао хришћански обичај да се чине задужбине и добра дела, да се поклања сиромашнима и људима у невољи. Младен као лик је свакако морао бити приказан као великодушан човек, како би постао идол младих Срба и Српкиња. Стога наш аутор за њега каже:

Овако радећи и задужбине чинећи, потроши све своје имање, и после мало времена и сам је морао са својим трудом себе зарањивати, али је себи придобио љубав и поштовање свију у околини, а сиромашна породица коју је он бранио и од крајње нужде и пропасти спасао пошла би била за њега и у ватру и у воду. (Атанацковић, 1928, стр. 338; Атанацковић, 1982, стр. 85)

Ипак, оно што је требало пресудно да утиче на карактеризацију Младена као изразито позитивног лика јесте његово понашање у току Српске револуције 1848–1849. године, о чему има речи на више места у роману. Након повратка са својих путовања, Младен се био укључио у одбрану српске сиротиње од угњетавања феудалаца, Мађара, Немаца и Јевреја, а кад је избила револуција он је био међу првима који су јој се прикључили. Атанацковић описује како је Младен зашао у народ позивајући га да остави свој посао и куће, те да се лати оружја. А сељаци су препознали у њему право народног трибуна, те су се заиста јатили око њега, остављајући своје жене, децу и иметак, како би пошли за њим у логор код Јарка који се тек био оформио. Као да је наш аутор желео да и део својег искуства из времена агитовања и узбуњивања народа на устанак пренесе овим редовима. Из Атанацковићеве биографије знамо да он лично није стигао до логора код Јарка, нити до других места на којима се окупљала устаничка српска војска, али је, очигледно, са великим интересовањем и будном пажњом слушао о тим приликама. Претеран је, ипак, Атанацковићев коментар да је српска војска коју је Младен скупио ишла у бој са таквим весељем какво се не памти откако је света и века, али и то је део хиперболичког стилског комплекса.

И на том месту је наш аутор желео да истакне позитивне црте својег главног јунака, па је поновио како је Младен био за сељаке и утешитељ, и анђеол хранитељ, и бранилац њихов у беди. Како никада сељаке није наводио на зло, они су му поверовали све што им је говорио, па и када их је у бој повео, мислили су да их на добро наводи и да ће се и тај подухват завршити срећно по њих. Кад је дошло до битке, Младен је, као прави антички херој, постојано остао са својим сељацима, те су се ти људи борили јуначки, одважно и упорно, како каже наш писац, јер је Младен био са њима и још и предњачио.

Како би избегао замерку да је Младен одједном, без видљивог спољашњег разлога од туробног усамљеника и очајника, постао херој и јунак, блиставог осмеха и ватрених очију, Атанацковић то објашњава на следећи начин:

У његовом срцу бешња'у стари болови – али он је знао околности и људе међу којима се налажаше, па се усиљавао и чинио да је и весео и задовољан.

Та шта би мислили простаци да се он жалостан показивао, како би могла бити одушевљена шака људи пред јаким непријатељем да је видила жалост и тугу на оном који ју је повео са собом.

Младену је тешко било учинити се веселим, али он је знао да то тако мора бити (...) ал' он је себе победио па је све чинио, све, све за народност – која бијаше његов идол. (Атанацковић, 1928, стр. 340–341; Атанацковић, 1982, стр. 87–88)

При свему томе Младен је и даље гајио најдубља осећања према Ружи што доказује сцена када је тражио њеног мужа и дошао до њихове куће, али зачувши Ружин глас уз пратњу клавира, није имао снаге да се суочи са њом. Младен је овде описан као оличење туге и очаја, подигао је руке увис, а месец му је осветлио бледо лице које је одражавало и нежност, и доброту, и љубав, и дубоку тугу помешану са очајањем. Таква његова осећања према Ружи достићи ће врхунац током њиховог разговора након пада Сентомаша. И ту се још отвореније истиче Младенова решеност да погине или за Српство, због којег је „допао осам тешких рана“, као какав епски јунак, или за Ружу која му предлаже да заједно попију отров, кад већ њих двоје више не могу помоћи својем роду.

У последњим тренуцима пред хапшење, када су његови непријатељи већ открили да је дошао у Лацикину и Ружину кућу, уместо да се бори за слободу, што би се могло очекивати од јунака каквим нам је до тада приказиван, Младен пада на колена и љуби руку својој драгој као у некој мелодраматичној, сладуњавај жанр-сцени. Али и то је требало да буде у функцији осветљавања Младеновог карактера и његове решености да се храбро преда својим целатима оног момента када је његов живот кроз Ружину љубав добио нови смисао. Стога Атанацковић инсистира до краја на овој сцени:

Младеново се лице крвљу облије, рукама својим стисне страну од срца па с усхићењем завиче:

„Она мене љуби! Сад радо умирем!“

(...) Младен баци на Ружу још један љубави пун поглед па пође пред својим гонитељима. (Атанацковић, 1928, стр. 360; Атанацковић, 1982, стр. 107)

Младеново држање након утамничења описивано је у више поглавља до краја романа. Атанацковић је осмишљавао сваки потез свога јунака с великом пажњом и стога се главни лик до краја јуначки држи и не подлеже страху или малодушности што ће бити погубљен. За Младенов лик битно је и његово држање приликом последње исповести. Он исповеда свештенику да је живео као и други по православном закону, али да је свестан да је прекршио прву и другу божију заповест и да је у свом срцу подигао „два идола“, а то су били његов народ и његова љубезница, жена коју воли, уместо да је поштовао само Бога. Свештеник је хтео да му каже да је то управо начин да се слави Бог, али није могао у датој ситуацији, јер би то било непримерено. Тиме се довршава опис јуначког и људског лика Младеновог из пера нашег аутора.

На основу многих подударности знамо да је Атанацковићу на многим местима као прототип за израду Младеновог лика био он лично и његово искуство. Као млад човек од 25–26 година, понегде се види да је претеривао, да је Младена идеализовао, да му је придавао чак немогућа својства. Чињеница је и да је као узор за љубавне муке Младенове послужила Атанацковићева љубав према Паулини Арадској и његова интимна историја у којој је био осуђен без правог суда и без могућности одбране, а да је и сама девојка у том случају била само пион у туђим рукама. Младен је и по свом физичком изгледу у потпуности одговарао изгледу младог Богобоја Атанацковића, јер се зна да је управо тако Богобој изгледао, а да је тек кад је прекинуо даље контакте са Паулином Арадском, одсекао косу, што је значило да ју је пустио да му израсте дуга у време када су се виђали, управо као Младен и Ружа.

Други подједнако позитиван лик у роману јесте Иван Н. То је младић који је био заљубљен у удовицу са којом је Младен играо на игранци, а иначе Младенов најбољи

пријатељ. О овом младићу није Атанацковић много написао, а није дао ни његов портрет, што је чудно ако се има у виду да у читавом роману постоји само четири позитивна јунака које је требало да опише. За разлику од Младена који није успео одмах да изјави љубав својој вољеној, наш писац истиче да је Иван био врло говорљив у својој љубави и, као подсмехујући му се, али са пуно симпатија и нотом зависти Атанацковић каже:

(...) наговорио је, пуст, све обичне говоре које људи на игранци говоре; он је проторокао што је из пет немачких и француских алманаха галантерије запамтио – све је он то својој удовици изустио. (Атанацковић, 1928, стр. 298; Атанацковић, 1982, стр. 44)

Чак и када је помислио да је одбијен, уместо да тужи за својом удовицом, Иван је наставио да игра са другим девојкама као да се ништа није догодило. Иван је тиме могао да ода утисак да је површан и лакомислен човек, али ће развој догађаја показати да то није тачно. Пре делује као да је наш аутор хтео да истакне да нису сви људи исти, те да се у сличним ситуацијама потпуно различито понашају, што опет има за последицу и њихове различите животне приче.

У супротности са Младеновим понашањем је и Иваново држање током Српске револуције 1848–1849. године. Иван је спадао у онај слој српског народа који због својег положаја није могао да се прикључи побуњеницима. То су углавном били људи из државне администрације који би засигурно изгубили своја намештења да су се отворено изјаснили за побуњенике или су живели у мешовитим срединама са претежно несрпским становништвом, те би ризиковали и сам свој живот. Ти делови српског народа само су се молили Богу, каже наш писац, за победу српске војске. О томе како се Иван понашао Атанацковић каже следеће:

Међу овима беше Иван, Младенов друг, који је са својом младом љубом живео у таквом месту где је много више Мацара него Срба било, а Мацари здраво мотрише на сваког оног за ког су знали да је заузет за Србе. (Атанацковић, 1928, стр. 341; Атанацковић, 1982, стр. 88)

Овакво образложење у потпуности је оправдавало Иваново учествовање у револуцији у очима читалаца, јер је таквих примера сигурно било много у оно време.

Чињенице говоре да ни ови људи српске националности, без обзира на то што нису учествовали у оружаним сукобима, нису били поштеђени прогона и одмазде. Наш писац то подвлачи призором у суботичкој тамници где од свих бораца са којима је био на фронту, Младен затиче управо свог пријатеља Ивана. Обојица су потом чекали да им се изрекне смртна пресуда. Овде се тек показује какав је изузетан човек и храбар јунак био Иван. Без обзира што није учествовао у борбама, кад је једном допао тамнице, није се ни најмање плашио смрти, већ је Младена и Ђорђа са којима је чекао пресуду засмејавао и заговарао их како би им време брже прошло.

Атанацковић је заокружио ликове Ивана и Младена управо њиховим понашањем и држањем пред суботичким преким судом. И овде се Младен држао јуначки, помало незаинтересовано, у складу са претходним својим одважним понашањем, али на моменте је деловао хладно и блазирано. Међутим, изненађујуће је било Иваново понашање који је, поред тога што је звиждукао кадрил док је трајало суђење, на крају направио шалу на рачун Кошутових новчаница, што је у судници изазвало гнев свих припадника мађарске националности, али и свих осталих који су били верни Кошутовим идејама. Било је јасно да је Иван то учинио управо зато да би испровоцирао своје неистомишљенике, али је исто тако било јасно да је то могао да учини само изузетно храбар човек, јер после тога није било дилеме о томе каква ће му пресуда бити изречена.

Овакво јуначно понашање Иваново наставило се и након доношења пресуде и спознаје да им се ближи смрт. Иван је и ту весело певушио припеве уз српске народне

песме, цупкао весело ногом по патосу, а све то посматрали су људи који су се били окупили на прозорима тамнице како би уживали у страху који су се надали да ће заробљеници испољити. Атанацковић наводи да се Младен није плашио смрти, али да се није ни веселио као Иван. Како би употпунио овај приказ, наш писац је описао уживање у дувану, у цигаретама „Хавана регалија“ које су биле умотане у црн и сув дувански лист са жутиим пегамма по њима, а два осуђеника наслађивала су се њима као да су на нечијој слави.

Последњи моменат када су могли да поклекну Иван и Младен био је кад су мађарски војници повели на губилиште њих двојицу и Ђорђа. Међутим, Атанацковић је доследан и описује њихово херојско понашање до последњег момента. Ево како су њих тројица изгледали када су их извели из тамнице:

Сужници изађу, Ђорђе жалостан и скрушен, али утешенији него пређашњи дана, а Иван и Младен иђају поносито, лице им бијаше ведро и скоро весело; они пушају своје цигаре са највећом насладом. (Атанацковић, 1928, стр. 443; Атанацковић, 1982, стр. 190)

Али моменат у којем се заиста осетило олакшање у душама двојице главних јунака, као и сваког читаоца романа, био је када су на раскрсници угледали Стевана и Петра како су се припремили на последњу жртву. То је значило да су одлучили да они убију из пушака своје добротворе, како се Мађари не би дичили тиме што су их обесили. И ту Атанацковић веома добро нијансира ситуацију и каже како су Иван и Младен у један мах проговорили само: „Хвала Богу, нећемо клекнути!“ (Атанацковић, 1928, стр. 444; Атанацковић, 1982, стр. 191) и обојица се прекрстише, јер су знали да одлазе на други свет. Колико је то било велико олакшање за два јунака, толико је било огромно разочарење за окупљену светину и разлог више да се Мађари разгневе што им је покварена намера.

Један од ликова које је Атанацковић почео да портретише на самом почетку касније ће постати један од главних актера романа. У првом поглављу *Два идола* наш писац каже само то да је неки сељак седео у карловачкој пивари 1. маја 1848. године и исповедао читавом друштву своје јаде и невоље које су га мучиле. Био је то Стеван, Бачванин. Њега је Атанацковић описао на следећи начин:

Иначе он беше здрава људина, крупан и висок, имао је дугачку косу, која му с чела преко главе на рамена беше шчешљана – као што носе косу обично прости Бачвани, лице му је било мршаво и од сунца опаљено, имао је велике црне очи, над којима су му биле танке и црне обрве, као што му је од исте боје био и дуги брк над руменим и танким уснама. (Атанацковић, 1928, стр. 263; Атанацковић, 1982, стр. 10)

Због свега што је Стевана погодило, он је био туробан и тражио је утеху у пићу, као што ће чинити и Петар. Логично је било да се ова два човека уједине у својој тузи.

Поново ће се о Стевану говорити тек много касније у роману, у поглављу у којем се описује српска војска након битке код Сентомаша. Ту је дат сасвим другачији опис овог лика, јер Атанацковић на том месту каже за Стевана да је био бос и гологлав, да на њему није било другог одела осим кошуље и српских широких гаћа, као и да је све на њему било мокро. Међутим, имао је уз себе комплетно оружје типично за српског војника-сељака оног времена, а то су биле „бритка сабља“ која му је преко рамена висила на црном каишу, спремна да буде потегнута, за појасом су му била заденута два пиштоља, а у рукама је имао дугу пушку. Тиме је наш аутор, практично, дао портрет обичног човека учесника у револуцији 1848–1849. године који није припадао регуларној војсци. Као допуну портрета, Атанацковић је описао и како се у бици за Сентомаш понашао Стеван. Кад је град већ буктао у пламену, Стеван је јуначки издржао борећи се у шанцу у којем су Срби покушавали да одбију мађарски напад са те стране града. Посебно је наш писац

подвлачио у сваком моменту колико оданости је Стеван показивао према Младену којем се, као и Петар, био заклео на вечну верност и послушност.

Међутим, исти тај Стеван дошао је на идеју да се освети свом душманину. То је једини лик у роману који је мотивисан осветом. Младен је покушавао да херојством и самозаборавом поништи тугу што његова драга није могла постати и његова жена, Петар је своју недаћу утапао у вино, али Стеван је био одлучан у томе да се освети. И за то је нашао и следеће филозофско објашњење:

„Мој брате“ – продужи Бачванин после мало ћутања – „то не може тако на веки остати; зашто да кад сиромаш најмање што згреши, а он пати и од људи и од Бога, јер га савест гризе, а богатом све олако прође; ето, ти не’отице зло учини, па патиш и данас, а онај који никад није ниједно добро у свом животу учинио, благује. Али то неће тако остати, јер ја што сам намислио, то ћу учинити.“ (Атанацковић, 1928, стр. 399; Атанацковић, 1982, стр. 144)

Ова одлучност имала је за последицу да је он своју освету и извршио.

Други лик који је од самог почетка романа детаљније описиван као један од главних јунака јесте Петар. У првом поглављу док је Бачванин Стеван причао своје невоље, Петар је седео сам за столом и пио вино. Знамо да се касније спријатељио са Стеваном. Али, на почетку романа, за Петра сазнајемо да је нерасположен и туробан човек, усамљеник који ни на ког другог не обраћа пажњу, да је потпуно заокупљен својим мислима. Испоставило се да је пио холбу за холбом вина, те да је попио седам, а касније са Стеваном и осму. Узрок његових јада сазнаћемо много касније у роману, а у првом поглављу каже се само да је тај узрок био љубавни јад који је одавно мучио Петра. Он кратко изјављује да не зна ни где је гроб његове драге, а камоли да може да сања о неком помирењу са њом или о неком њиховом будућем заједничком животу.

И Петров портрет допуњен је тек у поглављу романа које се дешава након пропасти Сентомаша. На самом почетку тог поглавља за њега се каже да је био сам самцит, да је био обучен као бачки самовољници, данас бисмо рекли добровољци, али да је то одело било и исцепано и умрљано крвљу, а лице му је било потпуно чађаво како је пуцао из пушке, коса му је била разбарушена, а очи тужне. Ово је портрет који треба да покаже како су се јуначки српски борци понашали у борби за Сентомаш, те да се никако не може рећи да је Сентомаш пао због њихове издаје. Петар тиме израста у још једног типичног српског националног јунака – он пева родољубиве песме да би исказао бол због пропасти српске војске, разгледа своју пушку и милује је као своју љубу, баш као у народној песми, а кад се појави Стеван, он се са њим пријатељски и са пуно туге и бола поздравља и распитује се за Младена. Види се да је Атанацковић са пуно пажње градио и овај лик.

У наставку овог поглавља Петар ће испричати своју животну причу из које се сазнаје зашто је био онако очајан на почетку романа. Узрок његових невоља био је у томе што је као мали дечак од тринаест-четрнаест година заволео сиротицу Смиљану, сироче Ђакона који је умро оставивши незбринуте жену и шесторо деце. Петар је постао опседнут речима своје мајке да ће Смиљка кад порасте постати попадија, те је он одлучио да постане поп, иако нико у његовој породици током више генерација није ишао у школу, нити се бавио свештеничким позивом. Отац и стриц јесу школовали ово дете, али током девет година, по његовим речима, био је више гладан него сит. Ево како Атанацковић описује Петров живот у Сремским Карловцима где је овај похађао у Богословију:

„Сиротан ђак пати као најгори пас. Пас би скапао да мора толико поднети колико сиромаш ђак подноси, а човек издржи све и преживи.

Глад, зиму, врућину, неправедне укорје, преговоре и поругу своји’ другова, и гдекоји пут и своји’ учитеља, ја сам мирно сносио, јер сам ја хтео поп бити, па сам морао ’ватати себи

пријатељство – а сиромашак само онда може имати пријатеља у богатоме и већем кад му се да га гази и по њему говори и чини.

Кад се девета година свршила, и ја имадо' у рукама писмено да сам изучио богословију, тако сам радостан био – као да сам цар постао.“ (Атанацковић, 1928, стр. 381–382; Атанацковић, 1982, стр. 127)

Колика је мука била постићи то, види се из описа Петровог бедног изгледа кад је дошао кући из Карловаца. Био је јадно обучен, а и потпуно омршавио од дугог гладовања и неспавања, тако да га многи сељани са којима је одрастао нису ни познали, каже наш писац с тугом.

Даље градећи Петров лик, Атанацковић наставља причу о породичној драми која га је задесила. Млади богослов као страствен млад човек који је толико жртве поднео због своје љубави према Смиљки мислио је да ће и господин Павле увидети да је нормално да му своју поћерку да за супругу. Али како је богаташ Павле у том тренутку кад је Петар дошао да проси Смиљку био нерасположен, одбио је просца. Из Петровог понашања види се на колико понижења је био навикао у току школовања, али је и више од тога био спреман да истрпи, само да би добио за жену ону коју је толико љубио. Но, жеља младићева и реалност коју му је предочио Смиљкин поочим нису биле у потпуном сагласју – Петар је тражио Смиљку одмах, а Павле ју је давао тек кад младић од владике написмено добије обећање да ће постати парох. То је било и логично, јер се на основу приче о Смиљиној породици могло закључити да Смиљкин отац и поред огромне љубави према жени и деци није могао да се избори са сиромаштвом, па се то могло десити и Петру и Смиљки.

Несмотреност коју су починили из превелике љубави и очаја Петар и Смиљка показује их у једном новом светлу. Смиљка је била очајна при сазнању да се вероватно никад неће моћи удати за оног којег воли, она му се препустила, а он је потпуно изгубио главу. Касније се искрено кајао, али тренутак у ком се могла спречити невоља већ је био прошао. Веома реалистично описује Атанацковић и безизлаз у који је допао Петар. Владика му није могао обећати парохију, јер је било и других богослова који су на то чекали, па је Петар требало да чека да на њега дође ред, а с друге стране ни господина Павла није могао да умилостиви. Младом човеку, који је још био и заљубљен, најгоре су ипак падале сузе девојке коју је волео. Покушао је да Смиљку наговори да побегну заједно, предложио јој да се убију заједно, али она није на све то пристала, јер је постала свесна да чека дете, а то би био двоструки грех пред Богом и људима. Чим је Смиљка предложила да Петар оде и заради за њих и њихово чедо, он је без предомишљања то прихватио и примио посао који му је могао донети довољно новца да издржава породицу, те се после пола године вратио у село право идући господину Павлу како би је коначно испросио. Наш писац ове редове исписује са пуно љубави и разумевања за лик младог човека који је на сваки начин покушавао да се докаже као поштен и радан не би ли задобио ону коју је волео.

Тек кад је почео да разговара са господином Павлом, Петар је схватио да Смиља није открила да је он отац детета. А кад је чуо да се Смиља највероватније удавила у Тиси, јер ју је поочим отерао од куће, Петар је потпуно изгубио присебност и насрнуо на господина Павла, а потом и на човека који је из суседне собе ушао, за којег се касније сазнаје да је био Павлов брат. Овај младић који је постао двоструки убица из страсти није могао да поднесе то што му се догодило и живео је пола године у потпуном бунулу и готово луд. Кад се опоравио и повратио, вратила му се и снага, али душевни мир никако није могао да достигне, јер га је вечито прогањала мисао на несрећу коју је својом

несмотреношћу и наглошћу проузроковао. Без обзира на то што су читаоци Петра требало да осуде као убицу и бескарактерног човека, ипак наш писац у његов портрет уноси и велику дозу оправдања и показује како се овај мучи и каје, јер Атанацковић није желео да га до краја оцрни, чак ни кад је имао разлога за то.

Логична последица оваквих недаћа била је да се млад човек са таквом муком на души предао alkoholu и безнађу. Петар је помишљао и на могућност да се преда властима, да исповеди свој велики грех и да сачека да га обесе, али није се на то одважио. Све то га је потпуно сломило и он је проводио свој живот у најгорем могућем стању о чему је сам рекао:

„И тако сам живио од дана до дана, од године до године без чести и образа, бацио сам се у простачке хаљине, скитао сам се, потуцао сам се од немила до недрага, гад ме је јео, и ја сам се надао смрти, а знао сам да под туђим плотом морам скапати. (...) Кад нисам имао паре у цепу, ја сам радио најтеже и најопасније послове, а док коју заслужи', а ја је одма' дадо' за вино... Вино, вино бијаше мој најбољи пријатељ и моја утеха.“ (Атанацковић, 1928, стр. 397–398; Атанацковић, 1982, стр. 142–143)

У таквом стању био је Петар кад се састао са Стеваном и Младеном у Карловцима 1. маја 1848. Године, каже наш писац. Чим је дао реч Младену да више неће пити и да ће му у свему бити на услузи, Петров живот добио је смисао и он се преобразио у човека који има само један циљ, а то је да чува и пази Младена и да му буде доживотно веран. Ову наглу трансформацију аутор није даље објашњавао, као да је хтео да каже да се управо од таквих несрећника током револуције праве хероји.

Из свега реченог види се да је Атанацковић желео да читаоцима сугерише да ни Стеван, као ни Петар, не би никад учинили другима ништа нажао, да их околности у којима су се нашли, нису натерале да се промене, огрубе и да им срца постану толико тврда да могу чак и да убијају, да пале куће, да се свете и да чине друге злочине. Колико је то утицало на њихов физички изглед показује један изванредно реалистично описан призор из Ружине спаваће собе. Она је била у несвести, јер су, на инсистирање њеног мужа Лацике, Младена одвели у тамницу. Пробудила се и изнад себе угледала следеће: „На собним вратима бе'у две грдне човечине: оба двојица бе'у мрка погледа, мрки брци и страшно оружје бијаше у њи“ (Атанацковић, 1928, стр. 360; Атанацковић, 1982, стр. 107). Та два страшна човека били су Стеван и Петар који су пошли да се освете Ружином мужу и стигли управо у тренутку кад је Младен одвођен из његове куће. Тада настаје тренутак у којем Атанацковић прави упоредни портрет два лика – Стевановог и Петровог. Стеван је ту да би се осветио Лацики, Ружином мужу, и он се не осврће на Ружину патњу, она је за њега споредна. Међутим, Петар, осетљивији као човек, сажалио се над Ружом и затражио од ње да им опрости што су у њој такав страх и бол изазвали.

У тренутку препознавања оца и кћери ми видимо потпуно преображеног Петра који прво покушава да удахне живот жени за коју је посумњао да му је кћер, а потом и потпуно разоружаног човека-борца који заборавља место на којем се налази и зашто је ту дошао, јер га је срећа изменила до крајњих граница, те је истог момента све остало за њега престало да постоји.

Б) Негативни мушки ликови

Најмање разумевања Атанацковић је показивао за оне негативне ликове у роману који су били представљали припаднике српског народа који су сарађивали са Мађарима на штету својих сународника. Међу овима истиче се Ружин муж којег Атанацковић од почетка приказује као Младенову супротност. Први помен о Младеновом супарнику

постоји одмах у првом поглављу романа где се за њега каже да је ушао у пивницу и да се обратио тамо окупљеним људима, али да му они ништа нису одговорили, јер је био веома господски одевен и то како се „велика господа“, односно племство, одевало у оно време. Када је дошао у сукоб због различитих политичких уверења са Бачванином, он се зајапурио од љутине и одмах узвикнуо поносито да овај припази, јер не зна са ким говори. Већ овде су дати елементи по којима се може видети да тај лик неће моћи да заслужи симпатије читалаца.

Следећи сусрет, а хронолошки ранији, са овим човеком описан је у каснијем поглављу из којег сазнајемо да је Ружа испрошена за младог човека чије име је било Лацика. Јасно је да је Лацика скраћеница од мађарског мушког имена Ласло. Атанацковић није детаљније описивао његов изглед, једино је поменуо да кад су се два младића погледала у кући Ружине маћехе, да је Лацику облило руменило, док са Младеновог лица није нестајало бледило, које је било проузроковано љубавном патњом и који се много боље контролисао од Лацике. И сам разговор који се водио у том салону био је хладан, неприродан и усиљен, што казује да ни Младен, ни Лацика нису били слаткоречиви и спретни у друштву.

Интересантно је да се помене да се Ружа као православка није могла удати за католика, тј. мало је било вероватно да ће Мађар бити православац, међутим, овде се иза имена Лацика крио Србин православне вере. Он је, сугерише нам Атанацковић, прихватио и да своје име помађари како би се што лакше домогао положаја и привилегија које му је нудио савез са Мађарима у оно време. Његово политичко уверење имало је, дакле, утицаја и на име које је носио. Колико су Срби у оно време придавали значај именовању деце у српском духу, говори и чињеница да је један од најјаснијих сигнала да се почиње са мађаризацијом немађарског становништва било управо уписивање у крштенице мађарских имена деци која су рођена на територији Угарске, без обзира на националну и верску припадност родитеља детета. Да је то тако, сведочи и епизода са дететом које се родило у браку Бачваниновог брата и снахе Анђелије, које је требало да буде крштено дединим именом Јован, али су га уписали као Јанош и то је одмах изазвало не само отпор против власти и магистрата, већ и гађење на само дете које је носило такво несрпско име. Писац је и овим избором имена својег негативног јунака желео да исказе његову однарођеност и помањкање родољубља.

Још једна лоша особина карактерише Лацику, а то је осветољубивост. Када је видео како прост народ и сељаци крећу за Младеном током Народног сабора у Карловцима, он је у себи зашкрипао зубима и промумлао да ће Младен за то морати да плати. Овај кратак приказ из пивнице у Сремским Карловцима послужио је нашем аутору да уверљивије оцрта негативног јунака романа *Два идола*.

Како је пожелео да се освети Младену, на крају је и сам пао као жртва Петрове освете, који није желео да Лацика надживи Младена и да остане у браку са његовом касно пронађеном кћерком Ружом. Стога Петар каже да му се он није осветио, него да му је судио. Па, ипак, на крају му је Петар ипак пожелео да му Бог душу опрости, јер су били исте вере и припадници истог народа, што нам опет открива Петрову племенитост. Атанацковић је због логике изградње Лацикиног лика морао на крају да га уништи, јер би иначе он, као носилац негативних карактеристика, надживео Младена, позитивног јунака, што би била исувише тамна слика света.

Други изузетно негативан лик јесте лик А. Јаноша, судије и пријатеља Лацикиног, а смртног непријатеља Стевановог и Ивановог. Он је и Стевана и Ивана упропастио, првог

је осиромашео и практично му упропастио породицу, а Ивана је бацио у затвор. Да ово нису били усамљени случајеви у судијиној пракси, потврђује он сам својим коментаром:

„Још два овако дебела клијента да могу ђаволу послати, па доста! Хе, хе, хе, а то сам баш добро измислио што сам тога навео да псује Кошутот новац; лепа заслуга 10.000 форинти, што сам једног луду у беду увалио – али и јесу масни ти ђаволски Раци.“ (Атанацковић, 1928, стр. 447; Атанацковић, 1982, стр. 194)

У тренутку када је схватио да је Стеван дошао да га нападне, Јанош се понаша кукавички и без трунке кајања, исто онако како је и живео. Мислећи да је Стеван лопов, нуди му прво 1.000 форинти, а кад је сазнао да је Стеван ту због освете, повећава понуду на 2–3.000 форинти, да би тек кад му је Стеван запретио мучењем, пребледео и мртви зној га је облио. Али и тада не жели да се покаје и преда свом целату, него покушава да се спасе зовући своје помоћнике. Атанацковић је изабрао овог судију да би описао типичан пример непоштеног човека који злоупотребљава свој службени положај да би стекао иметак, а да га при томе ни најмање не пече савест што упропаштају читаве породице и њихову децу. Али, Атанацковић и томе налази лека и описује начин на који се Стеван овом човеку осветио, сурово, анимално, али читаоца не пролази језа од овог призора, већ, напротив, због тога осећа да је задовољена нека виша правда.

Међу негативне ликове убројала бих и господина Павла и његовог брата којег Атанацковић не именује, као да хоће да каже да су му сви богаташи исти. Они су људи који су се по богатству издвојили од осталих и тиме дошли у позицију да тим својим богатством располажу на добробит свих или само у сопствену корист. Када је господин Павле усвојио Смиљку, деловало је да је то учинио из самарићанских побуда, из жеље да помогне сиротој удовици. Смиљка је до краја поштовала то што је овај човек учинио за њу, али господин Павле ипак није могао да јој буде прави отац. То се видело и по томе како је реаговао на Петрову прошњу, на преклињање Петрово да му дозволи да ожени девојку коју воли и која њега воли, а још јасније се то неразумевање и хладноћа Павлова показала када је Смиљка затруднела са Петром. Он је после три месеца од порођаја хтео да је отера од куће без икакве потпоре, а и дете је разбаштинио. Од хришћанског праштања овде није било ни трага. Атанацковић овом лику придружује и болешљивог брата како би обојица изгледали још јадније и неспособније.

То су, судећи према роману *Два идола*, били људи који су по свом положају имали обавезу да виде даље, да знају боље од других, да буду племенитији, посебно што су доносили одлуке везане за даљи живот младих, а они нису имали ни најмање слуха за њихове жеље и потребе. Као да је наш писац хтео убиством господина Павла и његовог брата да нам сугерише да је то смисао и текуће револуције – борба против окорелих, застарелих схватања и ставова, а сви који су експоненти таквих ставова да морају бити уклоњени, ако не другачије, ако не милом, онда силом.

Најкраће је описан, али је типичан лик Јеврејина Исака. Овај човек је све само не поштењак. Он је прво преварио Стеванову породицу тиме што је на меницу коју су потписали ставио други, далеко већи износ од оног који им је стварно позајмио, а потом им је и кућу продао на лицитацији како би на лак начин дошао до иметка, јер Стеванова породица није могла да врати дуг. При томе, искористио је своје познанство са свим судијама који су били подједнако покварени као и он, како би све то могао да прикаже као легалан посао. Атанацковић је очигледно знао много о том новом слоју зеленаша, јер се и у новелама и у роману осврнуо на непоштену делатност људи оваквог кова. До краја романа Атанацковић нам није открио каква је судбина задесила овај слој у Српској револуцији.

В) Споредни ликови

Међу споредне мушке ликове у роману *Два идола* убројала бих свештенике које Атанацковић уводи у роман кроз Петрову причу. Овде се аутор потрудио да прикаже како у оно време није сваки свештеник био подједнако срећан, те док су једни одмах добијали парохију, значи и већу плату од које би купили кућу и нешто земље и винограда, дотле би други који не би били те среће остајали ђакони и мучили се без сталних прихода. Да би илустровао ту ситуацију, Атанацковић описује младог ђакона који се оженио дивном и њему приврженом женом, са њом добио шесторо деце, али није успевао ни да их прехрани, јер је његова плата била далеко мања од парохове, а ни куповину земље није могао себи да приушти. Стога се од тешке бриге и рада на крају и разболео и умро остављајући своју породицу потпуно незбринуту.

Очигледно је да је таквих случајева у оно време било много и да је овај ђакон био само један типичан пример српског свештеника који није могао и поред свег свог образовања, љубави према Богу и породици, да се извуче из немаштине и започне нормалан живот. Да је Атанацковић и те како био осетљив на ово питање, да је истински саосећао са том сирочади, потврђује и чињеница да је сав приход његове *Књиге за добре цели* требало да буде уплаћен у добротворне сврхе и то управо у Фонд за свештеничке удовице и сирочад. Овај опис младог несрећног свештеника као да даје трактат о разлозима зашто се наш писац одлучио на такав потез.

У причи о Петровој љубави према Смилки нашло се места и за кратку црту о Петровом оцу који преузима на своју душу убиство које је починио његов син и умире у тамници не одајући своје дете. Овакав степен пожртвовања заиста је својствен само најхеројскијим душама.

Споредни ликови су и два брата Сентомашанина који се помињу у сцени у суботичкој тамници, а Атанацковић их не помиње на другим местима у роману. Они су били неопходни нашем писцу да још једном илуструје херојско држање српских добровољаца из револуције 1848–1849. године, али нису битније утицали на целокупну радњу *Два идола*. Детаљно се описује држање млађег брата који је имао тешку рану на глави и који је ускоро након Младеновог доласка у тамницу и преминуо, а ништа мање херојско није било ни држање другог брата, који ни најмање не мари што ће њега по одлуци преког суда да обесе, само кад је његов брат избегао ту судбину. Дакле, братска љубав и оданост могу да буду толико јаки да се заборавља сопствена мука и патња због среће што је неко наш најближи избегао такву исту несрећну судбину. Атанацковић је ово веома лепо психолошки изнијансирао и сигурно је да је роман *Два идола* имао тако снажног одјека у своје време управо зато што су овакви случајеви били веома чести и читаоци су били захвални аутору што је те јунаке чија би имена убрзо потом избледела да их он није отргао од заборава. Један од читалаца романа *Два идола* забележио је на маргини имена људи који су Атанацковићу служили као прототип за поједине ликове, тако да није немогуће да је и ову сцену урадио по истинитом догађају за који је чуо у оно време од неког учесника буне.

О овој двојници хероја Атанацковић је још додатно осмислио и причу коју читалац сазнаје, јер је препричава Младен двојници својих утамничених другова. То је прича о два сина и оцу који су се јуначки понашали на сентомашком ратишту, борили се до последњег метка, а два брата нису побегла пред крај битке иако су могла, него су пустили да их мађарска војска зароби, само зато што нису хтели да на бојишту оставе оца који је већ тад

био мртав. Тако описана ова три човека добијају нове димензије и од споредних ликова расту до величине епских јунака, што је и био Атанацковићев циљ.

Једини који се колеба и који јадикује што ће погинути од мађарског преког суда јесте Ђорђе, који је био утамничен заједно са Младеном и Иваном. Таман кад се помисли да је Атанацковић увео овај лик како би његово причање било објективније, јер није могуће да су баш сви Срби били такви јунаци, аутор даје оправдање и изговор за тај страх који се појављује код Ђорђа. Овај човек се не плаши због себе, већ се брине што ће његова супруга и усвојено дете, сироче које је био узео код себе на старање, остати без прихода и заштите, а понајвише се бринуо што ће остати несахрањен и непојан по православном црквеном обреду. Овај коментар сећа нас на класичне античке текстове, на пример Софоклове *Антигоне*, у којима се расправљало управо ово питање – ко сме да остави човека несахрањеног по људским и божанским законима. Ђорђе се умирио тек када се појавила Иванова супруга која их је уверила да ће сви бити опојани и нормално сахрањени у присуству православног свештеника.

Још један споредан лик изазивао је дивљење читалаца у оно време. Био је то лик српског адвоката који је имао храбрости да пред преким судом заступа интересе затвореника који су, практично, унапред били осуђени на пропаст и смрт. Задатак преког суда био је само да одреди којом смрћу ће их уморити, те су тако и за сведоке бирани само они који су пристајали да лажно оптужују затворенике. Овај млад човек супротставио се тој лакрдији од суда као бранилац невино оптужених и тиме је освојио многе симпатије ликова који су били актери самог романа, али и читалаца. У жељи да што боље приближи лик овог племенитог и одважног адвоката читаоцима, Атанацковић га овако описује:

Утоме један млад бледолик човек, са благородним ликом, лепим високим челом, ватреним погледом, смеђом косом, плавим дугачким брковима, стаде пред судије, па са својим јасним гласом проговори:

„Ја сам обранитељ ове господе!“ (...)

Што овај човек учини, то бијаше више него јунаштво. Бранити несретнике којима су суботички судије напили чашу, то шћаше рећи: ја стрмоглавце падам у беду и мећем своју главу у торбу.

Обранитељ на највеће чудо свију, почне говорити. Говорио је ватрено, а речи његове бе'у тако праве и побудителне да су многим сузе на очи натерале. (Атанацковић, 1928, стр. 419; Атанацковић, 1982, стр. 164)

Овај јуначни адвокат био је права супротност судији А. Јаношу који је онако злотворски поступао према свима које је упропашћавао, па и према странкама на суду.

Као епизодни лик у оном делу романа у којем се Младен нашао у Италији на пропутовању из Швајцарске у Алжир среће се млади граничар по имену Марко. Овај младић је Младену учинио услугу водећи га по Милану до стана духовника којем се био Младен исповедио пред одлазак у Африку. Као спомен на тај сусрет Младен је дао Марку „с врата једну златну бурму“ која је требало да означи њихово братимљење, а које је Младен описао следећим речима: „Твој брат по роду и по крви – од данас твој побратим по Богу“ (Атанацковић, 1928, стр. 324; Атанацковић, 1982, стр. 71).

Атанацковић је једном спретном дигресијом, поново поменуо овог младог човека пред крај романа *Два идола*. Ту се сазнаје да је бурма са Марковог прста завршила код Младеновог тамничара Мађара који се борио у 13. хонведском батаљону у Горњој Мађарској. Наиме, када су их напали граничари, будући Младенов тамничар био је рањен, на њега је насрнуо неки од граничара да га убије, али му је живот спасао управо граничар Марко. Док су још граничари окупљали заробљене Мађаре, стиже Дамјанић са три

батаљона Мађара – хонведа и ослободи заробљенике. Током тог сукоба граничар Марко пао је од пушчаног зрна и, док је умирао, предао је Младеновом тамничару бурму да је, ако икад сретне Младена, да правом власнику и да му пренесе глас да је граничар Марко погинуо. Ово је било веома дирљиво, јер је младић уз те речи додао и објашњење: „Поздрави га, ја другог рода немам ни по крви ни по Богу, јер сам ја наход с ким се нико није хтео братимити...“ (Атанацковић, 1928, стр. 439–440; Атанацковић, 1982, стр. 186). Мађарски војник ће то стварно и учинити.

7.3.2.2. Женски ликови

А) Позитивни женски ликови

Ништа мање идеализована од главног мушког јунака, није ни јунакиња романа *Два идола* – Ружа. За њу је Атанацковић одмах нагласио да је била красно девојче, да је имала господско и поносито држање, бледо и дугачко лице са високим челом, на којем је лепо стајала „црна коса као угљен“, а испод црних и танких обрва светлела су се два велика плава ока са дугим трепавицама. Лепо извајан нос, румена уста, ситни бели зуби „као два низа бисера“ истицала су још више дражест њеног лика, стога, каже Атанацковић:

Кад ју је човек погледао, мислио је да види слику Мајке Божије из нидерландске школе коју је Антон Ван Дајк написао и која се сад у Дрезденској галерији под бројем 404 налази. (Атанацковић, 1928, стр. 296; Атанацковић, 1982, стр. 42)

Значи, исти уметнички поступак Атанацковић је искористио да би лакше представио свој главни женски лик, као и када је описивао Младена, али овог пута није било довољно што је навео галерију у којој се слика налази, него је дао још и број под којим ју је могуће видети! Тиме је свако уживање у поетичности описа онемогућено, а уметнички поступак портретисања у потпуности је огољен и доведен до апсурда.

Уколико бисмо ипак желели да сазнамо како је то изгледала главна јунакиња Атанацковићевог романа, морали бисмо да потражимо ту слику која му је послужила као узор. Како нисам упела да откријем шта је чувано под инвентарним бројем 404, пронашла сам могуће слике овог аутора на којима се види Мајка Божија. Једна од слика на којима је Антоније ван Дајк (Anthony van Dyck) приказао Богородицу је она која се чува у Палати Пити у Флоренци у Италији:

Слика 44, Антоније ван Дајк, *Одмор на путу у Египат*

а друга слика истог аутора је *Исусово скидање са крста* која се чува у Дрездену у Пинакотеци:

Слика 45, Антоније ван Дајк, *Скидање са крста*

Да би још прецизније дочарао изглед главне јунакиње, Атанацковић није пропустио да опише њену гардеробу са свим пратећим украсима који су у оно време, вероватно, били у моди. Стога се сазнаје да је Ружа кад ју је Младен први пут угледао, на себи имала пепељасту свилену хаљину, која се дивно приљубљивала уз њен витак стас, преко рамена и врата је имала пребачен лак и шарен шал од индијског платна, на рукама је носила рукавице, а изнад њих две танке, златне гривне са три камена, од којих средњи био алам камен, односно дијамант, а друга два су били рубини.

Када смо сазнали како је изгледала јунакиња, Атанацковић је почео да описује њен карактер. Наш аутор каже да је у једном разговору Ружа рекла Младену како бледоћа лепо стоји на беломе лицу. Наш писац подвлачи да би то од сваког другог било узето као подсмех, али када је то Ружа изјавила, свако ко ју је познавао, знао је да она ником другом нешто тако ласкаво није рекла, као том приликом тих неколико речи. Деловало је да је она према Младену потпуно хладна. И овде имамо пред очима слику идеалне српске девојке која је скромна, смерна, стидљива и никад се не упушта у ласкање или кокетерију. Ружин лик је то требало да покаже до у танчине.

Било је потребно још елемената да Атанацковић угради у лик девојке Руже како би она постала идеал младим Српкињама. Први елемент је морало бити родољубље. Од почетка романа ми не дознајемо ништа о Ружиним правим осећањима о најважнијем питању оног времена, односно да ли је она била на страни Срба или Мађара у револуционарним превирањима 1848–1849. године. Како је напред речено, она се удала за човека који се звао Лацика и који се веома непоштено односио према српским сељацима. Међутим, касније видимо да се она моли за неког, а тај неко су српски борци за слободу. Тај приказ српске девојке или жене која се моли пред иконом Мајке Божије и која и сама личи на анђела туге и бола требало је да потресе сваку читатељку и да сугерише свим читаоцима да само таква жена може бити прави предмет љубави искреном родољубу. Сам опис делује као позоришна сцена и изузетно је патетичан.

Према Лотману, овакве описе у књижевност увела је управо епоха романтизма, што је имало следећу последицу:

Обликује се троугао: човеково реално понашање у датом систему „култура – позориште – ликовне уметности“, унутар којег долази до интензивне размене симболике и изражајних средстава. Театралност продире у живот и утиче на сликарство, живот под лозинком „природности“ има утицаја и на једно и на друго и, на крају, сликарство и скулптура активно утичу на позориште тиме што одређују систем поза и покрета, а на вануметничку реалност тиме што је подижу на ниво нечега што „има значење“. (Лотман, 2004, стр. 95)

Ако бисмо се сложили са оваквим тумачењем, Ружина театралност није последица Атанацковићеве неспособности да је другачије прикаже, већ је то поштовање конвенције коју је наметао романтизам као књижевни покрет.

Поред тог истинског родољубља које ће се до краја романа само појачавати и изнова доказивати, на истом месту се показује и морални лик Ружин. Наиме, у тренутку када је посумњала у поштене намере Младена који је у пола ноћи бануо у њену спаваћу собу, поглед јој је постао презрив. Ту је Атанацковићу веома лепо пошло за руком да са минималним средствима покаже какав карактер је та жена имала. Али када сазнаје зашто је Младен стварно дошао, њено понашање се у потпуности мења и она му се са радошћу обраћа најватренијим родољубивим речима. Ево како Атанацковић описује њен изглед у том моменту и тај преображај:

Младен стајаше као окамењен од чуда и дивоте; он пред собом гледаше оно створење које је некада било идол његов – он сад гледаше Ружу, која је увек ’ладна била као камен, о којој он није никад ни помислити могао да она разуме како нежно чувство, сад гледаше ту Ружу где сузе лије низ своје бело лице због несреће српског народа – а српски народ био је и његов идол, истина други идол, ал’ откако је Ружа постала туђа вереница, једини његов идол. (Атанацковић, 1928, стр. 348; Атанацковић, 1982, стр. 96)

Мало даље Атанацковић поново пореди главну јунакињу са уметничким делом и каже за Ружу следеће:

(...) а страшно је много морала патити док је Младен говорио, јер је тако изгледала као што Корецио пише Мајку Божију на икони код крста Исусова. (Атанацковић, 1928, стр. 356–357; Атанацковић, 1982, стр. 104)

Није нимало чудно да је Атанацковић у жељи да прикаже Ружин лик, њен физички изглед, још једном одабрао икону на којој је приказана Мајка Божија. За сваког хришћанина то је најсветији женски лик и најидеалнија од свих жена. Избором икона на којима су осликане Богородице наш писац индиректно сугерише да је и сама његова јунакиња исто толико вредна и дивљења, и љубави, и поштовања колико и сама Богородица. Икону коју помиње наш писац у овом одломку насликао је Коређо, а чува се у Националној галерији у Парми у Италији:

Слика 46, Антонио да Коређо, *Скидање са крста*

У тим драматичним тренуцима у којима се радило о животу и смрти двоје главних јунака романа, Атанацковић у причу уводи још један лик – сина Ружиног. Као да је то био само повод да се каже како је она поред свих недаћа које јој је живот приредио, нашла снаге да буде и дивна мајка. Њено дете спавало је као анђеоло и мрмљало у сну песму коју је научило од мајке. Кад се остварила и схватила колико би зло нанела свом маленом сину, Ружа се поново променила и постала лавица која се бори за своје дете и за свог несудбеника.

Нешто касније у роману, у тренутку када је Стеван одлучио да спали Лацикину и Ружину кућу, Атанацковићева јунакиња нашла се у ситуацији или да брани човека за којег се удала или да га се потпуно одрекне и да се окрене устаницима. Она се одлучила да се одрекне и мужа и његовог непоштено стеченог богатства и да, опет као нека грчка хероина, изађе из собе са дететом у наручју високо дигнуте главе, уз коментар да је једино

њено богатство управо то чедо које је назвала Младен по својој јединој и истинској љубави.

Коначну слику о Ружи као жени могуће је стећи тек на основу њене исповести Младену у тренутку када њега од смрти дели само једна ноћ. У тамници она му поверава да га је истог момента када је он њу заволео, практично и она њега заволела, али да је маћеха била против њихове везе, јер Младен није био племићког порекла, није био ни богат, ни светски човек. Ружа се морала покорити захтевима своје мајке, односно маћехе, јер је такво било време у којем је живела и тако је била васпитана. Своју срећу ставила је у други план и удала се за Лацику, иако је од самог почетка брака била свесна да неће бити срећна. Тек када се са Младеном састала пред његову смрт, била је у прилици да му повери своју љубав и да му отворено стави до знања да га и даље воли.

Још један од главних ликова романа *Два идола* јесте Ружина мајка Смиља која је била пример несрећне и од других зависне жене. Атанацковић као да је хтео најстрашнијим бојама да ослика судбину оновремене жене која је била без икаквих сопствених средстава за живот и морала се увек покоравати другима. Смиља је рано остала сироче, тако да ју је усвојио богат човек по имену Павле. Она је изневерила поверење својег очуха тиме што се пре брака упустила у љубавну везу са Петром, али је касније горко због тога испаштала. Смиљино ванбрачно дете као тромесечну бебу усвојила је снаха господина Павла. Та снаха је Смиљу заклела да до удаје Ружине ником не сме да каже истину о томе ко јој је права мајка. Смиља је прихватила положај дојиље и дадиље Ружине како се не би одвојила од свог детета. Дете је било слабашно и болешљиво чиме се веза између Смиље и Руже још продубљивала. Смиља је покушала да спречи Ружину удају за Лацику, с обзиром на то да је видела да се Ружа искрено заљубила у Младена, а да је за Лацику не везује ништа, међутим, ни у томе није успела, јер је Младен већ био отишао на своје дуго путовање. Ружа је после удаје коначно сазнала ко јој је мајка и потрудила се да Смиљи олакша патње претварајући се да је срећна у браку.

Једино истинско задовољство које је Смиља осетила пре него што је прерано окончан њен несрећни живот било је то што је Ружа родила мушко дете и тиме прекинула злу коб која је пратила женске потомке њихове лозе. Смиља је приказана као жртва своје судбине – прво је остала без оца, потом и без мајке, јер је као најстарије дете била дата на усвајање, остала је без љубави и брачне тоpline свог вољеног Петра, потом и без заштите свог очуха, господина Павла, те коначно и без кћерке Руже коју је морала да дâ на усвајање, јер је била без икаквих средстава за живот. И поред свега тога, никада није одустала од неге своје кћерке јединице, а живот ју је наградио тиме што је дочекала да види живог и здравог унука.

О изгледу Иванове девојке, а потом и супруге која је врло млада остала удовица не казује Атанацковић много. Сазнајемо једино да ју је Иван одраније познавао и волео, тако да ју је оженио уз церемонију као да за супругу узима девојку, а не удовицу. Тај лик требало је да се развија паралелно са Ружиним и логично је што су Иванова супруга и Ружа на крају постале најбоље пријатељице, с обзиром на то да су имале сличне судбине.

Да је и Иванова супруга била храбра и јуначна жена, показују догађаји описани приликом Ивановог хапшења. Мађарски официр оглушио се на молбе Иванове супруге да га пусте, јер је она нудила сав новац који је Иван добио за зоб, само да га не одведу, али је официр на то рекао да ће свакако све бити одузето Ивану као издајници своје отаџбине. Иванова жена је знала каква судбина га чека ако га одведу и обиснула му се око врата, док су јој се очи напуниле сузама. Иван је био срећан што то види, јер је то био још један

суздржан доказ њене љубави према њему. На то се она тргне и рече да је нико неће видети како плаче, јер је била исувише поносна да би показивала своја осећања.

Иванова супруга му је најавила и да ће она свакако доћи у тамницу да га посети након што се пред тамницом зачује народна песма „Поручује Иванова љуба“. Да то није могло бити лако учињено, потпуно је јасно из контекста догађаја у којем је дато то обећање. Још је невероватније да је ова млада жена то успела и да испослује, додуше уз 20 дуката награде за тамничара, али и то је сигурно био ризикантан потез, на који је она била спремна зарад исказивања своје љубави и верности мужу.

Б) Негативни женски ликови

У читавом роману највише пажње посвећено је само једном негативном женском лику, а то је маћеха Ружина, односно снаха господина Павла. Ово је жена која је била удата за Павловог брата, Ружиног поочима, а нас писац од почетка романа држи у уверењу да је она права Ружина мајка. Колико се Ружа разликовала од те жене показује Ружина исповест Младену, готово сваким ретком који је изрекла. Прво се каже да је Ружа имала много ласкатеља који су јој говорили да је лепа, а Ружина помајка се томе радовала и због тог поносила, док су Ружи ти људи били досадни. Маћеха јој је стално говорила о части, богатству, племићима и баронима, а Ружу би срце од тога болело, док су се на њеној помајци показивали знаци зависти према младој и лепој Ружи. Љубав између Руже и Младена осујетила је не зато што јој је Младен био посебно одбојан, већ зато што није био племићког порекла, нити је био светски човек, како сам раније рекла. Кад је Младена мало боље упознала, опет је њен коментар био да није ни племић, ни барон, дакле био је нико и ништа по њеном мишљењу. Лацика је, напротив, био „човек од света, галант, богат и племић“, како је говорила маћеха Ружи. Коначна пресуда у вези са Ружином удајом за Лацику исказана је у следећем одломку из Ружиног и маћехиног разговора:

„А да с ким ћеш бити сретна ако с њиме не? Он је у вармеђској служби, сви племићи ће око тебе се налазити и тебе обожавати; ти ћеш моћи најукуснији тоалет непрестано имати, најноблији екипаж, око тебе ће се скупљати цео елегант-свет, и ако ти будеш разумна дама, ти ћеш моћи тон давати целога хотволе-у.“ (Атанацковић, 1928, стр. 429; Атанацковић, 1982, стр. 176)

Ово су, дакле, били основни елементи којима су мајке-немајке одговарале своје кћери да се не удају за оне младиће којима су поклањале своја срца, већ за невољене који су били успешни или благородни, само зато да би заузеле високо место у друштву по цену личне среће. Ружа је од почетка знала да је то неће усрећити, али се морала, у складу са оновременим обичајима, покорити маћехиној наредби.

Све ово не би било толико драматично и оптужујуће за маћеху, да није остатка Ружине исповести. Прво, како је Ружа била усвојено дете, осећала је да је назови мајка не воли довољно. О томе се поново говори када Ружа исповеда Младену да је незаконито дете и каже:

„У први часак ни сама не хтедо’ веровати, али после се сетим како ме је она коју сам као матер познавала у целога моме животу строго држала, како ме никад љубовно није погледала, мени је моје срце увек казивало да сам ја њој туђа.“ (Атанацковић, 1928, стр. 432; Атанацковић, 1982, стр. 179)

Остаје отворено питање зашто је ова жена усвојила дете које јој није било драго. Ту се наш аутор вешто вратио на причу о Ружином усвојењу и на причу о господину Павлу. Како је Павла његова усвојеница Смиља, Ружина мајка, била изневерила, а није имао своје деце, он је сву своју имовину тестаментом оставио братовљевој кћерци која се била

родила готово истовремено са Смиљкиним дететом Ружом. Како су оба брата били старији и болешљиви људи, десило се да се господин Павлова синовица разболела док ју је мајка носила да је он први пут види, тако да би она без детета изгубила богатство господина Павла. То што је Ружа била управо одговарајућег узраста навело ју је на идеју да усвоји бебу и подметне је као своју кћер. Ружа то коментарише овако:

„Видите, она мене није из љубави к себи примила, него из своје сујете и користи; она мене, истина, никад није злоставила, али љубави према мени не имађаше.“ (Атанацковић, 1928, стр. 435; Атанацковић, 1982, стр. 182)

Смиљу је заклела да ником не сме да каже да је дете њено да би себе обезбедила од судског процеса и губљења привилегија да располаже иметком покојног господина Павла. Сасвим јој је одговарало и то што је Петар убио и њеног девера и мужа, тако да је могла одмах да наследи сав Павлов иметак. Од момента када је Смиља открила да је права Ружина мајка, маћеха се није више никако ни спомињала, као да није више ни постојала за Ружу, а ни за нашег аутора.

В) Споредни женски ликови

Већ на самом почетку романа срећемо се са ликом Анђе чију судбину сазнајемо из приче њеног девера – Бачванина Стевана. Он је описао Анђу као сиромашну девојку која је са тешком муком могла да прехрани себе и своју остарелу мајку, али је била добра и поштена, те јој се живот почео окретати боље када ју је испросио Стеванов отац за својег млађег сина, Стевановог брата. Сви су били задовољни девојком, која је била узорна и која је волела свог будућег мужа. Анђа је била од свекра дарована како је обичај у богаташким кућама, али изгледа да се „родила у зао дан“, каже наш писац по старинском обичају и веровању. Све што је добра чинила, лоше јој се вратило, тако да је веома млада и преминула, изгубивши сина, па још гледајући како јој мужа хапсе и одводе у тамницу. Разболела се на смрт од недаћа које су је задесиле. Овај лик Атанацковић је описао као пример добре девојке која својевољно ништа лоше није учинила, али је упркос томе била несрећна.

Још краће се помиње Јелена-Јека, супруга Бачванинова, за коју само толико сазнајемо да је волела својег мужа, да је са њим имала дечака и девојчицу и да се патила у сиромаштву заједно са остатком Бачванинове породице.

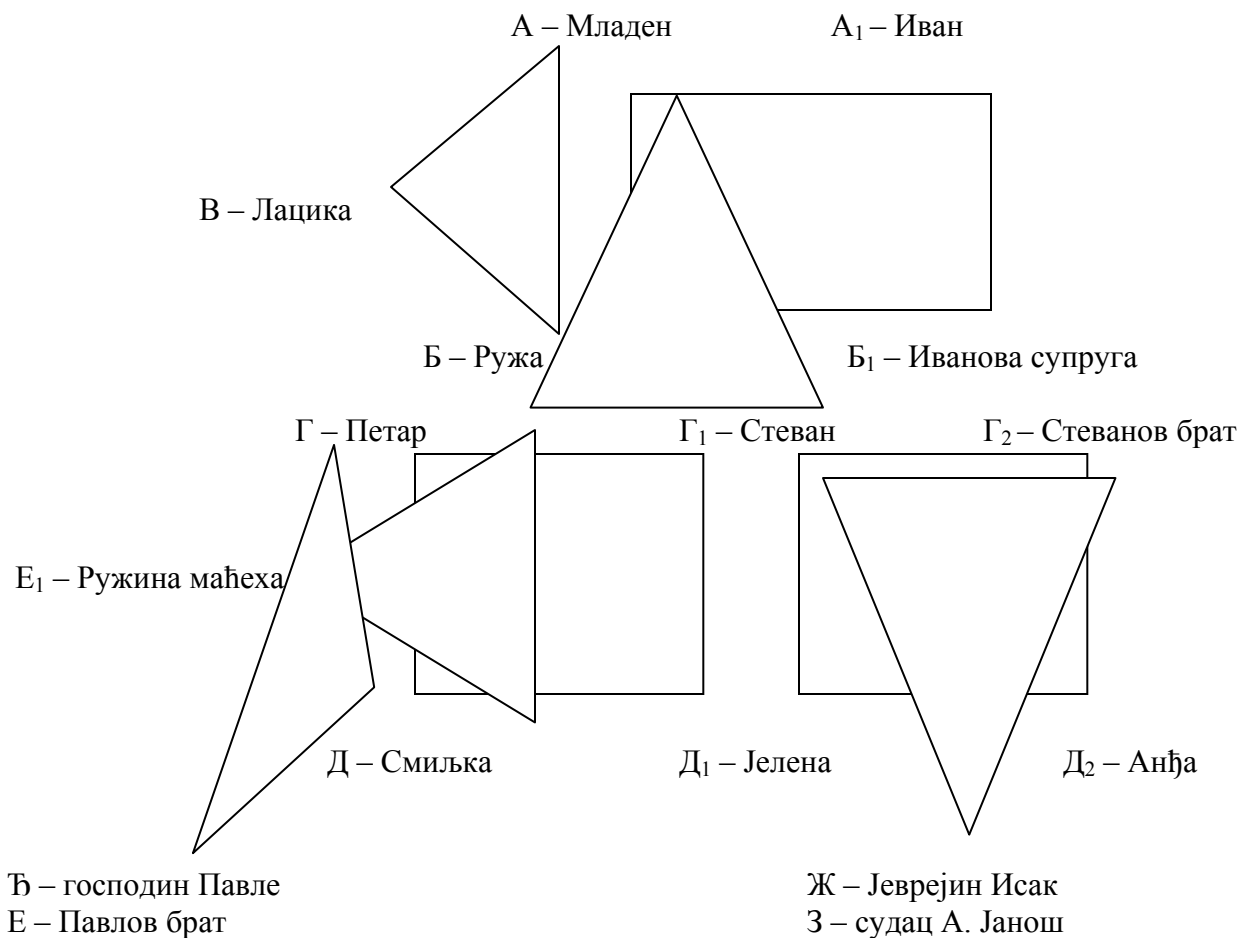
Из Петрове приче сазнајемо и судбину породице младог ђакона који је преминуо и оставио за собом младу удовицу са шесторо деце, а без икаквих извора за живот. Смиљина мајка, удовица којој не сазнајемо име, морала је да се одлучи и да дâ своју децу на усвајање, јер није имала чиме да их исхрани, нити земљу са које би убирала икакве плодове. У роману се укратко описују осећања ове жене која је морала да преда најстарије дете на усвајање чак у друго место, јер се плашила да ће сви помрети од глади. Како јој је било, Атанацковић је описао у једној врло потресној сцени у којој плачу и мајка и дете све док се у сузама дете не успава, али без обзира на сузе, сутрадан морају да се растану.

То су били најважнији ликови у роману *Два идола*. Видимо да се већина јавља у паровима од којих је један лик позитиван, а други негативан, а двоје главних ликова имају и своје паралеле у Ивану и његовој удовици. Паралела постоји и између Смиљке и њеног очуха, односно Руже и њене маћехе, јер обе девојке нису имале разумевање код својих неправих родитеља у тренуцима када им је било најпотребније. Делује да је аутор желео да пореди и брак између Стевана и Јелене са браком Стевановог брата и његове Анђе.

7.4. Схематски приказ ликова

Схематски приказ ликова у роману *Два идола* Б. Атанацковића мало је теже направити него када се радило о новелама, јер је тамо било мање ликова које је писац увео у приповедање. Стога ћу паралелне ликове приказати у четвороугловима, а оне који су у троугловима, тако ће бити и приказани.

И поред најбоље воље, приказ није у потпуности одразио компликовану структуру односа између ликова у роману, ликови се тамо преплићу, те је немогуће на малом простору поновити све те нијансе. Ипак, и овако постављени, види се да су негативни ликови на левој страни, а позитивни, углавном, на десној. Једино је било немогуће Јеврејина Исака и суца Јаноша ставити на леву страну, иако спадају у негативне ликове. Споредне ликове сам изоставила из схеме, јер би било немогуће све их приказати.

7.5. Мотиви

И у овом поглављу под мотивима ће се подразумевати најмање тематске јединице у делу, односно у овом случају у роману *Два идола*. Видеће се да су и овде најважнији мотиви љубави. Ту се поново срећу и љубав између мушкарца и жене, љубав између чланова породице, љубав пријатељска, али је изостављена љубав према животињама.

Следећи мотив који се понавља је мотив буре или преласка преко воде, само је овог пута реч о броду, а не о чамцу. Нови су мотиви српских сватова и ратних сукоба.

А. Мотив љубави

И у роману *Два идола* постоји спомен љубави, али овог пута пријатељске љубави између Младена и младог човека по имену Марка који је био граничар. Тек на крају романа *Два идола* показује се да није случајно уведен овај лик граничара и бурма као спомен на њихово братимљење, јер ће тада златна бурма имати кључну улогу у препознавању ових ликова, о чему ће бити више речи касније.

Споменом љубави може се назвати и стакло у којем је био скривен зелени прах, то јест отров, који је Смиља дала Ружи у аманет, а на основу којег је дошло до препознавања између Руже и њеног оца. Овај спомен морао је посебно романтично деловати у очима оновремених читатељки *Два идола*.

А.1. Мотив љубави између мушкарца и жене

Поред детаљно описане страсти са којом је Младен волео Ружу, постоје и помало филозофски пасажии о томе како се од детињства могу деца заљубити у друго неко дете и таква љубав, тврди Петар у роману *Два идола*, може да потраје током читавог живота те деце, односно касније и људи. Ево тог одломка:

„Истина, брате – продужи самац – љубав у то доба већ може доћи; дете омилије дете, па се бегенишу без да знају зашто, али да и тко ’оће да раздели, они би оба двоје готови били умрети. Најпостојанија је она љубав која се у детињству започне.“ (Атанацковић, 1928, стр. 380; Атанацковић, 1982, стр. 125–126)

Тако је и Стеван своју Јеку заволео као дете од четрнаест година и дочекао је време да је ожени и да са њом добије пород. Ово је једна од малобројних мушко-женских љубави која је имала у роману срећан исход, али то је само зато што је код Стевана и Јелене све било обављено по очекиваном реду и редоследу. Ту се знало да ће отац ићи да проси девојку, да је дарује, да ће после тога имати срећан живот и плодан брак. То што се економска ситуација променила, није битније утицало на однос између супружника, јер је њихова љубав била постојана.

Међутим, већ Петрова и Смиљкина љубав није имала срећан крај. У време строгог патријархалног морала таква веза била је недозвољена и морала је бити и у роману санкционисана. Дакле, љубав која је узела маха пре брака и још се из тога зачело дете, није могла бити скривена, нити је могло бити опроштаја за њене актере. Петар и Смиљка морали су се развојити, без обзира што су били тек на почетку живота и што су се толико волели. Оновремено друштво није трпело ту врсту греха, чак је Атанацковић, како смо видели раније, имао проблем и како да што чеднијим речима опише те догађаје, како не би вређао невине душе својих читатељки и саблажњавао њихове родитеље.

Ни најдубља љубав која је потресала срца двоје главних јунака романа није имала срећан исход. Иако су се Младен и Ружа волели до последњег часа у животу, они нису успели да ступе у брак. Из тог разлога је исходишна сцена те љубави смештена у тамницу у којој Ружа Младену исповеда своју љубав следећим речима:

„Ви сте онај за кога би’ ја, овака слаба жена, готова била хиљаду пута умрети...“

Бризне плакати, покривши белима рукама своје лице.

Младен је био сретнији него ма ко други на свету, он је био готов душу своју продати сатани за један часак у коме би Ружа његова била, и тај часак бијаше ту. Ружа бијаше код њега са љубави према њему. (Атанацковић, 1928, стр. 427–428; Атанацковић, 1982, стр. 174)

Уместо да живе срећним породичним животом, њих двоје од почетка до краја скривају своја осећања једно према другом и у тишини тугују за оним другим.

Своју љубав према Младену Ружа описује речима тиха, потајна, искрена и верна, што су заиста прелепи епитети које је Атанацковић одабрао и сигурно су погађали право у срце сваког читаоца његовог романа. Још тужнија је чињеница да своју узајамну љубав и права осећања наши актери откривају једно другом ноћ уочи Младеновог погубљења, кад се више не може изменити њихова судбина. Тај моменат је још драматичнији због чињенице да је Ружа туђа супруга, супруга човека са којим има и дете, а Младен је осуђен да је само безнадежно воли. Тим потпуно невиним пољупцима у руку, који при томе одражавају и етикецију оног времена, заиста се и завршава сав контакт који су Младен и Ружа имали, иако се о њиховој љубави говори током читавог романа. Романтичарски мотив мртве драге, Атанацковић је заменио мотивом недостижне драге, драге која припада другом.

А.2. Мотив породичне љубави

О односу који је постојао између Смиље, праве Ружине мајке, и Руже, кћерке која је одрасла као усвојено дете, Атанацковић има веома потресан опис који казује Ружа Младену:

„Она је мене одрањивала и неговала као што добра мати негује. Кад сам ја одрастила, ја сам мислила да је она моја дојкиња, али ја сам њу увек као своју матер поштовала и љубила и увек сам се њој више лепила него оној коју сам за своју матер држала, јер она је мене из нужде к себи узела и Бог би знао како, али ја сам у моме срцу осећала да сам ја њој туђа и да она мене не љуби, као што је то, јамачно, и било...“ (Атанацковић, 1928, стр. 434–435; Атанацковић, 1982, стр. 181)

Ова исповест је тим потреснија, кад се зна какви су узроци довели до тога да Ружа буде усвојена, али и какве је последице то имало по живот обе ове жене. Али најневероватнија је та истанчаност коју је препознао Атанацковић, као фину психолошку нијансу у којој дете, иако не зна праву истину, увек прилази оној особи за коју зна да ће му пружити љубав и заштиту, а не оној за коју се тврди да му је добротвор или која би требало да му је најближа, чак и када му је родитељ. Очигледно је да је било пуно усвојене деце у доба о којем пише Атанацковић, чим он на толико места у својем опусу изнова пише о њиховим проблемима и то са толико разумевања и саосећања.

А.3. Мотив пријатељске љубави

И у роману *Два идола*, као и у новелама, Атанацковић је описао два најбоља друга и процес стварања тог истинског пријатељства које људе може да прати до самог гроба. Интересантно је да је Атанацковић оваква истинска пријатељства ређе описивао међу припадницама женског пола, пријатељи су углавном мушкарци.

Први пријатељски пар били су Стеван и Петар. Ево како Атанацковић покушава речима да опише та осећања која човека обузму када нађе сродну душу:

Погледи ти беху изразителни – ти погледи везаше њихове душе у вечито пријатељство, јер они разумеше један другог.

Они се гледаше неко време, као што се гледају двоје љубавника – (...) (Атанацковић, 1928, стр. 266; Атанацковић, 1982, стр. 13)

Колико је интензивно било осећање које их је повезивало и прожимало, говори и чињеница да нису хтели да се растану до последњег дана, били су спремни и у смрт да оду један за другог, а обојица за Младена.

У тренутку када су мислили да су заувек изгубили Младена код Сентомаша, њих двојица се договарају шта даље да учине. Стеван је одлучан да се освети својем душманину, док Петар не би да срља даље у несреће. Међутим, када Стеван каже:

„Ништа, не говори ништа; ако си мој друг, а ти ми буди у невољи, а ако се бојиш кроз мацарску војску пролазити, а ти остај, ја ћу сам отићи.“ (Атанацковић, 1928, стр. 401; Атанацковић, 1982, стр. 146)

Петар без икаквог предомишљања креће са њим. И из овог детаља види се колико су један другом били одани и прави пријатељи.

Ова два друга заједно су испланирали и да од њихове руке погину Младен и Иван, као и да се освете својим душманима Лацики и Јаношу, а заједно су одлучили и да наставе да се боре на страни устаника и под Ђорђем Стратимировићем, јер су се заједно и заклели на верност српском барјаку. Обојица су погинули код Хеђеша. Њихову смрт епски описује Атанацковић, те каже да кад је битка постала најљућа, кад су се бајонети већ почели кршити, кад је крв на све стране потекла, кад су коначно Мађари морали да устукну, тада два слободњака – Петар и Стеван, бацише своје поломљене пушке и у име Бога јурнуше наоружани само ножевима на Мађаре. Обојица су погинули јуначки и тиме заслужили да се о њима на толико места говори у роману.

Други, не мање значајан пријатељски пар у роману јесу Младен и Иван. О њиховом пријатељству Атанацковић има овакав коментар: „Младен љубљаше Ивана као што Срби љубе своје пријатеље, искрено, верно, жарко и постојано“ (Атанацковић, 1928, стр. 301; Атанацковић, 1982, стр. 48). О Младену и Ивану Атанацковић је писао на више места у роману, али углавном се њихово пријатељство само декларативно наводи. Но, заједнички изласци у друштво, пријатељско ћаскање о проблемима, позив Младену да буде девер на Ивановој свадби, све то припрема читаоце за завршне сцене у тамници када Младен и Иван на потпуно ноншалантан и смирен начин очекују смртни час.

Трећи другарски пар, веома занимљив јер се тек овлашно помиње на почетку тог пријатељства, јесу Младен и његов побратим граничар. Атанацковић је још једном желео да подвуче како је добра душа био Младен и колико је другим људима око њега била значајна та доброта и колико су му захвалности у сваком тренутку исказивали. Тако је то схватио и тамничар код кога је била бурма Младенова, односно граничара Марка, који је увео у тамницу пред погубљење Иванову и Младенову љубу да би учинио услугу Младену и стога није хтео ни да прими новац од Иванове супруге кад му је она понудила мито за ту услугу.

Пријатељство и заједничка љубав према Ивану и Младену спојила је и Иванову удовицу са Ружом. Обе су биле добре жене, душевне и одане својим љубавима. Чак и када су их изгубиле, оне су се на исти начин понашале, нахраниле би гладне, напојиле жедне, а сиротињи би увек уделиле за душу својих вољених и за здравље малог Ружиног сина који је једини остао као светла тачка након смрти сва четири главна јунака.

Б. Мотив српских сватова и других забава

Атанацковић даје кратак коментар и о српским сватовима и каже да је тај дан за госте прошао „као обично у српским сватовима – весело“. О забавама које су типичне за оно време наш писац каже само то да свако за себе може представити како се ту забављало, јер су се забаве, вероватно, већином одвијале по истом моделу.

Од нашег аутора сазнали смо да су се на српским баловима и у сватовима слушале српске песме и играла се српска кола, што је било у складу са буђењем националне свести код омладине. Сигурно је да су се у то време у свим деловима Аустројске монархије

слушали и Штраусови валцери, полке, као и да се уз њих плесало. Један мање типичан коментар нашег писца је овај о Штраусовим делима и о понашању женског дела публике док слуша ту врсту музике:

Штраусове све полке имају у себи ту чаролију да, кад је добро свирају, онда госпође и госпођице осете жељу: претворити се у тицу голубицу па мало полетити са једног луга у други. А будући да је ово мало немогуће из узрока што је прошло време у ком су се чуда догађала да се људи претворе у друго него зашто и' је Бог створио – изузимајући свет политике – то је лепотицама све добродошло што мало наличи на ову њи'ову фантазију – а игра на ово онајбоље наличи. (Атанацковић, 1928, стр. 299; Атанацковић, 1982, стр. 45)

Наравно, оваквих ироничних примедби наш аутор нема ни у примисли док описује како су српске девојке играле српско коло на забавама и на баловима.

В. Мотив морске буре

Мотив морске буре који је био редак у српској прози XIX века посебно је привлачио Атанацковића. Видели смо раније да је чак у две новеле описао прелазак преко залеђеног Дунава у обичном чамцу, а у роману ни то није било довољно, већ је желео да својим читаоцима дочара приказ који би био још узбудљивији, упечатљивији и емоционално обојенији, те је у опис Младенових путовања уметнуо причу о томе како је главни јунак романа преживео многе буре на морима, а све то сазнајемо на основу прича очевидаца како би било што уверљивије.

Један опис буре дат је у поглављу под насловом „Незнани делија“, како би се читаоцу поставила мала загонетка, јер Атанацковић даје само да се наслути да је реч о Младену, да би касније његов идентитет био потврђен. Ево и тог описа буре у којем је Младен главни херој, а то прича неки морски лађар, данас бисмо рекли морнар, који каже овако:

„Кад су се на високо море навезли, бура се подигла, ветар је беснео и дизао таке таласе какве још ни он није пре тога видео; у мору, на даљину коју је око тек догледати могло, није се ништа видело него бела пена, коју је до дна усколебано море на себе бацало, као што добар коњ баца из уста, кад преко мере лети, а јахач га све више стиска и мамуза; таласи су један другог гонили, као кад непријатељ гони раштркану војску – а кад је стражњи достигао предњег, онда се на њега попео и, преко њега јурећи, уздигао се у висину, и онда таласи тако изгледаше као исто стрменито стење; а кад овако нагомилане таласе ветар удари о лаку лађу, лађа одскочи, па се подигне у вис, к небу; но зато опет ветар зграби о лађу разбијене таласе, па их у ваздуху са собом понесе преко целе лађе; матрози који на крову посао свој оправљаху, беху сви као окупани, вода је цурила са њиховог у восак утопљеног платненог одела; и они поред тога опет имађаху врео дан, јер посао и опасност бејаше велика.

Путници сви беху у својим кајутама (=кабинама), у мукама од љуте морске болетице, која због здраво усколебаног мора ниједног није обишла; бејаше и више матроза од ње напастованих. (...)

Бура се није утишавала, ветар је од противне стране све јаче долазио. Уједанпут, како је јаче засвирао, у тај мах једна нагомилана водена планина о лађу поребарке удари, цела се лађа задркће, машина престаде радити, и лађа напредовати.

Путници од којих се гдекоји од љуте болетице бејаху мало освестили, нагрну, устрашени, на кров – ту бејаше јаук и запевка – у машини се штета начинила.“ (Атанацковић, 1928, стр. 312–314; Атанацковић, 1982, стр. 60–61)

Могуће је претпоставити да је наш аутор и сам нешто слично доживео на својим путовањима или му је неко детаљно описивао своје доживљаје током путовања по великим морима. Тек, опис буре је, по мом уверењу, један од бољих описа у читавом роману *Два идола*.

Г. Мотив ратних сукоба

Атанацковић је дао преглед битке код Сентомаша на дан када је Сентомаш пао, јер је, историјски гледано, овај логор неколико пута нападан. Човек би се чак преварио и помислио да је и сам писац био у том сукобу који се одиграо између српске и мађарске војске. Наш аутор кроз описе понашања Петра и Стевана покушава да прикаже понашање српских војника у току битке, описује како су покушавали да одврате Младена од смрти и погибије, али да је он био постојан у својој тежњи да истраје до краја у одбрани Сентомаша. Такође, описују се и тактички потези једног и другог војсковође који су могли много да утичу на коначан исход битке. Поједини описи су толико живописни да човек може да се превари и да осети мирис прашине и барута, као, на пример, у овом делу где Стеван описује свом другу Петру шта се дешавало са њим и Младеном током битке:

„Ми се растадосмо – ти оде са браћом Варадинској капији, а ја с г. Младеном врбашком шанцу. Ми нисмо ту дуго дангубили; Маџари ударе на нас. Они грува’у из велики’ топова тако да се земља тресла (...) ал’ зачу се команда: „Пали!“ – Наши тобџије опале с топовима сви уједанпут, затиме на заповест ми просусмо из пушака огањ; у један ма’ учини се међу Маџарима русвај, стаде и’ лелек и писка, збуне се па пођу натраг.“ (Атанацковић, 1928, стр. 371; Атанацковић, 1982, стр. 116–117)

На другом месту се, веома дипломатски, али и дискретно истиче још једна појава која није ретка у ратним приликама, а то је да ни непријатељски војник није звер, већ људско биће са карактером, хуманим и дубоким емоцијама и да може и тај непријатељ да спасе другог војника који је друге вере и друге националности, што се као истина изнова доказује у сваком рату одвајкада. Атанацковић је тај мотив развио у вези са Младеновим побратимом граничаром Марком о чему је мало раније било речи. Прво је Марко спасао од сигурне смрти тамничара, иако је овај мађарски војник, а потом је тај мађарски војник пришао православном граничару да га пита шта може да учини за њега кад рат прође и кад се врати кући, јер се видело да се граничар не може спасти рана. И заиста, Марко тражи од мађарског војника да плати српском попу да му прочита молитву за душу и јасно је да је мађарски војник то примио на себе да то учини.

Да је такав био у свему мађарски војник-тамничар потврдио је кад му је Иванова љуба понудила новац, а он јој одговорио:

„Не, госпођо, ја то не примам, има и међу нама, Маџарима, који знамо шта је поштење па се не дајемо поткупити. Ја сам своју главу у торбу метуо кад сам вас у ову собу противу заповести пустио, а то нисам учинио за дукате.“ И дода Младену: „Кад би мене зато и погубили, не би ми жао било кад сам вама мило учинио.“ (Атанацковић, 1928, стр. 438; Атанацковић, 1982, стр. 185)

Из Атанацковићеве биографије видело се да је он пријатељевао са многим људима мађарске националности и овакав његов став према обичном војнику, малом човеку, био је потпуно оправдан и нормалан. Атанацковић је био свестан тога да су многи људи били заведени да мисле оно што су им политичари сугерисали, али да су у суштини то били часни и поштени људи. Овим је наш аутор још једном показао зачуђујућу зрелост са тако мало година колико је имао радећи на свом роману.

Д. Мотив белог хлеба

Уз мотив тамнице постоји и мотив белог хлеба на којем су остављани заробљеници пред извршење смртне казне. У тих двадесет четири сата пред погубљење осуђеника требало је испунити последње жеље сужњима, али их, такође, показати свету који се тамо окупљао као застрашујући пример. Атанацковић је истицао у свом роману *Два идола* да се

већина српских заробљеника држала јуначки, тако да светина није имала могућности да ужива у њиховом страху и бојазни. Најбољи пример оваквог држања пред смрт имали су управо Младен и Иван, два главна јунака романа.

Ђ. Мотив отрова

Један од мотива који се јавља и у новелама и у роману Б. Атанацковића јесте мотив отрова којим се убија или би требало да се убије главни јунак. Отров се у Атанацковићевим делима обично чувао у бочици, која је стајала посебно или је била окачена о ланчић, отров је био зелене боје, прашкаст и растварао се у чаши пића. Деловао је изузетно брзо након што се испије и имао је застрашујуће дејство. Овај мотив Атанацковић је могао преузети из низа другоразредних романа оног времена, иако он постоји и у једном од најпознатијих светских класичних дела, за које је наш писац морао знати, а то је драма В. Шекспира *Ромео и Јулија*.

7.6. *Фабула и сиж*

У роману *Два идола* постоји неколико упоредних токова који се преплићу и наизменично објашњавају један другог. Сви ликови у роману су у међусобним односима и то или породичним, или пријатељским, или љубавним и њихове судбине се на крају све повезују.

7.6.1. *Фабула*

Фабула романа заснована је на реалним сувременим збивањима које је Атанацковић одлично познавао. Искористио је догађаје из времена револуције 1848–1849. године да изнесе нека своја политичка и национална опредељења. На пример, један од проблема на које је Атанацковић хтео да укаже је начин на који су Срби и други немађарски народи били хунгаризовани. Кроз говор кума Стевановог братића Јована изрекао је оно што су сви учесници Српске револуције 1848–1849. године интимно осећали, а то је да нова, мађарска власт не само да има веће захтеве и намете на сељаке, већ да жели и српску веру и српске обичаје да уништи и затре. Покушали су да отуђе српско становништво од православне вере тиме што су деци на крштењу српска имена насилно мењана у мађарска. Стога је мали Јован уписан у црквену књигу као Јанош, јер су племићи тако решили на Дијети, а свако је морао ту одлуку да поштује. Губљење народности и вере падало је много теже немађарском народу него све глобе које су му нови властодршци наметали. Људи су чак били спремни да свој пород и не носе на крштење, само да им се не наметну туђа имена.

Атанацковић је у причу уткао и неке аутобиографске елементе. Постоји низ подударности између Младенове и Богобојеве биографије, на пример, Младен је исто као и Атанацковић био адвокат, обојицу је из непознатих разлога вољена девојка одбила и удала се за другог, обојица су били привржени српском народу и његовој револуцији и слично.

Поред причања о историји читавог народа, уочљиво је настојање нашег аутора да прикаже и различите социјалне слојеве и њихове судбине које се могу сматрати типичним за оно време. Српски народ у Војводини састојао се од више слојева: с једне стране, од елемената још неоформљене грађанске класе, сачињене од трговаца и занатлија, а с друге

стране, ту су били сељаци и људи без заната, слуге и надничари као најнижи слој. Постојао је и слој веома образованог клера и племство које је добијало титулу куповином или на основу војних заслуга, али ових племића није било много, јер је аустријски двор у том погледу био веома шкрт. Пољопривреда је била најзначајнији извор прихода у Војводини крајем XVIII и почетком XIX века, а сточарство је и даље било један од веома важних елемената привреде у то време.

Док војска и племство нису крајем XVIII века имали нарочитог значаја за развој културе, дотле је примат на културном пољу узимало грађанство. Са патријархом Чарнојевићем био се у Војводину доселио најспособнији слој нашег народа. Током мешања са староседеоцима, они су подражавали њихове обичаје и развијали значајну привредну активност богатећи се и организујући се у цехове и еснафе. Са развојем индустрије и напуштањем натуралне у корист новчане привреде, дошло је до богаћења једног слоја људи у Војводини. Српске занатлије и трговци који су се на тај начин обогатили имали су и извесна политичка права, а били су наклоњени просвети и култури свог народа и прихватили су идеје које су долазиле са запада. Српска буржоазија јавља се као напредна снага у оно време. Ово је слој људи који ће се бранити од германизације и мађаризације, од покатоличења и унијаћења, али и од деспотизма клера и од затуцаности најширих слојева народа. Грађанска класа у Војводини подигла је многе школе, а учинила је много и на ширењу просвете у овим крајевима.

У другој половини XVIII века још више су се заоштрили односи између грађанства и клера. У цркви су владали деспотизам и самовоља вишег клера, а заосталост нижег свештенства и калуђера. Јачањем грађанске класе, свештенство је губило свој примат, те вођство над народом преузима напредно грађанство. Оно ће током XIX века попримити улогу носиоца културног и политичког живота и бориће се против мрачњаштва и назадњаштва, као и против експлоатације клера. Политичка активност грађанства нарочито је долазила до изражаја на српским саборима на којима су доношене многе важне одлуке о даљем животу Срба у Аустрији. Ово ће стање кулминирати револуцијом 1848–1849. године када су се Срби по први пут у Хабсбуршкој монархији и војно организовали како би остварили своја права и привилегије које су им обећане.

Покушаћу да одредим којем су од наведених друштвених слојева припадали најистакнутији ликови у роману.

Постојао је јасно одвојен горњи или владајући слој друштва. То су ликови који припадају, углавном, другим, несрпским националностима, имућни су и утицајни. Међу њима су Лацика, Ружин муж, А. Јанош и друге судије које су изрекле пресуду Младену, Ивану и Ђорђу. Близак том слоју је Јеврејин који припада слоју зеленаша и тлачитеља свих осталих националности у Аустрији.

Вишем слоју би се могло рећи да припадају и људи српске националности који су независни захваљујући томе што су имућни. То је та нова буржоазија која се стварала у XIX веку. Овде би спадали господине Павле и његов брат, те снаха господина Павла, Ружина помајка, која се увек кретала у вишем друштву, иако није била племкиња. Том кругу припадао би и Иван, Младенов друг, који је био близак пријатељ са Мађарима у месту у којем је живео са супругом.

Грађанском средњем слоју, могло би се рећи, припадао је Младен. Он је том слоју припадао и по рођењу, које није било племенито, а и по иметку који је поседовао. Касније када је родитељско имање распродао, променио је слој и прешао у нижи средњи слој. Он је требало да представља онај слој новонастале грађанске класе која је име и иметак

стицала образовањем и уносним позивом. Том слоју припадао је и адвокат који је бранио Младена и Ивана на суђењу.

Грађанском средњем слоју припадала је и читава Стеванова фамилија. Они су иметак стицали кроз земљорадњу и сточарство. Стеванов отац, млађи брат и Стеван радили су поштено како би стекли имовину и да не би ником били дужни. Пре пропасти Стеванов отац имао је кућу, сесију земље, четири вола и два коња, краву с телетом поред све остале стоке, као и жита која су им припадала. Међутим, времена су се променила, на власт су дошли представници мађарске властеле и Стеван и његов отац и читава породица били су доведени до просјачког штапа. Тиме је приказана читава категорија угледних сељака који нису имали образовање, али су били веома вредни и радни и тиме су се одвајали од других сељака који нису били толико имућни.

Грађанској класи би по рођењу припадала и Ружа, као кћерка обичних људи, иако су њени родитељи били припадници нижег средњег слоја, сиромасима, али она је променила класну припадност удајом за богатог и моћног Лацику.

Нижем слоју припадало би и ниже свештенство, односно Смиљин отац који није могао да стекне довољно иметка да остави својој бројној породици. Том слоју припадао је и Петар, Смиљин изабраник и Ружин отац, којег су родитељи једва ишколовали у Богословији у Сремским Карловцима, а кад је требало да плати и добије парохију, за то новца није било.

Постојао је још нижи слој који је био најугроженији, људи из те класе нису могли да бирају којим позивом ће се бавити, они су радили најтеже послове у друштву, постајали богатијима од себе слуге и слушкиње и бивали изложени различитим врстама понижења. Том слоју, чини се, припадали су и Буњевци које Атанацковић приказује у једном од последњих поглавља, а који су се полакомили на туђу земљу и имања. Такав је био и граничар Марко којег Атанацковић помиње на више места у роману, а који није имао породицу, ни иметка, тако да се определио за војну службу и тиме зарађивао за голи живот.

Најнижи социјални слој који помиње Атанацковић у роману били су пробисвети, нерадници и лопови, пијанице, који су говорили пола на мађарском, а пола на српском, дакле били су потпуно необразовани и крајње неморални. Овај слој је мењао и национално и политичко опредељење у зависности од тога шта им се чинило у датом тренутку уноснијим. То су били они људи који су опљачкали у два наврата Стеванову породицу.

Кроз ликове у роману, дакле, Атанацковић је оцртао читав оновремени социјални систем српског народа који је живео на југу Аустријске монархије и оних народа са којима су Срби неминовно долазили у контакт. Односи између социјалних слојева који су овде приказани током времена ће се променити, али је наш писац одлично препознао основне класе и дао их кроз њихове типичне представнике.

7.6.2. Сиже

Као што је Атанацковић пажљиво радио на композицији у својим новелама, још је озбиљније приступио раду на свом роману. Сам сиже је знатно искомпликован тиме што се ликови који ће на крају бити тесно испреплитани и чије ће судбине бити неумитно исповезиване, на почетку романа јављају као потпуно независни ликови који се ни не познају, а потом писац као да заборавља на њих и почиње причу о Младену и Ружи уместо да хронолошки исприча како се све збило. Мајсторство са којим је наш писац успео да

испремеће делове приче заслужује посебну пажњу и поштовање, јер управо овакав распоред грађе одржава читаочеву пажњу непрекидно будном.

Како је већ речено, роман почиње причом о сусрету Петра са Стеваном у карловачкој пивари. Тада их Атанацковић назива Бачванином и Сремцем. Касније ће у пивару ући и Младен и Лацика. Тиме смо упознали основне мушке ликове који се не представљају одмах, једино Стеван прича своју породичну историју из које сазнајемо да су у њу посредно уплетени и Младен, али и Лацика. Наравно, Стеван их не назива по именима, тако да ту чињеницу откривамо тек нешто доцније.

У следећих неколико поглавља тежиште приче премешта се са догађаја у Сремским Карловцима на догађаје везане за Младенову и Ружину љубав и њихов први сусрет, али и за Иванову љубав према његовој будућој жени. На кратко ту се помиње и Ружина маћеха и дадиља Смиља које се свака на свој начин баве Ружином даљом судбином. Како се појави Лацика, Младен одлази од Руже и радња романа поново креће у другом правцу, односно, сада пратимо главног јунака на његовим путовањима по свету, где се, између осталог, упознао са младим граничарем Марком. Тек када се Младен вратио у своје родно место, сазнаје да су му родитељи умрли и он продаје имање и одлази у оближње село да живи и помаже сиротињи. Ту га налази Иван и сазнаје шта ради и чиме се занима Младен.

Младен се повезао са Стеваном тако што је чуо за њега, па је покушао да му помогне, али кад је сазнао да је онај који му је пресудио заправо Лацика, Ружин муж, тиме што се испод Стевановог уговора са Јеврејином потписао као сведок, било је јасно да Стевану не може помоћи, а постало је очигледно и да Ружа са таквим човеком не може бити срећна. Отишао је до њене куће, али није имао храбрости да се суочи са Ружом, сматрајући да и сам делимично сноси кривицу што се она удала за Лацику, и тако је Стеваново имање продато, а Младен се још више потрудио да помогне невољнику.

Атанацковић сада наставља хронолошки да ређа догађаје, описује како су се Младен, Стеван и Петар нашли у револуционарним догађајима 1848–1849. године и како су се и други сељаци њима прикључили. Први пораз који је војска доживела био је у бици код Суботице. Други пораз који је описан у роману био је битка код Сентомаша, но и тај је пораз наш писац искористио да би осветлио унутрашња превирања у душама главних јунака – Младена и Руже. Они се састају у Ружиној кући након пада Сентомаша. У собу улазе Лацика и његови пријатељи и Младена одводе у затвор.

Уместо да се одмах настави прича о Младеновој судбини, писац је одабрао овај драматичан моменат да нас упозна са истином о Ружином пореклу и тада се након препознавања Руже и Петра открива читава прича која је претходила догађајима о којима је до тада у роману било речи и која их је изазвала на неки начин. У наставку романа сазнајемо како су завршили свој живот Младен и Иван, потом како су се својим непријатељима осветили Петар и Стеван и, коначно, како су проводиле свој живот Иванова удовица и Ружа са својим сином Младеном када су остале без својих родитеља, мужева и љубавника, дакле без икакве заштите.

7.7. Цитати и други коментари у роману

Помоћу наслова, предговора, поговора, фуснота или илустрација књижевни текст успоставља однос са друштвеним контекстом. Том типу коментара припадали би сви текстови који не спадају директно у причу, а који је истовремено допуњавају. Та допуна може служити интерпретацији смисла текста и откривању основне идеје дела. Код

Атанацковића у роману *Два идола* постоји пуно оваквих цитата и назнака који нам откривају ставове писца и према јунацима о којима пише, али и о друштвеној стварности оног доба.

Наслов дела као ауторов коментар био је познат писцима од самих почетака развоја српског романа, те се може направити подела наслова према садржају на: 1. романи који садрже имена главних јунака (А. Стојковића *Аристид и Наталија*, М. Видаковића *Силоан и Милена* или *Велимир и Босиљка*), 2. романи чији наслови садрже основну идеју дела (Б. Атанацковића *Два идола*, Л. Комарчића *Просиоци* или *Два аманета*), 3. романи са насловима који садрже коментар аутора о садржају (Ј. Игњатовића *Чудан свет* или *Трпен спасен*, С. Ранковића *Горски цар*), итд.

Наслов поглавља, такође, може да се тумачи као пишев коментар садржаја дела и као позивање на литерарно искуство своје претпостављене публике. Коментари могу бити неутрални, а могу бити и идеолошки. Код Атанацковића идеолошки коментари су далеко чешћи, па тако имамо наслове поглавља типа: „Родољубац и издајница“, „Рањено срце“, „Борци и мученици“, итд.

За Атанацковића је типично и да је често додавао мото како би појачао ефекат који изазива наслов поглавља. Као мото користио је романтичарске стихове Б. Радичевића и других песника исте стилске епохе, одломке народних песама, грађанских песама и слично. Овакви коментари као да је требало да садрже дефиниције јунака или да послуже као најавна емоционална реакција јунака која ће уследити у датом поглављу.

Цитат у мотоу требало је да ојача идеолошки смисао дела и да олакша критичару и читаоцу његову етичку процену. Цитати истовремено стављају причу у много шири контекст, показују да поглавља садрже више него што би се на први поглед могло чинити. Цитат у тексту актуелизује и извантекстовну реалност, али и контекст саме приче, односно поглавља, посматраног као део романа. Атанацковић је коришћењем народних песама и цитатима из поезије Б. Радичевића постигао подизање приче до нивоа националног усуда, а личне трагедије јунака романа упоредио је са трагиком у Бранковим песмама или у епским народним песмама.

Мото последњег поглавља гласи: „То је било кад се и чинило, / нама, дружбо, здравље и весеље“ (Атанацковић, 1928, стр. 450; Атанацковић, 1982, стр. 198), чиме се, на пример, опонаша завршетак епских јуначких песама што показује ауторову намеру да догађајима и јунацима у свом роману обезбеди епски херојски ореол, а тиме би се његов роман могао читати као пастиш или прозна парафраза поезије о српској националној и индивидуалној судбини, те читав роман постаје нека врста коментара фрагмената поетских текстова.

Пролог и епилог, као реторска средства, у српском роману XIX века такође су добро познати. Понекад је пролог садржао и елементе аутобиографије. Пролошко-епилошки оквир има, између осталих, и Атанацковићев роман *Два идола*. Код Атанацковића пролог није издвојен из приче, али се осећа присуство аутора у виду апологетског говора, апелативног тона и информативно-дискурзивног садржаја, што пролог одваја од наставка текста и чини га лако уочљивим. Из епилога сазнајемо да су јунаци, односно јунакиње дела и аутор савременици, те се тиме фикција претвара у документ, чак се на моменат стиче утисак да су Ружа и Иванова супруга познанице нашег писца. Објашњења и коментари кроз читаво дело, а посебно у прологу и епилогу служе нашем аутору да изрази свој идеолошки став.

7.7.1. Цитати

Б. Атанацковић је, слично као и у својим новелама, и у роману *Два идола* цитирао многе песме, одломке из већих дела, стихове из народне поезије. Смисао ових цитата, како је речено, био је да се подвуче и истакне значење у поглављу уз које стоји мото, да се прикаже атмосфера у којој се одвија одређен догађај или да се призову у сећање околности под којима је то цитирано дело настајало и у којем се прославило. Може се претпоставити да је Атанацковићу као друштвеном човеку и добром певачу био познат садржај оновремених веома популарних рукописних и штампаних песмарица – збирки у којима су се мешали стихови најразличитијих песника и песника различите вредности, али које су очигледно задовољавале у дугом временском периоду естетске и духовне потребе грађанског слоја који је стварао ове збирке. Атанацковић је најчешће цитирао народну поезију, грађанску поезију и стихове Б. Радичевића, а тек спорадично Спиридона Јовића, П. Поповића Шапчанина и С. Милетића, као и одломке дела из страних књижевности.

Већина поглавља у роману *Два идола* има по један мото, а нека поглавља почињу и са по два мота, док само једно поглавље у роману нема мото. Цитати су уношени у текст и означавањем другачијом графицијом.

Мото у првом поглављу гласи:

Тко ће народу помоћи?-----

Живили! Живили! (Атанацковић, 1928, стр. 259; Атанацковић, 1982, стр. 7)

На основу овако кратког одломка нисам била у могућности да откријем дело које је цитирано. У истом поглављу наш аутор цитирао је у виду здравице или винске песме следеће стихове:

Овај живот не траје

Хиљаду година! (Атанацковић, 1928, стр. 263; Атанацковић, 1982, стр. 11)

Читава строфа песме која је поменута гласи:

Весел'те се другови
 Поред чаше вина
 Јер тај живот не траје
 Хиљаду година.
 Ко ће плакат', нек плаче,
 Ја ћу да певам
 И са својом песмом
 Тугу да растерам.

Пун наслов песме гласи *Долином се шетала* и она спада у жанр грађанске поезије. Песма је певана у Славонији, Барањи, Срему, а често је и данас изводе тамбурашки оркестри. Уз песму су забележене и ноте на које се песма изводи.

DOLINOM SE ŠETALA

Largo

Do - li - nom se še - ta - la dje - voj - ci - ca mla - da,
ro - sno cvije - će bi - ra - la, pla - ka - la od ja - da.

DOLINOM SE ŠETALA,
DJEVOJČICA MLADA.

ROSNOM CVIJEČE BIRALA,
PLAKALA OD JADA. } 2 X

A ŠTO ĆE MI ŽIVOT TAJ
NA OVOME SVIJETU.
KAD JA MORAM UMRIJETI,
U NAJLJEPŠEM CVIJETU. } 2 X

RADUJTE SE MLADANI,
POKRAJ ČAŠE VINA.
JER TAJ ŽIVOT NE TRAJE.
TISUĆU GODINA. } 2 X

Прво поглавље у роману *Два идола* Атанацковић је завршио стиховима типичним за оно револуционарно време. Аутор песме је Јован Стерија Поповић и навешћу је нешто касније у целини:

Устај, устај, Србине,
Устај на оружје! (Атанацковић, 1928, стр. 291; Атанацковић, 1982, стр. 37)

И песмом:

Заран', Срби, зарана, Хрвати,
Зарана нам славу донесите! (Атанацковић, 1928, стр. 291; Атанацковић, 1982, стр. 37)

Познат је став Марије Клеут (Бекић, Дамјанов, 1988) да је драма *Смрт Краљевића Марка* Ј. С. Поповића настала као пригодно дело које је извођено 1847. године у Театру код Јелене на крсну славу Александра Карађорђевића, а објављено је 1848. године. Међутим, песма „Устај, устај, Србине“ певана је ван контекста у којем је настала и тиме је као будница из 1848. године добила смисао и значај који јој Стерија није био наменио. Како је песма често преписивана у рукописним песмарицама била је подложна променама и варијацијама, као и друге песме које су стекле сличну популарност и којима се често и заборављало право ауторство, те су се људи према њима односили као према анонимним делима. Стога, иако у оригиналној песми не постоје ова друга два стиха, они ипак припадају истој песми, јер:

рефрен хора: .На ноге, Србљи браћо, слобода зове' замењен је у *Песмарици Арсенија Ђурића* стихом: 'Заран', Срби, заран' Хорвати, зарана нам славу донесите, који има инспирацију у народним сватовским песмама(...) (Бекић, Дамјанов, 1988, стр. 158–159)

Мото у другом поглављу јесте одломак из песме Павла Поповића Шапчанина коју је наш писац сигурно знао и пре објављивања, а чијег аутора је навео иницијалима П. П.Ш. Атанацковић је цитирао само стихове:

Да каква л' је код тебе мађија,
Да ти једна код толики' лепи',
Мене одма' за себе прилепи? (Атанацковић, 1928, стр. 292; Атанацковић, 1982, стр. 38)

Јасно је да ови не много успели стихови није требало да покажу начитаност нашег аутора, већ су му се одлично уклопили у причу коју је требало да опише, а то је сусрет двоје младих који се на први поглед заљубљују једно у друго. Шапчанинова песма била је први пут објављена на стр. 9 у омладинском зборнику *Славјанка* из 1847. године о којем је раније било више речи. Одломак који цитира Атанацковић припада првом катрену сонета који доносим у целини:

Едној Славјанки
(сагласница)

Да каква л' је код тебе мађија,
Да ти једна код толики' лепи',
Мене одма' за себе прилепи?
Та ни другим природа мађија!

Да л' лепота твоја ме заслепи?
Да ли лице, што ка сунце сија
И – да дражест на холмићи клија
Из под снега' груди твоји крепи?

Ово л' место на ком идеала
Песнических јоште нема трага?
Одећа ли коју т' вила дала –

Је л' у томе чара' твојих снага?
Не! Беседа, којом си гучала,
Обчини ме, те ми поста – драга. (Поповић Шапчанин, 1847, стр. 9)

Мото из трећег поглавља је у десетерцу, а наведени су следећи стихови:

Мене побра у сватове зове,
Да му будем девер уз девојку (Атанацковић, 1928, стр. 300; Атанацковић, 1982, стр. 47)

Они су из *Српских народних пјесама* Вука Стефановића Караџића преузети и донекле промењени, мада Атанацковић и ту само кратко даје напомену у виду иницијала *С. Н.П.* да извор треба тражити у народној поезији. И заиста, у 3. књизи *Српских народних пјесама* под бројем 82 налази се песма „Женидба бега Љубовића“ у којој читамо следеће стихове:

„Ходи мени, побро, у сватове
Да ми будеш ђевер уз ђевојку.“ (Караџић, 1969в, стр. 355)

И у песми број 107 под насловом „Бег Љубовић“ у *Пјеванијама црногорским и херцеговачким* налазе се слични стихови који гласе:

„Барјактаре Опаковић Мујо!
Да си мене ђевер уз ђевојку,
Есе хоћу ја сада женити.“ (Милутиновић Сарајлија, 1837, стр. 193)

Из наведених стихова види се да је Атанацковић прецизно умео да понови начин стварања стихова у форми народне поезије, јер су оба стиха мушки десетерци са цезуром после четвртог слога и не постоји римовање, управо онако како то чини и народни певач.

Мото следећег, четвртог поглавља које носи наслов „Нада“ преузет је из поезије Б. Радичевића и он гласи:

Шат и мене моје сунце дође,

Шат и мене данак не мимоиђе! (Атанацковић, 1928, стр. 304; Атанацковић, 1982, стр. 51)

И опет је Атанацковић искористио своју блискост са аутором ових стихова и навео их је са потписом Бранко Р. У оно време Бранко и није био толико широко популаран, али читаоци су могли имати на уму песничку збирку Радичевићеву која је изашла била из штампе тек неколико година раније. Песму која је објављена под насловом „?“ а почиње чувеним стиховима:

Никад није вито твоје тело
Рука моја млада обавила,
Ни с' у твоју усницу упила
Моја усна икад, моје чедо бело! (Радичевић, 1975, стр. 53)

Бранко Радичевић написао је јануара 1844. године и сигурно ју је Атанацковић и читао и слушао од својег пријатеља много пута. Последња строфа из које су цитирани стихови гласи:

Сунце седа, па се опет диже,
После ноћи бели данак стиже,
Шат и мене моје сунце дође,
Шат и мене данак не мимоиђе,
Дође данак, сунце ће се дићи,
На студенцу још ће цвећа нићи,
Да доплетем венац започети,
Да допевам појак овај свети
Браћо мила за живота свога. (Радичевић, 1975, стр. 64)

А у песми се, заправо, ради о девојци коју је песник случајно срео, али је никада више није могао пронаћи. Једном ју је срео у сну и са њом шетао истом стазом на којој ју је дању тражио. Последњи стихови исказују песникову наду да ће је, ипак, поново срести једног дана. Таква нада требало је и јунака романа *Два идола* да одржи у добром расположењу и надању. Атанацковић цитира Радичевићеве стихове управо као сигнал да је на помолу несрећна љубав која једној страни улива лажну наду у срећан исход сусрета са вољеном особом.

Да ће исход Младенове и Ружине љубави заиста бити несрећан, види се и по наслову петог поглавља који гласи „Удар“, а уз тај драматичан наслов стоји и мото из српских народних песама који гласи:

Синоћ ми се испросила драга. (Атанацковић, 1928, стр. 306; Атанацковић, 1982, стр. 54)

Међутим, у збиркама народних песама В. С. Караџића оваквог стиха нема, могуће је да је то одломак неке од песама које су се певале у оно време, а нису забележене, јер тешко да би наш аутор навео погрешан извор.

У дирљивој сцени у истом поглављу када Ружа пева тужну песму о младом поштарчету, Атанацковић први пут стихове не преводи на српски, вероватно како би своје читаоце подсетио на свима добро познату песму, а потом песму у целини наводи у преводу на српски, како бисмо успели да повежемо смисао песме са контекстом у којем је наведена. Навешћу оба цитата од којих је онај на немачком језику био штампан готицом:

Gehet ihr drei Pferde
Vor dem Wagen
Und den jungen Postillion? (Атанацковић, 1928, стр. 307; Атанацковић, 1982, стр. 55)

У преводу на српски језик, стихови су гласили:

Видите ли она три коња, и поштарче које

и' пред колима гони?

Издајека му се чује таван, тужан глас, као
Звоно које самртника оглашује.

Пуста је шума, тије су долине, где је он
своју песму удесио.

Пева о очима своје плавооке деве, коју он
више не може гледати.

О, плаве очи, красне очи моје нежне драге!
Ви задајете мени веље јаде.

Зашто вас не могу више видити, очи плаве,
очи које тако миле бијасте моме срцу?

Збогом остај, лепа нежна дево, ти рају
живота мог!

Збогом остај и ти, отаџбино Москво где
сам све, ах све драго оставио!!! (Атанацковић, 1928, стр. 309; Атанацковић, 1982,
стр. 57)

Два одломка из те исте песме цитирана су и у шестом поглављу романа на месту када их понавља и певуши Младен.

На основу тога што је почетне стихове Атанацковић цитирао на немачком језику прво сам помислила да су ово стихови неке немачке грађанске песмице, која је била популарна широм Аустријске монархије, те да ју је Атанацковић тако чуо и научио. Нисам успела да дођем до ближих података о песми из немачких извора. Сумњива је била чињеница да се помиње тројка, типична руска запрега, а још необичнији су били стихови у којима се помиње Москва, те сам помислила да се можда ипак ради о преводу са руског језика на немачки. Могуће је да ју је Атанацковић и слушао и знао само у том преведеном облику, чему имамо да захвалимо и стихове са почетка песме које је цитирао на немачком. Али, песма на руском језику и у савременом преводу на немачки језик гласи нешто другачије него код нашег аутора. У савременом преводу на немачки гласи:

Da jagt die Troika dahin

Da jagt die Post-Troika dahin
im Winter über die zugefrorene Wolga,
und das Glöckchen, eine Gabe der Waldai-Höhen,
im Deichselbogen klingt eintönig.

Der kühne Kutscher, seit Mitternacht auf den Beinen,
fühlte sich einsam in der Stille.
Und er begann zu singen von den klaren Augen,
von den Augen seiner Herzallerliebsten:

„Ihr Augen, ihr blauen Augen,
ihr habt diesen jungen Mann erobert!
Warum, warum, oh böse Menschen,
habt ihr unsere Herzen auseinandergebracht?

Nun bin ich ein verbittertes Waisenkind!"
Und plötzlich schwenkte er alle drei Pferde herum.

So spielerisch lenkte der junge Mann die Troika
und sang dabei wie eine Nachtigall.

На Интернету су уз ову песму¹⁰⁷ објављене и ноте и речи песме на руском писане латиницом. Трагајући за правим извором установила сам да оригинални стихови гласе овако у најпознатијој варијанти те песме:

Тройка

Вот мчится тройка удалая
Вдоль по дороге столбовой,
И колокольчик, дар Валдая,
Гудит уныло под дугой.

Ямщик лихой — он встал с полночи,
Ему взгрустнулося в тиши -
И он запел про ясны очи,
Про очи девицы-души:

„Ах, очи, очи голубые!
Вы сокрушили молодца;
Зачем, о люди, люди злые,
Вы их разрознили сердца?

Теперь я бедный сиротина!.."
И вдруг махнул по всем по трем -
И тройкой тешился детина,
И заливался соловьем.

Извор према којем је цитирана песма на Интернету¹⁰⁸ била је публикација *Русские песни* које је саставио професор Ив. Н. Розанов, а објављена је у Москви 1952. године. Покушала сам да реконструишем разлоге настанка оригиналне песме и њених варијација.

Није било тешко установити да је аутор текста песме „Тројка“ био Федор Николајевич Глинка¹⁰⁹ (1786–1880), рођени брат познатог руског композитора Сергеја Николајевича Глинке. Ф. Н. Глинка био је песник, публициста и археолог. Похађао је војну школу до 1803. године. Као војник Апсеронске регименте започео је војну каријеру. Учествовао је у борбама 1805–1806. године против француске војске и описао је своје доживљаје у *Писмима руског официра из Пољске, Аустријских држава и Мађарске* (1808). Две године раније Федор Глинка иступио је из војске и настанио се у месту Смоленск, у којем је живео до 1812. године. С времена на време путовао је широм Русије. Објавио је и књигу која је настала током ових путовања под насловом *Писма пријатељу* у којима је изнео своје мисли и ставове, као и причу „Зиновј-Богдан Кмелнитски, или ослобођена Малорусија“.

¹⁰⁷ На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: http://www.kaikracht.de/balalaika/songs/votm_mel.htm

¹⁰⁸ На Интернет адреси 11.2.2010. године: <http://a-pesni.golosa.info/popular20/trojka.htm>

¹⁰⁹ На Интернет адреси 11.2.2010. године:

http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/muzyka/RUSSKAYA_OPERA.html

Године 1812. Глинка се поново прикључио Апсеронској регименти и распоређен је у војни камп под надзором М. А. Милорадовића. Оставши у том кампу, Глинка је учествовао у свим биткама, као и у прекограничном походу 1813–1814. године. Године 1815–16. Глинка је објавио осам делова свог дела *Писма руског официра* у којима су били описани ратови 1812–1815. године, ново издање његових *Писама пријатељу*, као и опис борби 1805–1806. године. *Писма руског официра* донела су Глинка велику славу и популарност. Након завршетка рата, Глинка је био неко време уредник *Војног часописа*. У чину наредника године 1819. Глинка је био додељен на специјалан задатак код свог бившег официра Милорадовића, врховног генерала у Санкт Петербургу, и прикључио се његовој канцеларији. Овде је добијао поверљиве задатке којима је руководио и командовао лично руски император. Био је члан раних декабристичких друштава Друштва спаса (Союза спасения) (1816–1817) и Друштва добротинитеља (Союза благоденствия) (1818–1821). У овом другом друштву био је један од организатора и руководиоца. У даљем раду декабриста није учествовао. Ипак, после устанка на Сенатској плоцади провео је неколико месеци у Петропавловској тврђави и четири године у затвору у Петрозаводском.

Када је млади Пушкин био прогнан из Петрограда 1820. године, Ф. Н. Глинка је према њему показао пуно разумевања и саучешћа. Пушкину који је био у изгнанству Глинка се обратио стиховима пуним симпатије, на шта је захвални Пушкин одговорио поруком у којој је Глинку назвао „Аристидом“ и „величанственим грађанином“ чији је глас био радост пониженом песнику. Глинка је био неко време и председник Петроградског слободног друштва љубитеља руске књижевности. У поезији Глинку су интересовали углавном патриотски и религиозни мотиви које је обрађивао у строго православном духу. Године 1824. написао је романсу „Тројка“ која се пева и данас, а ови стихови Глинке започели су серију стихова о тројци које су постале народне песме и романсе.

Након што је ову песму написао Глинка, компоновао ју је 1828. године Алексеј Николајевич Верстовски (1799–1862), највећи руски оперски композитор до тада. Хронолошки, епоха Верстовског поклапа се са епохом С. Н. Глинке. Велик успех опере Верстовског, додуше углавном у Московском театру, као и трајност најуспешније међу њима *Асколдов гроб*, говори о наклоности савременика према заплетима на основу мотива „најстаријих руско-словенских легенди“, као и према музици у којој су успешно комбиновани музички системи руски, западно-словенски и молдавско-цигански.

Очигледно је да Верстовски није поседовао смисао за велику оперску форму, готово у свим његовим операма, музичке нумере смењују се са дугим разговорним сценама, оркестарски фрагменти обично нису интересантни, нити су живописни, а саме опере овог композитора данас делују обично и наивно. Касније за песму „Тројка“ музику су компоновали и други аутори, али најпопуларнија је остала мелодија Верстовског која је иста као код руске песме „Колокољчики“.

Песма „Тројка“ или како се често наводи према првом стиху „Вот мчится тройка удалая“ пева се и свира на ноте које овде наводим:

ВОТ МЧИТСЯ ТРОЙКА УДАЛАЯ...

Умеренно

1. Вот мчит-ся трой-ка у-да-ла-я вдоль по до-
 -рож-ке стол-бо-вой, и ко-ло-коль-чик, дар Вал-да-я, зве-нит у-
 -ны-ло под ду-гой. И ко-ло-коль-чик, дар Вал-да-я, зве-нит у-
 -ны-ло под ду-гой. 2. Ям-щик ли- // вьём.

Chords: C, G, C, G7, C, F, C, G7, C, F, C, G7, C, C (Для повторения), C (Для окончания)

Међутим, када се погледа текст песме на руском и Атанацковићев превод на српски, видимо да не постоје код Глинке стихови који би говорили о отаџбини или о било каквом растанку са домовином или Москвом. Стога је било потребно да пронађем и како су ови стихови доспели у Атанацковићев текст. Испоставило се да је песма „Тројка“ одломак поеме која носи наслов „Сон русског на чужбине“ која је написана и објављена 1825. године. Ево тих оригиналних Глинкиних стихова из 1825. године:

Сон русског на чужбине

Отечества и дым нам сладок и приятен!

Державин

Свеча, чуть теплясь, догорала,
 Камин, дымясь, погасал;
 Мечта мне что-то напевала,
 И сон меня околдовал...
 Уснул – и вижу я долины
 В наряде праздничном весны
 И деревенские картины
 Заветной *русской* стороны!..
 Играет рог, звенят цевницы,
 И гонят парни и девицы
 Свои стада на влажный луг.
 Уж веял, веял теплый дух
 Весенней жизни и свободы
 От долгой и крутой зимы.
 И рвутся из своей тюрьмы
 И хлещут с гор кипучи воды.
 Пловцов брадатых на стругах
 Несется с гулом отклик долгий;
 И широко гуляет Волга
 В заповедных своих лугах...
 Поляны муравы одели,
 И, вместо пальм и пышных роз,
 Густые молодеют ели,
 И льется запах от берез!..

И мчится тройка удалая
 В Казань дорогой столбовой,
 И колокольчик – дар Валдая –
 Гудит, качаясь под дугой...
 Младой ямщик бежит с полночи:
 Ему сгрустнулося в тиши,
 И он запел про *ясны очи*,
 Про очи девицы-души:
 «Ах, очи, очи голубые!
 Вы иссушили молодца!
 Зачем, о люди, люди злые,
 Зачем разрознили сердца?
 Теперь я горький сиротина!»
 И вдруг махнул по всем по трем...
 Но я расстался с милым сном,
 И чужеземная картина
 Сияла пышно предо мной.
 Немецкий город... всё красиво,
 Но я в раздумье молчаливо
 Вздохнул по стороне родной...

На Интернету¹¹⁰ поема „Сон русскогo на чужбине“ цитирана је према књизи *Русская поэзия XIX – начала XX в.*, коју је саставила Н. Якушина, а објављена је у Москви 1987. године. И, као што се види, тек овде се помиње отаџбина и градови немачки и родна груда, тако да је јасно да је наш Атанацковић имао у виду ову верзију стихова из 1825. године, а не ону која је данас много познатија и популарнија.

Чињеница да је Верестовски компоновао одломак из поеме „Сон русскогo на чужбине“ од Федора Глинке имала је пресудан утицај на њену судбину. Глинка је текст први пут објавио у зборнику *Северна пчела* 1825. године, следећи пут песма је као текст уз мелодију Верестовског објављена 1830. или 1831. године под насловом „Мало звоно“, а последња верзија је из алманаха *Венера* 1831. године. Три редакције самог одломка који је познат под насловом „Тројка“ указују на чињеницу да је Верестовски мењао стихове онако како Глинка није имао намеру да их напише. То је очигледно имало везе са декабристичким активностима Глинке. У певаној верзији намерно је изостављена свака назнака да стихови описују сан или начин размишљања и перцепирања Руса који се налази у иностранству.

Популарност песме Верестовског без сумње је само делимично утицала на то да се касније објављује само одломак под насловом „Тројка“ из читаве поеме, ако је судити по последњој верзији која је објављена у *Руском алманahu за 1832. и 1833. годину* (Санкт Петербург, 1832), коју је пратила примедба уредништва да је песма, која је постала народна, фолклорна песма, састављена у оригиналној форми само делимично од Ф. Н. Глинкине поеме „Сон русскогo на чужбине“. Песма није засебно објављена, те томе има да се захвали што је певана у различитим верзијама. Не само да је компонована песма утицала на фолклоризацију „Тројке“, већ је такође могуће да је утицала и на њеног аутора да промени сопствене стихове у наредним издањима песме.

¹¹⁰ На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: <http://a-pesni.golosa.info/popular20/trojka.htm>

Према Хоџу (Hodge, 2000) који је открио ове различите верзије текста „Тројке“, очигледно је да је био огроман утицај који су композитори у овом периоду руске књижевности имали и на поезију и на саме песнике, као и на судбину њихових књижевних дела. Атанацковић није случајно одабрао ову песму као лајт мотив свог романа, јер је она погађала његова, односно Младенова, најдубља осећања. И он је имао осећај да је далеко од отаџбине, сам у туђини и растављен не својом кривицом од девојке коју је волео.

Далеко су познатији српски стихови које је наш писац навео у оквиру истог поглавља у тој истој сцени у којој Ружа пева уз клавирску пратњу стихове:

Сећаш ли се оног јада,
Кад глас дође изненада,
Ка' из ведрога неба гром:

Да ја морам одлазити,
Тебе, драгу, оставити,
И мој мили, драги дом! (Атанацковић, 1928, стр. 310; Атанацковић, 1982, стр. 57–58)

Нешто касније Ружа пева уз клавир другу песму чији стихови гласе:

Суза засја у твојем оку
И отвори предубоку
Рану тешку срца мог.

Откад с тобом се опрости'
Одреко' се све радости,
Празан ми је цео свет. (Атанацковић, 1928, стр. 336; Атанацковић, 1982, стр. 83)

Иако ови стихови делују као да су две терцине неког сонета и да песме немају везе једна са другом, ипак се испоставило да их је Атанацковић сам тако искројио, а заправо су то одломци из познате песме Спиридона Јовића¹¹¹ под насловом „Спомен“. Да је песма била међу најпопуларнијим грађанским песмама, потврђују и испитивања која је урадила на сачуваним рукописним песмарицама као случајном узорку М. Клеут у студији „Рукописне песмарице у доба српског романтизма“ (Бекић, Дамјанов, 1988, стр. 18–19). На основу испитивања узорка показало се да је на првом месту по учесталости бележења била песма М. Видаковића „Светли месец иза горе“, следи Доситејева песма „Све што мене окружава“ и одмах после њих на трећем месту су С. Јовића „Сећаш ли се оног сата“ и Стеријина „Сакриј бледе своје зраке“. У овом рангирању на четвртном месту је раније помињана песма Ј. Суботића „Ја сам млада Српкиња“, а песма истог аутора „Ја сам Србин“ заузима осмо место, док је Стеријина песма „Устај, устај, Србине“ тек на једанаестом месту.

Песма С. Јовића у целини гласи овако:

Спомен

Сећаш ли се оног сата,
Кад си мени око врата
Беле руке савила,
И кријући своје лице,

¹¹¹ Спиридон Јовић (Петриња, 1801 – Беч, 1836), аутор је монографије *Етнографске слике славонске војне границе*. У књижевности се јавио као издавач алманаха *Српска зора* (1836) у Бечу. На српском и немачком језику писао је приповетке, а остао је чувен као аутор песме „Спомен“.

Мени поне неотице
Твоју љубав открила?

Сећаш ли се оног јада,
Кад глас дође изненада,
К'о из ведре неба гром,
Да ја морам одлазити,
Тебе драгу оставити,
И мој возљубљени дом!

Суза зас'ја у твојем оку,
И возбуди предубоку
Рану тужног' срца мог:
Рећи ништа ти не мога: –
Жалост нема речи много,
Питај само срца твог.

Од кад с тобом се опрости,
Одреко се све радости;
Празан ми је цео свет,
Јер без тебе нема мене,
Ка' но што без росе вене
У ливади млади цвет.

Кад ће опет данак доћи,
Да ће моји јади проћи,
Скопнит' мога срца лед!
Кад ћу опет сретан бити,
С' нежностју те загрлити,
Сркат с твоји уста мед! (Јовић, 1836, стр. 174–175)

Иста песма цитирана је поново у Атанацковићевом роману у десетом поглављу. Овог пута наведен је почетак исте песме „Спомен“:

Сећаш ли се оног сата
Кад си мени око врата
Беле руке савила? (Атанацковић, 1928, стр. 357; Атанацковић, 1982, стр. 104)

Данас се зна и да је песма певана уз музику коју је компоновао сам аутор стихова С. Јовић. Није немогуће да је наш Б. Атанацковић често у друштву уз чашу вина управо уживао у звуцима ове песме и стога ју је и навео знајући да је и његови читаоци добро познају и радо певају. Објављене су на Интернету и ноте на које је певана песма „Спомен“ или како се понекад наводи према првом стиху „Сећаш ли се оног сата“, а види се да је песма у међувремену добила и припев који гласи „Марице моја, Марице моја, / Марице моја љубљена!“ који у оригиналној верзији песме није постојао.

Sećaš li se onog sata

Tekst i muzika: Spiridon Jović

Se - cas li se o - nog sa - ta kad si me - ni
o - ko vra - ta kad si me - ni o - ko vra - ta
be - le ru - ke sa - vi - la Ma - ri - ce mo - ja
Ma - ri - ce mo - ja Ma - ri - ce mo - ja lju - bje - na

1. Sećaš li se onog sata
kad si meni oko vrata,
kad si meni oko vrata
bele ruke savila?
Marice moja, Marice moja,
Marice moja ljubljena!
2. I krijući svoje lice
meni skoro nehotice
meni skoro nehotice
tajnu ljubav otkrila.
Marice moja, Marice moja,
Marice moja ljubljena!
3. Otkad s tobom se oprostiti,
odrekoh se sve radosti,
odrekoh se sve radosti:
prazan mi je ceo svet.
Marice moja, Marice moja,
Marice moja ljubljena!
4. Jer bez tebe nema mene,
kano što bez rose vene
kano što bez rose vene
u livadi mali drvet.
Marice moja, Marice moja,
Marice moja ljubljena!
5. Kad će opet dan mi doći
da će moji jadi proći
da će moji jadi proći,
opast s moga srca leđ?
Marice moja, Marice moja,
Marice moja ljubljena!

У мотоу шестог поглавља романа стоји одломак из *Пјеванија црногорских и херцеговачких*, које је скупио Сима Милутиновић Сарајлија (1837). На прво издање *Пјеванија* (1833) био је претплаћен отац нашег аутора Гаврил Атанацковић из Баје. Дакле, примерак је постојао у породичној библиотеци Атанацковићевих. Код нашег аутора цитат гласи:

„Млад делијо, ако знаш за Бога,
Кажи ми се ко си и окле си,
Кога ли си рода јуначкога.“ (Атанацковић, 1928, стр. 311; Атанацковић, 1982, стр. 59)

Ови леи десетерачки стихови припадају песми која је у *Пјеванијама* (1837) објављена под бр. 5 и носи наслов „Два Херака“. С. Милутиновић Сарајлија оставио је уз њу забелешку да ју је чуо од Петра Мркајића, родом Херцеговца. У самој песми ради се о два брата које је мајка у невољи даровала царевима – Милоша султану, а Милинка бечком ћесару. После двадесет година кад су заратили султан и ћесар, браћа се нађоше на супротним странама, те су изашли један другом на мегдан. Кад су се уморили од борбе у којој су показали подједнако јунаштво, Милош запита брата:

„Млад делија, ако знаш за Бога!
Кажи ми се ко си и окле си,
Кога ли си рода јуначкога,
Нека знадем од ког’ ћ’ умријети?“ (Милутиновић Сарајлија, 1837, стр. 7)

Кад схвате да су браћа, реше да замоле оба цара да склопе мир и Милош као награду добије Мостар, а Милинко Фочу. Средишња два стиха у одломку јављају се и у песми број

149 *Пјеванија црногорских и херцеговачких* под насловом „Одкуда је Герзелез“, а забележио их је С. Милутиновић Сарајлија од истог П. Мркајића.

Одмах иза овог мотоа, Атанацковић је додао још један, а то су стихови Б. Радичевића:

..... нигде кута
Дено, млађан, да се станим. (Атанацковић, 1928, стр. 311; Атанацковић, 1982, стр. 59)

Ради се другој строфи из Радичевићеве песме „Путу крај“ испеваној 5. децембра 1842. године која почиње стиховима у којима се путник јада о томе како не може да нађе место на којем би био срећан и на којем би остао заувек:

Ја обиђо многе доле,
Многе реке, многа врела,
Горе, луке, стене голе,
Многе дворе, многа села;

И опета нигде кута
Дено, млађан, да се станим,
Да с' немирна манем пута,
Свог живота дан преданим. (Радичевић, 1975, стр. 24)

И у следећем поглављу Атанацковић је искористио своје познавање Бранкове поезије и ту је цитирао одломак из чувене песме „Ђачки растанак“ који у његовом мотоу гласи:

Та све му је... овог света
Уграбила ова рака клета.

Све нестало, све га је издало. (Атанацковић, 1928, стр. 329; Атанацковић, 1982, стр. 77)

Код Радичевића тај одломак у којем се описује посета гробљу са самог почетка чувене поеме „Ђачки растанак“ гласи овако:

Спавај брате ту санак слађани,
Кити цвеће гроб њему лађани,
Та све му је можда овог света
Уграбила ова рака клета,
Та од свију његови милина
Сада њему остала једина,
Све нестало, све га је издало,
Ти једино верно му остало (...) (Радичевић, 1975, стр. 65–66)

У самом тексту овог поглавља Атанацковићевог романа наводе се стихови народне песме које сам раније навела, а којима Атанацковић покушава да окарактерише главног јунака романа и каже да му приличе стихови: „У Србина, који рода нема, ни оца ни мајку, брата ни сестрицу“ (Атанацковић, 1928, стр. 331; Атанацковић, 1982, стр. 78). У народним песама код В. С. Карацића нема идентичног стиха, али има стихова који су слични. Тако, у песми „Опет диоба Јакшића“ из књиге 2 *Српских народних пјесама*, под бр. 98 имамо ове стихове:

С киме ћемо Митра одијелит,

Кад он нема ни сестре, ни мајке,
За љубу му ни помена није? (Карацић, 1969б, стр. 393)

У песми „Шта освета чини“ из књиге 3, бр. 69 читамо стихове:

Који нема ни оца ни мајке,
А за вјерну љубу и не знаде. (Карацић, 1969в, стр. 306)

А у песми „Иво хусарин и Аврам спахија“ из исте књиге, само под бр. 75 имамо овакве стихове:

Немам брата ни миле сестрице
У невољи немам пријатеља (Карацић, 1969в, стр. 328)

Мото у осмом поглављу романа спада у сасвим други тип поезије од малочас наведене. То је одломак из буднице С. Милетића која код Атанацковића гласи:

Срб се бије и крв лије
За своју слободу. (Атанацковић, 1928, стр. 339; Атанацковић, 1982, стр. 86),

док песма у целини гласи овако:

Већ се српска застава

Већ се српска застава
Вије свуда јавно,
И српска се браћа сва
Свуда боре славно;
Граничара мишица
И храбрих Шајкаша,
Вечног бога десница
Брани права наша.

Срб се бије и крв лије
За своју слободу!
Срб се бије, да добије
Својега војводу.
Ура, ево плода,
Дошао нам војвода!
Ура, српског рода
Жив нам био војвода!

Црна Гора, Србија,
Где већ Србин влада,
Посестрима Банија,
Војводина млада,
Душан-царства унуку
То су четир стуба,
Кад затруби на југу
Душанова труба.

Место славних Немања
И цара Душана,
Бог нам за сад поклања
Војводу Стевана.
Да се под њим рукују:
Банат, Срем и Бачка,

Да војводство оснују
Браћа нам јуначка. (Милетић, 1871, стр. 34; *Велика српска народна лира*, 1903, стр. 53–54)

У истом поглављу постоји још један мото који је Атанацковић преузео из *Српских народних пјесама*, а који гласи: „Бог им дао у рају насеље“ (Атанацковић, 1928, стр. 339; Атанацковић, 1982, стр. 86). Стих је могао бити цитиран према песми „Смрт Сењанина Ива“ из књиге 3, бр. 31 (Караџић, 1969в, стр. 152), или песми из књиге 4, бр. 10 „Бој Црногораца с Махмут-пашом“ (Караџић, 1969г, стр. 53) или под бр. 49 из исте књиге из песме „Петар Бошковић и Гарван барјактар“ (Караџић, 1969г, стр. 228).

Следећи цитат који је мото у деветом поглављу нисам успела да откријем одакле потиче, иако Атанацковић тврди да је то још један цитат из српске народне поезије. Тај мото гласи: „Ту се наши започеше јади. (Атанацковић, 1928, стр. 342; Атанацковић, 1982, стр. 90)

Мото десетог поглавља у роману *Два идола* гласи: „Ах, она мене љуби!“ (Атанацковић, 1928, стр. 343; Атанацковић, 1982, стр. 91) На основу овако кратког одломка није ми било могуће да утврдим којем аутору, песми, драми или неком другом жанру припада цитат. Једна од могућности је да се Атанацковић послужио следећим драмским одломком који је прерадио:

Цветко: Она је моја. – Она мене љуби! Нитко нема право њу од мене узети. (Побратић, 1837, стр. 185),

али је тешко рећи поуздано да је баш на тај редак мислио.

У наставку романа у 11. поглављу стоји одломак из *Српских народних пјесама* који гласи:

Или грми, ил' се земља тресе?
Паде тама од неба до земље,
Није тама од Бога саздана,
Већ од брза праха и олова. (Атанацковић, 1928, стр. 363; Атанацковић, 1982, стр. 108)

Први стих наведен овде јесте из неких од народних песама у којима је то први стих у словенској антители. Други, трећи и четврти стих су доследно наведени из народне песме из књиге 3, под бр. 24 „Женидба од Задра Годора“ (Караџић, 1969в, стр. 111).

Дванаесто поглавље је оно које има два мота. Први је двостих који гласи:

„Ој, девојко, душо моја,
'Оћеш ли ми љуба бити?“ (Атанацковић, 1928, стр. 367; Атанацковић, 1982, стр. 113)

То су стихови из народне песме „Ти си моја свакојачко“ коју је објавио В. С. Караџић у књизи 1 *Српских народних пјесама*, под бр. 602. Та песма спада у шаљиве љубавне песме у којима се момак и девојка надмудрују. Одговор на постављено питање у цитираном одломку је:

„Не будали, млад јуначе!
Од тог неће ништа бити;
Волим ићи ја у крчму,
Па се створит' златном чашом,
Него твоја љуба бити.“
„А ја јунак, млади крчмар,
Па ћеш опет моја бити.“ (Караџић, 1969а, стр. 307)

Надмудривање се наставља у истом маниру све до краја ове песничке умотворине.

У истом, дванаестом, поглављу постоји и други мото који гласи:

Што гроб 'ладни једном с'вати,

Назад више он не прати. (Атанацковић, 1928, стр. 367; Атанацковић, 1982, стр. 113)

Ово су последња два стиха песме „Јади изненада“ коју је Бранко Радичевић испевао 11. маја 1845. године о девојци која је драгог чекала да се врати из битке, али га је дочекала смртно рањеног, те су обоје пали мртви и потом беху покопани.

У том, 19. поглављу цитирају се и стихови буднице из 1848. године:

Развија се барјак у Србина

У Србина који рода нема. (Атанацковић, 1928, стр. 369; Атанацковић, 1982, стр. 114)

То је одломак из песме „Развија се ружа у градини“ наведена на прескок и са малом променом, а која у целини гласи овако:

Развија се ружа у градини,

Развија се барјак у Србина,

Те сакупља Србадију младу,

Која нема ни оца ни мајке

Нити има веренице љубе.

Дуга пушка и отац и мајка,

Два пиштоља братац и сестрица,

Бритка сабља вереница љуба. (*Велика српска народна лира*, 1903, стр. 123)

Следећа цитирана песма настала је управо након пораза код Сентомаша у револуцији 1848–1849. године и стихови како их је цитирао Атанацковић гласе:

С. Томашу, Лазо, хеј,

С. Томашу, српски Цариграду

Хеј, Лазо, хеј. (Атанацковић, 1928, стр. 369; Атанацковић, 1982, стр. 115)

Овде је, као и на многим другим местима, песма цитирана у познатијој варијанти која се певала, а оригинални стихови¹¹² су нешто другачији и гласе овако:

Сентомашу, лазу, хеј,

Сентомашу, мали Цариграде,

хеј, Лазу, хеј!

У теби се, лазу, хеј,

У теби се соколови легу,

Хеј, лазу, хеј.

Сто момака, лазу, хеј,

Сто момака, двесто девојака,

Хеј, лазу, хеј. (Tutorov, 2008)

У чланку о Лази Дунђерском и о овој песми из пера Миловоја Туторова, аутор је показао да у рефрену песме није стајало „Лазо, хеј“, већ „лазу, хеј“, а ево и зашто:

U proleće 1849. godine, Sentomaš je pao pod nezadrživim udarom i naletom elitnih jedinica mađarske južne vojske, pod komandom generala Percela. Na bedemima i u krvavim uličnim borbama, a naročito u povlačenju preko nabujale Krivaje, palo je preko pet hiljada boraca, žena,

¹¹² На Интернет адреси 11. 2. 2010. године: <http://www.srbobran.net/content/10/laza-dun273-erski/1/>

dece i staraca. Sentomaš je bio srušen sa zemljom, porušen i spaljen. Preživelo stanovništvo potražilo je spas bekstvom u Banat, Srem i Srbiju. Posle ugušenja revolucije, zavođenja mira i stišavanja strasti, počelo se vraćati na zgarišta i ostatke svojih porušenih i spaljenih domova.

Iz tuge i žalosti za uništenim trudom, radala se volja za životom i Sentomaš je vaskrsnuo, razbijajući nad sobom tmurne oblake prošlosti i tražeći puteve ka budućnosti. Život je ponovo buknuo neuništivom snagom čoveka i pesma „Sentomašu, lazu, hej“ potekla je iz naroda i uskoro postala simbol njegovog postojanja.

Sa elegičnim prizvukom, njeni stihovi izražavaju gordost i ponos jednog naroda, koji je navikao da ga istorija šiba svojim nemilosrdnim bičevima... Sentomaš je mali Carigrad. Opkoljen sa svih stara vodom i izgrađen na prostoru koji dominira okolinom, on je cvetao, rastao i razvijao se. Podseća na laz. U brdovitim krajevima to je raskršeno zemljište, a u pitomoj Šumadiji – to je proplanak, obrastao bujnom travom i zelenilom... Posle 1849. godine, čitav prostor je trebalo raskrčiti i ukloniti tragove razaranja, da bi se moglo graditi novo naselje. Trebalo je uložiti mnogo napora i proliti mnogo znoja da taj gradić vojvođanskog beskrajja, pretvoren u ruševine i zgarišta, postane „laz“, raskršeno zemljište i proplanak obasjan radostima života i verom u sebe. Da, sto momaka, dvesta devojaka, jer u borbama za Sentomaš najviše su stradali i izginuli momci i mladi oženjeni ljudi, pa je, potom, godinama, u Sentomašu prema stotinu momaka – bilo dvesta, a možda i trista devojaka. (Tutorov, 2008)

На почетку тринаестог поглавља стоје Радичевићеви стихови које и поред најбоље воље нисам успела да пронађем у његовим песмама:

Жао му је, срце пуца живо,

Зашто он баш да јој чини криво. (Атанацковић, 1928, стр. 402; Атанацковић, 1982, стр. 147)

Узор за ове стихове Б. Радичевића делимично имамо у српској народној песми „Женидба Стојана Јанковића“ под бр. 21 у трећој књизи В. С. Караџића и ти стихови гласе:

Како кога рукама' доваташе,

Те о земљу њиме удараше,

Та у њему живо срце пуца. (Караџић, 1969в, стр. 83)

Одмах после ових стихова Атанацковић је навео и стихове из народне поезије који гласе:

Та, ти ли си?...

'Вала Богу, кад сам те видио

Те ме жива моја жеља мину. (Атанацковић, 1928, стр. 402; Атанацковић, 1982, стр. 147)

Стихови су одломак песме „Предраг и Ненад“ која је објављена у *Српским народним пјесмама*, књ. 2, под бр. 15 (Караџић, 1969б, стр. 53–54), једино што се први стих тамо завршава речима „мој брате рођени!“ Како Атанацковићу није одговарао завршетак стиха, он га је, напосто, изоставио.

Четрнаесто поглавље поново носи мото из српске усмене поезије:

Бацише и' у тавницу црну

Ђено лежи вода до кољена

А јуначке кости до рамена. (Атанацковић, 1928, стр. 406; Атанацковић, 1982, стр. 152)

Овај одломак је из песме „Марко Краљевић и Вуча Ђенерал“ која је објављена у *Српским народним пјесмама*, књ. 2, под бр. 41 (Караџић, 1969б, стр. 156). У тој песми постоји варијација првог стиха која гласи: „Бацио их на дно у тавницу“, док у песми „Опет Вук Анђелић и Бан Задранин“ имамо варијанту првог стиха: „Бан их баци на дно у тавницу“, док је сама песма објављена у књизи 3, песма бр. 58 (Караџић, 1969в, стр. 272). Друга два стиха много су чешћа у народној поезији, па их срећемо у разним варијантама у песмама „Наход Симеун“, књ. 2, бр. 13 у овој верзији:

Па отвори тамницу проклету,
 Ђено лежи вода до кољена,
 И по води гује и јакрепи (Карацић, 1969б, стр. 46);
 „Марко Краљевић у азачкој тамници“, књ. 2, бр. 64:
 Тамница је кућа необична:
 У тамници вода до кољена
 Од јунака кости до појаса. (Карацић, 1969б, стр. 239);
 „Женидба Стојана Јанковића“, књ. 3, бр. 21 доноси ову варијанту:
 А Стојана спушти у тавницу
 У дубину триста ендезета,
 Ђено лежи вода до кољена,
 А јуначке кости до рамена. (Карацић, 1969в, стр. 85)

У самом тексту четрнаестог поглавља налази се следећи цитат:

Који не зна кад треба
 За свој род умрети –
 Није Србин, већ је буба,
 Тог ће земља клети. (Атанацковић, 1928, стр. 411; Атанацковић, 1982, стр. 156)

И ова песма спада у четрдесетосмашке буднице, а сачинио ју је Ј. С. Поповић као део драме *Сан Краљевића Марка*. Песма се касније проширила по народу као фолклорна песма, а познатија је под својим насловом „Устај, устај, Србине“. Раније је већ поменуто да је одломак из ње цитирао Атанацковић у првом делу романа, а песма у целини гласи:

Устај, устај, Србине!

Устај, устај, Србине!
 Устај на оружје!
 Дан те чека,
 Мрак нек бега,
 Устај, не оклевај!
 На ноге, Срби браћо,
 Слобода зове!

Доста беше невоље,
 Доста би и туге,
 Сад се држи,
 Те се крши душманине,
 Црно име, кад те Србин скучи.
 На ноге, Срби браћо,
 Слобода зове!

Ко се страши, кад треба
 За свој род умрети,
 Није Србин већ је изрод,
 Тог ће земља клети!
 На ноге, Срби браћо,
 Слобода зове! (Поповић Стерија, 1848, стр. 44; *Велика српска народна лира*, 1903, стр. 95–96)

При крају истог поглавља јавља се само један стих народне песме који гласи:

Поручује Иванова љуба... (Атанацковић, 1928, стр. 417, 423, 426; Атанацковић, 1982, стр. 163, 169, 172)

Овај стих ће се понављати као лајт-мотив још на неколико места до краја романа, кад год се помене љуба Ивана, Младеновог друга. Песма је највероватније настала у хрватском приморју, а певала се широм српског народа. Међутим, није је било могуће пронаћи забележену у народним песмарицама, као ни у *Великој српској народној лири*. Иначе, име Иван у српској народној поезији најчешће се односило на Ива Сенковића, ускока и јунака о којем су спеване многе песме.

И мото петнаестог поглавља преузет је из српске народне поезије, те се тамо читају стихови познате песме из циклуса о Марку Краљевићу:

Ој, давори, ти Косово равно,
Шта си данас дочекало тужно,
Да Арапи сад по теби суде! (Атанацковић, 1928, стр. 417; Атанацковић, 1982, стр. 163)

Атанацковић тачно наводи да су то стихови из *Српских народних пјесама*, а ради се о песми „Марко Краљевић укида свадбарину“ коју је Вук објавио у књизи 2, под бр. 68, једино што у народној песми између другог и трећег стиха постоји још један који гласи: „После нашег кнеза честитога“ (Карацић, 1969б, стр. 263), што је Атанацковићу било сувишно, па је стих изоставио.

Мото из шеснаестог поглавља није било могуће препознати, јер је дато само: „Она ће доћи!“ (Атанацковић, 1928, стр. 420; Атанацковић, 1982, стр. 167).

Поглавље седамнаесто је једино у роману које нема мото, али их зато осамнаесто поглавље има два. Први је: „Од моје ће руке погинути!“ (Атанацковић, 1928, стр. 440; Атанацковић, 1982, стр. 187) и то је одломак из *Пјеванија црногорских и херцеговачких*. Ово би могао бити прерађен стих из песме број 164 под насловом „Колашинци“ коју је Сарајлија забележио од Јована Кнежевића, војводе Бјелопавлића, а стихови гласе:

„Чујете ли браћо Дубочани!
Који хагу свога не изгуби
Кунем ви се и вјеру ви дајем,
Од моје ће руке погинути!(...)“ (Милутиновић Сарајлија, 1837, стр. 302)

Следећи мото је „На муци се познају јунаци“ (Атанацковић, 1928, стр. 440; Атанацковић, 1982, стр. 187). Ово је познати стих из *Горског вијенца* Петра Петровића Његоша који гласи: „У добру је лако добар бити, на муци се познају јунаци“, а који је инспирисан народном пословицом.

И у деветнаестом поглављу постоји један цитат који је преузет из *Српских народних пјесама* Вука Карацића, а који гласи:

Данас ћу вас, браћо, осветити,
Осветити или погинути. (Атанацковић, 1928, стр. 445; Атанацковић, 1982, стр. 192)

И ово је одломак из песме „Марко Краљевић укида свадбарину“ (књига 2, бр. 68), а који у целини гласе овако:

„Ја срамоте поднети не могу
Ни жалости велике трпити,
Да Арапи таки зулум чине
И да љубе младе и девојке.
Данас ћу вас, браћо, осветити
Осветити или погинути!“ (Карацић, 1969б, стр. 263)

Као што и приличи последњем поглављу у роману, цитиран је двостих којим се углавном завршавају српске народне песме и који је са варијацијама забележен на пуно места код Вука, а о којем сам говорила раније. Тај двостих гласи:

То је било, кад се и чинило,

Нама, дружба, здравље и весеље. (Атанацковић, 1928, стр. 450; Атанацковић, 1982, стр. 198)

Где је све забележен овај двостих може се погледати у одломку о цитатима у новелама Б. Атанацковића уз причу *Три зелене шибљике*. Како је примећено већ у литератури, ови стихови стварају дистанцу између аутора романа и читаоца у односу на догађаје који су у роману описани, чиме се ти догађаји смештају у безвременост, вечност.

7.7.2. Коментари о причи и филозофска позадина романа

Прво питање које се постављало у наратологији јесте како се може објаснити наративни текст, шта је то што наративни текст разликује од других врста писаних текстова, а један од могућих одговора на то питање долази из пера Манфреда Јана (Jahn, 2005). Овај аутор тврди да сваки наративни текст представља причу или редослед догађаја у који су укључени карактери или ликови, те је наративни текст форма комуникације која представља редослед догађаја које карактери узрокују и проживљавају. За разлику од писаних текстова у усмено испречаним причама постоји особа која прича причу, наратор или приповедач, док у писаном тексту читалац може да чује текстуални глас уз помоћ „мисаоног уха“, баш као што види догађај у причи уз помоћ „мисаоног ока“. Све нарације пројектују приповедачки глас, те се текст може разматрати као наративни дискурс.

Исти аутор је утврдио и следеће особине наративног текста које сматрам важним и за тумачење позиција приповедача у роману *Два идола*, као и за тумачење карактера који су у роману описани:

Наративни текст пројектује наративни глас, али наратор у тексту је временски, просторно и онтолошки удаљен од нас. Онтолошки удаљен значи да он припада различитом свету од нашег, свету фикције. Фиктиван значи конструисан, измишљен, нереалан свет. Наратор, његов/њен адресант, карактери у причи – све су то фиктивна бића. (...)

Као што је добра идеја не помешати приповедача (нпр. Холдена, фиктивно биће) са аутором (нпр. Селинцером, стварном особом која је добила паре за роман), ми не смемо да побркамо ни фиктивног адресанта („ти“ у тексту) са нама самима, стварним читаоцима. Холден никако није могао да се обраћа нама, јер није знао ни да постојимо. И обрнуто, ми не можемо да разговарамо са Холденом (осим ако то не чинимо у нашој машти), стога што ми знамо да он не постоји. Насупрот томе, однос између нас и стварног аутора који је жив је и те како реалан.

Оно што смо управо успоставили је стандардна структура фиктивне наративне комуникације. Учесници у њој и нивои комуникације се обично приказују моделом „кинеских кутија“. У основи, комуникациони контакт је могућ између: (1) аутора и читаоца на нивоу нефункционалне комуникације, (2) наратора и публике или адресанта/адресаната на нивоу фиктивних односа и (3) карактера на нивоу радње. Први ниво је „извантекстуални“ ниво; нивои два и три су „унутратекстуални“.

У неким случајевима у романима ми никад не сазнамо нараторово име, он/она никада не користе заменицу за прво лице једине (што значи да се никад не обраћају самима себи) и он/она никада не говоре директно својим адресантима. Ипак, ми можемо да препознамо сасвим добро да је оно наратор који почиње да прича своју причу са неразумљивим исказивањем поставке приче. (Jahn, 2005, N1.6-N1.7)

На основу овде реченог, можемо да закључимо да причу у роману *Два идола* започиње неименовани приповедачки субјект који се касније у роману јавља још у неколико наврата, али до краја приповедања не сазнајемо ни његово име, нити његов однос са карактерима који су описани у самом роману. Овде је јасно да је успостављен однос наратор–адресант, јер се тај приповедачки субјект/адресат обраћа својем читаоцу/слушаоцу/адресанту на нивоу фиктивних односа.

У коментарима о причи романописац, односно наратор или адресант, дотиче се питања самог романа, његових јунака, догађаја из приче и тиме предмет коментарисања постаје фикција, а не стварни свет, односно релација писац и његов читалац. Дистанца између романописца-наратора и саме фабуле смањује се и то доводи аутора у нову ситуацију којом су се често бавили теоретичари књижевности. Дискурс о причи уводи нови глас у роман, глас који је паралелан са свим до тада постојећим гласовима актера приче. Тиме се у роману ствара илузија да је тај фикционални свет кохерентан, реалан и подударан са стварним светом, па да је стога независан од аутора који не може да утиче, све и да жели, на догађаје у причи.

Овај тип коментара о причи напуштен је у прози XX века, али је био веома често коришћен у прози XIX века, те и код Атанацковића. Сам коментар о причи се прихвата као легитимна наративна стратегија, прозни поступак који нема никаквог вредносног или естетског предзнака. Исти облици приповедања могу бити употребљени и у самој фикцији и у њеном коментару и као такви они се заиста срећу у роману *Два идола*. У доба реализма коментар је имао улогу да потврди веродостојност испричане приче, јер се садржај романа подвргавао строгим миметичким начелима. Коментар је требало да уоквири причу и да јој да смисаону јединственост, као и да потврди њену аналогност са реалношћу. Овде је филозофски коментар имао далеко значајније место и требало је да обезбеди кључ за разумевање приче, а исказиван је или рефлексивама унутар романа, или сентенцама и пословицама које су уметали аутори, што је све користио и наш писац.

Ови коментари могу бити исказани као рефлексиве о љубави, животу, природном закону, могу бити моралистички интонирани, могу бити иронични или сатирични, могу то бити опште истине, а може се искористити и коментар јунакових поступака као смисаона допуна значења. Различити аутори су и коментарима о причи давали своју слику света, док је то још уочљивије и израженије у идеолошким коментарима. Код коришћења мотоа или подналова имамо пример поклапања семантичког и синтагматског нивоа текста. Метапоетички коментар може да доведе у сумњу смисаону кохерентност дела или да се аутор у неким случајевима постави као арбитар, али најчешћи је случај да се овим видом коментара дело усмерава у жељеном правцу. Овај тип коментара не може се занемарити када се ради о идејној интерпретацији дела.

Вредновање поступака јунака и став приповедача у епохи реализма требало је да појача веродостојност приче и да покаже да се јунак понаша логично и у складу са реалним животом. Како су у реализму јунаци типизирани, овај коментар треба да покаже однос аутора према појединим типовима и систему вредности који ти типови представљају. Логично је да је овај вид коментара често сматран негативним, јер представља идеолошко легитимисање самог писца. Атанацковић се у неколико наврата

диви и Младену, али и Ружи, те не дозвољава свом читаоцу да донесе независно од њега суд о овим ликовима. Још чешћи, жешћи и очигледнији су његови коментари на поступке Лацике и Јаноша као негативних ликова.

Објашњење поступака ликова има за основни циљ да објасни мотиве и побуде због којих се јунак понаша на одређен начин. Тај вид коментара типичан је за свезнајућег приповедача који на необјашњив начин има увид у најскривеније пориве и мисли јунака неког дела. Сасвим је сигурно да објашњење пристрасности судија Атанацковић није дао само као свезнајући приповедач, већ и због свог идеолошког става. Тај одломак гласи:

После сентомашке пропасти у Суботици је био кржави суд.

Судије код овог суда били су заклетни српски непријатељи. Кад је који Србљин под њи'ову руку дошао, с тиме је било јада и покора, јер судије нису гледали је ли што крив или није, већ су га злоставили само зато што је Србин. (Атанацковић, 1928, стр. 406–407; Атанацковић, 1982, стр. 152)

Претпоставке и нагађања као тип коментара користили су многи српски романописци и у XVIII и још чешће у XIX веку. Тиме се приповедач дистанцира од радње, јер читаоцу објашњава да нешто „не зна“, чиме се поново имитира стваран живот, јер ни у стварности нема тог човека који може на све да пружи одговор. Међутим, у прози нашег аутора има примера у којима се уводи посматрач чија тачка гледишта постаје важна за приповедање. У роману *Два идола* има неколико таквих примера. Један је када приповедач описујући одело једног од јунака каже: „Из целог се човека одма могло видети да је јадна сирота“ (Атанацковић, 1928, стр. 263; Атанацковић, 1982, стр. 10), или на другом месту: „по гласу му се познавало како мрзи и како су му кржави они који се тако зову“ (Атанацковић, 1928, стр. 271; Атанацковић, 1982, стр. 18).

Свакако је Атанацковић имао намеру да искаже и свој филозофски став када је написао роман *Два идола* и да јасно објасни своју идеју, мисли, појмове и представе у вези са животом и моралним поступањем човека. Па ипак, може се рећи да наш аутор није био од оне врсте писаца који су превише склонили да унесу своје филозофске ставове у роман. Тек на појединим местима да се видети нешто од ауторовог вредносног система који је учицао у ликове о којима је писао. Идеолошка мотивација уношења коментара у роман има за циљ да управља сижеом, карактеризацијом ликова, композицијом романа, њоме се може оправдати и изложити пишчев поглед на свет, смисао непосредног изношења поенте на крају романа. То је учинио у роману и Атанацковић. Када писац са овим коментарима претера, читалац ту врсту доживљава као вештачку и наметнуту мотивацију или као идеологизацију, што се, на срећу, нашем аутору ретко дешавало.

Само један коментар о односу између смисла људског живота и религије постоји код Атанацковића и може се сматрати чисто филозофским коментаром. Он се налази при крају романа и гласи:

Свештеник је своје сузе сакривао да тко не види, њему је срце од јада пуцало што не могаше и не смеђаше Младена тешити и рећи му: да који љуби свој народ, своју народност, свога ближњега, и круну божијег стварања, ремек божији – жену, тај с тиме управо Бога слави и поштује. (Атанацковић, 1928, стр. 443; Атанацковић, 1982, стр. 189–190)

У филозофске делове спада и мисао на крају романа о блискости живота и смрти која се може схватити и као поента читавог романа. Овај Атанацковићев коментар делује као обичан топографски коментар, али овог пута аутор унео је у њега и филозофску димензију. Стога последње поглавље романа *Два идола* Атанацковић започиње овако:

У Суботици је православно гробље до варошке шумице, која је шеталиште.

У пролеће у томе шеталишту отмена се дружба скупља и уз добру музику добро се забавља.

Чудан контраст кад се удеси да у исто време кога са'рањују. – У шеталишту весела свирка: лепе госпођице којима из плави' или црни' очију милина и блаженство се блиста; на лицу им веселје и задовољство у лепом руменилу; око њи' обожатељи са пуним срцем веселја, цветићи и тице се надмећу да људе још већма развеселе, цветићи својим мирисом а тице песмом – милина, милина, свуд милина.

А у гробљу? – Ко је кадгод кога са'рањивао, а особито ко је кадгод свога са'рањивао, тај зна каква је ту жалост.

Звона која на црквеној кули звоне, молитва коју свештеник чита: „Свети Боже, свети крепки, свети бесмртни“ што деца поје; 'ладна земља од које грудва за грудвом на сандук пада и раку полагано зароњује, све то срце дира и стеже, сузе тера на очи, човеку је жао, жао – и боли га, те како боли.

И то све буде на један исти часак тако близу једно другоме, грдна жалост и највећа радост; јер један само јарак дели гробље од шеталишта.

Тако је свуд у свету: за једне највећа радост и свако добро овога света, а за друге туга и јади – а у животу радост од жалости дели врло узак јарак, и тако жалост радости је врло близу. (Атанацковић, 1928, стр. 450–451; Атанацковић, 1982, стр. 198–199)

Дакле, потребно је издалека и са филозофске висине загледати се у живот и схватити да су и радост и жалост, и живот и смрт, само две стране једне исте животне приче и да их тако треба и посматрати. Иако је имао могућности да оплакује своје јунаке који, практично, сви гину на крају романа *Два идола*, Атанацковић неће ићи у том правцу. Оно што нам он сугерише јесте да живот треба живети поштено, бити одан својим идеалима, чак и по цену самог живота, бити храбар и у најкритичнијим тренуцима, а тек тада може да се каже да смо добро и правилно проживели свој век. Они који остају за нама, који су нас волели и били нам одани за живота, волеће нас и после наше смрти, чувати нашу светлу успомену и имати разлог да живе даље, јер ће им наш пример бити увек пред очима. Од аутора који је у тренутку писања овог романа имао само 26 година, заиста задивљујућа порука.

8. ЗАКЉУЧАК

Проблем који сам намеравала да истражим под насловом *Проза Богобоја Атанацковића* јесте допринос Б. Атанацковића, српског писца који је стварао средином XIX века, развоју српске прозе. Познато је да је наш аутор објавио неколико песама, а до данас су сачуване само две његове песме, два младалачка покушаја у стилу романтичне поезије популарне у оно време. Трећа објављена песма није сачувана, иако се зна да је објављена. Наш аутор је осетио да оно што је имао потребу да пренесе својој публици није могуће учинити поезијом, те је веома рано одустао од тог жанра, што је потпуно оправдано, јер би се данас по тој својој књижевној делатности, вероватно, могао сврстати само у лоше епигоне Б. Радичевића и других даровитијих песника оног времена. Своју књижевну активност пренео је на поље путописа, новела и романа. На основу сачуваног рукописа објављен је и његов *Дневник*, док су му писма остала само делимично објављена. То је корпус Атанацковићевих дела који је овде био разматран.

Потпуно је логично да се током више од стопедесет година од настанка Атанацковићевих прозних дела мењао и начин тумачења и оцењивања његовог дела. Ове промене биле су изазване променама и књижевног укуса и хоризонта очекивања српске публике и српских критичара. Једни су Атанацковића уздизали као аутора који је увео романтизам у српску прозу, док су му други управо романтично-сентиментални тон непрекидно замерали. Док су једни истицали да је био међу првим ауторима који су поштовали језичку и правописну реформу Вука Стефановића Караџића, други су му оспоравали сваку вредност и тврдили да је прецењен управо зато што је био Вуков следбеник. Међутим, истина је, како то често бива, негде на средини. Преглед досадашње књижевне рецепције Атанацковићевог дела дала сам у другом поглављу овог рада.

Из раније објављиваних биографија, из писама која се чувају у Рукописном одељењу Матице српске или су објављивана по различитим изборима из преписке Атанацковићевих познаника или сарадника, као и на основу *Дневника* и путописних бележака покушала сам да што верније реконструишем живот овог књижевног делатника у трећем поглављу. Показало се да су поједини делови његовог живота одлично документовани, док о другима имамо само посредне податке. Тако, на пример, веома лепо се може пратити Атанацковићево деловање у доба предреволуционарног периода када је писао новеле, али се већ период Српске револуције 1848–1849. године теже може поткрепити његовом личном документацијом. Како је и један од историчара књижевности истакао, ми данас знамо да је био у Паризу тих година, али не можемо ни да наслутимо чиме се бавио и од чега је живео тада. Највероватније су му родитељи и у том периоду били незаменљива подршка и потпора, као и у свим ранијим и каснијим подухватима које је предузимао.

Поред породичних прилика које сам покушала да осветлим, трудила сам се да откријем и какав је био по карактерним особинама на основу сведочења људи који су га познавали. Испод патине времена појављује се један леп портрет човека који је сав изгарао од жеље да свом народу помогне, да га унапреди, да му предочи све оно што је на својим бројним путовањима лично видео и научио. Као да је читаву своју енергију и младост усмерио само на бољитак свог национа, као већина припадника те генерације острашћене националним освешћењем. То што су му касније пребацивали да је постао филистар, малограђанин, може се прихватити само условно. Очигледно је да је до неког

сукоба са новосадском средином дошло те давне 1852. године у којој је Атанацковић престао да објављује своја дела. Тада се повукао у Бају и почео, уместо на опште, да мисли на сопствене интересе. Да ли је томе допринела породица коју је материјално прилично исцрпљивао, да ли средина која није имала превише слуха за књижевне амбиције младог човека, или је био незадовољан одјеком који су имала његова дела, или је ипак писао, само није објављивао, то више није било могуће поуздано утврдити. После одласка из Новог Сада, ни у једном писму се више не помиње никакво бављење књижевношћу, било сопственом, било његових пријатеља или познаника. Време Баховог апсолутизма у којем се живот пречанских Срба одвијао после 1850. године, очигледно, није погодовао стваралачком полету нашег писца, те је моје мишљење да је Атанацковић након 1852. године престао да се бави књижевним стварањем.

Б. Атанацковић био је наклоњен идеји југословенства и панславизма, што је било веома присутно међу омладином која је студирала у Братислави. Код нашег аутора то нису биле неке апстрактне идеје којима се одушевљавао као младић, већ је он истински припадао слоју младих интелектуалаца пониклих у вишенационалној аустријској заједници који су се сретали на студијама, који су се посећивали током својих путовања и који су једни другима помагали око дистрибуције и продаје књижевних издања. Потенцијална сарадња Атанацковићева са Гајем, иако није реализована, говори да је он био један од напреднијих и способнијих људи у оно време који су били у позицији да бирају којим послом ће да се баве након окончања студија.

Оно што је и М. Савић као приређивач *Дневника* Б. Атанацковића истакао, а и ја сматрам важним за Атанацковићево васпитање и природу, то је да су делови *Дневника* интимне природе увек бележени на француском језику, док су забелешке опште природе писане на српском. На делу је била аутоцензура, јер се на тај начин наш аутор чувао од неприличних коментара или неразумевања и осуде сопствене средине. Као страствена особа, као дружељубив и друштвен човек, али човек са малим примањима и обичног порекла, није му лако било да се прилагоди очекивањима младих девојака, а камоли њихових родитеља који су у то време само очекивали за своје кћерке „добру партију“, а о жељама, сновима, емоцијама својих кћерки или поћерки, још мање њихових просаца, нико није ни мислио. За низ новела и за сам роман, ово је један од кључних тематских кругова – однос двоје младих који се воле у таквом свету.

Из детаљне биографије нашег писца можемо да изведемо неколико закључака који се тичу његове литературе и списатељске делатности. Прво, опис бала у новелама и у роману, Атанацковић је радио на основу личног учешћа у организацији и припреми једног од првих српских балова који су се одржали у Пешти 1844. године. Друго, као узор за лик Руже Атанацковић је искористио лик своје прве велике љубави – девојке Паулине Арадске. Треће, путописи Атанацковићеви писани су упоредо са страницама његовог *Дневника*, једино је у свој *Дневник* наш писац уносио садржаје личне природе, као што су сусрети са девојкама и женама, потом, трошкове које је правио на путовањима, имена људи које је сретао или упознавао на путовањима и слично, док је у путописима покушао да прикаже и крајеве у којима је боравио, али и неке од својих општих – политичких, уметничких или филозофских ставова. Четврто, иако није потврђено, може се претпоставити да је лик Младена у роману *Два идола* Атанацковић делимично радио и као аутопортрет, што се, између осталог, види и из чињенице да су и Младен и Богобој били храбри и неустрашиви младићи. Свакако се може наћи још сличности, што значи да наш аутор није желео да се његова литература много разликује од живота и од реалности,

једино је поштовао правила школе у оквиру које је стварао, те су се његови ликови претварали у сентиментално-романтичне хероје и хероине.

Због чега се Атанацковић окренуо литератури поред студија права и политичког ангажмана покушала сам да покажем у четвртом поглављу рада. Ту се постепено навођењем појединих огласа, предговора или коментара у прозним делима нашег аутора трага за његовим ставом према литератури и за његовом личношћу поетиком. Јасно је да је циљ Атанацковићев био да се укаже на недостатке женског образовања у оно време и на нелогичне односе између младих. Осим жеље да напише роман о историјским догађајима из времена 1848–1849. године и поред љубавне приче коју је испричао, имао је на уму у првом делу романа и да укаже на тежак положај сељака у аустријском друштву, а у другом делу романа посебно на готово немогућ положај српског нижег свештенства у оно време. То је онај слој романа којим су се критичари најмање, чини ми се, бавили, а који није занемарљив, с обзиром да има важне последице на сам ток догађаја у роману. Атанацковић је низом својих прозних остварења указао на социјалне потребе Срба у Аустрији, на њихове политичке циљеве, на потребе за педагошким реформама српског друштва и слично.

И из тога се види колико је дуг био пут којим је прошао аутор од *Дарка Српкињи* до „Пупољака“ који је од посвете девојкама које ће сузе пуштати над измишљеним заплетима његових новела и приповедака, до указивања на текуће проблеме са којима се сусретао свакодневно не мали број оновременог сељаштва и свештенства. Дакле, мењала се и развијала поетика коју је неговао Атанацковић, подједнако као и квалитет онога што је стварао. Делови романа у којима се описују драматични догађаји везани за судбине Стевана и Петра на корак су од реалистичког стилског проседеа. Да нису окружени љубавним заплетима, ти би се делови романа могли доживљавати као рани реализам.

У делу Б. Атанацковића постоји јасно исказан дидактички слој који сам желела да упоредим са владајућим погледима у српској педагогији оног времена. Познато је да је Доситеј Обрадовић заузео став да је потребно да се и женска деца образују, међутим, у српском војвођанском друштву какво је било у XIX веку та идеја није била одмах прихваћена. Готово пола века након Доситеја, Атанацковић је својом прозом желео да привуче српске девојке и женску читалачку публику да се образују на матерњем језику, да читају домаће писце и да негују српску литературу као своју. Да су овакви позиви Б. Атанацковића женском делу читалачке публике били веома актуелни, показао је увид у њему савремене педагошке теорије и препоруке.

Судећи и по ставовима о женама које је изнео у новелама и романима он је био веома актуелан писац. Иако нигде није изрекао мисао да жена треба да има исту улогу у друштву као и мушкарац, у много других аспеката он није правио разлику између жена и мушкараца. Уопштено се може закључити да, према Атанацковићу, жена треба да има право на љубав као и мушкарац, да има слободу избора, да зна свој матерњи језик и да се њиме служи у свакодневном животу, а посебно има право да исказује своје родољубље и приврженост припадницима својег народа. Моје мишљење је да је Атанацковић заслужио да му се ода признање с обзиром на циљеве које је желео да постигне оваквом поетиком, а да су у том смислу, мање битни сами думети које је његово дело достигло.

У српској књижевној историографији у вези са Б. Атанацковићем стално су остајала отворена питања колико је утицаја имала француска литература на његово дело, који су могући узорци Атанацковића из мађарске и немачке литературе, да ли је на њега утицала још нека страна књижевност. У оквиру четвртог поглавља покушала сам да дам

одговор и на та питања. Јасно је да је Атанацковић могао претрпети подједнако утицаје и немачке, и мађарске, и француске књижевности, али преко њих могао је да буде у контакту и са многим другим светским књижевностима, па тако и са руском, између осталог. Руски утицај на нашег писца најмање је помињан и најмање проучен. Није било могуће утврдити да ли је Атанацковић имао додира са овим језиком. У време када се он бавио књижевним радом, руски писци су превођени у оновременој периодици, а пуно се знало и о руском романтизму. Међутим, мени делује вероватније да је Атанацковић руску романсу коју је цитирао у роману *Два идола* знао на основу немачког превода, а не из руског извора.

Сам аутор оставио је трага о страним и домаћим утицајима које је примио кроз низ цитата у свом делу. Најчешће су цитиране песме Б. Радичевића, П. Поповића Шапчанина, С. Милетића, Ј. Стерије Поповића, а од народних песама ту су поједини стихови из Караџићевих *Српских народних пјесама* и из *Пјеванија црногорских и херцеговачких* Симе Милутиновића Сарајлије. Такође, познато је да је Атанацковићева прозна форма утицала на касније српске прозне ствараоце, посебно на Косту Руварца и М. Поповића Шапчанина, што је готово занемарљив утицај када се гледа на српску књижевност у целини.

Као човек који је путовао по Европи имао је неизрециву потребу да својим саплеменицима укаже на све добро што је у иностранству видео и доживео стога је пето поглавље овог рада посвећено његовим путописима. Путописна проза коју је Атанацковић објављивао у виду епистола кроз дописе *Напретку* и *Српским новинама* спада у путописе медитативно-репортерског типа, јер се наш писац побринуо да нам да и довољно информација о пределима и градовима у којима је бивао, али није презао ни од сентименталних и филозофских експозеа у оквиру ових писама. Иако је на путовање пошао из политичких и емотивних разлога, садржај његових путописа је веома разноврстан и обухвата разне облике људског деловања.

У великој већини својих путописних дописа Атанацковић се бави питањима која су од интереса за српски народ, за његову економију, просперитет, политику, слику која се о њему ствара код других народа и какве то последице има по положај Срба у свету. Све што је написао у својим дописима, Атанацковић је писао из перспективе будућности и побољшања и напретка српског народа. Вредно је напоменути да је његов избор градова које ће посетити био условљен не само превозним средствима која су му била на располагању (путовао је бродом, железницом или кочијама), већ и његовим личним интересовањима, а она су почесто била везана за словенске старине и уметничке предмете, које је желео да види својим очима.

Замерано је Атанацковићу да је претеривао када је оцењивао дела савремених му српских сликара и иконописаца, што је неоспорна чињеница, али они су били најбољи који су се у том моменту код Срба бавили сликарством. Узгредна оцена да наш писац није имао ширу ликовну културу и префињена естетска мерила, по мојем мишљењу, не стоји у потпуности. У раду се показало који су то били естетски узор Б. Атанацковића, јер је чињеница да је он женске и мушке ликове у неким својим новелама и у роману поредио са чувеним сликама или иконама, па чак и скулптурама страних уметника. Према изворима који су консултовани, готово свако дело које је он поменуо у својим путописима, као и у новелама и роману, има истакнуто место у историји уметности и то нису периферна дела у тим културама, већ се, напротив, готово увек ради о врхунским ствараоцима и њиховим најбољим делима. Као културан, светски човек, Атанацковић је посећивао галерије, музеје и позоришта у иностранству у којем је често боравио, па иако није имао академско

уметничко образовање, интересовање за уметност и лепоту сигурно су допринели стварању његовог истанчаног укуса. У раду сам као илустрацију ове чињенице показала на која дела је Атанацковић мислио када је помињао своје ликовне узоре.

Након периода Видаковића, српски писци су најчешће писали поезију, док је прозна књижевна форма била далеко ређа. У том тренутку јавио се Атанацковић са својим новелама и романом *Два идола*. После Атанацковића и низ других српских писаца окушаће се у прози, док ће поезија постепено излазити из моде. У историји српске књижевности Атанацковић је остао забележен као један од твораца српске новеле, чак је његово име прво које се јавља у разним антологијским изборима српских приповедака. За сада је познато да је написао дванаест новела неједнаке вредности, а једну је превео са мађарског језика. Поједине од њих објављиване су првобитно у оновременој периодици, а друге су први пут објављене у његовом зборнику новела *Дарак Српкињи*. Одатле су прештамповане и објављиване изнова, а најчешће прештампована и најцењенија од свих била је „Буњевка“ коју је први пут објавио 1852. године.

Новелистичком раду Б. Атанацковића посвећено је шесто поглавље овог рада. Моје је осећање да је већина ових новела и данас интересантна за читање, да су поједини ликови изузетно занимљиви и са становишта развоја прозе, али и са становишта описа карактера. По мом укусу је и стварање компликованих сижеа код Атанацковића, прекиди на најзанимљивијим местима у новели како би се чекао следећи наставак из оновремене периодике и мајсторство у прављењу заплета у најбољим његовим новелама.

Посебно занимање Атанацковић је показивао према љубавним темама, како сам напред навела. У свим његовим новелама љубав и родољубље основне су две теме. Какав ће исход имати љубавна прича, мењало се од новеле до новеле, али ипак претежу несрећне љубави (у сразмери 58,33%:41,66%) које се завршавају смрћу или једног или оба партнера (у сразмери 50%:50%). Колико суптилности је овај аутор унео у своју прозу показује се и на примеру цензурисаног текста романа *Два идола*. Данас готово да не можемо да откријемо ниједан ваљан разлог због којег су делови романа морали да буду прерађени, јер је Атанацковић заиста могао да се чита без зазора у широком породичном кругу, иако је увек писао о питањима људског срца. Важне теме којима се бавио биле су и пријатељство, породична љубав, родољубље и однорођеност.

Што се тиче периодизације српске књижевности још је Светислав Вуловић сматрао да се српска уметничка приповетка може поделити на три периода – период М. Видаковића, период Б. Атанацковића и период С. М. Љубише. И према Бошку Новаковићу, српска приповетка може се поделити на три раздобља – најстарије од Видаковића до Атанацковића, друго од Атанацковића до Лазе Лазаревића и треће од Лазаревића до данас, при чему се издвајају по трајнијем значају Атанацковићева приповетка „Буњевка“ и роман *Два идола*. Јован Деретић сматра да је приповедна проза до половине XIX века далеко слабија у поређењу са мемоарском прозом XVIII века. За Атанацковића каже да је српски роман подигао на виши књижевноуметнички ниво, заједно са Ј. Стеријом Поповићем и Ј. Игњатовићем, као и да је унапредио српски роман увођењем сентиментално-романтичарског усмерења и да он означава почетак преображаја српске прозе који ће други писци довршити.

На питање да ли је Атанацковић требало да се бави свим прозним формама које је неговао, мој одговор је позитиван. Иако се знатно разликују и његова мемоарска проза, и кратка проза, и путописи, и роман, опет сматрам да је добро да се окушао у сваком од ових жанрова, јер му је сваки од њих пружио могућност да истражи своје могућности,

спозна своја ограничења и развије свој таленат. То је било потпуно у складу са развојем Атанацковића као човека. Он је написао само један роман са насловом *Два идола* и то је штета, јер је у роману знатно унапредио свој књижевни поступак и почео је био да сазрева и као човек, и као стваралац. Роману је посвећено седмо поглавље рада. У роману се на нешто другачији начин третира љубавна тема која овде има варијације кроз неколико парова. Неки од ликова у роману имали су срећу да своју љубав окончају браком, други су се морали разићи након греха који су починили, неке је социјално неравноправан положај спречио да остваре брак, неки су били срећно венчани, али су их спољашње околности спречиле да остваре животни мир и просперитет и слично. Дакле, Атанацковић овде помало одступа од схеме коју је имао у новелама, те даје већи дијапазон својим ликовима и компликује заплете у којима су се они нашли.

Родољубље које је раније описивао само на основу женске тоалете на српским баловима, сада постаје много озбиљнија тема. Описују се јунаци из Српске револуције 1848–1849. године, даје се политичка и социјална слика друштва у којем је дошло до сукоба између Срба и Мађара, осветљавају се читаве групације или класе друштва, о чему у новелама није било ни помена. Атанацковић се овде окушао и у описивању самих битака, те се чак ти одломци по неким историчарима могу сврстати у историјске документе првог реда, а свакако спадају у прве покушаје стварања српске ратне прозе. Родољубље два главна јунака романа, приказано је кроз њихова дела, а не само декларативно, како је био случај у неким новелама.

Миодраг Поповић је био једини који је дао негативну оцену Атанацковићевих ставова о Српском покрету 1848–1849. године. Остало је стога отворено питање да ли је став који је Атанацковић заузео у односу на револуцију 1848–1849. године био напредан или реакционаран. Након 160 година од речених догађаја, српска историја дала је правилнију оцену о дешавањима 1848–1849. године, а сви ти резултати бацају ново светло и на ставове Атанацковића. Све што је написано код нашег аутора по питању сукоба између два народа у Аустријској монархији добило је потврду од данашње званичне историографије. Дакле, нерешена социјална питања, тежак положај сељака и граничара, као и нижег свештенства, потом, сукоби око језика и права на национална обележја, сукоби око приклањања бечком или пештанском покрету, све су то била најболнија питања које је српски народ почео да решава током револуције 1848–1849. године. Умањивати значај ове револуције, како је сам Атанацковић истакао, значило би обезвређивање свих оних српских жртава које су пале за високе идеале слободе, једнакости и братства.

С обзиром на чињеницу да српска књижевност XIX века, нарочито књижевност стварана у Војводини, нема превелик број прозних стваралаца, а посебно не романописаца, сматрала сам да је неопходно дело нашег аутора поново критички прочитати, анализирати га на основу савремених научних погледа на књижевноисторијске токове и тако изнова оценити и његово дело и ставове које је заступао. Циљ истраживања које сам предузела био је да се тачно одреди да ли је Атанацковићево дело и данас живо, да ли је могуће да оно поново придобије читаоца, да ли данас постоји потреба да се српској читалачкој публици нуде дела са националним и сентименталним садржајима какве је нудио Атанацковић. Мој одговор на ова питања је позитиван, осим када је реч о првом питању. Атанацковићеве новеле и роман, а посебно *Дневник* и путописи, готово потпуно су потиснути у таму заорава. Спорадично појављивање неке новеле у антологијским изборима заинтересоваће неког од љубитеља тог типа стваралаштва да

можда потражи комплетно издање новела нашег писца, али то су све спорадични случајеви. Иако је Атанацковићево прозно дело данас на маргинама књижевног интересовања публике, ипак оно несумњиво и даље има својих лепота и вредности које није умањило ни време, ни промене у књижевним ставовима и укусу.

Дакле, моја општа оцена Атанацковићевог дела је да је могуће понудити данашњем читалаштву његово прозно стваралаштво са неким мањим интервенцијама у делу, донекле осавременити његов језик и сигурна сам да би читалачка публика била придобијена топлином тона којим је писана та литература, озбиљношћу са којом се разматрају питања битна за род и нацију, а женски део публике ни данас не би могао да се суздржи и да не пусти сузу над неком од хероина које је креирао овај аутор. Сувремен живот који је узео за тему својег романа, свакако да спада у продоре српског прозног стваралаштва које ће тек каснија дела до краја умети да искористе, али начин обраде теме, карактери које упознајемо на страницама овог дела, искреност и поштен став према свему о чему је писао, дају Атанацковићу један нов квалитет који је за поштовање.

У закључку ћу поновити оно што ме је највише изненадило код овог писца. Иако је имао могућности да оплакује своје јунаке који, практично, сви гину на крају романа *Два идола*, Атанацковић неће ићи у том правцу. Оно што нам он сугерише јесте да живот треба живети поштено, бити одан својим идеалима, чак и по цену самог живота, бити храбар и у најкритичнијим тренуцима, а тек тада може да се каже да смо добро и правилно проживели свој век. Они који остају за нама, који су нас волели и били нам одани за живота, волеће нас и после наше смрти, чувати светлу успомену на нас и имати разлог да живе даље, јер ће им наш пример бити увек пред очима. И за крај ћу поновити свој став да је та порука заиста задивљујућа уколико имамо у виду да је аутор у тренутку писања овог романа имао само 26 година.

9. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА БОГОБОЈА АТАНАЦКОВИЋА

Библиографија радова Богобоја Атанацковића подељена је у три целине: I Монографске публикације, II Прилози у монографским и серијским публикацијама и III Литература о Богобоју Атанацковићу. Опис библиографских јединица које су биле доступне урађен је *de visu*. Уколико није било могуће доћи до публикације, у напомени уз дату јединицу наведено је на основу којег секундарног извора је урађен опис. Све публикације обрађене су према правилима за цитирање референци Америчког удружења психолога (*American Psychology Association*) или у такозваном *APA Style*. Извори за податке који се не налазе у публикацијама дати су у напоменама. Подаци који су разрешени на основу секундарне литературе дати су у опису, а у напомени је наведен извор. Распоред грађе у прва два дела је хронолошки, према години издавања. У оквиру исте године, јединице су распоређене азбучно, према наслову. У трећем делу библиографије грађа је распоређена азбучно, према презимену аутора монографије или прилога, односно према почетним словима наслова. Радови истог аутора распоређени су хронолошки, а уколико у истој години постоји више радова, уз годину су додата и азбучна слова.

Током израде библиографије Б. Атанацковића консултовани су различити извори. Прегледани су каталози и фондови библиотека и архива: 1. лисни и електронски каталози Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Народне библиотеке Србије у Београду, Универзитетске библиотеке у Београду, 2. електронски каталог Централне библиотеке Универзитета у Новом Саду, 3. лисни каталози Библиотеке Српске патријаршије у Београду, Филолошког факултета у Београду, Семинара за лингвистику, Српске академије наука и уметности у Београду, Архива Србије у Београду. Коришћене су штампане библиографије:

- *Bibliografija Jugoslavije: članci i književni prilozi u časopisima i novinama. Serija C, Filologija, umetnost, sport, književnost, muzikalije* (1952–2002). Beograd: Bibliografski institut FNRJ.
- *Библиографија књига у Војводини* (1992-). Нови Сад: Библиотека Матице српске.
- *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova. Knj. 1, Nauka o književnosti, A–K* (1956). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova. Knj. 2, Jugoslavenska književnost. Knj. 2/1, Poezija: A–F* (1959). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova. Knj. 4/1, Historija, A–O* (1965). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- Зеремски, В., Љубибратић, Ћ., Чурчић, М. (1972). *Седмица: садржај и предметни регистар*. Нови Сад: Матица српска.
- Јовановић, Ж. П. (1951, август). *Библиографска грађа о Богобоју Атанацковићу. Књижевност*, 6(13, 8), 209–212.
- Књижевство сербско: нове књиге. (1845). *Сербский летопись*, 19(69, 2), 144–146.
- Љубибратић, Ћ. (1982). *Млада Србадија: садржај и предметни регистар*. Нови Сад: Матица српска.
- Малетин, М. (1968). *Садржај Летописа Матице српске: 1825–1950. Део 1, Садржај по писцима*. Нови Сад: Матица српска.
- Милитар, Т. (1985). *Садржај Заставе: 1871–1875*. Нови Сад: Матица српска.

- Николић, Ј. (1976). *Библиографија Матице српске, Књ. 1, 1826–1949.* – Нови Сад: Матица српска.
- Николић, Ј. (1973). *Библиографија Матице српске, Књ. 2, 1950–1965.* Нови Сад: Матица српска.
- Николић, Ј. (1974). *Библиографија Матице српске, Књ. 3, 1966–1970.* Нови Сад: Матица српска.
- Николић, Ј. (1979). *Библиографија Матице српске. Књ. 4, 1971–1975.* Нови Сад: Матица српска.
- *Српска библиографија. (1989–2008). Књиге 1868–1944. Књ. 1–20.* Београд: Народна библиотека Србије.
- Трећаков, С. (1977). *Садржај Летописа Матице српске: 1951–1960.* Нови Сад: Матица српска.

У књизи Богобоја Атанацковића *Два идола* коју је приредио Васо Милинчевић (1982) објављена је скривена библиографија издања романа *Два идола* коју је сачинила Станка Костић. Уз одредницу о Богобоју Атанацковићу у *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Књ. I* наведен је низ превода из Атанацковићевог дела који нису виђени. Кратка библиографија постоји и уз одредницу Б. Атанацковићу у *Jugoslovenskom književnom leksikonu* (1971).

Библиографска јединица која гласи:

Писмо пријатељу свом у одбрану и фалу женидбе. (1853, јануар–фебруар). *Седмица*, 2(2), 11–12; 2(3), 18–21; 2(4), 26–27; 2(5), 34–36; 2(6), 43–45

у библиографији *Седмице* (Зеремски, Љубибратић, Чурчић, 1972) погрешно је атрибуирана Богобоју Атанацковићу, јер у тексту овог чланка стоји следеће:

На моје писмо у одбрану и фалу жене (у књижици „Књига за добре цели“ изданог од господина Богобоја Атанацковића, на корист свештеничко-удовичког фонда и православ. Бајске цркве у књигопеч. Медаковића 1852)¹¹³ још ми ништ не одговори... (*Писмо пријатељу свом*, 1853, стр. 11),

а у тексту *Књиге за добре цели* аутор се потписао као Ђ. Н. и касније разрешен као Ђорђе Натошевић, близак пријатељ Б. Атанацковића.

Што се тиче јединице:

Алексијевић, В. (1939, октобар 8). Богобој Атанацковић као путописац. *Народна одбрана*, 14(40), 632–634.

неопходно је рећи да се подаци о јединици слажу са наведеним код Ж. П. Јовановића, *Библиографска грађа о Богобоју Атанацковићу*, стр. 210, али у том броју не постоји такав чланак, нити сам успела да га откријем у том годишту.

I Монографске публикације

1. Атанацковић, Б. (1845). *Даракъ Србкињи: новеле. [Св. 1]*. Будим: писмени Кр. Свеучилишта.
2. Атанацковић, Б. (1846). *Даракъ Србкињи: новеле. Св. 2.* Суботица: Штампало Карл Битгерманъ.
3. Атанацковић, Б. (1851). *Пупољци: романи, новеле, приповетке, драме и друге забавне ствари. Св. 1, Два идола. Део I.* Беч: у Штампарији Јерменскога наместира.

¹¹³ Текст у загради у часопису *Седмица* штампан је као фуснота.

4. Атанацковић, Б. (ур. и изд.). (1852а). *Књига за добре цели. Св. 1*. Нови Сад: Нар. Књигопечатња др. Дан. Медаковића.
5. Атанацковић, Б. (1852б). *Пупољци: романи, новеле, приповетке, драме и друге забавне ствари. Св. 2, Два идола. Део 2*. Нови Сад: Нар. Књигопечатња др. Дан. Медаковића.
6. Atanacković, B. (1862). *Dvě modly* (Štefan, K., prev.). Praha.
Prevod romana *Dva idola* na češki jezik. – Nije videno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
7. Атанацковић, Б. (1883). *Новеле*. Панчево: Наклада Књижаре Браће Јовановића.
Година издавања дата према *Српска библиографија* (1989-). *Књиге 1868–1944. Књ. 1, А-Вок*, стр. 172.
8. Атанацковић, Б. (1893). *Два идола*. Београд: Српска књижевна задруга.
9. Атанацковић, Б. (1917). *Буњевка*. Солун: Влад. М. Анђелковић.
10. Атанацковић, Б. (1918). *Путовање Богобоја Атанацковића: његов Дневник из год. 1849. и 1850*. Ујвидек: Издавачка књижарница Светозара Ф. Огњановића.
11. Atanacković, B. (1926). *Bunjevka: pripovitka iz 1848. godine*. Subotica: Bunjevačke novine.
12. Атанацковић, Б. (1928). *Целокупна дела*. Београд: Народна просвета.
Година издавања дата према *Српска библиографија* (1989-). *Књиге 1868–1944. Књ. 1, А-Вок*, стр. 172.
13. Атанацковић, Б. (1967). *Два идола*. Београд: „Југославија“.
14. Атанацковић, Б. (1982). *Два идола*. Београд: Нолит.

II Прилози у монографским и серијским публикацијама

15. Атанацковић, Б. (1844а, јануар 23). Посестрими. *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(7), 33.
16. Атанацковић, Б. (1844б, март 5). Любавъ истиногъ срца: (са мађарскогъ). *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(19), 107–108.
17. Атанацковић, Б. (1844в, март 19). Звезди Даницы. *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(23), 129.
18. Атанацковић, Б. (1844г, април). Крвава освета. *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(30), 173–174; 3(31), 178–180.
19. Атанацковић, Б. (1844д, мај). Ефросина: (образацъ свакидашнѣгъ живота). *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(38), 222–224; 3(39), 229–231.
20. Атанацковић, Б. (1844ђ, јун) Две сестре. *Пештанско-будимскій скоротеча*, 3(45), 266–267; 3(46), 270–271.
21. Atanacković, B. (1845а, travanj 26). [Predobjava na autorovo delo *Darak Srbkinji*]: [Oglas]. *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, 2(17), 68.
22. Атанацковић, Б. (1845б, септембар 15). Нове књиге: „Даракъ Србкињи. Новеле писао Б. Т. Атанацковићъ. У Будиму, писмены кр. Свеучилишта. – На 16-тини, стр. 134.”: [Оглас]. *Подунавка*. [3](37), 156.
23. Атанацковић, Б. (1846а, март 1). Милка: (одломакъ изъ новеле Айдуци). *Подунавка*, [4](9), 33–34.
24. Атанацковић, Б. (1846б, јун 9). Обявленіе [на] „Дарак Србкињи“: [Оглас]. *Сербске народне новине*, 9(45), 180.

25. Атанацковић, Б. (1847, април 11). Смѣсице. Литература: [Оглас на „Росицу“]. *Подунавка*. [5](15), 60.
26. Атанацковић, Б. (1848а, јануар 2). Мати: (одломак из новеле „Бѣгунци“). *Подунавка*. [Год. 6](1), 1–4.
27. Атанацковић, Б. (1848б, новембар–децембар). Француска. *Напредак*. (6), 27–28; (8), 35–36; (10), 44.
28. Атанацковић, Б. (1850а, јул–новембар). Писма србскога путника. *Србске новине*, 17(80), 305; 17(96), 368; 17(97), 371–372; 17(98), 374; 17(99), 378; 17(100), 381–382; 17(123), 471; 17(124), 476; 17(131), 501–502; 17(132), 503.
29. Атанацковић, Б. (1850б, децембар 14). [Писма србскога путника] Б. А. У Трсту. *Србске новине*, 17(139), 529.
30. Атанацковић, Б. (1851а, јануар–фебруар). Путованѣ по Нѣмачкой. *Србске новине*, 18(12), 43–44; 18(19), 71; 18(21), 79; 18(23), 87.
31. Атанацковић, Б. (1851б, мај 10). Кукавна породица: (одломак из 2. дела „Два идола“). *Србске новине*, 18(53), 207.
32. Атанацковић, Б. (1852а). Бунѣвка: новела. *Великий београдский календаръ за годину 1852*, 1, 55–66.
33. Atanacković, B. (1852б). Bunévanka (Štefan, K., prev.). *Lumir*.
Prevod pripovetke *Bunjevka* na češki jezik. – Nije viđeno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
34. Атанацковић, Б. (1852в). XII глава из „Два идола“. *Србске новине*, 19(53).
35. Атанацковић, Б. (1852, јануар–фебруар). Рукавице. *Књижевни додаток Южне пчеле*, 1(1), 3–4; 1(2), 9–11; 1(3), 21–24; 1(4), 28–31; 1(5), 38–40; 1(6), 45–48; 1(7), 51–52.
36. Atanacković, B. (1852, siječanj). Nanka. *Neven*, 1(3), 42–44; 1(4), 60–62; 1(5), 65–71.
37. Atanacković, B. (1852, veljača). Bunjevka. *Neven*, 1(8), 113–117; 1(9), 129–137.
38. Атанацковић, Б. (1852, август–септембар). Два пољубца. *Седмица*, 1(4), 30–31; 1(6), 47–48; 1(8), 61–62; 1(9), 68–70; 1(12), 90–92; 1(13), 100–101; 1(14), 109–110.
39. Atanacković, B. (1852, rujan–listopad). Dva poljubca. *Neven*, 1(39), 610–612; 1(40), 626–629; 1(41), 643–645; 1(42), 658–660; 1(43), 674–676.
40. Atanacković, B. (1853). Rukavičky (Kolař, J., prev.). *Lumir*.
Prevod pripovetke *Rukavice* na češki jezik. – Nije viđeno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
41. Atanacković, B. (1861). Bunjevka (?) (Popović, M., prev.). *Nővilág*.
Prevod pripovetke *Bunjevka* na mađarski jezik. – Nije viđeno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
42. Атанацковић, Б. (1876а) Буњевка. У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских, уз предавање српског језика и новије историје књижевности*. [Књ. 3] (стр. 226–253). Београд: Штампa и издање Државне штампарије.
43. Atanacković, B. (1876б). Dwa bóstwa (Petrow, A., prev.). *Wędrowiec*, 2, 146; 2, 162; 2, 178; 2, 194; 2, 212; 2, 229; 2, 244; 2, 260; 2, 277; 2, 300; 2, 316; 2, 323; 2, 339; 2, 356; 2, 374; 2, 391; 2, 402.
Prevod romana *Dva idola* na poljski jezik. – Nije viđeno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
44. Атанацковић, Б. (1876в). Из „Два идола“: Сироче: одломак. У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских, уз предавање српског језика*

- и новије историје књижевности. [Књ. 3] (стр. 254–262). Београд: Штампа и издање Државне штампарије.*
45. Атанацковић, В. (1894). *Tri zelené prúty (Revka tj. Mičátek, V., prev.)*. *Narodný kalendár (Rovniankov)*, 2, 151–152.
Prevod pripovetke *Tri zelene šibljike* na slovački jezik. – Nije viđeno. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1972). *Knj. 1*, str. 105.
 46. Атанацковић, Б. (1895а). Буњевка. У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских. Књ. 3* (стр. 170–189). Београд: Штампа и издање Државне штампарије.
 47. Атанацковић, Б. (1895б). Из „Два идола“: Сироче: (одломак). У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских. Књ. 3* (стр. 190–195). Београд: Штампа и издање Државне штампарије.
 48. Атанацковић, Б. (1907). Од Берлина до Лудвигслуста. *Дом и школа*, бр. 1, бр. 2.
Није виђено. Дато према библиографијама.
 49. Атанацковић, Б. (1907). Чаша љубави. *Правда*, 4(355), додатак (?).
Није виђено. Дато према Скерлић, Ј. (1908). Непозната песма Богобоја Атанацковића. *Српски књижевни гласник*, 20(4), 310.
 50. Атанацковић, Б. (1924). Буњевка. У: Б. Ковачевић (прир.), *Романтична (омладинска) приповетка* (стр. 9–32). Београд: Време.
 51. Атанацковић, Б. (1961). Писма србскога путника. У: Б. Новаковић (прир.), *Избор српског путописа* (стр. 44–46). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.
 52. Атанацковић, Б. (1963). Буњевка. У: Б. Новаковић (прир.), *Српски приповедачи. Књ. 1* (стр. 39–57). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.
 53. Атанацковић, Б. (1972). Буњевка. У: Б. Новаковић (прир.), *Приповедачи. Књ. 1* (стр. 49–68). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.
 54. Атанацковић, Б. (1999). Буњевка. У: М. Јосић-Вишњић (прир.), *Антологија српских приповедача XIX и XX века* (стр. 28–49). Београд: „Филип Вишњић“.
 55. Атанацковић, Б. (2003). Два пољупца. У: Н. Шапоња (прир.), *Антологија старе новосадске приче: век приповедања 1850–1950* (стр. 59–79). Нови Сад: Stylos.
 56. Атанацковић, Б. (2005). Буњевка. У: М. Пантић (прир.), *Антологија српске приповетке XIX века* (стр. 72–88). Београд: Источник.

III Литература о Богобоју Атанацковићу

57. Адамовић, П. (1958, новембар 9). Први српски модерни романијер: поводом годишњице смрти Богобоја Атанацковића. *Дневник*, 17(4439), 10 + слика Б. Атанацковића.
58. Богобој (1908). *Труба*, 1(48), 3.
Није виђено. Библиографска јединица дата према *Bibliografiji rasprava, članaka i književnih radova, knj. 1, Nauka o književnosti, A-K*, bibliografska jedinica 185.
59. Богобој Атанацковић (1858). *Lumir*, 8, 909.
Није виђено. Bibliografska jedinica data prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* (1979), *knj. 1*, str. 105.
60. Васиљев, С. (1940, јун 9). Прва велика љубав Богобоја Атанацковића. *Политика*, 37(11500), 26 + слика Б. Атанацковића.

61. Вељковић, М. (1938). Богобој Атанацковић: (1826–1858): 80-годишњица смрти једног омладинског писца. *Нова смена*, 1(5), 275–276.
62. Вукадиновић, Ж. (1941, март 7). Атанацковићева „Два идола“ на новосадској позорници. Драматизација Ж. [Жарка] Васиљевића. *Политика*, 38(11767), 9.
63. Вуловић, С. (1876). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских, из предавања српског језика и новије историје књижевности*. [Књ. 3] (стр. 225–226). Београд: Штампa и издање Државне штампарије.
64. Вуловић, С. (1880). Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности: прилог историји српске белетристике. 2. *Отаџбина*, 2(4, 14), 314–320.
65. Вуловић, С. (1895). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских*. Књ. 3 (стр. 169). У Београду: Штампa и издање Државне штампарије.
66. Вуловић, С. (1931). Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности: (прилог историји српске белетристике). У: С. Вуловић, *Целокупна дела*. Књ. 1 (стр. 388–389). Београд: Народна просвета.
67. Вуловић, С. (1979). Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности: прилог историји српске белетристике. У: Р. Димитријевић (прир.), *Студије и критике Светислава Вуловића* (стр. 31–53). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
68. Гавриловић, А. (1893). Богобој Атанацковић. У: Б. Атанацковић, *Два идола*. У Београду: Српска књижевна задруга.
69. Гавриловић, А. (1901). Богобој Атанацковић. У: А. Гавриловић (ур.), *Знаменити Срби XIX века*. Књ. 1 (стр. 96–98). Загреб: Српска штампарија.
70. Gavrilović, A. (1902, oktobar). Novija pripovetka u Srba. *Ljubljanski zvon*, 22(10), 699–703.
71. Гавриловић, А. (1903, новембар 27). Богобој Атанацковић, Студија из српске књижевности. Од дра Јована Скерлића. У *Летопису Матице српске*, књ. 221. и 222. *Бранково коло*, 9(48), 1530–1434 [тј. 1534].
72. Гавриловић, А. (1911). Богобој Атанацковић. У: А. Гавриловић, *Седамдесет анегдота из живота српских књижевника* (стр. 47–49). Београд: Издање Књижаре С. Б. Цвијановића.
73. Гавриловић, А. (1925, фебруар). Криминални типови у Богобоја Атанацковића. *Полиција*, 12(3–4), 100–108.
74. Гавриловић, А. (1926, јануар 14). Јубиларна – 1926 – година. *Трговински гласник*, 36(9), 1–2.
75. Гавриловић, А. (1929). Богобој Атанацковић. У: А. Гавриловић, *Сто једна анегдота из живота српских књижевника* (стр. 48–50). Београд: Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића.
76. Гавриловић, А. (1944). Богобој Атанацковић. *Велики илустровани српски народни календар Бранково коло за преступну 1944. годину*, 3, 67–68 + слика Б. Атанацковића.
77. Гавриловић, А. (1975). Приповетка код Срба и Хрвата. У: Б. Пејовић (прир.), *Стојан Новаковић и „филолошка критика“* (стр. 537–538). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.

78. Гавриловић, А. (1997). Богобој Атанацковић. У: А. Гавриловић *Знаменити Срби XIX века* (стр. 96–98). Београд: Култура; Нови Сад: Православна реч.
79. Гавриловић, З. (1956, јун). Први српски критичар импресиониста. *Летопис Матице српске*, 132(377, 6), 517–530.
80. Grginčević, S. (1936). Bogoboj Atanacković. U: S. Grginčević, *Sadržaji djela jugoslovenske književnosti. Knj. 2, Romantični pisci. Sv. 2, A. Šenoa, E. Tomić, Fr. Marković, L. Kostić, B. Atanacković* (стр. 122–132). Zagreb: Tisak i naklada Knjižare St. Kugli.
Godina izdavanja data prema lisnom katalogu Biblioteke Matice srpske.
81. Даничић, Ђ. (1852, јун 21). Књига за добре цели. Пишу неколико Срба, уређује и издаје Богобој Атанацковић. Први свезак. У Новом Саду, Нар. књигопечатња др Дан. Медаковића, 1852. 8°. XI + 86. *Србске новине*, 19(70), 259–260.
82. Даничић, Ђ. (1852, децембар 21). Књига за добре цели. Пишу неколико Срба, уређује и издаје Богобой Атанацковић, Први свезак, На корист Бачкогъ фонда за Свештеничке удовице, и на корист православне Байске цркве, У Новомъ Саду, књигопечатња Дра. Дан. Медаковића 1852. *Световид*, 1(47), 4.
83. Даничић, Ђ. (1925). Књига за добре цели. Пишу неколико Срба. Уређује и издаје Богобој Атанацковић, Први свезак. У Новом Саду. Нар. књигопечатња др Дан. Медаковића, 1852. 8°, XI+86. У: *Ситнији списи Ђ. Даничића. Књ. I* (стр. 135–138). [Београд]: Српска краљевска академија.
84. Даничић, Ђ. (1983). Књига за добре цели. Пишу неколико Срба. Уређује и издаје Богобој Атанацковић, Први свезак. У Новом Саду. Нар. књигопечатња др Дан. Медаковића, 1852. 8°, XI+86. У: Д. Живковић (прир.), *Заснивање националне критике* (стр. 237–239). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
85. Да се сећамо (1871, септембар 20). *Млада Србадија*, 2(23), 350–352.
О датуму смрти Б. Атанацковића на стр. 351.
86. Deželić, V. st. (1909). Pisma pisana dru. Ćudevitu Gaju i neki negovi sastavci (1828–1850). *Građa za povijest kniževnosti hrvatske*, 6, 12.
87. Деретић, Ј. (1983). *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.
88. Др. И. (1852, јун 3). Књижевни прегледи: Београдскій великіи календаръ са шематизмомъ Княжества Србіе за год. 1852. У Београду, у Правителственой типографіи, 1851. *Србске новине*, 19(62), 231–232.
89. Ђорђевић, Ђ. С. (1889, август 10). Писмо уреднику „Кола“. *Коло*, 1(23), 374–375.
90. Ђорђевић, Ј. (1858). [Некролог Богобоју Атанацковићу]. *Србскій лѣтописъ за годину 1858*, 32(98, 2), 202–203.
Аутор разрешен према: Милисавац, Ж. (1986). *Историја Матице српске. Део I, 1826–1864* (стр. 715). Нови Сад: Матица српска.
91. Живановић, Ј. (1908). Путовања Богобоја Атанацковића. *Српски књижевни гласник*, 21(8), 580–590.
92. Живановић, Ј. (1928). Богобој-Тима-Атанацковић: живот и рад му. У: Б. Атанацковић, *Целокупна дела* (стр. VII–XXIX). Београд: Народна просвета.
93. Игњатовић, Ј. (1886, јануар 15). Писма из Елисиума уредништву „Бршљана“. *Бршљан*, 2(2), 14–15.
Потписано са Милован Видаковић.
94. Игњатовић, Ј. (1874) Три српска списатеља. У: Ј. Игњатовић, *Дјела. Књ. I* (стр. 241–288). Нови Сад: Матица српска.

95. Пijć, D. J. (1898, prosinac 10). Roman u Srba. *Vienac*, 30(50), 776–777.
96. Илијћ, Ј. (1896, јануар 18/30). Некоја о Бранку. *Бранково коло*, 2(3), 77–79.
97. Јерковић, Ј. (1973). Језик писама Богобоја Атанацковића. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 16(1), 177–200.
98. Јерковић, Ј. (1974а). Језик приповетке Богобоја Атанацковића у загребачком часопису. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 22(1), 139–142.
99. Јерковић, Ј. (1974б). Лексика писама Богобоја Атанацковића. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 17(1), 153–160.
100. Јерковић, Ј. (1976). *Језик Богобоја Атанацковића*. Нови Сад: Матица српска.
101. Јовановић, Г. (1903, јануар-фебруар). Допуне о М. Видаковићу и Б. Атанацковићу. *Просветни гласник*, 24(1), 64–75; 24(2), 181–193.
102. Josić Višnjić, M. (1976, jun 4). Petnaest decenija Bogoboja Atanackovića. *Mladost*, 56(1003), 9.
103. Јосић Вишњић, М. (1995). Петнаест деценија Богобоја Атанацковића. У: М. Јосић Вишњић, *У другом кругу* (стр. 82–84). Земун: Агенција „Драганић“.
104. Како је Богобој Атанацковић постао новелиста. (1954, март 30). *Република*, 21(439), 4 + слика Б. Атанацковића.
105. Калић, М. (1895). Богобој Атанацковић, приповедач, оснивач српске новеле. У: М. Калић, *Српски књижевници. [Књ.] 3* (стр. 43–47). У Новом Саду: Накладом Српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића.
106. Карацић, В. С. (1995). *Преписка. Књ. 9, 1851–1852*. Београд: Просвета.
107. Карацић, В. С. (1996). *Преписка. Књ. 11, 1855–1858*. Београд: Просвета.
108. Klaić, V. (1885, gujan 5). Novela i roman u Hrvata. *Vienac*, 17(36), 568–571.
109. Књижество сербско: нове књиге (1845). *Сербскій летописъ*, 19(69, 2), 144–146.
110. Ковачевић, Б. (1924). Богобој Атанацковић: Буњевка. У: Б. Ковачевић (прир.), *Романтична (омладинска) приповетка* (стр. 7–8). Београд: Време.
111. Ковачевић, Б. (1946, јануар). О почетку српскога романа. *Наша књижевност*, 1, 71–84.
112. Ковачевић, Б. (1949). О почетку српскога романа. У: Б. Ковачевић, *Из прошлости* (стр. 114–119). – Београд: Српска књижевна задруга.
113. Ковијанић, Р. (1921). Путовање Богобоја Атанацковића: његов дневник из год. 1849. и 1850. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1(1), 142–143.
114. Кочић, Д. П. (1940, март 1). Књижевници као борци за слободу народа. *Развитак*, 7(3), 81–86.
115. Лазаревић, Б. (1975а). Милутин М. Ускоковић: Дошљаци. Роман. У: Д. Пувачић (прир.) *Критички радови Бранка Лазаревића* (стр. 43–52). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
116. Лазаревић, Б. (1975б) Пола века по смрти Јована Скерлића. У: Д. Пувачић (прир.) *Критички радови Бранка Лазаревића* (стр. 263–289). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
117. Летопис Матице српске (1903, новембар). *Дело*, 8(29, 2), 314–317.
Приказ часописа и критика Скерлићеве студије о Б. Атанацковићу из 1903. године.
118. Mamuzić, I. (1978). Bogoboj Atanacković. У: I. Mamuzić, *Odjeci ilirizma srpski i hrvatski. Građa za povijest književnosti hrvatske*, 32, 505–506.
119. Максимовић, М. С. (1967). Белешка о писцу и делу. У: Атанацковић, Б. (1967). *Два идола* (стр. 189–192). Београд: „Југославија“.
Иницијали разрешени према библиографији Станке Костић.

120. Мартиновић, А. (1939, новембар-децембар). Из историје српског књижевног романтизма: рани престанак књижевног стварања Богобоја Атанацковића. *Глас Матице српске*, 6(104–105), 165–167.
121. Медић, М. (1896, јануар 11/23). Бранко Радичевић у Баји. *Бранково коло*, 2(2), 62–63.
122. Медић, М. (1904, април 22). Богобој Атанацковић и „Neven“. *Бранково коло*, 10(16), 508–509.
123. Милинчевић, В. (1978, фебруар 1). Прва, неуочена критика романа „Два идола“ Богобоја Атанацковића. *Књижевне новине*, 30, 552–553.
124. Милинчевић, В. (1979). Прва, неуочена, критика романа „Два идола“ Богобоја Атанацковића. *Научни састанак слависта у Вукове дане: реферати и саопштења*, 7(2), 189–191.
125. Милинчевић, В. (1982). „Два идола“ између сентиментализма и романтике. У: Атанацковић, Б. *Два идола* (стр. 205–217). Београд: Полит.
126. Milinčević, V. (1995). Pisma srpskog putnika (1848–1851) Bogoboja Atanackovića. U: *Ljubomir Nenadović i srpska putopisna tradicija*. II međunarodna konferencija Filološkog fakulteta u Prištini, 19–20. maj 1995 (str. 127–139). Priština: Filološki fakultet.
127. Милићевић, М. Ђ. (1888). Атанацковић Богобоје. У: М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба* (стр. 18–19). У Београду: Издање Чупићеве задужбине.
128. Милићевић, М. Ђ. (1901). Атанацковић Богобоје. У: М. Ђ. Милићевић, *Додатак поменику од 1888.* (стр. 171). Београд: Издање Чупићеве задужбине.
129. Милојевић, М. (1941, март 7). Атанацковићева „Два идола“ на новосадској позорници. Музика Михаила Вукдраговића. *Политика*, 38(11767), 9.
130. Милосављевић-Милић, С. (2006) *Модели коментара у српском роману 19. века*. Ниш: Просвета.
131. [Некролог Богобоју Атанацковићу]. (1858, септембар 2). *Србске новине*, 25(98), 1.
132. Новаковић, Б. (1961). Од путописа до модерног путописа. У: Б. Новаковић (прир.), *Избор српског путописа* (стр. 7–35). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.
133. Novaković, B. (1963, мај). Трајни trenuci priповetke. *Savremenik*, 9(17, 5), 401–420.
134. Новаковић, Б. (1963). Тренуци приповетке. У: Б. Новаковић (прир.), *Приповедачи. Књ. I* (стр. 7–36). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга
135. Новаковић, Б. (1972). Тренуци приповетке. У: Б. Новаковић (прир.) *Приповедачи. Књ. I* (стр. 7–43). Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска књижевна задруга.
136. Новаковић, С. (1867). [О Богобоју Атанацковићу]. У: С. Новаковић, *Историја српске књижевности* (стр. 215). У Београду: у Државној штампарији.
137. Остојић, Т. (1904). О рукопису Јована Скерлића „Богобој Атанацковић, студија из историје српске књижевности“. *Рад и именик Матице српске године 1903. С додацима: I Извештај о раду Управног одбора у год. 1902–1903. II Извештај о раду Књижевног одељења и Одбора у год. 1902–1903*, Додатак II, 57–58.
138. Павловић, М. (1926, септембар 25). Први књижевни рад Богобоја Атанацковића: поводом стогодишњице његова рођења. *Венац*, 12(1), 74–76.
Иницијали аутора разрешени према Ж. П. Јовановићу, *Библиографска грађа о Богобоју Атанацковићу*, 1951, стр. 211.

139. Пејиновић, М. Н. (1896, новембар-децембар). Богобој Атанацковић. *Бранково коло*, 2(45), 1428–1435; 2(46), 1459–1468; 2(47), 1490–1495; 2(48), 1526–1532.
140. Пејиновић, М. Н. (1897, јун 19). О новим појавама у српској лијепој књижевности. *Нада*, 3(13), 243–245.
141. Петровић, В. (1926, јул 22). Стогодишњица рођења Богобоја Атанацковића. *Политика*, 23(6551), 5 + слика Б. Атанацковића.
142. Петровић, В. (1958). Богобој Атанацковић. У: В. Петровић, *Сабрана дела. Књ. 6, О књижевности и књижевницима* (стр. 270–272). Нови Сад: Матица српска.
143. Поповић, Д. (1951, фебруар). Историска позадина Родољубаца. *Летопис Матице српске*, 127(367, 2), 156–165.
144. Поповић, Д. (1954, март). Кошут. *Летопис Матице српске*, 130(373, 3), 218–242.
145. Поповић, М. (1975). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: М. Поповић, *Romantizam. [Књ.] 2* (2. skraćeno i pregađeno izd., str. 147–155). Београд: Nolit.
146. Поповић, М. (1985). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: М. Поповић, *Историја српске књижевности: романтизам. Књ. 2* (стр. 103–109). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
147. Поповић, М. (1885). Богобој Атанацковић. *Летопис Матице српске*, 58(144, 4), 1–25.
148. Поповић, П. (1909). Прѣгледъ на новата срѣбска литература. (Ганев, Д., прев.) *Славянски гласъ*, 7(2), 39–45.
149. Поповић, П. (1979). Проучавање српске књижевности. У: П. Палавестра (прир.), *Павле Поповић и историјска критика* (стр. 58–90). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
150. Поповић, П. (1979). Старост Милована Видаковића. У: П. Палавестра (прир.), *Павле Поповић и историјска критика* (стр. 113–133). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
151. Поповић, С. В. (1880). Богобој Атанацковић списатељ српски. *Орао: велики илустровани календар за годину 1880*, 6, 97–98, 127–128 + слика Б. Атанацковића.
152. Поповић Даничар, Ђ. (1904). Како је Богобој постао новелиста. *Правда*, 1(95). Није виђено. Библиографска јединица дата према Ж. П. Јовановићу (1951), *Библиографска грађа о Богобоју Атанацковићу*, стр. 212.
153. Посниковић, Д. (1880). Богобој Атанацковић: 1826–1858. У: Д. Посниковић (прир.) *Живот и дела врских Срба. Књ. 1, Млађи нараштај: од 1853. до 1879. Св. 1* (стр. 33–35). Београд: Штампарија Задруге штампарских раденика.
154. Први књижевни рад Богобоја Атанацковића (1953, август 1). *Зрењанин*, 2(39), 4.
155. Радојичић, М. (1844, фебруар 6). Мѣстне вѣсти. *Пеитанско-будимскии скоротеча*, 3(11), 60.
156. Ређеп, Д. (1959, јун). Од истог читаоца: Вељко Петровић: О књижевности и књижевницима. Павле Поповић: Светлости и сенке. Живко Милићевић: Творци и тумачи. *Летопис Матице српске*, 135(383, 6), 565–572.
157. С. Д. (1858, септембар 7). [Некролог Богобоју Атанацковићу]. *Подунавка*, [3](36), 288.
158. Савић, М. (1918а). Богобој Атанацковић. У: М. Савић (прир.) *Путовање Богобоја Атанацковића: његов Дневник из год. 1849. и 1850.* (стр. 5–10). Ујвидек: Издавачка књижарница Светозара Ф. Огњановића.
Име аутора предговора дато према *Српска библиографија* (1989). *Књиге 1868–1944. Књ. 1, А-Вок*, стр. 172.

159. Savić, M. (1918б, septembar 1). Iz dnevnika Bogoboja Atanackovića. *Književni jug*, 2(5), 175–179.
160. Savkovitch, M. (1935). Bogoboj Atanacković. U: M. Savkovitch, *L'influence du réalisme français dans le roman serbocroate* (str. 54–58). Paris: Librairie ancienne honoré champion.
161. Симић, С. С. (1894). Издања Српске књижевне задруге у 1894. години. *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, 1(3), 190–200.
162. Скерлић, Ј. (1903а). Богобој Атанацковић: студија из историје српске књижевности. *Летопис Матице српске*, 221(5), 27–46; 222(6), 52–74.
163. Скерлић, Ј. (1903б, април 16). Допуне о М. Видаковићу и Б. Атанацковићу, од Г. Јовановића. („Просветни гласник“, 1903, бр. 1–2). *Српски књижевни гласник*, 8 (8), 628–636.
164. Скерлић, Ј. (1906). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност: (1848–1871)* (стр. 440–445). Београд: Српска краљевска академија.
165. Скерлић, Ј. (1907, фебруар 16). Богобој Атанацковић као путописац. *Српски књижевни гласник*, 18(4), 308.
166. Скерлић, Ј. (1908). Непозната песма Богобоја Атанацковића. *Српски књижевни гласник*, 20(4), 310.
167. Скерлић, Ј. (1912). Богобој Атанацковић. У: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (стр. 167–169). Београд: Издање Књижаре С. Б. Џвијановића.
Издање је поновљено преко десет пута.
168. Скерлић, Ј. (1925). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност: (1848–1871)* (стр. 345–349). Београд: Издавачка књижарница „Напредак“.
169. Скерлић, Ј. (1926а). Богобој Атанацковић: студија из историје српске књижевности. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. [Књ.] 8* (стр. 7–63). Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
170. Скерлић, Ј. (1926б). Допуне о Миловану Видаковићу и Богобоју Атанацковићу од Гаврила Јовановића. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. [Књ.] 8* (стр. 63–73). Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
171. Скерлић, Ј. (1955а) Јанко Веселиновић: књижевна студија. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. 2* (стр. 243–288). Београд: Просвета.
172. Скерлић, Ј. (1955б) М. М. Ускоковић. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. 2* (стр. 267–301). Београд: Просвета.
173. Скерлић, Ј. (1955в) *Циганчица [Јанка Веселиновића]*. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. 2* (стр. 288–293). Београд: Просвета.
174. Скерлић, Ј. (1956а). Богобој Атанацковић: студија из историје српске књижевности. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. Књ. 1* (стр. 259–317). Београд: Просвета.
175. Скерлић, Ј. (1956б). Допуне о Миловану Видаковићу и Богобоју Атанацковићу од Гаврила Јовановића. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. Књ. 1* (стр. 309–317). Београд: Просвета.
176. Скерлић, Ј. (1956в). Ђура Јакшић. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. 1* (стр. 371–414). Београд: Просвета.
177. Скерлић, Ј. (1956г) Јован Стерија Поповић. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге. 1* (стр. 157–180). Београд: Просвета.

178. Скерлић, Ј. (1956д) Милорад Поповић Шапчанин: књижевна студија. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. 1 (стр. 451–485). Београд: Просвета.
179. Скерлић, Ј. (1956ђ) Павле Марковић Адамов. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. 1 (стр. 486–501). Београд: Просвета.
180. Скерлић, Ј. (1956е). Под апсолутизмом: Хисторија шестога деценија хрватске књижевности (1850–1860). Написао д-р Никола Андрић. Загреб, 1906. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. 1 (стр. 348–353). Београд: Просвета.
181. Скерлић, Ј. (1956ж) Шарл Нодје. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. 4 (стр. 80–107). Београд: Просвета.
182. Скерлић, Ј. (1964а). Богобој Атанацковић: (1826–1858). У: Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност: (1848–1871)* (стр. 389–394). Београд: Просвета.
183. Скерлић, Ј. (1964б). Богобој Атанацковић. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. Књ. 2 (стр. 35–79). Београд: Просвета.
184. Скерлић, Ј. (1964в). Допуне о Миловану Видаковићу и Богобоју Атанацковићу од Гаврила Јовановића. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. Књ. 2 (стр. 80–87). Београд: Просвета.
185. Скерлић, Ј. (1964г). Непозната песма Богобоја Атанацковића. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. Књ. 2 (стр. 88). Београд: Просвета.
186. Скерлић, Ј. (1977) Богобој Атанацковић, студија из историје српске књижевности. У: *Критички радови Јована Скерлића*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
187. Скерлић, Ј. (2000). Богобој Атанацковић. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге*. 3, *Студије* (стр. 90–120). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
188. Szpásziics, V. (1943, novembar). Hazai szerb írók: Atanackovics Bogoboj délvidéki szerb író és kapcsolatai a magyar irodalommal. *Láthatár*, 11(11), 252–254.
189. Србска новина: Пешта (1844, март 12). *Пеиштанско-будимскии скоротеча*, 3(21), 120.
190. Стајић, В. (1926, јул-август). Јубиларна година Војводине. *Летопис Матице српске*, 100(309, 1–2), 353–361.
191. Стајић, В. (1936). Атанацковићи. – У: В. Стајић, *Новосадске биографије*. Св. 1, А-Ј (стр. 14–30). Нови Сад: Матица српска.
192. Стајић, В. (2002). Атанацковићи. – У: В. Стајић, *Новосадске биографије*. Том 1 (стр. 14–30). Нови Сад: Матица српска.
193. Sterovič, A. (1899). [О Богобоју Атанацковићу]. У: А. Степович, *Очерки историји сербохрватској литератури* (стр. 359–360). Кіевъ: Типографія И. И. Чоколова.
194. – ФТ – (1958, август 31). Прва прича Богобоја Атанацковића. *Дневник*, 17(4379), 10.
195. Филиповић, В. (1943, јул 3). Прва љубав Богобоја Атанацковића. *Српски народ*, 2(25), 13: илустр..
196. Филиповић, В. (1943, октобар 23). Богобој Атанацковић као родољуб и син. *Српски народ*, 2(41), 10.
197. Хаџи, К. (1958, август). Богобој Атанацковић. *Гласник Адвокатске коморе у Аутономној Покрајини Војводини*, 7(8), 1–9.
198. Хаџић, А. (1858, септембар 4). [Некролог Богобоју Атанацковићу]. *Србски дневник*, 7(69), 4.
- Аутор разрешен према М. Поповићу (1885), *Богобој Атанацковић*, ЛМС, стр. 1.

199. Хаџић, А. (1858, септембар 7). [Некролог Богобоју Атанацковићу]. *Србски дневник*, 7(70), 1.
Аутор разрешен према М. Поповићу (1885), *Богобој Атанацковић, ЛМС*, стр. 1.
200. Чокић-Петровић, Т. (1932). Богобој Атанацковић, *Целокупна дела* (Библиотека српских писаца, Београд; стр. XXXII. и 518.). *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 12(1), 116–118.
201. Чокић-Петровић, Т. (1953а, јул-август). Бранко Радичевић у успомени својих савременика. *Летопис Матице српске*, 129(372, 1–2), 36–48.
202. Чокић-Петровић, Т. (1953б, октобар). О популарности Бранка Радичевића. *Летопис Матице српске*, 129(372, 4), 253–280.
203. Ш. (Ненадовић, Љ.?) (1851, мај 21). О делима Богобоја Атанацковића. *Войвођанка*, [1](40), 159.
Претпоставка о аутору дата према В. Милинчевићу (1978), „Прва, неуочена критика романа „Два идола“ Богобоја Атанацковића“. *Књижевне новине*, 30, 552–553.
204. Шевић, М. (1925). Из Бранкова и из Даничићева круга: писма Ћ. Даничића и његових другова. У: *Даничићев зборник* (стр. 227–287). Београд; Љубљана: Српска краљевска академија.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

205. Бан, М. (1847а). *Воспитатель женскій*, Св. 2. У Београду: У Књигопечатњи Књажества Србског.
206. Бан, М. (1847б) *Воспитатель женскій*, Св. 3. У Београду: У Књигопечатњи Књажества Србског.
207. *Банатске песме*. (1866). У Новом Саду: Печатано код Игњата Фукса.
208. Bandy, W. T. (1940, April) A self-estimate by Baudelaire. *Modern language notes*, 55 (4), 297–298.
209. Бановић, А. (1956) *Педагошко-просветитељско дело Доситеја Обрадовића*. Београд: Комет.
210. Barta, J. (1976). Književnost XIX veka. U: I. Ban, J. Barta, M. Cine, *Istorija mađarske književnosti* (str. 81–193). Novi Sad: Matica srpska.
211. Bekker, M. (1986). *Suvremene književne teorije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
212. Бекић, Т., Дамјанов, С. и др. (1988). *Српско грађанско песништво: огледи и студије*. Нови Сад: Матица српска: Институт за југословенске књижевности и општу књижевност Филозофског факултета.
213. *Большая Энциклопедія*. (1902). С. Петербург: Просвѣщеніе.
214. Burton, R. D.E. (1991). *Baudelaire and the Second Republic: writing and revolution*. Oxford: Clarendon Press.
215. But, V. (1976). *Retorika proze*. Beograd: Nolit.
216. *Велика српска народна лира са 2000 песама*. (1903). У Новом Саду: издање Српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића.
217. Веселовски, А. Н. (2005). *Историјска поетика*. Београд: Zepher Book World.
218. Видаковић, М. (1823). Ко Благоохотнымъ Читателемъ. У: М. Видаковић, *Любомиръ у Елісіуму. Часть 3* (стр. 17–40). Въ Будимъ: Писмены Кралевск. Всеучилища Пешанск.
219. Vladošić, S. (2008). *Slike evropskih metropola u prozi Miloša Crnjanskog*, Doktorski rad, mentor: prof. dr Slavko Gordić, Novi Sad.

220. Војиновић, С. (2000). Српски народни покрет 1848–1849 у прози Јована Суботића. У: С. Гавриловић (ур.), *Зборник радова научног скупа Српски покрет у револуцији 1848–1849*. (стр. 311–317). Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак; Архив Војводине.
221. Дамјанов, С. (2002). Видаковић, модернији од Вука... У: С. Дамјанов, *Ново читање традиције* (стр. 57–74). Нови Сад: Дневник.
222. Gavrilović, S. (1976). Srbi u revoluciji 1848–1849. *Istraživanja*, 5, 231–294.
223. Greimas, A.-J. (1966). *Sémantique structurale: recherche de méthode*. Paris: Librairie Larousse.
224. Ejhbaum, V. (1972). *Književnost*. Београд: Nolit.
225. Живковић, Д. (1989) „Locus amoenus“ код Доситеја и питање књижевних конвенција. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 37(1), 5–12.
226. Иванић, Д. (1996). *Српски реализам*. Нови Сад: Матица српска.
227. Jahn, M. (2005). *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*. Cologne: English Department, University of Cologne.
228. Јовић, С. (1836). Спомен. *Србска зора*, 1, 174–175.
229. Јонових, П. (1991). Петар Стојановић. У: П. Јонових, *Књижаре Новог Сада: 1790–1990*. Нови Сад: Књижевна заједница.
230. Капер, С. (1996), *Српски покрет у Јужној Угарској: 1848–1849*. Београд: Гутембергова галаксија; Ваљево: Ваљевска штампарија.
231. Караџић, В. С. (1829). Грађа за леп српски роман. *Даница*, 32–33.
232. Караџић, В. С. (1969а). *Српске народне пјесме. Књ. 1, У којој су различне женске пјесме*. Београд: Нолит.
233. Караџић, В. С. (1969б). *Српске народне пјесме. Књ. 2, У којој су пјесме јуначке најстарије*. Београд: Нолит.
234. Караџић, В. С. (1969в). *Српске народне пјесме. Књ. 3, У којој су пјесме јуначке средњијех времена*. Београд: Нолит.
235. Караџић, В. С. (1969г). *Српске народне пјесме. Књ. 4, У којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*. Београд: Нолит.
236. Караџић, В. С. (1979). Друга рецензија србска, Любомиръ у Елісіуму отъ Милована Видаковића. У: Ј. Деретић (прир.), *Почеци српске књижевне критике* (стр. 91–120). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
237. Клеут, М., Стефановић, М. (1984). Допуна библиографији српских рукописних песмарица. *Зборник Матице српске за славистику*, 24, 139–164.
238. Клеут, М. (1995). *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
239. Ковијанић, Р. (1979). *Српски романтичари у Словачкој*. Нови Сад: Матица српска.
240. Крстић, Н. (1999). *Француска књижевност у српским преводима: (1775–1843)*. Нови Сад: Светови.
241. Лотман, Ј. М. (2004). *Семиосфера: у свету мишљења: човек, текст, семиосфера, историја*. Нови Сад: Светови.
242. *Мала енциклопедија Просвета*. (1986). Београд: Просвета.
243. Матић, Д. (1866). *Преглед историје васпитавања по професору Рику и још неким писцима, Део I*. Београд: Државна штампарија.
244. Медаковић, Д. (1998). *Срби у Бечу*. Нови Сад: Прометеј.
245. Милетић, С. (1871) Већ се српска застава. У: *Годишњак*, 34.

246. Милисавац, Ж. (1986) *Историја Матице српске, део 1, 1826–1864*. Нови Сад: Матица српска.
247. Миловук, К. (1866) *Педагогика*. У Београду: У Државној штампарији.
248. Милутиновић Сарајлија, С. (сакупљач) (1837). *Пѣваннiя черногорска и херцеговачка*. У Лайпцигу: печатано кодъ Берн. Таухница Юниора.
249. Орфелин, З. (1768). Предисловiе. *Славено-сербскiй магазинъ*, 1(1), 5–9.
250. Петровић, В., Кашанин, М. (1927). *Српска уметност у Војводини*. Нови Сад: Матица српска.
251. Побратић. (1837). Великодушiе и благодарностъ. *Србска зора*, 2, 185.
252. Полит-Десанчић, М. (1996). *Како је то било у нас Срба у Буни године 1848*. Нови Сад: Архив Војводине.
253. Поповић, Д. Ј. (1963). *Срби у Војводини. Књ. 3*. Нови Сад: Матица српска.
254. Поповић Стерија, Ј. (1848). *Новiя позориштна дѣла. Св. 1, Санъ Кралъвића Марка или Слава народа Србскога*. У Београду: Књижара Књажества Србског.
255. Поповић Шапчанин, П. (1847). Едној Славянки. У: *Славянка* (стр. 9). У Будиму: Писмени Кр. Свеучилишта Пештанског.
256. Puckett, K. (2009). *Bad Form*. Oxford: Oxford University Press. На Internet адреси 16. 7. 2009. године: <http://www.oxfordscholarship.com/oso/private/content/literature>
257. Радичевић, Б. (1975). *Песме*. Нови Сад: Матица српска.
258. Радоњић, С. (1995). *Речник српске путописне прозе*. Нови Сад: Соларис.
259. Riker, P. (1993). *Vreme i priča*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
260. Симић, Н. (1958). Вулетић Јован – први сликар питомец Матице српске. *Зборник за друштвене науке*, 19, 115–121.
261. Суботић, Ј. (1837, новембар 3). Србскиња. *Сербскiй народный листъ*, 2(45), 356. Аутор разрешен према М. Поповићу (1975), Романтизам, стр. 138.
262. Суботић, Ј. (1843). Србинъ. У: Ј. Суботић, *Босилъ* (стр. 78–79). У Будиму: Писмени Крал. Свеучилишта.
263. Suzuki, D. T., From, E. (1964). *Zen budizam i psihoanaliza*. Beograd: Nolit.
264. Tutorov, M. (2008). *Laza Dunderski*. На Internet адреси 11. 2. 2010. године: <http://www.srbobran.net/content/10/laza-dun273-erski/1/>
265. Fowle, F., Thomson, R. (2003). *Soil and Stone: impressionism, urbanism, environment*. London, Ashgate Publishing Ltd.
266. Hodge, T. P. (2000). *A double garland : poetry and art-song in early-nineteenth-century Russia*. Northwestern University Press. На Internet адреси дана 16. 7. 2009. године: <http://books.google.com/books>

КОРИШЋЕНЕ ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ

267. http://en.wikipedia.org/wiki/Belvedere_%28palace%29#Gardens
268. http://en.wikipedia.org/wiki/Marie_Christine_of_Austria
269. http://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_Canova
270. http://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Paul
271. http://en.wikipedia.org/wiki/Fra_Angelico
272. http://www.1911encyclopedia.org/Carlo_Dolci
273. http://en.wikipedia.org/wiki/Carlo_Maratta
274. <http://en.wikipedia.org/wiki/Raphael>

275. http://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_da_Correggio
276. http://sr.wikipedia.org/wiki/Павле_Симић
277. http://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Paul_Rubens
278. http://en.wikipedia.org/wiki/Van_Dyck
279. http://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Jordaens
280. http://en.wikipedia.org/wiki/Alonzo_Cano
281. http://en.wikipedia.org/wiki/Bartolom%C3%A9_Esteban_Murillo
282. http://sr.wikipedia.org/Арсен_Теодоровић
283. <http://www.1911encyclopedia.org/Rachel>
284. http://en.wikipedia.org/wiki/Christian_F%C3%BCrchtegott_Gellert
285. http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Schiller
286. http://en.wikipedia.org/wiki/Josef_Poniatowski
287. http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Forbes_Ren%C3%A9_de_Montalembert
288. <http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwigslust>
289. http://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Duchess_Elena_Pavlovna_of_Russia
290. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hamburg>
291. http://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Albani
292. http://www.kaikracht.de/balalaika/songs/votm_mel.htm
293. <http://a-pesni.golosa.info/popular20/trojka.htm>
294. http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/muzyka/RUSSKAYA_OPERA.html